

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Harry Christensen

*Krabbeholm 1 September.
Et Mand som af Dagens forfænder kaldet...*

Bonden, kommunen og demokratiet

1

Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland
1997

Harry Christensen

Bonden, kommunen og demokratiet

*Det lokale selvstyres
etablering på landet i Danmark
1842-1867*

Bind 1

Udgiverselskabet ved Landsarkivet
for Nørrejylland
1997

© Forfatteren og Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland

Layout: Trine Kjær Christensen

Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

Til kortene side 43 og 55 er som grundkort anvendt

Kort- & Matrikelstyrelsens kort »Danmark 1:500.000«

© Kort & Matrikelstyrelsen (A. 172-97)

Til kortene i kapitel 3 med ejerlavsgårser er som grundkort
anvendt ejerlavskort 1820 i Atlas over Danmarks administrative

Inndeling med tilladelse af K.E. Frandsen og DHF

ISBN 87-89039-28-9 (bd. 1)

ISBN 87-89039-29-7 (bd. 2)

ISBN 87-89039-30-0 (bd. 1-2)

Omslagsbilledet »Et medlem af sogneforstanderskabet« er en gengivelse af farvelagt tegning fra Christen Dalsgaards skitsebog nr. 7 i Hirschsprungske Samling, København.

Forord

At demokrati og demokratiske principper er dybt rodfæstet i dansk tankegang og det danske samfundssystem, vil næppe mange bestride. Vi har et styre, der virker gennem love og beføjelser, der har et folkeligt udspring, og ansvaret for landets forvaltning hviler på folkevalgte organer fra regering over amtsråd til kommunale bestyrelser. Dette demokrati betragtes utvivlsomt af langt de fleste som et fundamentalt gode, selv om det ikke er noget, man tænker meget på og taler om. Endnu mindre tænker man på, at dette demokrati er så ungt, som det er. Kun halvandet hundrede år af de mere end tusind, Danmark har bestået, har vi for alvor haft folkestyre i vort samfund. Det er denne kendsgerning, der har fascineret mig og givet mig en gennemgående inspiration i min forskning. Ikke mindst har den side af sagen, der vedrører folkestyret på det lokale plan, haft min interesse. Her var man faktisk en halv snes år forud for gennembruddet på det nationale plan, kendetegnet af Grundloven af 1849 og Rigsdagen, der begyndte sin virksomhed i 1850. Dette banebrydende, lokale folkestyre, ikke mindst dets etablering på landet, hvor langt størstedelen af den danske befolkning, omkring 80%, levede, er forbavsende beskedent udforsket. Hvad var det, der kom op i folk, og hvordan greb man dette nye an? Hvordan udvalgte vælgerne dem, der skulle stå for det lokale styre, hvordan tumlede de valgte de kommunale opgaver, og hvordan organiserede de i det hele taget deres arbejde? Det er de spørgsmål, jeg med dette har sat mig som opgave at belyse.

Muligheden for at tage opgaven op kom med Det humanistiske Forskningsråds administrationshistoriske projekt, som jeg på falderebet, omkring 1980, blev knyttet til. Arbejdet er således foregået over en årrække, som det må være, når man er deltidsforsker og ofte udsat for krydsende udfordringer af mere akut karakter. Når det trods alt er blevet gennemført, skal Det humanistiske Forskningsråd først og fremmest takkes derfor. Selv om det administrationshistoriske projekts styregruppe ret tidligt i forløbet sluttede sit arbejde, har jeg draget stor nytte af dens råd og bemærkninger med hensyn til værkets anlæg og de første kapitler. Forskningsrådet har siden vist sin interesse for arbejdet ved at betale to halve års orlov og endelig ved at yde den fundamentale bevil-

ling til trykningen af skriftet. Uvurderlig i sammenhængen har naturligvis været de gode forskningsforhold og arbejdsvilkår i øvrigt, jeg har haft på Landsarkivet for Nørrejylland. En kærkommen håndsækning fik jeg af Kommunedata, der ved et teknisk vendepunkt frit leverede en scanning af de første 300 maskinskrevne sider, så manuskriptet kunne tekstbehandles som en helhed. Til færdiggørelse af arbejdet fik jeg god hjælp af Kulturministeriets Forskningsfond i form af fire måneders frikøb fra tjenesten. En varm tak skal videre rettes til Landsdommer V. Gieses Legat og Det kommunale Momsfond, der har ydet en støtte, der gjorde det muligt at udgive bogen med de mange samtidige illustrationer og det udstyr i øvrigt, den har fået. Tak også til arkivfuldmægtig Ingelise Rahn for en samvittighedsfuld korrekturlæsning. Endelig skal min kone, Birgit, takkes for den helt utrolige indsats, hun har ydet, dels ved renskrivning af manuskriptet fra først til sidst, dels gennem hendes vedholdende interesse og ikke mindst for de afsavn, bogen og jeg har påført hende.

Århus, juni 1997

Harry Christensen

Indholdsfortegnelse

KAPITEL 1.

UNDERSØGELSENS BAGGRUND OG MÅL

1.1 Samfundsapparatet under reform	17
1.2 Baggrunden for de kommunale reformer	18
1. Det politiske forløb 18 · 2. Den ny bevidsthed 19	
1.3 De nye landkommuner	22
1. Skepsis og forventninger 22 · 2. Fra kommissioner til forstanderskaber 26 · 3. Det afgørende nye: det demokratiske element 29 · 4. De kommunale opgaver 32	
1.4 Undersøgelsens mål og rækkevidde	35
1. Mål og disposition 35 · 2. Kilder og litteratur 36 · 3. Undersøgelsens karakter og rækkevidde 38 · 4. Forskningsfeltet: Udsnittet og helheden 41	

KAPITEL 2.

LANDKOMMUNERNES ETABLERING I ÅLBORG AMT

2.1 De fødte medlemmer	47
2.2 De valgte medlemmer	49
2.3 Formandskabet	52
1. Godsejere, præster eller gårdmænd 52 · 2. Formandsposter og godsejendom 54 · 3. Den sociale skæveling 57	

KAPITEL 3.

DET LOKALE DEMOKRATI. BEFOLKNING, VÆLGERE OG VALGTE

3.1 Perioden 1841/42-1855	65
1. Befolkningen i den udvalgte kommune 1845 65 · 2. Valgberettigede og vælgere 71 · 3. Valgproceduren 76 · 4. Valgdeltagelse 80 · 5. Geografisk repræsentation 86 · 6. Social repræsentativitet 93 · 7. Alder og uddannelse 97 · 8. Selvejere og fæstere. Eventuelt valgtryk? 102	

3.2	Perioden 1855/56-1867	107
	1. Baggrunden for valgloven af 1855 107 · 2. De nye valgregler. Befolkning og vælgere 110 · 3. Gamle og nye vælgere. Valgret og valgdeltagelse 116 · 4. Det sociale aspekt 125 · 5. Geografisk fordeling 129 · 6. Alder og generationsskifte 138 · 7. Selvejer/fæster-forholdet 141	
3.3	Sammenfatning	142
	1. Modvilje, villighed og formåen 142 · 2. Sogneforstanderskabet 1842-1867 147	

KAPITEL 4.

FATTIGVÆSEN, SKOLEVÆSEN OG DE ØVRIGE KOMMUNALE OPGAVER

4.1	Det nye opgaveområde	155
4.2	Fattigvæsenet 1842-1867	156
4.3	Skolevæsenet 1842-1867	159
4.4	Ressourceforbruget på de tre områder	163

KAPITEL 5.

DE NYE KOMMUNALE OPGAVER IFØLGE ANORDNINGEN AF 1841

5.1	Vejvæsen	171
	1. Vjevæsenet den nye store opgave 171 · 2. Arbejdet på de offentlige veje 173 · 3. Bestyrelsen af bivejene ifølge lovene. Sogneforstanderskab og politimester 175 · 4. Sogneforstanderskab og politimester. Dobbeltbestyrelsen i praksis 179 · 5. Problemet bivejenes tilstand 182 · 6. De større vejarbejder. Vejbygningens standard 185 · 7. Tilskyndelser og initiativer til vejenes forbedring 189 · 8. Bivejsregulativet 193 · 9. En vejsag med problemer 199 · 10. Naturalarbejde kontra betalt arbejdskraft 202 · 11. Vejarbejdets organisation 207 · 12. Beslutninger, prioritering, politik 211 · 13. Noget for noget 215	
5.2	Kørsels- og arbejdspligter	217
	1. Frirejsernes omfang, et samfundsproblem 217 · 2. Kørsler og pligtarbejde defineret 220 · 3. Lovene af 27/5 1848 og 20/6 1850 222 · 4. Fribefordringsvæsenet. Frirejserne og forordningen af 26/6 1844 224 · 5. Lettelser i kørselspligten 228 · 6. Kørslernes fordeling 231 · 7. Sognerejser. Praksis og problemer 234 · 8. Vejarbejdspligter 236 · 9. Pligtarbejde for skolevæsenet 240 · 10. Pligtarbejde for fattigvæsenet 242 · 11. Snekastning 244 · 12. Brevbæring 248 · 13. Kirkearbejde 250 · 14. Diverse pligtpræstationer 253 · 15. Tendenser 255	

5.3	Politiopgaver	263
	1. »Politiparagraffen« 263 · 2. Sogneforstanderskaberne og ordenshåndhævelsen 264 · 3. Bondeuro og krig 1845-1848 272	
5.4	Tilsyn med brandforsikringen	277
5.5	Sogneforstanderskabets betænkninger og forestillinger	281
	1. Høringsprincippet introduceres 281 · 2. Betænkninger om bevilninger til erhvervsudøvelse 282 · 3. Betænkninger vedrørende sundhedsvæsenet 285 · 4. Betænkninger om offeransættelser, udstykninger m.m. 287 · 5. Betænkninger ud over de lovbundne 292 · 6. Indhentede oplysninger 306 · 7. Sagernes administration 309 · 8. Forestillinger fra sogneforstanderskabet 310	

KAPITEL 6.

NYE OPGAVEROMRÅDER 1842-1867

6.1	Udvidelsen af de kommunale aktiviteter	317
6.2	Vandløbsvæsen	317
	1. Vandløbene før 1846 317 · 2. Vandløbsanordningen af 1846 318 · 3. Vandløbsvæsenet efter 1859-loven 321 · 4. Praksis i sogneforstanderskabet 322	
6.3	Sundhedsvæsen	325
	1. Sogneforstanderskabet som sundhedsorgan 326 · 2. Bekæmpelse af epidemiske sygdomme 327 · 3. Sanitære foranstaltninger 330 · 4. Jordemodervæsen 332	
6.4	Krige og militærvæsen	335
	1. Det utilsigtede militære engagement 335 · 2. Slavekrigen og frygten fra 1848 336 · 3. Ånden fra 1848 over kommunerne. Folkevæbning m.m. 337 · 4. Krigen 1848-50 og kommunen i øvrigt 340 · 5. Krig og besættelse 1864 342 · 6. Krigsindkomstskat 1864 346 · 7. Kommunal udredning af hærens heste 348	
6.5	Valgadministration	353
	1. Amdsrådvalg 353 · 2. Valg til den grundlovgivende forsamling 1848 355 · 3. Rigsdagsvalg og rigsrådvalg 356	
6.6	Kommunerne og brandvæsenet	360
	1. Ældre brandvæsen 360 · 2. Brandvæsenet og de nye kommuner 361 · 3. Brandpolitiloven af 1861 og kommunalt brandvæsen 364 · 4. Loven i praksis. Den kommunale sprøjte 366	
6.7	Funktioner i forbindelse med retsudøvelsen	369
	1. Straffemyndighed over for fattigunderstøttede 370 · 2. Kendelser vedrørende private veje 371 · 3. Retsvidneinstituttet af 1847 371 · 4. Forligsmægling i tyendesager 373	

6.8 Diverse opgaver og hverv	374
1. Kommunerne og sandflugtsbekæmpelsen 374 · 2. Bidrag til veterinære foranstaltninger 377 · 3. Besættelse af offentlige ombud 379 · 4. Sogneforstanderskabet som legatbestyrer 382 · 5. Sogneforstanderskabet som myndighedernes meningsformidler 384 · 6. »Tigerbreve«. Kommunerne som sponsormarked 388	

KAPITEL 7.

SOGNEFORSTANDERSKABETS INTERNE ADMINISTRATION

7.1 Arbejdsform. Møder og korrespondance	397
1. Medlemskabet. Udtræden og eksklusioner 397 · 2. Det regelbundne formandsvalg 399 · 3. Frivillige og ufrivillige formænd 401 · 4. Møderne. Hyppighed, tid og sted 404 · 5. Mødepligt og mødedeltagelse 408 · 6. Herredsfogdens/birkedommerens deltagelse i møderne 409 · 7. Mødeledelse og dagsorden 411 · 8. Protokolførelse 414 · 9. Sogneforstanderskabets informationsgrundlag 416 · 10. Beslutningsprocedure 419 · 11. Beslutningernes effektivering, korrespondance 422	
7.2 De kommunale kasser og skatter	426
1. Den opgavebundne økonomi 426 · 2. De »gamle« fattig- og skolekasser 427 · 3. De nye kasser: Kommune- og vejkkasserne 429 · 4. Overslag over udgifterne 431 · 5. Det delte beskatningsgrundlag: Hartkorn og »formue og lejlighed« 432 · 6. Skatterne og skattegrundlaget 435 · 7. Hartkornsskatten. Ligninger i tusindtal 438 · 8. Hartkornsskatten. Problemer og justeringer 440 · 9. De omstændelige beregninger 442 · 10. Skatten på formue og lejlighed 445 · 11. Formue- og lejlighedsskatten. Klager og kompetence 447 · 12. Linier i formue- og lejlighedsbeskatningen. Skattepolitik? 449	
7.3 Regnskaber og kontrol	455
1. Regnskabssystemet efter anordningen af 1841 455 · 2. Striden om regnskabsformen i Ålborg amt 1843 457 · 3. Generelt om amtsrådets eftersyn af kommunernes regnskaber 462 · 4. Regnskabsførelsen i Gunderup-Nøvling 464 · 5. De enkelte regnskaber 468 · Fattigregnskab og restanceproblemet 468 · Skoleregnskaberne 471 · Regnskaber for kommune- og vejvæsen 473 · 6. Amtsrådets eftersyn i Ålborg amt 1843-44 476 · 7. Amtsrådets eftersyn af Gunderup-Nøvling regnskaber 480	
7.4 Den kommunale økonomi i oversigt	487
1. Uden for regnskab: Formue og gæld 487 · 2. Lån og udlån. Udvikling af den obligatoriske lånetilladelse 488 · 3. Gunderup-Nøvling kommunes låneforretninger 491 · 4. Regnskabsoversigter til statistisk brug 495 · 5. Linier og tendenser i den kommunale økonomi ca. 1860-1867 498 · 6. Linier og tendenser i Gunderup-Nøvling 1842-1867 506 · 7. Omlægningen af det økonomiske system 1867/68 512	

7.5 Sogneforstandernes arbejdsbyrde og arbejdsfordeling	514
1. Arbejdsbyrden generelt 514 · 2. Ledelsesopgaverne 517 · 3. Forstanderpligterne 520 · 4. Skole- og fattigforstanderne i Gunderup-Nøvling 521 · 5. Forstandernes pligter i Gunderup-Nøvling 523 · 6. Komitesystemet i Gunderup-Nøvling 525	
7.6 Konfliktlinier i sogneforstanderskabet	526
1. Generelle konfliktfelter 526 · 2. Sognepræsten og sogneforstanderskabet. Konfliktspørgsmål generelt 528 · 3. Konflikter mellem præst og forstanderskab i Gunderup-Nøvling 531	

KAPITEL 8.

LANDKOMMUNERNE I SAMFUNDET 1842-1867

8.1 Sogneforstanderskabet og beboerne	539
1. Direkte demokrati: beboerforsamlinger 539 · 2. Beboerinitiativer 544 · 3. Beboernes inddragelse i det offentlige liv 551 · 4. Modsætninger mellem sogneforstanderskab og beboere 558	
8.2 Kommune og sogn. Territoriale anomalier	565
1. Den sammensatte kommune. Kommunebegrebet 565 · 2. Forskudte kommuner 566 · 3. Kommuner i kommunen 567 · 4. Sogneseparatisme. Adskillelse af kommuner 570	
8.3 Sogneforstanderskabet og de højere myndigheder	575
1. Forvaltningshierarkiet, kommandoveje 575 · 2. Kommandovejsproblemer 577 · 3. Ankesager og kompetenceplacering. Magtglidning opad 581 · 4. Sanktioner mod de folkevalgte forvaltere 584	
8.4 Kommuner, stænder og folketing	588
1. Strømmen af henvendelser 588 · 2. »Store« og »små« adresser. Den organiserede adressebevægelse og landkommunalforeningerne 589 · 3. Adresser fra kommuner 590 · 4. Fælles- og enkeltkommunale adresser 592 · 5. Den kommunale indsats i perspektiv 594	

KAPITEL 9.

LANDKOMMUNERNES FORVALTNING OG SELVSTYRE 1842-1867. SAMMENFATNINGER

9.1 Kommunerne og opgaverne	599
1. Kommunerne, det nye forvaltningsled 599 · 2. Administrativt pålagte opgaver 601 · 3. Statsopgaver – kommuneopgaver 603 · 4. Opgavetildeling under enevælde og folkestyre 605 · 5. Opgavesamlingen 1867/68 608	
9.2 Selvstyret og selvstændigheden	610
1. Embedsmandsindslaget og dets afvikling 611 · 2. Selvstændighe-	

digheden i opgaveløsningen 615 · 3. Landkommunernes generelle selvstændighed 621 · 4. Landkommunale initiativer uden for lovgivningen 624

9.3 Modning og vækst	629
1. Økonomisk vækst 629 · 2. Administrativ stabilisering 630 · 3. Demokratiet i kommunerne 633	
9.4 Inddæmningen af landkommunerne 1867/68	635

KAPITEL 10.

LANDKOMMUNERNES FØRSTE 26 ÅR. DØMT OG BEDØMT

10.1 »Dommen« over kommunerne i 1867	643
1. Den klare »dom« 643 · 2. De positive træk 643 · 3. Demokratisk efterslæb og økonomisk formynderi 644 · 4. Den tabte tillid 645 · 5. Skuffede forventninger og den nye situation 648	
10.2 Det lokale omdømme	649
1. Syn på det kommunale organ 649 · 2. Synet på sogneforstanderne 650	
10.3 Afslutning	652
NOTER OG HENVISNINGER	657
LITTERATUR	711
UTRYKTE KILDER	717
BILAG	723
REGISTER	789

Forkortelser / henvisninger til trykte kilder

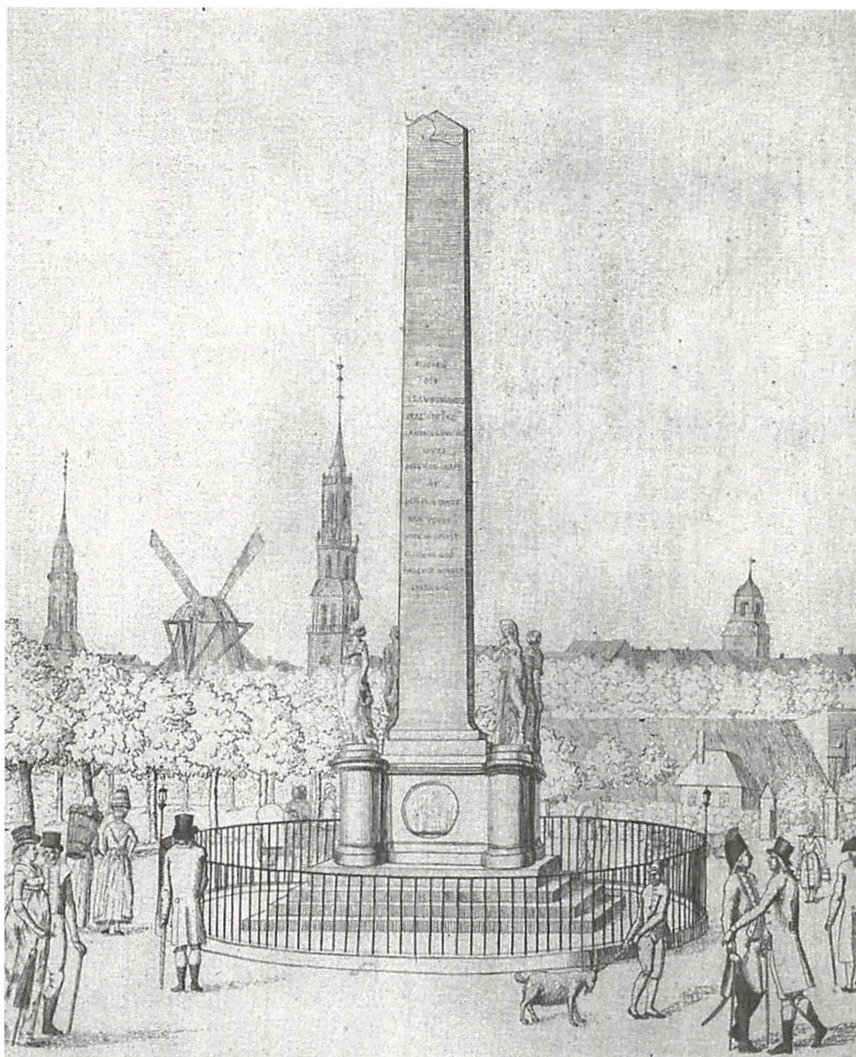
Anordn.	Anordning, trykt i Schous Forordninger
Frd.	Forordning, trykt i Schous Forordninger
Kundgør.	Kundgørelse, trykt i Schous Forordninger
Pl.	Plakat, trykt i Schous Forordninger
Regl.	Reglement, trykt i Schous Forordninger
Cirk.	Cirkulære, trykt i Fogtmanns Reskripter
Instrux	Instruks, trykt i Fogtmanns Reskripter
Reskr.	Reskript, trykt i Fogtmanns Reskripter
Resol.	Resolution, trykt i Fogtmanns Reskripter
Skr.	Skrivelse, trykt i Fogtmanns Reskripter
Ålb. amtsråds forhandl.	Ålborg Amtsråds Forhandlinger (trykte)
Årh., Hjørr. m.fl. do. do.	Vedkommende Amtsråds forhandlinger (trykte)

Forkortelser i øvrigt

Alb.	Album (=1/3 fjerdingkar)
FF	Folketingets Forhandlinger
Fj.	Fjerdingkar (=1/4 skæppe)
G-N	Gunderup-Nøvling
Htk.	Hartkorn
IM	Indenrigsministeriet
Just.M	Justitsministeriet
K-L	Kornum-Løgsted
K&UM	Kirke- og Undervisningsministeriet
LAK	Landsarkivet for Sjælland m.v., København
LAV	Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg
LF	Landstingets Forhandlinger
Lpd.	Lispund (=16 pund/8 kg)
Mk.	Mark (=1/6 rdl.)
Pgl.	Pægl (=1/4 pot)
Pt.	Pot (=1/18 skæppe)
RA	Rigsarkivet, København
Rdl.	Rigsbankdaler før 1854, rigsdaler efter 1854
Sk.	Skilling (=1/96 rdl.)
Skp.	Skæppe (=1/8 tønde)
Sstds.	Sammesteds
Td.	Tønde
Å-G-B	Årestrup-Gravlev-Buderup

Kapitel 1

Undersøgelsens baggrund og mål

De kommunale reformer hører hjemme i et udviklingsforløb, der har bondefrigørelsen i slutningen af 1700-årene som forudsætning. Frihedsstøtten, opført i 1790'erne, blev til på samme måde som de senere kommunale reformer. Det var de samme begejstrede liberale, mest borgerlige kredse, der stod bag, med bonden som den passive modtager og kongen som den næsten lige så passive, ædle giver. Symbolværdien i monumentet kunne således udmøntes til forskellige sider. Kobberstikket af Frihedsstøtten, udført af L. Buchhorn omkring 1800, blev trykt i flere versioner. Den her gengivne med nogle bondefigurer i sceneriet sigtede givetvis på en landlig målgruppe. Statsbibliotekets Kort- og billedsamling.

1.1 Samfundsapparatet under reform

I løbet af ganske få år, fra 1837 til 1841, blev der af den danske enevoldsregering udstedt nye regler for det lokale styre i hele landet. De tre områder, landet administrativt var opdelt i, land, byer og hovedstad, fik hver deres særskilte lov. I 1837 udkom anordning om købstædernes økonomiske bestyrelse, København fik sin nye kommunale forfatning i 1840, og i 1841 udstedtes endelig anordningen om landkommunevæsenet, der etablerede kommuner på både amts- og sogneplan. De nye bestemmelser gjaldt kongeriget og ikke andet, dvs. hverken de slesvigske distrikter i Sønderjylland, Holsten, Færøerne eller monarkiets øvrige bilande: Island, Grønland og de ost- og vestindiske kolonier.

Med de tre lovkomplekser var der i realiteten tale om et demokratisk gennembrud i det danske samfund. En forsigtig, kontrolleret revolution kunne man kalde det. Rigtignok kun i det lokale – på landsplan måtte man vente en halv snes år – men de demokratiske toner var slået uigenkaldeligt an. Befolkningen blev involveret i lokalitetens styre, og de nye organer fik større selvstændighed i forhold til statsmagten. Set med nutidens øjne var det måske et beskedent skridt, der blev taget. Der var langt igen, før et egentligt demokrati var skabt i den lokale forvaltning, men i forhold til tilstandene før reformerne var der tale om det store spring fremad, ikke mindst på landet.

Landbefolkningen, der i 1840 androg fire femtedele af den samlede befolkning, havde før 1842 ingen indflydelse på, hvem de skulle styres af, og kun ganske få bønder havde indtil da, udpeget ovenfra, været involveret i offentligt arbejde. Fra nu af kunne befolkningen – i begyndelsen rigtignok kun en mindre del af den – vælge sine repræsentanter til de styrende organer. Det er hverken for stærkt eller med urette sagt, at med disse reformer var grundvolden lagt for det lokale selvstyre i Danmark.¹ Den senere lovgivning videreudviklede stadig selvstændigheden og det demokratiske element frem mod nutidens kommunale styre.

1.2 Baggrunden for de kommunale reformer

1. *Det politiske forløb*

Vil man trække de politiske linier op bag reformerne, skal man tilbage til århundredets begyndelse, til de nationalt-folkelige rørelser, der fulgte i kølvandet på den franske revolution og Napoleonskrigene. Betydende for den danske udvikling blev det især, at Holsten som en del af Tyskland blev medlem af det tyske forbund, der dannedes i 1815, og dermed også underkastet forbundspagtens løfteparagraf (§13) om indførelse af stænderforsamlinger i alle delstater.

Den danske konge havde ikke nogen hast med at opfylde løftet. Hjemme var der ikke noget pres på ham. Pengekrise og landbrugskrise lagde sit knugende tryk over landet og levnedede ikke overskud til reforminitiativer. Først julirevolutionen i Frankrig (1830) og dens hjemlige udløber i Slesvig-Holsten, røret omkring Uwe Jens Lornsen og hans selvstændighedskrav for hertugdømmerne (november 1830), satte tingene i gang, og meget beejligt faldt dette sammen med en vending i de økonomiske konjunkturer. Allerede i januar 1831 besluttede kongen efter sine rådgiveres råd, at der både i kongeriget og i hertugdømmerne skulle oprettes stænderforsamlinger, og nært knyttet til disse var tanken om reformer på det kommunale område. Stænderanordningen af 28. maj 1831 nævner i sin §6, at stænderne skal medvirke med hensyn til kommunernes anliggender, men hvorledes det nærmere skulle foregå, ville kongen dog foreløbig overveje.

Noget specielt henholdende lå der næppe i dette. Tværtimod har det kommunale område nok været betragtet som et oplagt (og måske mindre farligt) emne for de nye stænders forhandlinger. Arbejdet med de kommunale spørgsmål, der var betroet Danske Kancelli, var højt prioriteret i Kancelliet. Den komite, der havde udarbejdet selve stænderanordningen, fik herefter til opgave at formulere forslag til kommunale ordninger, og som et første resultat af dette arbejde kunne udkast til anordning vedrørende købstædernes økonomiske bestyrelse forelægges for stænderne i deres 1. samling i 1835/36, overhovedet et af de allerførste forslag på stændernes bord. Anordningen blev i endelig form udstedt i 1837. I stændernes 2. samling i 1838 behandlede Københavns

kommunale forhold med anordning af 1. januar 1840 til følge. Endelig var landkommunevæsenet emne for den 3. samlings forhandlinger i 1840, og i august året efter kunne de færdige regler udsendes.

De sidste to love var således udstedt under Christian 8., og de henregnes gerne til denne konges reformer. Hans positive indstilling til sagen var ubetvivlelig, og når stændernes indstilling vedrørende disse love i så vidt omfang fulgtes, må det også skrives ham til gode. Det må dog ikke glemmes, at det kommunale reformværk som sådant var besluttet og påbegyndt under Frederik 6. Købstædernes forhold var færdigordnet i 1837, den københavnske anordning var behandlet i stænderforsamlingen i 1838 og kunne udstedes fire uger efter Christian 8.'s tiltræden, og vi er også vidende om, at de første tanker og forberedelser vedrørende landkommunerne var gjort i kancelliet længe før Frederik 6.'s død.² Til en vis grad skulle det også borge for kontinuitet og sammenhæng i det kommunale lovværk, at det var de samme stænderforsamlinger, der behandlede de tre lovkomplekser.³

Alligevel var det, som om der var sket noget undervejs. Som om stemningen i stænderforsamlingerne var blevet mere åben og fordomsfri, måske under indtryk af den tiltagende offentlige debat, måske har også kongeskiftet løsnnet nogle bånd. I alt fald var der en kendelig forskel på den første kommunale lov, den for købstæderne, og den landkommunale, der sluttede rækken. Både i organisation og funktion. De landkommunale organer blev mere fremadrettede og moderne, enklere i organisation og med en mere liberal beslutningsprocedure. Det gjaldt »de større landkommuner«, amtsrådene, og det gjaldt ikke mindst »de mindre«, landkommunerne på sogneplanet. Det er disse sidste, kaldet landkommuner eller sognekommuner, der står i centrum i det følgende.⁴

2. Den ny bevidsthed

Bag den politiske udvikling lå der naturligvis en række ønsker og viljer på det menneskelige plan. Der lå i tidens ånd nogle klare tendenser i retning af mere frihed til den enkelte, af større selvbestemmelse. I vide kredse var der vågnet en bevidsthed om, at mennesket var et individ i sin egen ret; man ville have ansvar for sin egen tilværelse. Det indebar interesse for og medbestemmelse i samfundsanliggender; man ville ikke uden videre styres af andre. De revolutioner og selvstændighedsbe-

vælgelser, der fra slutningen af 1700-årene kan iagttages overalt i den vestlige verden, er synlige udtryk for denne strømning.

I Danmark gik det mere stille til. Napoleonskrigene og deres eftervirkninger har nok virket hæmmende. Men tankerne og bevidstheden var der. Og de kunne, hvis de ikke fik konstruktive afløb, føre meget andet med sig end Uwe Jens Lornsens aktion. Det var regeringen utvivlsomt klar over. Ellers havde man næppe reageret så prompte, som tilfældet var. Selv om den kongelige bebudelse af stænderforsamlinger ikke medførte et folkeligt jubelkor, som nogle havde håbet, så opstod der dog snart i bøger, tidsskrifter og aviser en offentlig debat om stænderforsamlingerne, og hvad de kunne bruges til. Tonen var positiv og urban; der var stadig enevælde, og trykkefriheden var ikke ubegrænset. Deltagerne var overvejende fremtrædende liberale og andre reformfolk. Blandt andre kaptajn A.F. Tscherning, professorerne C.N. David og F.C. Sibbern, lensgreve F.A. Holstein-Holsteinsborg, borgmestrene i Helsingør og Randers, Stenfeldt og Neckelmann, student Orla Lehmann, en del præster og verdslige embedsmænd.⁵

»Almenånden« var et nøgleord i debatten. Grebthed af tanken for det fælles vel var nærmest det, der lå heri. Allerede stænderanordningen af 1831 satte »almenåndens oplevelse« som et mål for indførelsen af stænderforsamlingerne, og dette tema gik igen i adskillige variationer. »En høj hånd«, formentlig tronfølgeren, den senere Christian 8., bidrog med følgende, meget karakteriserende formulering: »Når selvbestyrelse med muligste frihed, kun under kontrol, bliver antaget, da vil ånden, udgående fra den mindre kreds til den større, først ret udvikle sig«.

I 1830'erne havde den liberale ånd endnu ikke – i hvert fald ikke i dens samfundsorienterede aspekt – grebet de brede masser i befolkningen. Det fremgik tydeligt af den førte debat.⁶ Men det fremgik også, at man så frem til, at det ville ske, uanset om man nu – alt efter standpunkt – ønskede enevælden afskaffet eller reformer under kontrol inden for det bestående system.

Men ganske sporløst var de liberale strømninger ikke gået borgere og bønder forbi. På individplanet var friheds- og selvstændighedstrangen tydelig nok. I byerne kom der klubber og foreninger, dannet på privat initiativ og med det frivillige medlemskab som et særkende. Hvad angik forholdene på landet, som vi i det følgende vil vende opmærksomheden

Skjønnefølelse, og en Andfærdighed grundet i Afsigt
 til at gøre!
 Udsagnelse!
 Tamdrup Sogns Beboere ved Horsens,
 den 14. Februar 1852.
 Lauri Callisen, Mads Peder Jørgensen, Ole Jensen, Knud Sørensen
 Hans Hansen, Christen Jensen, Niels Brumby Jensen,
 Christen Peder Jensen, Anders Peder Jensen, Christen Skjølten.
 Peder Christian Peder Jensen, Thore Mikkelsen, Christian Jensen.
 Lauri Jørgensen, Mogens Sørensen, Søren Hansen & Møller, Jens Peder Jensen.
 Christen Ottosen, Niels Jensen, Søren Peder Jensen.
 Jens Peder Jensen, Mikkel Christensen, Simon Sørensen.
 Jens Sørensen, Mathias Jacobsen, Søren Andersen.
 Søren Christian Peder Jensen, Jens Ole Jensen, Søren Peder Jensen.
 Niels Christensen, Hans Sørensen, Lauri Jensen, Mads Lauri Jensen.
 Knud Christensen, Jens Hans Jensen, Søren Christensen, Sørensen.

Der gik en sand strøm af adresser til stænderforsamlingerne i 1840'erne, og det fortsatte uformindsket efter 1850, men nu med Rigsdagen, Folketinget især, som adressat. Her en tilfældig henvendelse blandt tusinder. Det er Tamdrup sogns beboere ved Horsens, husstandsoverhovederne givetvis og udelukkende de mandlige, i alt 70 personer, der med større eller mindre besvær har prentet deres navne på en protest til Folketinget. En og anden har vel fået hjælp til pennesføringen af sønnen eller sideemanden, men at det var en protest fra en række enkeltindivider, er helt klart. Folketingets arkiv, Adresser 1851-52.

mod, så var det især gårdmandsklassen, der stod i fokus. Landboreformbevægelsen var en del af sagen. Frihed for stavnsbånd, frihed for hoveri og andre personlige pligter over for godsejeren var det første, man ønskede, og det næste var selveje, udskiftning og udflytning fra landsbyerne. Det betød farvel til et århundredgammelt fællesskab, der sine ulemper til trods havde budt bønderne tradition og tryghed, til fordel for

en tilværelse, der på mange måder var usikker, men som bønderne selv havde ansvaret for. På bredere plan tog man hånd om sin egen tilværelse ved at slutte sig sammen om sygekasser, sparekasser, brandkasser og brugsforeninger.⁷

Den individuelt baserede frihedstrang gav sig også udtryk på det religiøse område. Det sås inden for den etablerede kirke, men især gennem søgningen til de nye vækkelsesbevægelser. Bag bevægelserne lå en sikker tro på den enkeltes ret til et personligt, selvvalgt forhold til Gud. Også i de mange adresser til stænderne om videreførelse af bondefrigørelsen m.m. optræder bønderne, uanset henvendelsernes massekarakter, som individer med egenhændigt prentede underskrifter (se kap. 8.4 nedenfor).

1.3 De nye landkommuner

1. Skepsis og forventninger

Når den almindelige bonde ikke ytrede sig eller på anden måde gav sin mening til kende i debatten om landkommunerne og de andre samfundsproblemer, var den grundlæggende forklaring sikkert den, som adskillige i samtiden bemærkede, at hans interesse for samfundsproblemerne endnu ikke var vågnet. Han var ikke grebet af almenånden.⁸

Men der var også andre forhold, af mere konkret art, der kan have bidraget til den valne holdning. På landet havde der ikke i samme grad som i købstæderne og København været formelle organer, hvor borgerne som sådanne, indirekte eller direkte, formelt var inddraget i lokalstyrets liv og problemer. Vel var der hverken megen magt eller demokrati i de institutioner, der her tænkes på, de eligerede borgere og rådstueforsamlinger, men borgerne havde dog herigennem lejlighed til at diskutere og udtrykke deres mening om forhold i bysamfundet.

De offentlige bestillinger, bønder gennem tiderne havde været involveret i, havde ikke den samme fællesskabsdannende effekt. Det var oftest enkeltbønder, der var udvalgt eller ansat af overordnede myndigheder til en eller anden medhjælperfunktion, som tingsvidne, præstens medhjælper, stævningsmand, sognefoged m.m. Det fællesskab, der havde været i landbruget, med bylaget eller grandestævnet som organ og

oldermanden som »embedsmand«, pegede hverken i struktur eller opgaver frem mod kommunerne, og de var i øvrigt de fleste steder forsvundet med landboreformerne i slutningen af 1700-årene.⁹

Der, hvor bønderne i perioden op til kommunalreformen stærkest havde været inddraget i løsningen af aktuelle samfundsproblemer på lokalplanet, var i arbejdet i de fattig- og skolekommissioner, der var dannet henholdsvis i 1803 og 1814. Til disse kommissioner var nogle få bønder peget ud ovenfra som fattigforstandere og skoleforstandere, men der er ikke meget, der tyder på, at den erfaring, der derved var skabt, havde haft en øget interesse for samfundsproblemerne til følge. Det var utvivlsomt oftest under pres fra præster, at man havde påtaget sig disse bestillinger, som ikke var behæftet med nogen magt og prestige, som evt. kunne lokke en ærekær bonde.¹⁰ Den skeptiske lære, man tog med fra det gamle til det nye, var givetvis den, at det også i de nye kommunale organer var arbejde – og ofte trælsomt arbejde – det handlede om. Forstanderpligterne fra kommissionerne fulgte jo med – det stod udtrykkeligt i anordningen – og mere ville utvivlsomt komme til.¹¹

Men der kunne også være andre grunde til, at bønderne ikke blot entusiastisk kastede sig i armene på den nye liberale folkelighed, selv om den angiveligt skulle være til benefice for dem selv. I debattens brogede kor hørtes der også røster, der udtrykte landmandens konservative angst for forandringer. Hellere have herredsfoged, amtmand og den højtelskede konge over sig som hidtil end de højere klasser, der med deres bedre oplysning og uddannelse snarest kunne skaffe sig fordele af de påtænkte reformer.¹² Bøndernes hengivenhed over for kongen (og dermed enevælden), der med landboreformerne havde befriet og løftet bondestanden, var ikke kun en myte.

At manglende læsefærdighed kan have været en hæmsko for kontakten med problemerne uden for ens egne snævre cirkler og dermed for fremvæksten af en interesse og forståelse for samfundsproblemerne i en bredere forstand, er oplagt. Men hvor stort et problem dette var i den aktuelle situation, er vanskeligt at vide. Og uanset de forhold, der kan begrunde bøndernes tilsyneladende mangel på interesse for reformerne, så må man dog samtidig betone, at nogen egentlig modstand hos bønderne er der ingen vidnesbyrd om. Uanset manglen på skriftlige evner og et forum at udtrykke sig gennem ville en virkelig modvilje ikke have kunnet undgå at afspejle sig i stændernes forhandlinger. Med en passiv,

undertiden måske også skeptisk mine, men formentlig også med en vis forventning, har bonden set andre føre sin sag.

Hos disse andre, de toneangivende liberale, var holdningen nærmest den modsatte. Her gik man fuldt og helt ind for de nye landkommuner – og med store forventninger. Vel var der betæneligheder ved et eller andet, bøndernes manglende læse- og skrivefærdigheder især. Ville der være tilstrækkeligt mange, der magtede de administrative forretninger? Der var en godsejer, der mente, at der mange steder ikke ville kunne findes blot 4 skrivekyndige mænd ud over præsten, men der var også en gårdejer, der i Roskilde stænder hævdede, at det ikke ville blive svært selv i små sogne at finde styrelsesegnede personligheder.¹³

Dette syn på læse-/skriveproblemet fik nok en medvirkende betydning for sogneforstanderskabets sammensætning, fx for præstens meget centrale stilling i det. Men det betød ikke, at man satte spørgsmålstejn ved bondens principielle deltagelse i styret. Den var tværtimod så betydningsfuld – det lyser ud af de mange indlæg – fordi man i den så det vigtigste og nødvendige middel til opvækkelser af bondens interesse for det almindeliges vel. Og med udviklingen af interesse for de kommunale anliggender ville også landboernes dygtighed til selv at bestyre disse udvikles.¹⁴ At den obligatoriske skolegang efter loven af 1814 og den voksende oplysning trak på samme hammel, dvs. både ville befordre evnen til og interessen i at bestyre egne anliggender, lå naturligvis bag.¹⁵

Ud af beskæftigelsen med de kommunale forhold ventede man videre, at der ville udvikle sig en interesse for det større samfunds anliggender. At kommunen ville blive en skole for statsborgeren, en forskole for de fremtidige stænderdeputerede, gives der gentagne gange udtryk for. »Kærlighed til det mindre samfund – opliver (borgerens) kærlighed til fædrelandet«, hed det på sand romantisk og forhåbningsfuld vis.¹⁶

Uanset papirets bekendte tålmodighed tør man dårligt tvivle på oprigtigheden hos disse oplyste og samfundsbevidste debattører. Deres ønske om at få hævet landboen fra det hidtidige umyndige stade, deres iver for at få ham stærkere med i samfundslivet – både til den enkeltes og fædrelandets fordel – virker både ægte og velment. Anordningen blev også set som en fortsat frigørelse af bondestanden i forlængelse af landboreformerne.¹⁷ Stænderforsamlingernes bestræbelser på at give sogneforstanderskaberne den størst mulige myndighed, et udvidet kompeten-

Den unge Anders Sandøe Ørsted, her i et kobberstik efter et maleri af Eckersberg fra 1820'erne, var frem for nogen arkitekten bag den landkommunale lovgivning af 1841. Men gik han ind for det begrænsede demokrati fra omkring 1840, så satte han sig på sine ældre dage stærkt imod udvidelsen af den kommunale valgret. Statsbibliotekets Kort- og billedsamling.

ceområde og ikke mindst en lavere census er vidnesbyrd om det samme: at det lå i tidens ånd at fremme det folkelige element.

Men billedet er naturligvis ikke fuldttegnet dermed. Bønderne skulle ikke bare have; deres anelser om, at de også skulle yde noget, var ikke ubegrundede. En af de mere nøgterne debattører, pastor L. Børresen fra Næstvedegnen, tog måske bedst situationen på kornet, når han mente, at folkets ønske om en fri kommunalbestyrelse faldt sammen med regeringens interesse i at få ulønnede lokale folk til at betjene de yderste forgreninger af statsstyrelsen.¹⁸ Han antydede også, at de underordnede embedsmænd, der hidtil havde varetaget styret i landsbysamfundene (dvs. præster og herredsfogder) ikke havde gjort det så godt som ønskeligt, fordi deres hovedopgave var en anden.¹⁹ Ordene var nogle andre, men problematikken kan tydeligt genkendes i udtalelser fra mere officielt hold. Den kongelige kommissarius, A.S. Ørsted, nævnte således ved sin fremlæggelse af lovudkastet for Roskilde Stænder, at landboernes medvirken i de kommunale anliggender skulle give en større garanti for disses kloge bestyrelse og derved større tilfredshed og velvilje til at bære kommunebyrderne.²⁰

Situationen var således tilsyneladende en af disse lykkelige, hvor begge parter kan vinde ved en aftale, hvor magthaveren kan få løst et problem, kan få fordel af at afgive noget af sin magt – og samtidig være i overensstemmelse med tidens ånd. Det giver en forklaring på den gunstige og harmoniske atmosfære, der var baggrund for forhandlingerne i stænderne.

2. Fra kommissioner til forstanderskaber

Hvordan stændernes forhandlinger om landkommunerne gik for sig, hvorfor den endelige anordning kom til at se ud, som den gjorde, skal ikke her forfølges i enkeltheder. Det foreligger udførligt beskrevet i L.F. la Cours værk »Sogneraad og Amtsraad« fra 1940'erne.²¹ Her skal blot fremdrages et par af de hovedlinier, der tegner sig i forløbet.

En af disse linier går fra det gamle til det nye. Det er ikke ualmindeligt, at man ser en forløber for det kommunale selvstyre i de fattig- og skolekommissioner, der i henholdsvis 1803 og 1815 blev etableret i landdistrikterne, og det vil derfor være naturligt at kaste et kort blik på disse og især på deres folkelige islæt.

Fattigkommissionerne, der efter bestemmelserne fra 1803 skulle bestyre fattigvæsenet i hver sit distrikt (normalt et pastorat), havde præsten, stedets politimester (dvs. herredsfogden eller hans stedfortræder sognefogden), en af de største lodsejere (dvs. en godsejer) samt 3 eller 4 »af de bedste sognemænd« som medlemmer. Sognemændene udvalgte første gang af de tre fødte medlemmer, siden ved selvsupplering af den bestående kommission. Den daglige administration af fattigvæsenet foregik under præstens ledelse; sognemændenes rolle var den »at være præsten og politimesteren behjælpelige med udførelsen af de i forsamlingerne tagne beslutninger«. Præsten skulle fremsætte plan for forørgelsen og for ligningen af udgifterne på distriktets beboere for fattigkommissionen, der i øvrigt var suveræn i dette spørgsmål, hvis der kunne træffes en flertalsafgørelse. Præsten førte også regnskabet, der med de øvrige medlemmers attestations skulle indsendes til den overordnede amtsfattigdirektions godkendelse.²²

I de skolekommissioner, der efter skoleloven af 1814 oprettedes i skole-distrikterne (oftest flere i hvert pastorat), havde sognepræsten, lods- ejere med mindst 32 tønder hartkorn (såkaldte skolepatroner) samt som

skoleforstandere 1 eller 2 af »de hæderligste bønder i sognet« sæde. Udpegningen af disse sognefolk var endnu mere eksklusiv end tilfældet var for fattigkommissionernes vedkommende, idet det var amtsskoleledirektionen (=amtmand og amtsprovst), der foretog den. Skolekommissionen havde den væsentlige – og ubehagelige – opgave at forfatte forslag til den årlige ligning af skoleudgifter; beboerindslagets rolle som garant for ligningen fremgår i øvrigt af, at yderligere 4 »hæderlige« sognemænd medvirkede i denne. Ligningen skulle godkendes af amtsskoleledirektionen, der også havde den endelige afgørelse af det af skolepatronen førte og af kommissionen reviderede regnskab. Skolepatronen, hvis ret det var at ansætte læreren, havde som sit særlige område varetagelsen af de materielle opgaver omkring skolevæsenet, mens præsten bar hovedansvaret for tilsynet med undervisningen. At tyngdepunktet i skolekommissionerne lå hos de fødte medlemmer, præst og patron(er), er uden for tvivl. I øvrigt var den overordnede amtsskoleledirektions indseende med de lokale kommissioner ganske betydeligt. Den øverste bestyrelse af almueskolevæsenet lå udtrykkeligt sagt hos Kancelliet, der tydeligvis var mere interesseret i skolesager end i fattigsager.²³

Det lå både i regeringens oplæg og i forestillingerne hos de mere konservative stænderdeputerede, at de nye kommunale organer i alt væsentligt kun skulle være en kombination af de gamle fattig- og skolekommissioner, men hvor de menige medlemmer, fattig- og skoleforstanderne, dog skulle fremgå af beboervalg på den ene eller anden måde. Helt i tråd hermed skulle de nye kommuner ifølge regeringsforslaget hedde sogneforstanderskaber. Ordet sogneråd var foreslået af de nørrejske stænder, men forslaget blev ikke fulgt af Kancelliet, der mente, at det ville give organerne for store forestillinger om deres betydning.²⁴ Det territoriale grundlag for de nye kommuner fandt man også i den gamle ordning, idet de tidligere fattigdistrikter, hvad enten de omfattede ét, to eller tre sogne, kom til at udgøre de nye kommuner. Normalt faldt de sammen med pastoraterne. Kun i ganske få tilfælde, fx hvor et pastorat var delt af en amtsgrænse eller delt i flere fattigdistrikter, var der ikke sammenfald. En kommune kunne ikke ligge i to amter eller indeholde flere fattigdistrikter.

De krøller og udvidelser, regeringsforslaget fik gennem stændernes behandling, kunne ikke ændre derved, at sogneforstanderskaberne efter de endelige bestemmelser, anordning af 13. august 1841, som deres

absolutte hovedopgave overtog bestyrelsen af fattig- og skolevæsen fra de tidligere kommissioner, som samtidig ophævedes. Præst og skolepatron (normalt en godsejer) skulle ligeledes fortsat føre de respektive regnskaber og præsten dertil tage vare på de løbende daglige forretninger vedrørende både fattig- og skolevæsen, og det var endvidere præstens hverv, uanset om han blev sogneforstanderskabets formand eller ej, at forelægge fattig- og skolevæsenssager i forsamlingen.

Sogneforstanderskabet kom også i sin sammensætning til at se ud som en kombineret fattig- og skolekommission, især hvad angår den fødte del af medlemmerne. Præsten som den gennemgående person fik som nævnt den centrale og forbindende rolle i de to væsener. Lodsejere med 32 tdr.htk. og derover, dvs. skolepatronerne, fik ligeledes automatisk sæde i sogneforstanderskaberne, og det samme gjaldt sognepræstens »kompagnon« i fattigkommissionen, herredsfogden eller birkedommeren (stedets politimester).

Trods stændernes enige indstilling om, at højst 2 store lodsejere samtidig skulle sidde i forsamlingen, blev der ikke i anordningen sat noget maksimum, som der heller ikke var det i de tidligere skolekommissioner; højst tænkeligt for ikke at udelukke godsejere, der var skolepatroner. I virkeligheden betød det de fleste steder ikke meget. Af Ålborg amts 59 landkommuner havde kun tre mere end 2 store lodsejere. Langt de fleste (ca. 70%) havde kun én eller slet ingen (se kap. 2.1). Boede disse lodsejere uden for kommunen, havde de ydermere ingen pligt til at deltage i møderne. Hvor de deltog, havde de ret til at møde ved fuld-mægtig.

Kongen havde egentlig ønsket herredsfogden/birkedommeren som obligatorisk formand for sogneforstanderskabet, men det stod både stænder og Kancelli klart, at det ville være en højst u hensigtsmæssig løsning.²⁵ Fogden ville ikke personlig kunne overkomme at være formand i alle de kommuner, der lå i hans jurisdiktion; i fattigkommissionerne havde han i vidt omfang måttet fungere gennem stedfortrædere (sognefogder). Det tog man konsekvensen af i den endelige anordning. I sogneforstanderskabet kunne herredsfogden eller birkedommeren møde, når han ville og kunne, og med fuld stemmeret, men nogen substitut kunne han ikke stille. Når hans medvirken ansås for nødvendig, skulle han særskilt indkaldes, og han kunne også selv forlange et møde i forstanderskabet foranstaltet på et tidspunkt, der passede ham.

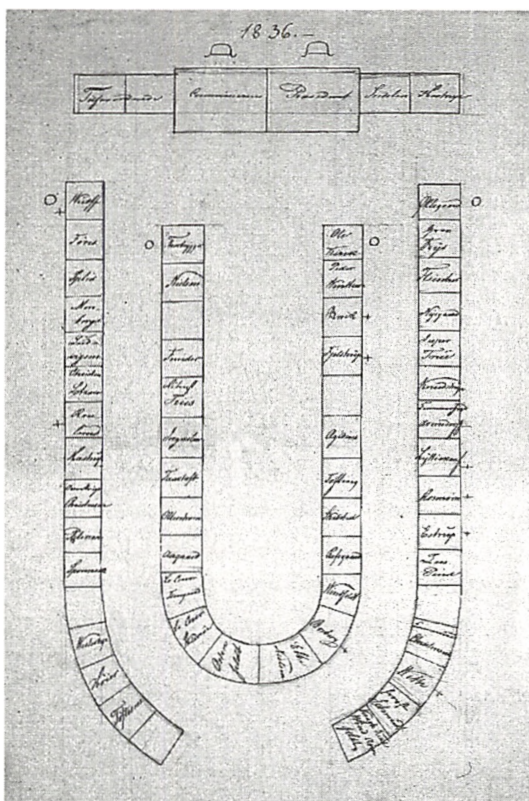
3. Det afgørende nye: det demokratiske element

Som nævnt havde det været regeringens hensigt, at de nye kommunale organer skulle være en slags kombinerede fattig- og skolekommissioner. De nye tanker i tiden ville man imødekomme ved at lade fattig- og skoleforstanderne vælge af beboerne (gårdmændene) og så i øvrigt omgærde dette folkevalgte element solidt med embedsmænd og godsejere som fødte medlemmer.

Ved stændernes og omstændighedernes hjælp blev de nye kommuner til mere end som så. Det valgte, det demokratiske element fik mere styrke og ansvar, end det fra først af var skitseret, og kommunerne fik også meget andet at se til end fattig- og skolevæsen. Dette nybrud var umiddelbart mest markant, hvad angår det første punkt, styrkelsen af det folkelige element. Først fra nu af kan man tale om *kommunalt selvstyre* i den lokale forvaltning.

Anordningen bestemte (§2), at fra 4 til 9 medlemmer af sogneforstanderskabet skulle vælges af og blandt beboere i distriktet. I det udkast, regeringen forelagde stænderne, havde tallet været 4-6, men stænderne havde samstemmigt foreslået maksimumstallet forhøjet til 9, og Kanceli og konge fulgte forslaget endda med den tilføjelse, at tallet kunne forhøjes i særlig store distrikter. Selv om tallet givetvis var tænkt afstemt efter den forventede arbejdsbyrde, så måtte man uden megen fantasi kunne forestille sig, at konsekvensen af et højere antal valgte medlemmer også måtte blive den, at disse medlemmer ville få en klar majoritet over for de fødte, dvs. præsten, politimesteren og de eventuelle store lodsejere i kommunerne.²⁶

Uanset at flertalsafgørelser i sogneforstanderskabet var forudset fra det første oplæg i stænderne, var vægtfordelingen af stemmerne ikke et spørgsmål, der æggede til debat. En enkelt talte imod flertalsafgørelser og gik ind for veto til de kongelige embedsmænd (præsten og herredsfogden) i situationer, hvor de blev overstemt. Det var for så vidt i fuld overensstemmelse med de principper, der lå til grund for både købstædernes og Københavns kommunale ordninger: et statsligt og et kommunalt element, der skulle være enige, for at beslutninger kunne træffes. Men her var situationen en anden. Der var nu mere vind i de liberale sejl. Forslagsstilleren fornemmede tydeligvis sin holdning som reaktionær, og hans indlæg blev da også tiet ihjel.²⁷

Medlemmerne af den nørrejske stænderforsamling i Viborg 1836 og deres placering i salen. Valg til stænderne gjaldt for 6 år, så det var den pågældende forsamling, der behandlede forslagene til kommunale ordninger for såvel købstæder (1837), hovedstad (1840) og landdistrikter (1841). Tegningen er fundet i privatarkivet efter A.E.M. Tang af Nørre Vosborg (LAV), en liberalt sindet godsejer, der flere gange var suppleant i forsamlingen. Foto Anders Riis.

Når de menige bondemedlemmers antal – og flertal – ikke har været betragtet som en magtfaktor, kan man tænke sig flere forklaringer, der vel at mærke ikke udelukker hinanden. Set fra bøndernes side fx den, at forstanderskabets altovervejende hovedopgave, fattig- og skolevæsenets bestyrelse, ikke var anset for et område for magt og indflydelse, men snarere som en sur og lovbunden pligt, man var blevet pålagt. Eller at man ikke har kunnet forestille sig, at de uoplyste og uerfarne bønder kunne udgøre et egentligt modspil over for de belæste, dannede og socialt højerestående embedsmænd og godsejere. For de liberale i forsamlingen har tanken om folkets selvbestemmelse dertil været en helt naturlig ting, noget, der lå i luften, i tidens ånd, en helt nødvendig baggrund for de forventninger om ordningens opbyggelige virkninger, man gjorde sig. Der var dem, der udtrykte beklagelse over, at det folkelige indslag ikke var endnu stærkere.²⁸ Ikke desto mindre var den alminde-

lige mening den, at embedsmandsindslaget med de beføjelser, det var tillagt, indtil videre ikke kunne undværes.

Spørgsmålet om formandskabet blev derimod ivrigt debatteret, nok også fordi man indså, at det var her, det umiddelbare ansvars- og magtproblem lå. Formanden var virkelig en nøgleperson. Indkaldelse til og ledelsen af møderne, førelsen af protokol og korrespondance (bortset fra fattig- og skolesager, hvor dette tilkom præsten), omsorgen for, at alle beslutninger førtes ud i livet (med samme undtagelse), opbevaringen af protokoller og dokumenter, var alt formandens ansvar, og i tilfælde af stemmelighed var hans mening afgørende, også i fattig- og skolesager (§§12 og 13). Som ovenfor nævnt havde regeringen foreslået herredsfogden til posten, og præsten var under stænderforhandlingerne flere gange inde i billedet som alternativ til denne, men igen her må det ses som en sejr for fremskridtstroen, at forslaget om, at formanden skulle vælges frit af sogneforstanderskabet i realiteten ikke mødte nogen modstand. I Roskilde Stænder vedtoges det med 63 stemmer mod 1, i Viborg med alle 45 stemmer, og som det oftest var tilfældet, når de to stænderforsamlinger var enige, fulgtes stændernes ønske af Kancelli og regering.

Landkommunernes magt og myndighed ansås vel næppe for stor, men alligevel var den styrelsesordning, de fik, enestående og avanceret. Hverken i amtsråd, købstæder eller København kunne man – selv efter de netop indførte nyordninger – vælge den øverste leder af den kommunale forvaltning. Ham var det forbeholdt kongen at udpege. Flertalsafgørelser i den kommunale forsamling, vel at mærke uden vetoret til en kongelig embedsmand, var også et særkende for de landlige kommuner.

Men var beboerrepræsentationen i det landkommunale organ, de valgte medlemmer, for sin tid forbløffende stærk over for de fødte medlemmer, så var på den anden side dette folkelige indslag måske ikke så folkeligt endda. Om repræsentation af befolkningen ved det, vi i vore dage forstår ved almindelig valgret, var der langt fra tale.

Valgretten var knyttet til besiddelsen af fast ejendom, dvs. skyldsat jord eller bygninger. En tønne hartkorn landbrug i eje eller fæste eller en bygning til 1.000 rigsbankdaler var de minimale krav til både valgret og valgbarhed. I de tre kommuner, hvor det demokratiske element specielt er undersøgt (kap.3), var det kun mellem 7 og 9 procent af beboerne, der kunne opfylde kravene, og selv om der naturligvis har været lokale udsving efter gårdantal og -størrelse, tør det postuleres, at den

andel af landbefolkningen, der fik valgret, som helhed har ligget under 10 procent, ofte endda temmelig langt under.²⁹

I forhold til regeringens oplæg havde stænderforsamlingerne i enighed udvirket, at den kvalificerende bygningscensus blev nedsat fra 2.000 til 1.000 rdl. Hvad hartkornskvalifikationen angik – og det var den, der betød noget – var indsatsen for at ændre den, dvs. for at udvide valgretten, noget valen. I Roskilde fandt man regeringens minimumsgrænse på 1 td.htk. for passende; det var den gængse skillelinie mellem gårdmænd og husmænd. I Viborg foreslog den nedsatte komite faktisk, at selv det mindste hartkorn skulle medføre valgret og valgbarhed, så også husmænd med jord kom med. Men så vidt var man ikke parat til at gå. Frygten for, hvad der ville ske, når de talrige husmænd fik valgret, blev manet frem i forsamlingen. Et meget knebent flertal gik med til at sætte grænsen for valgret ved $\frac{1}{2}$ td.htk., begrundet med, at der i Jylland var sogne, hvor ingen eller kun få havde 1 td.htk. Valgbarheden til husmænd bibeholdt man i den afsluttende petition til kongen.³⁰ Ingen af de to jyske særstandpunkter blev dog taget til følge af regeringen. Hvordan valgretten kom til at virke i praksis, er beskrevet i kapitel 3.

4. De kommunale opgaver

På det andet punkt, det kommunale opgaveområde, har den øjeblikkelige ændring næppe været følt særligt overvældende. Fattig- og skolevæsen var af alle betragtet som de helt centrale opgaver for de nye organer.³¹ Det blev dog bemærket, at alene dette, at disse områder nu overgik til egentlig kommunal varetagelse, var enestående.³² Fra konservativ side blev det med undren fremholdt, at man under behandlingen af købstadsforholdene fire år før havde ment, at fattig- og skolesager netop ikke var rent kommunale. Og som følge deraf havde man i købstæderne ladet fattig- og skolevæsen forblive under særskilt administration af særlige kommissioner domineret af embedsmænd, hvortil borgerrepræsentanterne alene havde at udnævne fattig- og skoleforstandere.³³

På landet overtog sogneforstanderskaberne direkte de tidligere kommissioners forretninger og ansvar (§14). Det betonedes særskilt, at hele forsamlingen skulle tage del i det årlige overslag over udgifterne, i ligningen samt i revisionen af regnskaberne (§15). Præst og større lods-ejere (skolepatroner) skulle stadig være ansvarlige regnskabsførere for

henholdsvis fattig- og skolevæsen, men var et skoledistrikt uden en større lodsejer, skulle forstanderskabet vælge et af sine medlemmer til patron og regnskabsfører og i øvrigt dele ansvaret for regnskabet med ham.

I forhold til de højere myndigheder skete der det, at man, hvad ligningen af skoleudgifter angik, nu blev suveræn på det lokale plan, som man hele tiden havde været det på fattigområdet. Den overordnede amtsfatigdirektion blev i øvrigt ophævet og dens resterende opgaver i alt væsentligt overtaget af de nydannede amtsråd. Regnskabsmæssigt blev sogneforstanderskaberne også friere stillet, idet de aflagte regnskaber blot skulle fremsendes til amtsrådets »eftersyn«. Klager fra beboerne over skatteansættelsen skulle regulært afgøres af amtsrådet (§32, 8-9).

I regeringsoplægget til stænderne var ud over fattig- og skolevæsen kun tilsynet med *vedligeholdelsen* af bivejene i distriktet samt omsorgen for, at de pligtige sognekørsler gik på rigtig omgang mellem beboerne, udtrykkeligt nævnt som opgaver for sogneforstanderskaberne. De skulle dog have lov til at ytre sig og gøre forestilling til de rette myndigheder, når der skulle foretages noget vedrørende sognedistrikterne ud over det, der var foreskrevet i de gældende love.³⁴ Den kongelige kommissarius føjede siden til under forhandlingerne i Roskilde Stænder, at mange flere genstande kunne henlægges under sogneforstanderskaberne efterhånden; man ville dog ikke specificere for stærkt fra starten, men hellere lade indretningen vokse i takt med udviklingen.³⁵ Her var han måske lidt for langt fremme. Hans formulering blev ikke godtaget af Kancelliet, og i den endelige anordning hed det mere vagt, at kongen med hensyn til andre anliggender sognedistriktet vedrørende ville »indrømme sogneforstanderskaberne al den medvirkning, forholdenes natur tilsteder« (§17).

Men på dette tidspunkt var specificationsgraden rigtignok også ikke så lidt højere end ved forslagets fremlæggelse. Stænderne havde snart sagt bunket nye sagsområder op oven på de få oprindelige. I Roskilde ville man ud over vedligeholdelsen også have tilsyn med *anlægget* af bivejene. Man ville tillige have tilsyn med det lokale brandforsikringsvæsen, med vandløb og foranstaltninger for skadeligt vands afløb. Om nye sognefogder ville man have lov til at erklære sig, inden de blev udnævnt (af politimesteren), og man fandt ligeledes, at overøvrigheden (amtmanden) burde indhente sogneforstanderskabets betænkning om

nye håndværksbevillinger i kommunen, om ændringer i læge- og jordemoderdistrikter og om foranstaltninger mod smitsomme sygdomme.³⁶ Endelig ønskede man beføjelse til at gribe ind over for betleri og løsgængereri.

Stænderne i Viborg var enige i alt dette. De uddybede sogneforstanderskabets rolle i vejsager, snekastningstilsyn føjedes til, og man mente endvidere, at forsamlingen burde meddele tilladelser til afholdelse af legestuer (offentlig dans) og være forligsmægler i tvistigheder mellem herskab og tyende, i sager angående hegn og markfred samt i trætter om vandløb. Og man foreslog videre, at sogneforstanderskabet skulle høres, når der skulle tildeles bevillinger til at tage bropenge, til krohold, handel, anlæg af møller og brænderi af brændevin.³⁷

Og for at sikre, at det ikke blev stående ved de udtrykkeligt nævnte sager, ville begge stænder have en overordnet passus ind i anordningen, der sagde, at alt vedrørende sognedistrikternes egne økonomiske anliggender henhørte under sogneforstanderskabernes bestyrelse.³⁸ Men den gik ikke igennem. Den blev strøget af Kancelliet, inden man gjorde forestilling for kongen, og det samme blev en række af de foreslåede sagområder, fortrinsvis dem, der greb ind på herredsfogdens gebet. Det gjaldt forligsmæglingsvirksomheden, legestuetilladelser, sognefogedudnævnelser, snekastning og den næsten politimæssige virksomhed, man ville have udøvet over for betlere og løsgængere.³⁹ Men regeringen ville godt have sogneforstanderskabets positive støtte over for disse sidste og dets medvirken til opretholdelsen af god politiorden i det hele taget (§20).

Af det nye, der kom med i den endelige anordning, var det afgjort væsentligste tilsynet med bivejene, vel at mærke både deres anlæg og deres vedligeholdelse, selv om dette skulle udøves i samarbejde med politimesteren (§17). Af stændernes forslag medtog man også sogneforstanderskabets tilsyn med brandtaksationer og dets ret til at blive hørt i sager vedrørende erhvervsbevillinger, læge- og jordemoderdistrikter og foranstaltninger mod smitsomme sygdomme. Den almindelige ret til at ytre sig, når sognedistriktet berørtes af forhold, der ikke direkte var lovgivet om, blev stående fra regeringens forslag (§§18-19).

Selv om man ikke havde fået alle ønsker opfyldt, må det alligevel siges, at stændernes bestræbelser på at udvide det kommunale arbejdsområde havde båret frugt. Det var slået fast, at en lang række sager ikke var sogneforstanderskaberne uvedkommende, og en udvidelse af

området lå som et forsigtigt formuleret løfte i loven. Det kommunale opgaveområde blev faktisk udvidet ikke så lidt i perioden 1842-1867. Disse nye opgaver er opregnet og behandlet i kapitel 6. Om de oprindelige opgaver handler kapitlerne 4 og 5.

1.4 Undersøgelsens mål og rækkevidde

1. Mål og disposition

Det er målet for nærværende undersøgelse at belyse, hvad der skete i det lokale samfundsliv på landet, da ideerne om det kommunale selvstyre førtes ud i livet. Hvorledes bestemmelserne i den landkommunale anordning af 1841 blev omsat til praksis fra starten i 1842 frem til slutningen af 1867, da en ny landkommunelov trådte i kraft. Under dette hovedsigte melder sig en række mere konkrete spørgsmål. Hvordan etableredes de organer, der skulle bære det kommunale selvstyre, og hvad var det for bønder, der kom til at sidde i dem? Hvilke opgaver fik disse organer, sogneforstanderskaberne, og hvorledes løste de dem? Hvordan indpassedes de nye organer i de eksisterende strukturer? Hvordan udfoldede selvstyret sig under dette arbejde i forholdet til administrative overmænd og de administrerede beboere?

Den undersøgelse, der skal prøve at give svar på disse spørgsmål, falder primært i tre hoveddele af kategorisk forskellig karakter. Den første af disse omhandler det folkelige element i de nye kommuner, demokrati-problemet, om man vil (kap. 2-3), i den anden er det de enkelte kommunale opgaver og deres løsning, der er emnet (kap. 4-6), og i den tredje hoveddel er det arbejdets interne organisation, herunder den kommunale økonomi, der søges belyst (kap. 7).

Hvad angår spørgsmålet om det folkelige element i kommunestyret (første hoveddel), er det primært de valgtes repræsentativitet i forhold til vælgerne og til den samlede befolkning, der skal undersøges. I social, geografisk og et par andre henseender sættes der tal på disse relationer, og som en nødvendig baggrund herfor beskrives de to sæt valgeregler, der var gældende i perioden, og den betydning, de fik.

I det andet hovedafsnit om arbejdsopgaverne og deres løsning er det de nye opgaver, kræfterne samles om, og der tages afsæt hertil i en kor-

tere beskrivelse af relationerne mellem de gamle opgaver (fattig- og skolevæsen) og de nye. I øvrigt vil de nye opgaver blive gennemgået opgaveområde for opgaveområde. På baggrund af det aktuelle lovgrundlag følges på nært hold, hvordan kommunen i praksis greb de enkelte opgaver an. Til bedre forståelse af de nye kommuners introduktion i det lokale samfund er der på nogle større administrationsområder (vejvæsen, pligtkørsler mv.) givet en bredere beskrivelse af den datidige administrative kontekst.

Undersøgelsen af, hvordan sogneforstanderskabet organiserede sit arbejde, der belyses i det tredje hovedafsnit, tager i højere grad udgangspunkt i kommunens konkrete praksis, al den stund lovreguleringen her var sporadisk. Det handler om mødevirksomhed, om beslutninger og deres iværksættelse, om arbejdsbyrden og dens fordeling. Ikke mindst handler det om det sindrige økonomiske system, om udskrivningen af skatter i penge og naturalier, om regnskabsaflæggelsen og dens problemer, specielt i forhold til amtsrådet. Endelig søges nogle generelle tendenser i den kommunale økonomi fremdraget.

I et mindre afsnit (kap. 8) tages herefter en række emner op til behandling, der vedrører kommunernes eksterne relationer, forhold til beboerne, til de højere myndigheder m.m. I de sidste kapitler (kap. 9-10) vil undersøgelsens hovedresultater blive søgt sammenfattet under forskellige synsvinkler og nogle hovedlinier trukket op, inden en afsluttende og konkluderende bedømmelse af sogneforstanderskaberne og deres virksomhed i perioden foretages.

2. Kilder og litteratur

Det helt centrale i undersøgelsen vil være en række detailanalyser af styret og forvaltningen i den danske landkommune. Disse forhold er primært undersøgt gennem originalt, kommunalt kildemateriale, dvs. forhandlingsprotokoller, valgprotokoller, korrespondance, lignings- og regnskabsmateriale m.m., fortrinsvis fra kommuner i Ålborg amt. Arkivmateriale fra højere administrative niveauer er inddraget, når det er skønnet nødvendigt for belysningen af forholdene på det primære, landkommunale plan, ligesom naturligvis den aktuelle lovgivning er taget i betragtning.

Forholdene på det umiddelbart overliggende niveau, amtsplanet, er

overskuet ved en systematisk gennemgang af de trykte amtsrådsforhandlinger fra Ålborg amt, der i alt væsentligt er en fuldstændig gengivelse af de originale forhandlingsprotokoller. Til sammenligning er i enkelte tilfælde også andre amters forhold undersøgt. Den aktuelle lovgivning, der her er tale om, er forstået bredt, dvs. omfattende såvel de egentlige love, der udstedtes af de lovgivende myndigheder, som de administrative bestemmelser og tilkendegivelser, der i form af bekendtgørelser, cirkulærer, skrivelser etc. fra administrationsapparatet udgik til forklaring af love og vejledning i øvrigt af den kommunale forvaltning. Dette lovstof er udsondret af de foreliggende trykte samlinger, først og fremmest »Kongelige Forordninger og Aabne Breve« (»Schous Forordninger«), fra 1850 fortsat i »Love og Anordninger« samt »Kongelige Reskripter og Resolutioner« (»Fogtmanns Reskripter«).⁴⁰ Da den politiske proces bag ved lovgivningen ikke er genstand for undersøgelsen, er de parlamentariske kilder, Stændertidende og Rigsdagstidende, ikke systematisk gennemgået, men rigtignok i adskillige tilfælde benyttet, når de har kunnet give bidrag til forståelsen af og synet på den lokale, kommunale administration.

Den historiske litteratur om de danske landkommuner i deres ældste periode er særdeles sparsom. Nærmest emnet kommer L.F. la Cour i »Sogneraad og Amsraad« I-III (1941-48), der udførligt beskriver den offentlige debat i og uden for stænderforsamlingerne op til landkommunalreformen og derefter Rigsdagens behandling af forslag til kommunale valg- og forfatningslove. Den kommunale forvaltning berører la Cour derimod ikke. I oversigtsform er den ældre landkommunale forvaltning behandlet i værker med et længere tidsperspektiv.⁴¹ Centrale – om end kortfattede – er beskrivelserne i Poul Meyers »Bylag og Sogn« (1954-55) og Harald Jørgensens »Lokaladministrationen i Danmark« (1985).⁴² På det seneste har den kommunale forvaltning påkaldt sig en del interesse, der har udmøntet sig i antologien »Kommunal opgaveløsning 1842-1970« (1990) og i jubilæumsbogen »Folkestyre i by og på land« (1991), hvor perioden 1842-1867 indgår som første kapitel.⁴³

Det skal også anføres, at enkelte af de kommunale forvaltningsgrene er behandlet i historiske monografier. Det gælder især de store væsener, fattigvæsen og skolevæsen, og netop på grund af, at disse forvaltninger foreligger så relativt velbelyste, er de udeladt af indeværende undersøgelse. Som de væsentligste værker her kan henvises til Erik Nørr,

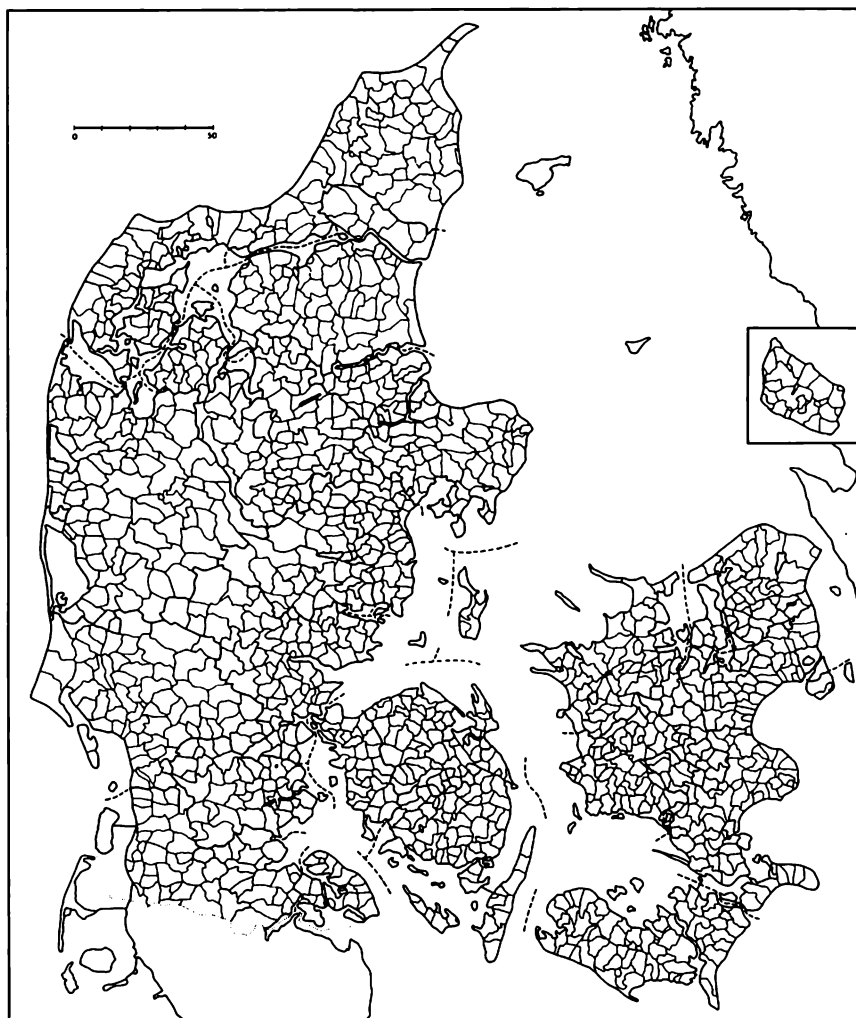
»Præst og administrator« (1981) og »Skolen, præsten og kommunen« (1994), Harald Jørgensen, »Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede« (1940), Joakim Larsen, »Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898« (1899) og Peter Ussing Olsen, »Skolestyrets udvikling« (1982).

Mest til nytte for nærværende undersøgelse har været den kommunal-administrative litteratur, der primært blev udgivet som aktuelle håndbøger for datidens medlemmer af de kommunale bestyrelser. Væsentligst her er J.N. Høst, »Haandbog for Sogneforstandere« (1849), M. Rasmussens bog med samme titel fra 1866 og P.F. Schou, »Landkommunernes Forfatning og Styrelse« (1881). I øvrigt kan henvises til afsnit 7.1.9 nedenfor, der giver en oversigt over de hjælpemidler og informationskilder, der var til rådighed for sogneforstanderne 1842-1867. Anvendt er også – til afsnittene om den kommunale økonomi – de statistiske oversigter i Statistiske Meddelelser om kommunernes regnskaber fra slutningen af 1850'erne.

3. Undersøgelsens karakter og rækkevidde

Svarene på de spørgsmål, der er opstillet i målformuleringen, vil naturligvis primært være at finde på det sognekommunale plan. Undersøgelsens tyngdepunkt vil følgelig være det analytiske arbejde med de kilder, der er fremgået af sogneforstanderskabets virksomhed. Da de spørgsmål, der er stillet, har sigte mod hele det landkommunale virkefelt i hele dets bredde, forudsætter det en gennemgribende og så vidt mulig udtømmende gennemgang af kildematerialet.

I centrum for disse studier har stået en enkelt landkommune, en slags »ankerkommune«, der er undersøgt minutøst og fulgt hele vejen gennem perioden fra 1842 til 1867. Da der i 1842 dannedes over 1.000 landkommuner i Danmark, er det klart, at resultaterne af studiet af en enkelt kommune ikke umiddelbart kan påberåbe sig nogen repræsentativitet på de danske landkommuners vegne. Således betragtet er der tale om et case study eller et pilotprojekt, der søger at besvare en række generelt formulerede spørgsmål på et snævert udsnit af det samlede forskningsfelt. Undersøgelsen vil vise, hvordan forholdene har været inden for det valgte udsnit. Hvordan en enkelt landkommune eksempelvis har administreret og i øvrigt gebærdet sig i tidens sociale kontekst.

Kortet viser det vældige puslespil af kommuner, Danmark var blevet opdelt i efter kommunalreformen af 1841. Kortet er fra 1960, da der, bortset fra købstæder og Sønderjylland, var 1.177 kommuner. Det var en forøgelse på godt 150 siden starten, skabt ved delinger af kommuner. I 1842 var der 1.021 landkommuner, i 1850 1.053 og i 1860 1.067. Miljøministeriet, Planstyrelsen.

Men undersøgelsen skulle også vise, i hvilken grad materialet overhovedet giver mulighed for at besvare de stillede spørgsmål, om problemformuleringen er frugtbar? I den forstand vil arbejdet forhåbentlig inspirere til nye undersøgelser, så den udvidelse af feltet, der er nødvendig for at mere alment gyldige konklusioner om det landkommunale selvstyre kan drages, må blive foretaget.

Når undersøgelsens karakter af enkeltstående eksempel er slået fast, skal det dertil straks tilføjes, at en række forhold af metodisk karakter gør, at dens resultater vil have en mere generel gyldighed end som så. På forskellige punkter er forholdene i andre landkommuner inddraget til supplement og sammenligning, når det er fundet overkommeligt og hensigtsmæssigt. Således er analysen i kapitel 3 af den demokratiske dimension i det nye kommunale system, af vælgernes adfærd, af relationerne mellem de valgte, vælgerne og befolkningen m.m. foretaget på grundlag af forholdene i tre forskellige landkommuner i Ålborg amt. Videre har et sæt trykte forhandlingsprotokoller fra en sjællandsk kommune, specielt hvad arbejdsrutinerne angår, kunnet udgøre et korrektiv til de udsagn, undersøgelsen har fremlagt om den udvalgte jyske kommune.

Dertil kommer, at tilstande og administrativ udøvelse i den udvalgte kommune på en række områder er systematisk sammenholdt med de øvrige landkommuner i det pågældende amt. Det er sket dels ved specielle undersøgelser af relationerne mellem fødte og valgte medlemmer af de kommunale forsamlinger, formandspostens indehavere etc., dels ved perioden igennem at følge forhandlingerne i amtsrådet, hvor afgørelser vedrørende alle amtets kommuner og styringen i det hele taget af de sagsområder, hvori amtsrådet var højere kommunal instans, fandt sted. Endelig er tilstande og bevægelser i den undersøgte kommune søgt placeret inden for det generelle legale klima i landet, der blev skabt gennem love og ministerielle tilkendegivelser. Kommunens økonomi har ligeledes kunnet sættes ind i en national ramme via de statistiske oversigter over de danske kommuners regnskaber og ligninger.

Den undersøgte kommune stod således ikke alene og isoleret i en stor verden. I sin gøren og laden befandt den sig inden for nogle generelle legale og administrative netværk, som var fælles for de danske landkommuner, og som det er muligt at sætte den enkelte kommune i forhold til. Inden for denne ramme var der givetvis plads for en vis udfol-

delse af lokal selvstændighed, men grundvilkårene, lovene og opgaverne, var ens for alle kommuner.

4. Forskningsfeltet: Udsnittet og helheden

De danske landkommuner trådte i virksomhed fra årets begyndelse 1842. 1.021 var de i tallet, men de blev snart flere. På grund af »fødselsbesvær« enkelte steder, i visse godsdistrikter og i de såkaldte kongeriske enklaver i Sønderjylland, blev systemet først fuldt udbygget med nogle års forsinkelse. Væksten skyldtes dog først og fremmest, at en del kommuner, der bestod af to eller tre sogne, tidligt fik lov til at dele sig i to, evt. tre kommuner. I 1850 var der i alt 1.053 landkommuner, i 1867 omkring 1.080. De 1.053 kommuner i 1850 fordelte sig med 64 kommuner på tre sogne, knap 500 på to og lige så mange på ét sogn.⁴⁴ Adskillelsesproblematikken behandles i øvrigt i afsnit 8.2.4.

Den ene kommune, der er udvalgt som »ankerkommune« i undersøgelsen, er Gunderup-Nøvling kommune, der lå i Himmerland. Mere præcist strakte den sig fra ca. 5 til ca. 18 km syd for Ålborg. I administrativ henseende lå kommunen i Fleskum herred i Ålborg amt. Dvs. at den havde Ålborg amtsråd som kommunal overinstans og som øverste lokale myndighed (overøvrighed) amtmanden i Ålborg, mens den på det lavere plan – fordi Lindenberg birk omfattede en del af Fleskum herred – sorterede under to underøvrigheder, dels Fleskum herredsfoged (for Nøvling sogns vedkommende), dels Lindenberg birkedommer (Gunderup sogn).

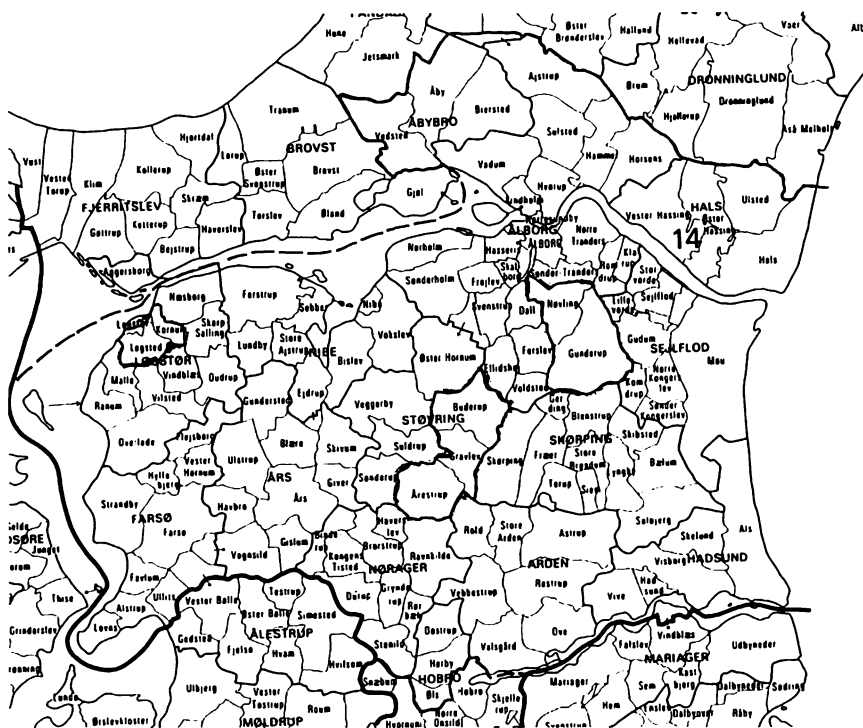
Gunderup-Nøvling kommune var relativt stor såvel i udstrækning som i hartkornsansættelse og folketal. Dens areal var på 13.749 tdr. land (ca. 76 km²), hvor den gennemsnitlige landkommunestørrelse i 1842 var på 6.646 tønder.⁴⁵ Af hartkorn havde kommunen ifølge matriklen af 1844 612 tønder mod gennemsnitskommunens 366 tønder hartkorn. Kommunen havde i 1845 1.648 indbyggere (svarende til en middelstor købstad), hvor landsgennemsnittet var 1.051. Sat i procenter omfattede Gunderup-Nøvling i forhold til hele Danmark (landdistrikterne) 0,20% af arealet, 0,16% af hartkornet og 0,15% af befolkningen. Kommunen var kort sagt 2 gange større i udstrækning og i øvrigt 1/2 gang større end den gennemsnitlige landkommune. Blandt amtets ca. 60 kommuner gav disse tal kommunen en placering i rækkefølgen som henholdsvis nr. 2, 7 og 9 på de tre områder.

Når Gunderup-Nøvling var større end gennemsnitskommunen både på lands- og amtsplan, beroede det naturligvis på, at kommunen hørte til i den halvdel af kommunerne, der havde to sogne. Sat i forhold til hartkorn og areal viser indbyggertallet, at kommunen ikke på nogen måde var et særtilfælde og derfor udmærket kan gøre det ud for en gennemsnitskommune. Kommunens hartkorn pr. indbygger var således højere end almindeligt i Ålborg amt, men lå meget nær landsgennemsnittet. Af forholdet mellem folketal og areal ses det, at kommunen var tættere bebygget end det øvrige amt, men tyndere end landet som helhed. Pr. km² boede der i Gunderup-Nøvling 21,7, i Ålborg amt 17,9 og i Danmark 26,5. Som det senere skal vises, var kommunen heller ikke ekceptionel, hvad angik befolkningens sammensætning og kommunal udviklingsgrad.⁴⁶

Valget af Gunderup-Nøvling kommune som undersøgelsesobjekt er for så vidt tilfældigt, som det primært har været bestemt af tilstedeværelsen af et anvendeligt kildemateriale. I valget mellem de relativt få kommuner, hvor dette har været tilfældet, har kommunens størrelse også spillet ind. Alt andet lige vil de kvantitative udsagn være mindre påvirkede af tilfældigheder, når tallene er store, end når de er små. De to andre kommuner, der er inddraget i undersøgelsen af det folkelige element i kapitel 3, lå som Gunderup-Nøvling i Himmerland og Ålborg amt og hørte således under samme amtsråd og overøvrighed. Kornum-Løgsted lå i Himmerlands nordvestligste hjørne ved Løgstør by (som i kommunal henseende var udsondret af Løgsted sogn), mens Årestrup-Gravlev-Buderup lå nogenlunde midt i amtet, en 10-15 kilometer sydvest for Gunderup-Nøvling.

De to kommuner er valgt lidt mindre tilfældigt end Gunderup-Nøvling, idet hensigten har været blandt kommuner med et bevaret valgmateriale at udvælge to, der med hensyn til ledelse adskilte sig fra Gunderup-Nøvling. Det, der her tænkes på, er den sociale status, der var knyttet til indehaveren af den betydningsfulde formandspost i det kommunale organ. Hvor formanden for sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling hele perioden igennem var en af de valgte medlemmer, en gård ejer, så var begge de andre kommuner indtil valgreformens i 1855 ledet af et født medlem, Kornum-Løgsted af sognepræsten og Årestrup-Gravlev-Buderup af en godsejer.

Årestrup-Gravlev-Buderup hørte med sine tre sogne også til de større

Ålborg amt med markering af de tre undersøgte kommuner.

landkommuner. I udstrækning var den størst af de tre, knap 15.000 tønder land, men med hensyn til folketal (1.301 i 1845) og hartkorn (469 tønder) nåede den ikke helt op til Gunderup-Nøvling. Kornum-Løgsted var en lille kommune. Arealet var på små 4.000 tønder land, hartkornet på 252 tønder og befolkningen på 648 sjæle i 1845. På alle fronter ikke mere end mange etskognskommuner kunne mønstre.

Kapitel 2

Landkommunernes etablering i Ålborg amt

De fødte medlemmer. I tre egenskaber kunne man fra 1842 (og frem til 1855) indtræde i et sogneforstanderskab uden at være valgt: ved at være sognepræst i distriktet, ved at være stedets politimester (herredsfoged eller birkedommer) eller ved at være en stor lodsejer, der ejede mindst 32 tønder hartkorn bøndergods i kommunen.

Provst Henrik Wulff var som sognepræst medlem af sogneforstanderskaberne i Farstrup 1842-1846, i Levring-Hørup 1846-1852 og i Gunderup-Nøvling 1852-1867. Efter Trøst-Hansens sognekort, Gunderup lokalhistoriske Arkiv.

A.N. Hvass til Nørgaard var herredsfoged i Helum-Hindsted herreder og birkedommer i Lindborg birk 1831 (1822)-1867 og kunne følgelig indtræde i alle de kommunale råd herunder, men han benyttede sig, som vist alle hans kolleger, ikke af sin ret nogen steder. Litografi af I.W. Tegner efter daguerreotypi. Statsbibliotekets Kort- og billedsamling.

Grev Ernst Conrad Schimmelmann til Lindborg (1820-1885) var storgodsejer. I ikke mindre end ni kommuner i amtet opfyldte han hartkornskravet, og han benyttede fra starten sit medlemskab i alle ni, bl.a. Gunderup-Nøvling (selv om han kun var forpligtet i to). Han indtrådte aldrig personlig, men ved stedfortræder. Efter Claus Johannsen, Erindringer fra et langt Liv, 1928.

2.1 De fødte medlemmer

Som baggrund for undersøgelsen af det folkevalgte element i de tre kommuner (i kap. 3) skal visse hovedtræk i dannelsen af de nye kommunale organer belyses på et bredere grundlag, nemlig for Ålborg amts vedkommende som helhed. Det gælder specielt det talmæssige forhold mellem de potentielle magtpoler i sogneforstanderskabet, de fødte og de valgte medlemmer, samt endelig, hvem man valgte til den vigtige post som formand i forsamlingen.

Som nævnt i indledningen indtrådte sognepræsten og den eller de lodsejere, der ejede mindst 32 tønder hartkorn i kommunen, i sogneforstanderskabet uden valg. Boede disse sidste uden for kommunen, kunne de dog undslå sig. Endvidere kunne stedets politimester, dvs. den pågældende herredsfoged eller birkedommer, tiltræde forsamlingen med fuld stemmeret, når han fandt det belejligt. For den enkelte kommune afhang antallet af disse fødte medlemmer således af lokale omstændigheder som forekomsten af godser med det krævede hartkorn, udensogns godsejeres beslutning om at indtræde eller ikke, og endelig politimesterens tid eller forgodtbefindende.

Over for de fødte medlemmer stod de valgte. Fra 4 til 9 skulle der være af dem ifølge anordningen; det nærmere tal skulle for hver enkelt kommune bestemmes af amtmanden efter indhentning af betænkninger fra lokale sagkyndige. Eventuelle ændringer af tallet kunne siden bevilges af amtsrådet, og var der behov for mere end 9 medlemmer, skulle Kancelliet spørges.¹ Det fremgik af det hele, at spillerummet mellem minimum og maksimum skulle gøre det muligt at variere de valgtes tal efter kommunens størrelse, men nøjere regler for fastsættelsen af tallet blev ikke givet.

For at kunne bedømme de to gruppers talmæssige forhold til hinanden er det for Ålborg amts vedkommende undersøgt, dels hvor mange store lodsejere (= ejere af mindst 32 tdr.htk.), der maksimalt kunne indtræde i de enkelte sogneforstanderskaber, dels hvor mange valgte medlemmer, forsamlingerne havde.

Til undersøgelsen af de store lodsejeres tal er benyttet hartkornsangivelserne i matriklen af 1844. Heraf fremgår, at i 14 af de 60 landkommuner, der var i Ålborg amt på dette tidspunkt, var der slet ingen store

lodsejere (i det følgende også kaldt godsejere). I de øvrige 46 kommuner var der i alt 67 godsansamlinger på 32 tdr.htk. eller derover: 29 kommuner havde hver 1, 14 havde 2, to havde 3 og en enkelt kommune havde 4 kvalificerende godsansamlinger.²

I næsten 3/4 af kommunerne ville der efter dette være ingen eller højst 1 godsejer (eller godsejerrepræsentant) i sogneforstanderskabet, og i langt de fleste af den sidste fjerdedel ville deres antal være 2. Kun i to tilfælde kunne 3 godsejere og i et enkelt 4 tiltræde den kommunale forsamling.

Disse tal er maksimale af flere grunde. Den almindelige udvikling i 1840'erne og 50'erne gik ikke i retning af yderligere godssamling; tværtimod var det bortsalg af fæstegods til selveje, der var aktuelt. Uden-sogns godsejere kunne dertil som nævnt frasige sig deres sæde, som Bjørnsholms ejer (staten) gjorde det i Kornum-Løgsted, og som proprietær Vandborg til Trinderup gjorde det, selv om han boede lige på den anden side af kommunegrænsen.³ Adkomsten til godset skulle være dokumenteret og tinglyst, og det kan i perioder omkring dødsfald og ejerskifter i øvrigt have skabt vakancer på godsejersædet. Helt personlige forhold som søgsmål eller dom for vanærende forbrydelser samt urådighed over sit bo, fx på grund af fallitbehandling, diskvalificerede godsejeren (som naturligvis også alle andre) til medlemskab af forsamlingen. Var godsejeren kvinde eller under 25 år kunne den pågældende heller ikke personlig udøve sin ret, men kunne dog i så tilfælde benytte sig af godsejerens beføjelse til at lade sig repræsentere ved en af amtsrådet godkendt stedfortræder.

Når man skal bedømme godsernes eventuelle indflydelse via pladserne i sogneforstanderskaberne, kommer godskoncentrationen også ind i billedet. De 67 pladser, som godserne i det højeste kunne besætte i amtet, var fordelt mellem 36 godser. Af dem havde 30 kun 32 tdr.htk. i én eller to kommuner; 3 godser kunne hver indtræde i tre sogneforstanderskaber, 2 godser (Albæk og Nørlund-Torstedlund) havde den kvalificerende godsmængde i fire kommuner, og endelig kunne det Schimmelmannske godskompleks Lindenberg-Gudumlund tilkomme plads i rådene i ikke mindre end ni kommuner.

Det absolut maksimale tal for den fødte del af sogneforstanderskaberne får vi ved at lægge 2 (dvs. præsten og politimesteren) til de store lodsejeres tal som bestemt ovenfor, dvs. 14 kommuner med 2 fødte med-

lemmer, 29 med 3, 14 med 4, to med 5 og én med 6. I 3/4 af kommunerne (43) var de fødte medlemmers maksimumstal således mindre end 4 (minimumstallet for de valgte sogneforstandere), i 14 kommuner kunne de komme op på 4, og kun i tre ville deres tal kunne overstige 4.

2.2 De valgte medlemmer

Hvad de valgte medlemmer angår, fulgte amtmanden ved fastsættelsen af deres tal i vidt omfang de indhentede forslag fra de lokale herredsfogder og birkefogder.⁴ Hele skalaen fra det minimale 4 til det maksimale 9 blev taget i anvendelse, og fordelingen omkring skalaens middeltal 6,5 var så ligelig, at tallet også blev det gennemsnitlige antal valgte medlemmer pr. kommune. 6 eller 8 medlemmer var tydeligvis det mest foretrukne. Det forekom i 2/3 af de 59 kommuner i amtet. Kun i 12 kommuner var der mindre end 6 bønder i sogneforstanderskabet, nemlig 4 med 5 og 8 med 4 medlemmer.⁵

At de største kommuner skulle have de fleste medlemmer, sådan som de også – stort set – fik det, var naturligvis at vente. Men betragter man listen over de enkelte kommuner nærmere (bilag 2.01), fremviser fordelingen flere inkonsekvenser. Der er således ikke noget forhold i, at en kommune i Års herred (V. Hornum-Hyllebjerg-Flejsborg) tildeltes 8 valgte medlemmer, mens en kommune i Gislum herred (Gislum-Vognsild), der i henseende til såvel hartkorn, folketal, vælgertal som areal overgik den, måtte nøjes med 5 valgte. Tilsvarende misforhold kan konstateres i adskillige andre tilfælde. Yderpunkterne var de nogenlunde jævnstore kommuner Skibsted-Lyngby i Hellum herred og Ferslev-Dall-Volsted i Fleskum herred, der måtte vælge henholdsvis 4 og 9 medlemmer til sogneforstanderskabet.

Disse uligheder må ses som et resultat af den åbne situation, de lokale embedsmænd havde været i, da de skulle foreslå antallet af valgte i sogneforstanderskaberne. Der var ikke givet regler eller retningslinier bortset fra det givne maksimum og minimum, og der var ingen tradition at bygge på. Af korrespondancen i amtsarkivet kan vi se, at herreds- og birkefogderne i vidt omfang støttede sig til de lokale sagkyndige, de i deres tur henvendte sig til, og disses forslag var højst forskellige og

Et valgt medlem. Gård-ejer Anders Jensen fra Nøvling blev indvalgt i Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab ved det allerførste valg i slutningen af 1841. Han var da 41 år og netop udnævnt til sognefoged. Efter seks år i forsamlingen, da hans valgperiode udløb, meddelte han, at han ikke ønskede genvalg. Hvervet som sognefoged beholdt han næsten til sin død i 1885. 85 år gammel var han da. Foto i Nøvling lokalhistoriske Arkiv.

højest forskelligt begrundet. Man henviste til distrikternes udstrækning, til hartkornets størrelse, til tidligere antal skoleforstandere, til mangel på egnede mænd m.m. Nogen intern koordination mellem herredsfogderne har der næppe været, og – hvad der i den henseende var helt afgørende – amtmanden gjorde ikke noget egentligt forsøg på at harmonisere de forskellige forslag. Han foretog nogle få mindre rettelser, der ikke havde nogen udlignende virkning, og konfirmerede ellers de foreslåede antal i al deres vilkårlighed, noget der igen kan tages som et tegn på, at spørgsmålet om de valgte bønders tal, set som en magtfaktor, ikke interesserede de højere myndigheder synderligt.⁶

Et kvantitativt udtryk for ulighederne kan man få ved at sammenholde antallet af valgberettigede med mandattallet. For Ålborg amts vedkommende som helhed var dette forhold 10 til 1, dvs. der blev valgt 1 for hver 10 valgberettigede.⁷ Herrederne imellem varierede tallet fra 7:1 til 17:1 i gennemsnit med Slet herred og Hindsted herred som de to yder-

poler. For enkeltkommunerne var spredningen endnu større: Tre steder var der kun 4 valgberettigede for hvert mandat (lovens minimum), mens der i den anden ende af skalaen (i to kommuner) skulle 20 til.⁸

Gjorde de højere myndigheder som nævnt ikke meget væsen af disse uligheder, kan man på den anden side ikke gøre sig ganske fri af den tanke, at de, der var med til at foreslå antallet af valgte, ikke alle steder behandlede spørgsmålet med samme storladenhed. Sammenlignet med de øvrige retskredse var forslagene fra Hellum-Hindsted herreder og Lindenberg birk, dvs. fra herredsfoged A.N. Hvass, klart de laveste. Seks af de otte kommuner i amtet, der havde det minimale antal valgte (4), lå i denne retskreds, der dermed fik amtets højeste vælger/mandatkvotient. Om det hang sammen med, at retskredsen også havde amtets største koncentration af godser, kan ikke umiddelbart siges, men mistanken vækkes dog af, at godsejer M.P. Hvass, der var ejer af godset Randrup i Skibsted sogn, og i øvrigt bror til herredsfogden, foreslog og fik godkendt antallet af valgte i sin bopælskommune Skibsted-Lyngby til 4, et tal, der slet ikke stod i rimeligt forhold til kommunens størrelse. Hans begrundelse for det lave tal var bl.a. mangel på dygtige mænd og vanskeligheden ved at handle enigt og energisk, når der var flere.⁹ Ved at de valgte tal holdtes på minimum, og fordi den havde to godsansamlinger over 32 tdr.htk., blev Skibsted-Lyngby den eneste kommune i Ålborg amt, hvor de fødte medlemmer kunne opnå paritet med de valgte.

Man kan konkludere, at en talmæssig ligevægt mellem de fødte og de valgte medlemmer kun ville kunne være til stede, når de fødte medlemmers tal var i toppen (4 eller derover) og de valgte i bunden. Og da de fødtes maksimumstal, betinget af at der var to eller flere godsejere i kommunen, normalt ville forekomme i de større kommuner, og de valgte minimumstal formentligt i de små, ville et sammenfald ikke være sandsynligt, og det er da også kun set i det nævnte ene tilfælde i Ålborg amt, som endda blev kortvarigt; allerede efter tre år, i 1845, forøgedes de valgte medlemmer i kommunen med to, samtidig med at den ene godsejer forsvandt.¹⁰ De valgte medlemmer af sogneforstanderskaberne, bønderne, havde jævnthen den talmæssige overvægt – og i langt de fleste tilfælde en klar overvægt – over for de fødte medlemmer, og de ændringer, der kom til i Ålborg amt undervejs, kunne kun forøge overvægten, idet de alle gik ud på at forøge de valgte medlemmers tal.¹¹ I

Gunderup-Nøvling var der 8 valgte og maksimalt 3 fødte medlemmer af sogneforstanderskabet.

Flertalsprincippet var således ikke nogen narresut for de valgte medlemmer. Bønderne havde flertallet, og der var ingen formelle hindringer for at anvende det. At det naturligvis også blev anvendt, typisk når sagerne stod på kant, kan man nemt finde eksempler på både fra Gun-derup-Nøvling og andre steder.¹² Hvordan beslutningerne i sogneforstanderskabet i øvrigt blev truffet, kommer vi senere ind på (specielt 7.1.10). At der – dengang som nu – var andre faktorer i spillet end det rene talforhold, er naturligvis klart.

Det må endelig erindres, at problemet omkring talmæssige forhold mellem de fødte og valgte medlemmer kun var aktuelt indtil 1855, da en ny valglov dels ophævede det fødte medlemskab for godsejere og præster, dels fratog herredsfogden hans stemmeret.

2.3 Formandskabet

1. Godsejere, præster eller gårdmænd?

Regnede stænder og lovgiver ikke med de valgtes antal i sogneforstanderskaberne som en magtfaktor, forestillede man sig bøndernes rolle i forsamlingen som den at være pligtige ombudsmænd og medhjælpere eller – når man tænkte mest positivt – at være under oplæring til samfundsbevidsthed og selvstyre, så anså man til gengæld formandsposten for betydningsfuld. Debatten om den havde været ivrig i stænderne, og der var efter anordningens ordlyd – præstens særlige opgaver inden for fattig- og skolevæsen iberegnet – ingen tvivl om, at formanden var den centrale person i sogneforstanderskabet (se 1.3.3 ovenfor).

Men hvem fik nu formandsposten rundt om i de nye kommuner? Var det præsten, som mange havde fundet noget nær prædestineret til stillingen? Var det godsejeren, mange steder patriarken, der ejede store dele af kommunens hartkorn, eller var det én af de »menige« valgte landboere, gårdmændene i første række, der blev udset til hvervet? Alle muligheder var åbne.

Formanden skulle vælges ved hvert årsskifte, og bønderne kunne således benytte deres flertal til at vælge, hvem de ville, dvs. også én af

deres egne. Den eneste begrænsning var den, at en valgt sogneforstander efter at have beklædt formandsposten i et år kunne undslå sig i to år, en mulighed præst og godsejer ikke havde.

Der kunne således ske store forandringer fra år til år, men i virkeligheden var situationen mere stabil end som så. Næppe nogen kommuner har skiftet formand hvert år. Det vil utvivlsomt være lettere at finde eksempler på, at formænd har siddet flere år i træk, ikke mindst de »værgeløse« præster. Men også menige medlemmer kunne have lange funktionsperioder. I Gunderup-Nøvling var den mand, der valgtes som den første formand i 1841, på ét år nær formand uafbrudt til sin død i 1868. I øvrigt behandles problemet nærmere i afsnit 7.1.3.¹³

For at kunne levere et nogenlunde bredt funderet billede af formandsmønstret er det stikprøvevis undersøgt, hvem der gennem perioden blev valgt til formænd i Ålborg amts cirka 60 kommuner. Stikprøverne er taget med fire års mellemrum begyndende med 1842, således at resultatet af de allerførste formandsvalg indleder serien. Formændene er opdelt på tre typer, godsejere, præster og andre, oftest gårdmænd. Indtil valgregelernes ændring fra 1856, dvs. i de første fire af de undersøgte syv årgange, var præsterne og de eventuelle godsejere i kommunen fødte medlemmer af sogneforstanderskaberne, derefter var de kun medlemmer – og dermed valgbare som formænd – hvis de var lovformeligt valgt ind i de kommunale råd.¹⁴

Tabel 2.01. Formænd for sogneforstanderskaberne i Ålborg amt

	1842	1846	1850	1854	1858	1862	1866	i alt
Godsejere	12	20	12	11	7	10	7	79
Præster	27	28	31	41	25	15	13	180
Andre(gmd)	20	13	18	9	29	36	42	167
	59	61	61	61	61	61	62	426

Kilde: Bilag 2.02.

Taget som helhed viser tallene, at præsterne tegnede sig for de fleste formandsposter, 180 eller ca. 42% af de 426, der i alt var tale om ved de undersøgte syv valgsituationer. Næsten lige så mange formænd, lige knap 40%, var der af gruppen »andre«, dvs. af gårdmandsstanden altovervejende, mens godsejere var formænd i 18-19% af tilfældene. Meget

rundt betragtet besatte præsterne og de »menige« medlemmer hver ca. 2/5 af formandspladserne, mens godsejerne (eller deres repræsentanter) indtog den sidste femtedel. Her må det dog huskes, at i ca. en fjerdedel af kommunerne havde godsejerne ikke sæde, således at deres andel af de opnåelige pladser var noget højere.

Lige så interessante som disse gennemsnitstal er dog bevægelserne igennem perioden, specielt omkring vendepunktet mellem 1854 og 1858 foranlediget af den nye valglov af 1855. Indtil dette tidspunkt var de fødte medlemmer tilsammen i tydeligt overtal på formandsposterne. Omkring 3/4 kom fra disse grupper, mens kun hver fjerde udgik af de menige gårdmandsmedlemmer. På de første tre tidspunkter besatte præsterne ca. halvdelen af pladserne, mens godsejerne og »andre« med vekslende overvægt udgjorde den anden halvdel. Året 1854 kendetegnes af et overvældende stort antal præster i formandssæderne og et tilsvarende lavt antal menige. Man fristes til at tro, at man under udsigten til at miste præsten som født medlem og dermed som sikker »formandsreserve« har villet udnytte muligheden, mens man endnu havde den.

Det mest markante ved perioden efter 1856 er det stærkt stigende antal formænd af bondestanden, to tredjedele af dem alle ved periodens slutning. Godsejer- og præsteformændene forsvandt dog kun gradvist med godsejerne som de mest konstante. De to stænders formandstal viser indirekte, at slet ikke så få af dem erstattede deres fødte medlemskab med et valgt.

2. Formandsposter og godsejendom

En ikke uvæsentlig interesse knytter sig til, hvordan formandsposterne specielt i den allerførste tid fordelte sig i relation til ejendomsforholdet til jorden. I det følgende skema er kommunerne opdelt på grupper efter graden af godsinteresserne i dem, og de tre slags formænd i årene 1842 og 1846 derefter fordelt på disse grupper. Som mål for godsinteresserne er valgt fæstebøndernes procentandel af samtlige valgberettigede.¹⁵ De kommuner, hvori fæsternes andel var mindst (0-25%), er dertil opdelt i to grupper, alt efter om der i dem var godsansamlinger af den medlemskvalificerende størrelse (32 tdr.htk.) eller ej. I den første af dem, den uden godser, ville godsejerformænd pr. definition ikke kunne forekomme.

Tabel 2.02. Sogneforstanderskabernes formænd i Ålborg amt 1842 og 1846 fordelt på kommuner efter andelen af fæstere

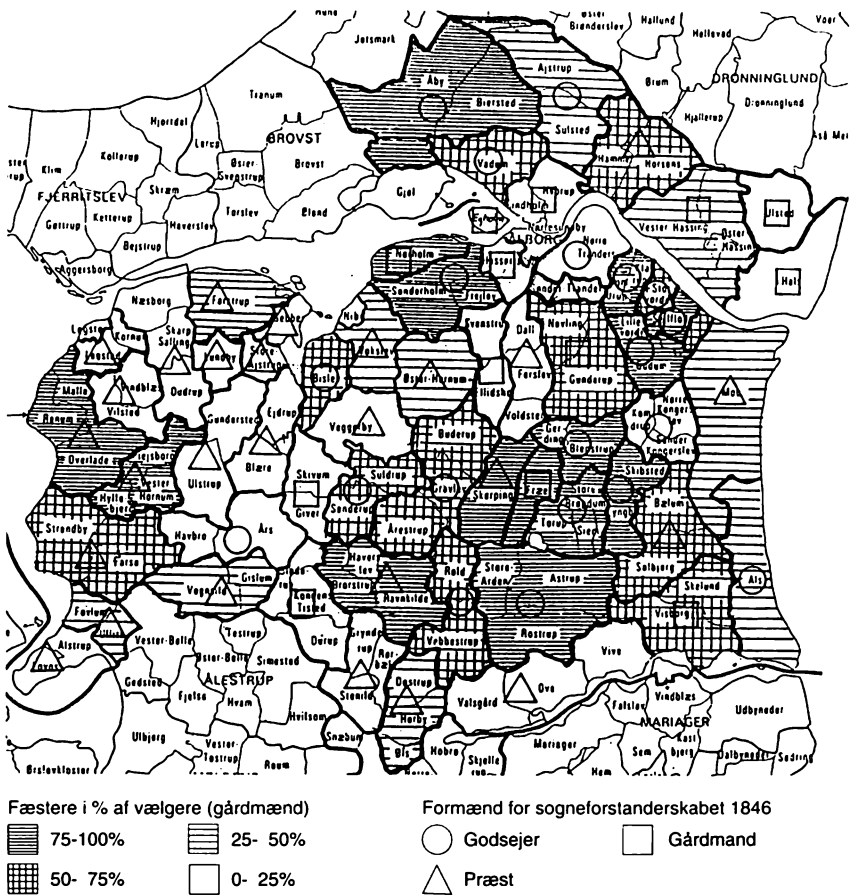
Kommuner efter fæsternes andel af samtl. vælgere	Gods- ejere	1842		Gods- ejere	1846	
		Præ- ster	Valgte (Gmd)		Præ- ster	Valgte (Gmd)
0-25% (u. godser)	–	8	7	–	10	6
0-25% (m. godser)	2	3	3	3	4	2
25-50%	1	7	3	2	7	1
50-75%	3	4	3	6	3	2
75-100%	7	5	3	9	4	2
	13	27	19	20	28	13

Kilde: Matriklen 1844 og bilag 2.01.

Uanset tallene er så små, at individuelle forhold kan spille ind, er én tendens dog klar: jo flere fæstere, jo flere godsejere på formandsposterne. Særlig markant synes 50 procentsgrænsen at være; hvor fx godsejerandelen af samtlige formandsposter i 1846 er ca. 33%, er den i kommuner med fæsterflertal op imod 60%. Tendensen for gårdmændenes (= de valgte) tal er nogenlunde den modsatte: jo færre fæstere, desto flere gårdmænd som formænd. Præsteformændenes tal er mere ujævne, men alligevel er det tydeligt, at de som gårdmændene havde deres tyngdepunkt i den godsejersvage del af kommunerne. I kommunegruppen uden godser har præster og gårdmænd delt pladserne, så nogenlunde ligeligt i 1842, i 1846 med præsteformændene i overvægt.

På kortet side 56 er skemaets oplysninger udtegnet topografisk. Godsansamlingerne i Østhimmerland med godsejerstyrede kommuner er tydelige. Udpræget er også de godsfrie områder i Vesthimmerland fortrinsvis med præster som formænd for sogneforstanderskaberne.

Man kan gå endnu nærmere på godsejerinteressen ved at udsondre de kommuner, hvori godsernes hovedgårde lå. Af de 44 kommuner i 1842 (1846: 45) med kvalificerende godsansamlinger var de 26 sådanne »hovedgårdskommuner«. I 1842 havde 11 af disse kommuner (42,3%) godsejerformænd, i 1846 var tallet 17 (65,4%). Godsejerens indflydelse i disse kommuner var med andre ord langt større end i kommunerne som helhed. I én af de 9 øvrige hovedgårdskommuner i 1846 var forpagteren af hovedgården formand og interessesemæssigt egentlig at regne for godsejer, uanset han var valgt medlem og opført som sådan i skemaet.¹⁶

Ålborg amts kommuner omkring 1845.

Fæstets andel af gårdbrugene i kommunerne 1844.

Sogneforstanderskabernes formænd efter typer 1846.

Hovedgårdene i de resterende hovedgårdskommuner uden godsejerformænd var i flere tilfælde relativt små.¹⁷

Som helhed kan vi konstatere, at godsejerindflydelsen gennem formandsposterne var ganske betydelig i landkommunernes første år, og at den især var koncentreret om kommuner, hvor godsinteresserne – her sat lig med antallet af fæstebønder – var store. Størst var den – ikke uventet – i de kommuner, hvor hovedgårdene lå.

Vi har et eksempel, der illustrerer både godsejernes interesse og deres begrænsning. Amtets største gods kompleks, Lindenberg-Gudumlund, havde som nævnt godsandele, der berettigede til en plads i sogneforstanderskabet i ikke mindre end 9 kommuner. I 5 af disse ejede godset praktisk taget det samlede hartkorn (90-100%), mens det i de øvrige havde mindre andele (30-40%). I 4 af de 5 helt godsdominerede kommuner, Gerding-Blenstrup, St. Brøndum-Siem-Torup, Gudum-Lillevorde og Sejlflod, blev godsejeren, grev Schimmelmann, valgt til formand for sogneforstanderskabet.¹⁸ I de 4 kommuner med mindre godsandele sad greven overalt som menigt medlem. I én af dem, Romdrup-Klarup, blev han faktisk valgt til formand ved årsskiftet 1844/45, men her undsløg han sig, efter hans godsinspektørs udtalelse fordi det meste af kommunen lå uden for godsets område. Taget strengt efter loven kunne han egentlig kun afvise valget ved som udensogns boende at trække sig helt ud af forstanderskabet, men dettes øvrige medlemmer meddelte ham nådigt, at man ikke havde noget imod, at han forblev som almindeligt medlem, så længe han ville.¹⁹

Greven tog i øvrigt ikke personligt del i det kommunale arbejde nogetsteds; både som formand og som menigt medlem lod han sig repræsentere af sin godsinspektør, kammerråd Kirstein. Lindenberg godskontor kom på denne måde til at fungere som et stort fælleskommunalt kommunekontor. Fire kommuner administreredes regulært herfra, foruden hvad der kunne være af skolepatronatsfunktioner m.m. i de øvrige.

3. Den sociale skævdeling

Fordelingen af formændene på de tre sociale grupper viser med tydelighed, at den magt, bønderne i de kommunale organer formelt havde til at sætte deres egne folk ind som formænd, brugte de langtfra til bunds. Specielt i perioden før 1856 var det småt. I allerførste omgang valgtes kun gårdmænd til formænd i en tredjedel af kommunerne, og siden blev det endda mindre end det. I det store flertal af kommunerne foretrak man altså i denne tidlige periode formænd af de højere stænder, godsejere eller præster.

Denne tendens til at sætte lid til de socialt højerestillede kan vi også konstatere inden for gårdmandsgruppen selv. Betragter vi fx de 13 formænd i 1846, der er regnet til gårdmandsgruppen, og som pr. definition

var ejere eller brugere af gårde fra 1 til 32 tdr.htk., så bliver det klart, at de socialt ikke var gennemsnitsrepræsentanter for gruppen. Seks af dem placeres af titlen proprietær i mellemlaget mellem godsejere og gårdmænd, tre andre havde ejendomme i tilsvarende klasse i forpagtning, og én havde til sin gårdmandskvalifikation rang af eksamineret jurist. Tilbage som egentlige, jævne gårdmænd i formandssædet var der sluttelig kun tre.²⁰

Når bønderne i den grad greb socialt opad, når man skulle vælge formand, må vi modsætningsvis slutte, at det var ikke nogen stands- eller gruppeambition at opnå formandsposten. Som helhed må vi gå ud fra, at man har villet have de bedst egnede til hvervet. Folk med administrativ erfaring, med en god uddannelse, med overskud og personlighed måtte være i søgelyset, og det måtte ikke mindst ramme de nævnte grupper, præster, godsejere og andre socialt avancerede.

At denne yderst plausible bevæggrund mange steder er gået hånd i hånd med bøndernes egen utilstrækkelighed til at påtage sig det uvante administrativt-politiske arbejde, er højst sandsynligt. Formandshvervet var belastende, og for den, der ikke havde politiske ambitioner, har det ikke været noget at samle på (se kap. 7.1 og 7.5 nedenfor). Mangel på evne og formåen i det hele taget til at varetage formandshvervet ser vi også anført i nogle »bønsskrivelser« til amtsrådet om fritagelse, men til generelt brug rækker disse udsagn ikke.²¹ Amtsrådet kunne afslå anmodningen som ubegrundet,²² og alene antallet af »menige« bondeformænd, ikke mindst da præster og godsejere fra 1856 trådte ud af geledet, modbeviser en eventuel påstand om, at bønderne som stand ikke magtede at styre kommunerne. Spørgsmålet om den sociale repræsentation og bøndernes evne og vilje til at tage del i det kommunale arbejde vil blive nærmere analyseret gennem materialet fra de tre særligt undersøgte kommuner (i kapitel 3).

Men hvis bønderne af saglige eller bekvemmelighedsgrunde valgte præster og godsejere som formænd, hvordan så situationen så ud fra den anden side? Havde man her kartofler at hyppe? Havde disse stænder interesse i eventuelt at fremme deres eget valg til lederskabet af den kommunale forsamling? Eller var det noget, man påtog sig som en pligt? For præsternes vedkommende må man sige, at det – bortset fra enkeltstående personlige ambitioner – er svært at se, hvad man som stand kunne vinde gennem formandskabet? Tværtimod blev der fra flere sider

udtrykt bekymring for, at det kommunale arbejde skulle tage tid og kræfter fra den egentlige præstegerning.²³

Anderledes var det med godsejerne, hvis interesser lå mere på det timelige plan. At de med nogen opmærksomhed ville følge med i, hvad dette nye folkelige samfundsorgan kunne afstedkomme, kunne man ikke fortænke dem i. Godsejerne var i den politiske ild i midten af 1800-årene. Deres privilegier stod for fald, og landboreformerne, ophævelsen af, hvad der var tilbage af hoveri og fæste, var ikke lige deres kop te. Uanset der vel var grænser for, hvilke ulykker de spæde kommunale dannelser kunne forårsage, var det udmærket at følge lidt med.

De tal, som er fremkommet ved nærværende undersøgelse, støtter en sådan opfattelse. Den dominans af godsejerformænd, der har kunnet konstateres i de egentlige godskommuner, er ganske påfaldende. Og her var der jo også i alle tilfælde en formentlig velkvalificeret præst til stede som et valgalternativ. Bemærkelsesværdigt er det også, at i 5 af de 6 tilfælde, hvor gårdmændene var trådt tilbage fra formandsposten mel-

Ernst Andreas Kirstein var godsinspektør på Lindencborg og fungerede frem til sin død i 1852 som godsejerens, grev Schimmelmans, stedfortræder i de kommunale hverv, han indtog. I den egenskab var han medlem af ni sogneforstanderskaber og en overgang formand for de fire. Det har været en helt speciel og aldrig siden set form for kommunal stordrift, der blev drevet fra Lindencborg godskontor. Lito-grafi i Det kongelige Bibliotek.

lem 1842 og 1846, var de blevet erstattet af godsejere og ikke af præster (den sjette kommune var uden godsejere). Det er lidt svært at forestille sig, at godsejeren alle steder skulle blive valgt, hvis han absolut var imod det.

Vi har også det ovennævnte eksempel fra Lindeneborg-Gudumlund, der viser, at godsejeren lod sig involvere mere i landkommunernes styre, end han var nødt til. Bortset fra de to kommuner, hvor hovedgårdene lå, dvs. i 7 kommuner havde han ingen pligt til at træde ind i sogneforstanderskaberne, men han gjorde det dog. Og hvor godsinteresserne var størst, ville han også godt stå i spidsen for kommunestyret.

Disse forsigtige konklusioner om forekomsten af en godsejervilje, en bevidst bestræbelse fra de store lodsejeres side på at sikre sig, at de kunne gøre sig gældende på det kommunale område, må indtil videre bero på de givne kvantitative udsagn fra Ålborg amt. Nærmere undersøgelser vil utvivlsomt kunne bringe konkrete tilfælde og sager for dagen, som yderligere kan belyse forholdet. Historien om godsejer M.P. Hvass, der skabte sig et sogneforstanderskab med den svagest mulige bonderepræsentation, og hvor han (naturligvis) også blev formand og dermed tungen på vægtskålen i det paritetiske organ, synes således at være et tydeligt eksempel på godsejerviljen. I et andet tilfælde, hvor godsejer Roulund til Restrup demonstrerede sin uvilje mod, at bøndernes favorit til formandsposten, en forpagter af en større gård, fik godkendt sin omtvistede valgret og valgbarhed, ser vi sikkert den samme godsejervilje, men her blev den blot imødegået.²⁴ Man må dog tro, at godsejerviljen og bøndernes ønsker i de fleste tilfælde i god fælles forståelse har stået bag godsejerens valg til formand. De patriarkalske forestillinger – med hvad de indebærer af positivt og negativt – levede endnu.²⁵

Med valgloven af 1855 ændrede forholdene sig, først og fremmest markeret ved, at formandsposterne i tiltagende grad overgik fra godsejere og præster til de andre socialgrupper i bondesamfundet, men man bemærker dog af tallene (tabel 2.01), at godsejerne stadig var med i ledet.

Formændene af gruppen »Andre« var også efter 1855 altovervejende gårdmænd, forstået som ejere eller brugere af 1-32 tønder hartkorn, og der var også stadig i denne gruppe en del personer af proprietærstatus, der måtte hæve det sociale niveau i gruppen. Til gengæld havde valgrettens udvidelse til almindelige folketingsvælgere medført en vis spred-

ning i den anden ende af skalaen. I 1862 var ikke mindre end fem skolelærere blevet formænd. Det var nye intellektuelle ressourcer, der var taget til nytte i det kommunale. Samme år var der også to husmænd og en toldkontrollør blandt formændene. En smed i 1858 og en apoteker i 1866 afrundede variationsmønstret.²⁶

Man må dog ikke tage fejl af den sociale spredning, der var på formandspladserne i sogneforstanderskabernes slutperiode. Om end med nogen inertie var godsejere og præster som grupper uigenkaldeligt på vej ud, og folkene fra de nye vælgerklasser var og blev krydderier på gårdmandssuppen. Gårdmændene havde magten. De bedst stillede af dem, den femtedel af skatteyderne, der betalte mest i skat, kunne fra 1856 alene tilsætte mere end halvdelen af pladserne i det kommunale råd, og heri skete der ingen forandring før 1908.²⁷ Formænd af andre grupper havde deres position på gårdmændenes nåde. Hvordan gårdmændene administrerede nåden i den allerførste tid (1856-67), får vi eksempler på i næste kapitel.

Kapitel 3

Det lokale demokrati.
Befolkning, vælgere og valgte

<p>2de Gennemgang af Valgprotokollen af 4. valgdistrikt, den 18. Maj 1844</p>	<p>Anders Rasmussen Lars Rasmussen Jens Rasmussen Lars Rasmussen</p>	<p>Marius Rasmussen 3. Valgdistrikt, den 18. Maj 1844 Lars Rasmussen Jens Rasmussen Lars Rasmussen</p>	<p>Det Antal af Stemmer, som er gaaet til for hver af de tre</p>
<p>Anders Rasmussen 40 Stemmer</p>	4. 6. 1. 24	<p>Anders Rasmussen for 1ste Distrikt 2 Lars Rasmussen for 2de Distrikt 2 Jens Rasmussen for 3de Distrikt 2</p>	
<p>Anders Rasmussen 40 Stemmer</p>	4. 5. 3. 23	<p>Anders Rasmussen for 1ste Distrikt 2 Lars Rasmussen for 2de Distrikt 2 Jens Rasmussen for 3de Distrikt 2</p>	
<p>Anders Rasmussen 40 Stemmer</p>	4. 6. 3. 22	<p>Anders Rasmussen for 1ste Distrikt 2 Lars Rasmussen for 2de Distrikt 2 Jens Rasmussen for 3de Distrikt 2</p>	
<p>Anders Rasmussen 40 Stemmer</p>	4. 7. 1. 18	<p>Anders Rasmussen for 1ste Distrikt 2 Lars Rasmussen for 2de Distrikt 2 Jens Rasmussen for 3de Distrikt 2</p>	
<p>Anders Rasmussen 40 Stemmer</p>	5. 2. 1. 18	<p>Anders Rasmussen for 1ste Distrikt 2 Lars Rasmussen for 2de Distrikt 2 Jens Rasmussen for 3de Distrikt 2</p>	
<p>Anders Rasmussen 40 Stemmer</p>	5. 3. 1. 14	<p>Anders Rasmussen for 1ste Distrikt 2 Lars Rasmussen for 2de Distrikt 2 Jens Rasmussen for 3de Distrikt 2</p>	
<p>Anders Rasmussen 40 Stemmer</p>	4. 6. 3. 18	<p>Anders Rasmussen for 1ste Distrikt 2 Lars Rasmussen for 2de Distrikt 2 Jens Rasmussen for 3de Distrikt 2</p>	
<p>Anders Rasmussen 40 Stemmer</p>	7. 6. 1. 12	<p>Anders Rasmussen for 1ste Distrikt 2 Lars Rasmussen for 2de Distrikt 2 Jens Rasmussen for 3de Distrikt 2</p>	5. Rasmussen
<p>Anders Rasmussen 40 Stemmer</p>	4. 1. 3. 3		

Som stemmesedlen i dag var valgprotokollen i datidens landkommuner pantet på demokratiet. Det, der heri stod skrevet, så alle kunne se det, var den politiske virkelighed frem til næste valg. Her en side af Kornum-Løgsted kommunale valgprotokol. Det er valget i 1844, det handler om, og det gjaldt tre medlemmer af sogneforstanderskabet. Vælgerne er opført med deres sociale status, alder og hartkorn, så man kunne sikre sig, at valgetretten var i orden. I tredje kolonne er anført navnene på de tre personer, de fremmødte vælgere havde stemt på, og yderst til højre er anført det antal stemmer, den pågældende selv måtte have fået. Kornum-Løgsted valgprotokol 1841-1908 (LAV). Foto Anders Riis.

3.1 Perioden 1841/42-1855

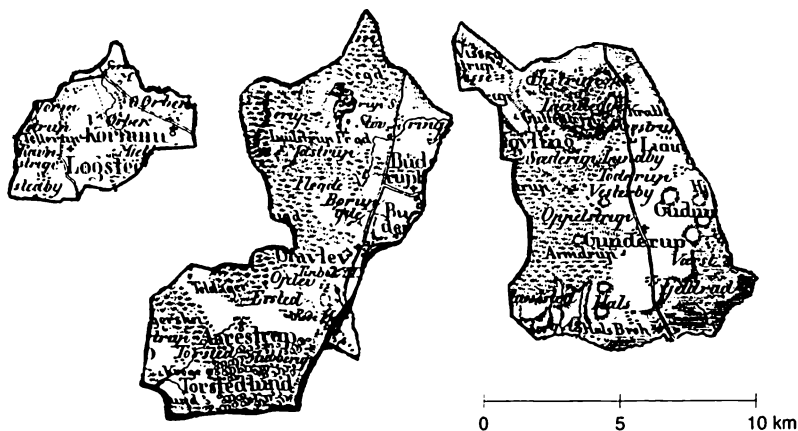
1. Befolkningen i de tre udvalgte kommuner 1845

Den undersøgelse, der i dette kapitel skal foretages af det purunge demokrati i de nye landkommuner, vil af praktiske grunde falde i to periodiske hovedafsnit, opdelt af valgloven af 1855, der på fundamental vis ændrede det demokratiske system. Undersøgelsen vil som tidligere nævnt være baseret på forholdene i tre kommuner i Ålborg amt, Gunderup-Nøvling, Kornum-Løgsted og Årestrup-Gravlev-Buderup. De tre kommuner er ovenfor (1.4.4) præsenteret i ydre træk. I det følgende skal der kort gives en beskrivelse af befolkningerne i de tre kommuner, først og fremmest med henblik på den erhvervsmæssige og sociale fordeling.

Det fysisk-geografiske grundlag for de tre landkommuner ved periodens begyndelse fremgår groft skitseret af J. H. Mansas samtidige kort (s. #). Især i de to store kommuner var de dyrkede arealer bredt omkranset af områder, der ikke var under kultur. Heder det meste, men også store vådarealer (i Gunderup-Nøvling) og skovstrækninger (i Årestrup-Gravlev-Buderup). Landbruget var det dominerende hovederhverv, men naturen stillede dog også ressourcer til rådighed for skæring af tørv i moserne samt for nogen kalk- og teglbrænding. I Årestrup-Gravlev-Buderup gav de store skove ud over selve skovdriften grundlag for en ikke ubetydelig træskoproduktion.¹

Det dyrkede areal udvidedes i løbet af den behandlede periode, og alle tre kommuner fulgte så godt og vel den almindelige befolkningsudvikling. Hvor landbefolkningen på landsplan voksede med ca. 33% fra 1840 til 1870, gik de tre kommuner i alfabetisk rækkefølge frem med 35,4, 43,8 og 47,3%. Alt ifølge de samtidige folketællinger.

Når man foretager befolkningsanalyser på grundlag af ældre folketællinger, er der forbehold at tage. Et af dem gælder selve den præcise størrelse af befolkningen, hvor bl.a. midlertidigt bortrejste og soldater kunne være kilder til fejl. For nærværende undersøgelse er de unøjagtigheder, der kan udspringe heraf, ikke anset for væsentlige. Oplysningerne om alder rejser også visse problemer, der er berørt i et senere afsnit (3.1.7). Et centralt spørgsmål i sammenhængen gælder befolkningens sociale og erhvervsmæssige fordeling og specielt denne fordeling på

De tre undersøgte kommuner. Udsnit af Th. Gliemanns kort over Ålborg amt 1825.

husstande. Valgretten i perioden var principielt knyttet til husstandenes overhoveder.

Om folketællingernes erhvervsbetegnelser ved vi, at de er behæftet med nogen usikkerhed. Adskillige havde flere erhverv, en gårdmand kunne også være møller eller teglbrænder, den lille husmand var ofte daglejer eller håndværker ved siden af, og folk, der levede af lidt håndarbejde og nød almisse for resten, er ikke noget særsyn. Det er klart, at man ved summariske sammenstillinger på et sådant grundlag for en stor del er afhængig af den omhu og konsekvens, den pågældende folketællingsfører har lagt for dagen. Sikrest er man, når besiddelsen af jordejendom indgår i synsfeltet, idet oplysningerne her kan verificeres eller suppleres af den næsten samtidige (og i øvrigt fortsat ajourførte) matrikel af 1844.

I det følgende er alle jordbrugere med 1 td.htk. og derover kaldt gårdmænd og dem med mindre for husmænd. De husfolk, hvis hovedindtægt ifølge folketællingen kom fra et andet erhverv, er regnet under dette (oftest håndværk eller dagleje). Skillelinien ved 1 td.htk. svarede nogenlunde til den i datiden gængse, og det var vel at mærke også den, der kom til at afgrænse valgretten i den første periode.

Tabel 3.01. Husstande i tre kommuner 1845 efter erhverv

	Gunderup-Nøvling		Kornum-Løgsted		Årestrup-Gravlev-Buderup	
	antal	%	antal	%	antal	%
Gårdmænd	123	39,8	52	37,1	111	42,5
Husmænd	52	16,8	39	27,9	66	25,3
Skolelærere	5	1,6	2	1,4	2	0,8
Daglejere	44	14,2	15	10,7	23	8,8
Håndværkere	44	14,2	13	9,3	38	14,6
Aftægt/pension	31	10,0	7	5,0	8	3,1
Almissenydende	8	2,6	12	8,6	11	4,2
Andre	2	0,7	0	0,0	2	0,8
I alt	309	99,9	140	100,0	261	100,1

Kilde: Folketælling 1845.

I tabel 3.01 er husstandene fordelt efter husstandsoverhovedernes erhverv. Ved folketællingen i 1845 opererede man med enheden »familie«, som omfattede folk, der hørte til samme husholdning (»søgte samme bord«), og dermed svarede udmærket til det nutidige husstandsbegreb. Det har således ikke været noget problem at udtrække husstandene af folketællingslisterne.

Det er klart, at en opgørelse efter personer ville give andre tal, da husstandene jo ikke er lige store. Hvor Gunderup-Nøvling's gårdmænd eksempelvis udgjorde ca. 40% af husstandsoverhovederne, omfattede personerne på gårdene ca. 60% af befolkningen. Det skal også nævnes, at erhvervsfordelingen efter husstande ikke tilgodeser fx hjemmeboende eller logerende håndværkssvende og folk, der nød aftægt hos familien, og den store gruppe af tjenestefolk falder helt uden for.

Blandt gårdmændene er medtaget alle, der havde 1 td.htk. jord eller mere, heriblandt præster, godsejere, møllere, to lærere, en gårdmand, der brændte kalk, en kromand og en pibefabrikant. I husmændenes tal indgår en skovrider, to skovfogder, to præstegårdsforpagtere og en gartner, og endelig er en kludesamler, der strengt taget i ensomhed burde have udgjort en selvstændig gruppe af handlende, føjet til håndværkerne. Håndværkerne omfattede også de husstande i det sociale lavområde, der levede af håndarbejde og spinderi. I øvrigt var det de almindelige landhåndværk, der prægede gruppen. Flest var der af bygningshånd-

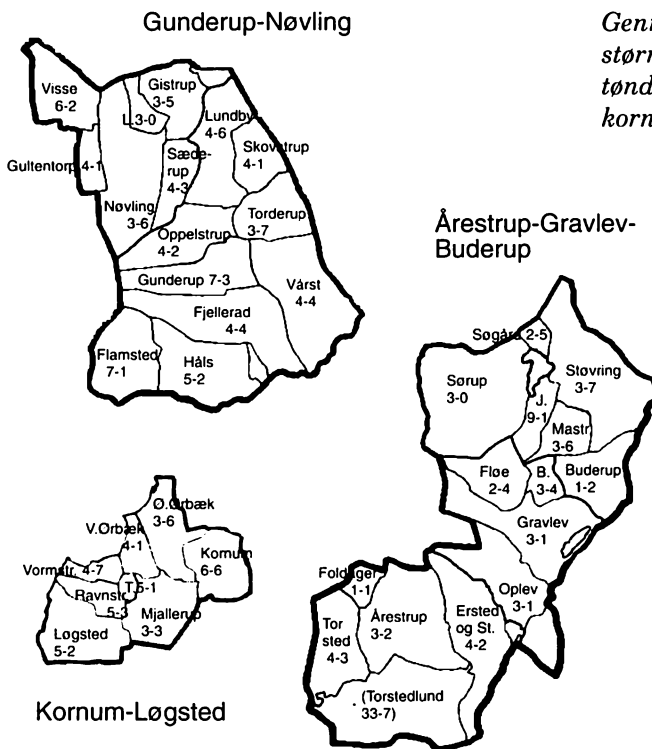
værkere (murere, snedkere og tømrere, tækkemænd og en glarmester) og beklædningshåndværkere (skomagere, vævere og skræddere), mens lidt færre smede og hjulmænd havde de vigtige hverv direkte at holde landbrugets hjul i gang. Af industripræg var kun træskofabrikationen i Årestrup, et par teglværker og den under gårdene regnede pibefabrik i Gunderup-Nøvling.

Trods mindre variationer mellem grupperne fra kommune til kommune er landbrugspræget utvetydigt. Tæt omkring 40% af husstandene var i alle tre kommuner gårdbrug, og lægger vi hertil husmænd og daglejere som de øvrige direkte aktive ved landbruget, lander vi alle steder på 70-75%. Det høje antal aftægtsfolk i Gunderup-Nøvling er vel det, man nærmest vil undre sig over. Om forklaringen er optællingsteknisk eller et momentant lokalt »aftægtsboom« er ikke nærmere undersøgt. Forholdet har ingen betydning for den fortsatte undersøgelse.

Gårdmændene kan ved kombination med matriklen placeres præcist på den sociale skala efter hartkornet, og det man først mærker sig er, at nogle få brug i alle tre kommuner skilte sig ud. Først to hovedgårde i Årestrup-Gravlev-Buderup med et tilliggende på over 30 tdr.htk., og herefter alle steder en lille gruppe af gårde, der havde omkring 10 tdr.htk., og som dermed kunne forlene deres ejere med betegnelsen proprietærer. Herfra er der igen et spring ned til den store gruppe af gårde, der satte normen for kommunen. På dette plan var der en vis forskel mellem kommunerne. I Gunderup-Nøvling og Kornum-Løgsted var gårdenes gennemsnitsstørrelse næsten den samme, 4 tdr. 5 skpr. og 4 tdr. 6 skpr. htk., mens gårdene i den sidste kommune, Årestrup-Gravlev-Buderup, med 3 tdr. 3 skpr. i gennemsnit var noget mindre.

Hvad gårdstørrelsen angik, var der ikke den store forskel mellem sognene i den enkelte kommune. Men går man tættere på de mindre enheder, sognenes ejerlav, viser der sig imidlertid, som det ses af det følgende kort, store forskelle mellem de enkelte lokaliteter. I alle sognene var spredningen forholdsvis stor. I enkelte tilfælde var gårdene på én lokalitet i gennemsnit dobbelt så store som på en lokalitet i den anden ende af skalaen. Inden for de enkelte ejerlav var spredningen derimod forbausende lille. Formentlig en refleks af, at man ved udskiftningen af landsbyfællesskabet har tilstræbt lige store gårde i den enkelte landsby (ejerlavet) (se bilag 3.07a-c).

Endelig skal et spørgsmål fra den aktuelle samfundspolitik bringes

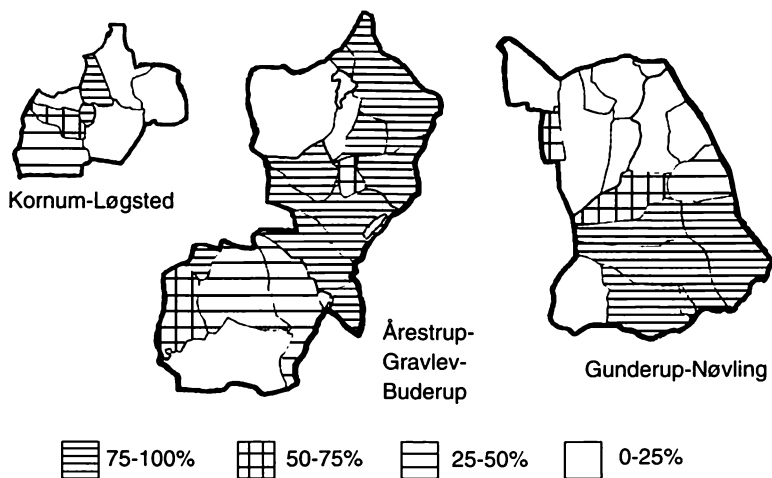

Gennemsnitlige gårdstørrelser i ejerlav. I tønder-skæpper hartkorn.

på bane, nemlig selveje/fæste-forholdet. Man kunne jo forestille sig, at dette stadig uløste efterslæb efter landboreformerne også kunne manifestere sig på det lokalpolitiske plan.

Af de tre undersøgte kommuner lå de to i det godsrige Østhimmerland, og ganske store andele af bøndergodset var fæstegårde. I Gunderup-Nøvling var godt og vel halvdelen af gårdene (52%) fæstegårde i 1844, mens ikke meget mindre end to tredjedele af gårdbrugene i Årestrup-Gravlev-Buderup (64%) var på fæsteres hænder. I amtets vestlige egne var der længere mellem godser og fæstegårde; i Kornum-Løgsted var rundt regnet hver fjerde gårdmand (27%) fæstebonde. Da det er fæsterne som potentielle vælgere, der her er i fokus, er forholdet opgjort i personer.

Det var forskellige godser, der ejede fæstegårdene i de tre kommuner. I Gunderup-Nøvling var Lindenborg, hvis hovedgård lå lige syd for kommunen (i Blenstrup sogn), den store godsherre. Kun nogle få gårde eje-

Fæstegårde i % af samtlige gårde i de enkelte ejerlav.

des af andre, bl.a. af Buderupholm, der til gengæld havde sit kerneområde i Årestrup-Gravlev-Buderup, specielt i Buderup, hvor hovedgården lå, og i nabosognet Gravlev. I denne kommune lå til overflod nok en hovedgård, Torstedlund, der naturligt nok sad på hovedparten af fæstegodset i hjemsoagnet. Kornum-Løgsted havde ingen storgodser i sin umiddelbare nærhed, og det fæstegods, der var, var nærmest at betegne som strøgods for Bjørnsholm, der ejedes af staten, og Årupgård, der hørte til kammerherre Mylius' vidtspredte godskompleks.²

Fæstegårdene lå, som det ses af kortene, ikke jævnt fordelt i kommuner og sogne. Alle steder var der ejerlav uden eller næsten uden fæstere. To sogne var så godt som rene selvejersogne: Kornum, der havde to fæstegårde (af 16), og Nøvling, der havde tre (af 33). Markant var opdelingen i Gunderup-Nøvling, hvor fæsternes andel af gårdene i de to sogne var henholdsvis 68% og 9%.

De her beskrevne relationer mellem selveje- og fæstegods omkring midten af 1840'erne var ikke langtidsholdbare. Afløsning af fæste og overgang til selveje var et af tidens politisk varme spørgsmål, og der skete også noget. Tvungen afløsning fik man ikke, skønt mange havde ønsket det, så sagen ahang af godsejerens vilje.

I de tre undersøgte kommuner blev allerede i slutningen af 1840'erne frasolgt enkelte gårde til selveje, men i 1850'erne gik det nogle steder

stærkt. I Kornum-Løgsted afstod staten og Myliusgodset næsten alle deres gårde, og i Årestrup-Gravlev-Buderup solgte både Buderupholm og Torstedlund løs af deres fæstegods. I Gunderup-Nøvling var situationen derimod »låst fast«, fordi Lindenberg ikke ville af med alle sine fæstegårde. Kun skiftede man i en del tilfælde fæstebrevet ud med en 50-års forpagtningskontrakt.³

I forholdet mellem selvejere og fæstere er arvefæstere, der på flere måder indtog en mellemstilling mellem de to grupper, regnet til fæsterne. Kun meget få af fæsterne var arvefæstere. I Gunderup-Nøvling var tre af ejendommene i matriklen betegnet som arvefæstegårde.

2. Valgberettigede og vælgere

Hvorledes repræsenterede nu de personer, der blev valgt til at stå i spidsen for det kommunale styre, den befolkning, der skulle administreres? At belyse dette spørgsmål under forskellige synsvinkler er målet for den følgende del af undersøgelsen. Det første led i denne vil være at belyse valgretten ved valgene før 1855. Hvem havde overhovedet mulighed for – efter anordningens bestemmelser (§§3-9) – at medvirke i valget – og at blive valgt – til sogneforstanderskabet? Og hvem benyttede muligheden?

Det skal først bemærkes, at valgret og valgbarhed til sogneforstanderskabet i denne første periode overalt fulgtes ad. Når der tales om valgret i det følgende, er valgbarheden underforstået og iberegnet. Valgretten var som flere gange nævnt primært knyttet til besiddelsen af mindst 1 td.htk. agerjord (ager og eng), og det var i den forbindelse ligegyldigt, om man ejede denne jord, havde den i arve- eller livsfæste (den almindelige og påbudne fæsteform) eller som tjenestejord (som det gjaldt præster og skolelærere). Dertil var skovbrugere og møllere sikret valgret, når de var i besiddelse af 2 tdr.htk. skov- eller mølleskyld. Det samme var forpagtere eller lejere af et avlsbrug på mindst 6 tdr.htk., dog kun hvis ejeren af avlsbruget gav afkald på sin egen valgret. Endelig var også ejere eller arvefæstere af bygninger til en assuranceværdi på 1.000 rdl. sølv valgberettigede. Denne sidste regel tog bl.a. sigte på eventuelle embedsmænd i distriktet. Sådanne kvalificerede mænd skulle ikke udelukkes fra indflydelse på det kommunale styre.

Disse særlige regler sikrede folk af samme eller højere social standard

de samme rettigheder (og pligter) som bønderne i det kommunale, men kvantitativt har de næppe mange steder haft større betydning. I Gunderup-Nøvling fik den ene af de to møllere sin valgret gennem mølleskylden; præstegårdsforpagterne blev derimod aldrig valgberettigede, fordi præsterne hævdede deres egen valgret. Reglen om bygningerne på 1.000 rdl. har især haft betydning i købstædernes nabokommuner.

Det var helt klart besiddelsen af jordejendom, der gav den elementære valgret og valgbarhed, og hertil knyttedes umiddelbart kravet om bopæl i kommunen. Fremmede (bortset fra de fødte medlemmer) skulle ikke have indflydelse på valget af kommunens styrende forsamling. Der var i Gunderup-Nøvling 125 gårde, der ud fra deres tilliggende hartkorn kunne give besidderne valgret, men bopælskravet medførte, at rækken af valgberettigede ejendomme blev formindsket med 2, fra 125 til 123.⁴ I de andre to kommuner var der ingen udensogns boende gårdbrugere.

Af tabel 3.02 fremgår forholdet mellem valgberettigede gårde og de faktiske vælgertal ved de enkelte valg i de tre kommuner.

Tabel 3.02. Valgberettigede ejendomme og vælgere ved ordinære valg 1841-1853

Valg	Gunderup-Nøvling		Kornum-Løgsted		Årestrup-Gravlev-Buderup	
	Valgberettig.	Vælgere	Valgberettig.	Vælgere	Valgberettig.	Vælgere
1841	121	115	49	41	(105)	91
1844	123	114	51	48	(111)	100
1847	125	114	50	49	111	103
1850	123	109	52	49	111	106
1853	123	108	52	49	110	105

Tal i parentes = beregnede tal.

Kilde: G-N valgprotokoller 1841-1853 og matrikel 1844 (ajourført), K-L valgprotokol 1841-1908, Å-G-B forhandlingsprotokol 1841-1855 samt Slet og Hornum herreders matrikler 1844.

De valgberettigedes tal var forståeligt nok det mest konstante. Stigningerne mellem 1841 og 1844 skyldtes mestendels den nye matrikel, der ved en forhøjet bonitering bragte nogle bolsmænd op over 1 td.htk. Delinger og sammenlægninger af gårde, hvoraf der var nogle få stykker, kunne også ændre på antallet.⁵ Mere interessante var nogle ændringer,

Skolelærerne havde til manges og i hvert fald deres egen fortrydelse ikke fået valgret og valgbarhed til de kommunale råd alene i kraft af deres stilling i de lokale samfund, og deres embedsjord opfyldte sjældent, om overhovedet nogensinde, valgretskravet på 1 tønde hartkorn. Skolelærerne Claus Johannsen og L.C. Aastrup i Gunderup-Nøvling hørte til dem, der lejede eller købte sig til valgret. Efter Trøst-Hansens sognekort på Gunderup lokalhistoriske Arkiv.

givetvis af valgtaktisk karakter, som bragte tre skolelærere ind på listen over valgberettigede, to i Gunderup-Nøvling og én i Årestrup-Gravlev-Buderup. Det skete på den måde, at de tre lærere til deres embedsjord, hvis hartkorn ikke rakte til valgret, skaffede sig nogle ekstra parceller mellem 1841 og 1847, så de lige netop kom op over 1 td.htk. De brugte deres valgret, og en af dem, Claus Johannsen i Gunderup, blev valgt til sogneforstander for en 6 års periode. De to lærere i Gunderup-Nøvling afgav siden deres parceller og optrådte ikke mere på valglisten i perioden.⁶

For at besidderne af de valgberettigede ejendomme kunne udnytte deres valgret, skulle visse personlige krav være opfyldt. Man skulle være af mandkøn og fyldt 25 år, og adkomsten til ejendommen skulle være endelig og tinglæst; en købekontrakt eller en foreløbig fæsteaftale

var ikke tilstrækkelig.⁷ Endelig var dom eller anklage for en vanærende forbrydelse samt urådighed over ens bo, fx under umyndighed eller faldtbehandling, diskvalificerende.

De personlige valgkrav måtte nødvendigvis bevirke, at det faktiske vælgerkorps blev mindre end antallet af valgberettigede gårde. Af disse krav var kønskravet den regel, der spillede stærkest ind, al den stund enker ofte beholdt og drev gårdene efter deres afdøde mænd. Ved valget i november 1844 var der i Gunderup-Nøvling kun 114 vælgere på valglisten, dvs. at 9 af de 123 valgberettigede gårde (7,3%) ikke var i stand til at udnytte deres valgret. Et nærmere eftersyn viser, at der i 6 tilfælde sad enker på gårdene, 2 gårdmænd havde ikke deres adkomst i orden og én var tidligere straffet. Følger vi forholdet fra valg til valg i perioden 1841-53, finder vi, at frafaldet varierede fra 6 til 15 (5,0%-12,2%), og hver gang med enkerne som de fleste; ikke mindre end 10 gårde blev drevet af enker i 1850.⁸

Et begreb om, hvor stor en del af befolkningen, der regulært omfattedes af valgretten (dvs. bortset fra de personlige og tilfældigt indtræffende begrænsninger), får man for Gunderup-Nøvlings vedkommende af følgende tabel.

Tabel 3.03a. Befolkning og valgberettigede i Gunderup-Nøvling 1844/45

	Total	Valgberettigede	
	Antal	Antal	%
Personer	1.642	123	7,5
Personer over 25 år	783	123	15,7
Mænd over 25 år	397	123	30,9
Husstande	309	123	39,8
Husstandsmedlemmer	1.642	976	59,4
Hartkorn (tønder)	612	580	94,8

Kilde: Folketælling 1845 og G-N matrikel 1844.

Af hele befolkningen havde således kun 7,5% valgret. Ser vi bort fra personer under 25 år for at få en relation mellem vælgerne og den tilsvarende aldersklasse i hele befolkningen, stiger procenten til 15,7, og finder vi det med samtiden naturligt, at kvinder holdt sig fri af politik, bliver det tilsvarende tal 30,9%. Lader vi husstandsoverhovedet repræsentere hele sin husstand, som datiden fandt det rimeligt, har 123 af de 309

husstande del i valgretten, dvs. 39,8%, og følger vi husstandssynsvinklen op, kan det være rigtigt at tage husstandsstørrelserne i betragtning, idet gårdmandshusstandene vitterligt var større end husstandene i de øvrige sociale grupper. På denne måde beregnet var de 976 personer, disse husstande omfattede, eller 59,4% af befolkningen dækket af valgretten.

Forholdene i Kornum-Løgsted og Årestrup-Gravlev-Buderup bekræfter i alt væsentligt tallene fra Gunderup-Nøvling.

Tabel 3.03b. Befolkning og valgberettigede i to kommuner 1844/45

	Kornum-Løgsted			Årestrup-Gravlev-Buderup		
	Total Antal	Valgberettigede Antal	%	Total Antal	Valgberettigede Antal	%
Personer	648	52	8,0	1.301	111	8,5
Personer over 25 år	325	52	16,0	648	111	17,1
Mænd over 25 år	158	52	32,9	328	111	33,8
Husstande	140	52	37,1	261	111	42,5
Husstands- medlemmer	648	374	57,7	1.301	713	54,8
Hartkorn (tønder)	252	234	92,9	469	437	93,2

Kilde: Som tabel 3.03 plus folketælling 1845.

Andelene af befolkningen med valgret var en smule større, 8,0 og 8,5%. De øvrige tal kunne variere lidt op og ned. Gårdstørrelsen kan her ses som en udslagsgivende faktor. I kommunen med de mindste gårde, Årestrup-Gravlev-Buderup, hvor stemmeretten så at sige var delt ud på flere gårde, var valgretsprocenten højest efter personer og husstande, men til gengæld lavest når det gjaldt dækningen af husstandenes beboere.

Med lodder og trisser og den største imødekommenhed over for de formodede datidige synsmåder kommer vi i det højeste frem til, at op mod 60% af befolkningen var tilgodeset af valgretten og de modsvarende godt 40% uden den mindste indflydelse. Alt med udgangspunkt i den nutidige opfattelse, at alle samfundsborgere bør have valgret. En sådan tanke lå imidlertid lovgiver og rådgivere fjernt i 1841. Man følte utvivlsomt, at man var gået vidt, og det var man ved sammenligning med for-

holdene før reformen for den sags skyld også. Men nogen almindelig valgret havde man på ingen måde tilstræbt. Det var ikke alle, man turde betro det politiske og administrative ansvar.⁹ Hvad det var, der kendetegnede de (forhåbentlig) ansvarlige, fremgår med stor tydelighed af skemaernes sidste linie: jordejendom, hartkorn. De gårdmænd, der fik valgretten, dvs. de ca. 8% af befolkningen eller de omkring 40% af husstandsoverhovederne, de sad på 93-95% af den dyrkede jord. Det var den, der var optimalt repræsenteret. Det var den, der gav adgang til politisk indflydelse.

Tallene fortæller også i kort formel noget om de sociale relationer i kommunen. Om fordelingen af jorden mellem gårdmænd og husmænd. Om hvor meget hartkorn, der maksimalt var til dem, der boede i husene: husmænd, håndværkere og andre.

3. Valgproceduren

Valgretten var i alt væsentligt begrænset til gårdmandsklassen og derudover begrænset en smule af de personlige kvalifikationskrav, kønskravet især. Det var forhold, der var bestemt fra oven, som man ikke havde nogen indflydelse på. Men hvorledes administrerede man nu denne valgret i lokal praksis?

Sogneforstanderskaberne skulle træde i virksomhed fra begyndelsen af 1842, og valgene til dem foregik i slutningen af året 1841. Ordinære valg skulle derefter foretages hvert tredje år i oktober kvartal, idet forsamlingens to halvdele skiftevis afgik det efterfølgende nytår. Hvis et medlem udtrådte inden forløbet af sin 6 års valgperiode, skulle der afholdes suppleringsvalg. Valget var et ombud, man ikke uden videre kunne afvise. Genvalg var muligt, men ikke pligtigt. Havde man været medlem i 3 år eller mere, kunne man undslå sig for valg i en lige så lang periode, og var man fyldt 60, var det en tilstrækkelig undskyldning.

Valget skulle ledes af en valgbestyrelse på tre mand, første gang udpeget af amtmanden, siden bestående af formanden for sogneforstanderskabet og to andre af dettes medlemmer, som det selv havde udpeget. Valgbestyrelsen udfærdigede med sognefogdernes hjælp en liste over de valgberettigede, som skulle ligge til almindeligt eftersyn i 14 dage før valget, og man kunne så gøre indsigelser mod fejl eller udeladelser før eller på selve valgdagen. Tog valgbestyrelsen ikke en indsigelse til følge,

kunne sagen forelægges amtmanden, der i det hele taget var ankeinstans valghandlingen vedrørende. Ved det første valg i Gunderup-Nøvling meldte to mand sig på valgdagen med krav om optagelse på valglisten. Den ene var simpelthen glemt, den anden fremlagde som adkomst en købekontrakt på en gård.¹⁰ Begge blev optaget på listen, men købekontrakten var som ovenfor nævnt strengt taget ikke gyldig som adkomst.¹¹

Valget skulle holdes et bekvemt sted og være indvarslet mindst 8 dage forud ved kirkestævne. I Gunderup-Nøvling afholdtes valgene de første mange gange hos sognefoged Gerhard Johannsen i Ooppelstrup, dvs. på et centralt sted i den store kommune. Fra de yderste hjørner var det en rejse på ca. 7 km. I den langstrakte Årestrup-Gravlev-Buderup var afstandene til valgstedet, Gravlev skole, længere endnu. Andetsteds kunne det forekomme, at man fik lov til at dele valghandlingen i to, så rejserne til valgstedet, der i det mindste i dårligt vejr og føre kunne være en hindring for valgdeltagelsen, gjordes kortere.¹² I Kornum-Løgsted flyttede man undervejs, skønt afstandene her var overkommelige, valgene fra Kornum til det mere centrale Løgsted.¹³

Valgene var offentlige, og valgretten kunne kun udøves ved personligt fremmøde og mundtlig tilkendegivelse af, hvem man stemte på. Stemmeafgivningen indførtes i valgprotokollen, som også valghandlingens forløb i øvrigt blev det. Af det første valg den 10. december 1841 giver Gunderup-Nøvlings valgprotokol en udførlig beskrivelse. Formaliteterne omkring mødets indkaldelse og listernes fremlæggelse konstateredes i orden. Præsten, om hvis ret til at stemme man havde været i tvivl (da han jo var født medlem), var i mellemtiden blevet tilført listen, og hertil kom de ovennævnte to, der på selve mødet meldte sig og blev godkendt som valgberettigede. Formanden for valgbestyrelsen, godsinspektør Kirstein fra Lindenberg, oplæste herefter en kancelliskrivelse, der meddelte, at man ikke forlods kunne fordele mandatene mellem to sogne i en kommune, men at man (dvs. Kancelliet) ikke var i tvivl om, at vælgerne selv, når de blev gjort opmærksomme på problemet, ville sørge for, at de enkelte sogne blev tilstrækkeligt repræsenteret. De 104 fremmødte vælgere (af i alt 115) opfordredes så til at afgive deres stemme i den orden, de stod på listen. Hver vælger nævnte otte navne for protokollen, som formanden, efter at alle stemmer var indført, læste op fra ende til anden. Stemmerne taltes sammen, og de otte, der havde flest, og som

alle viste sig villige, erklæredes for valgte sogneforstandere. Sluttelig påtog formanden sig at give amtmanden den behørig indberetning om valget.

Ikke alle steder gik det helt så korrekt og omhyggeligt til som i Gun-derup-Nøvling. Amtmand og Kancelli måtte i enkelte tilfælde forklare og fortolke tvivl eller misforståelser af reglerne. Et par steder var uregelmæssighederne så store, at omvalg måtte foretages, men i det store og hele var reglerne blevet forstået og fulgt. Valgets pligtige og bindende karakter var måske det, man dårligst havde fattet. At man ikke kunne bytte med en, der havde færre stemmer, og at man i det hele taget skulle have meget gode grunde for at frasige sig valget.¹⁴

Et forhold var – til nogen undren for en nutidig betragter – tilsyneladende ikke noget problem. Nemlig spørgsmålet om, hvor mange personer, den enkelte vælger kunne give sin stemme. Ved valgene i de undersøgte kommuner afgav hver enkelt vælger lige så mange stemmer, som der var personer, der skulle vælges, hverken mere eller mindre. Valgbestemmelserne i anordningen specificerer ikke stemmeafgivningen nærmere, og nogen tradition i det lokale var der pr. definition ikke at bygge på.

I stænderforordningen af 15. maj 1834, hvortil adskillige linier i øvrigt kan trækkes, finder man ikke noget forbillede på dette punkt. Tværtimod skulle man her nævne to personer for hver, der skulle vælges (§40), og det viste sig ydermere ved en udfyldende skrivelse, at dette var en ret, og at man også var beføjet til at stemme på et mindre antal personer.¹⁵ Nogen parallel fra anordningen om købstæderne (af 24/10 1837) kan dårligt drages, da der her kun var valg til én post ad gangen (§§11-12). Derimod bestemte den københavnske ordning (af 1/1 1840 §19), at antallet af stemmer skulle svare til det antal, der skulle vælges. Men hvordan dette blev en uskreven lov for landkommunerne, er foreløbig et ubesvaret spørgsmål.

I en enkelt kommune i Ålborg amt brød man den uskrevne lov, men amtmanden fik via sognepræsten, der først selv forgæves havde forsøgt, resolut bragt beboerne på plads. Nogen hjemmel for deres opfattelse angav de to embedsmænd ikke. At der omkring valghandlingen har været megen snak om, hvordan man kunne og skulle bære sig ad, tør man roligt forudsætte. Ud over de formelle forhold, der skulle oplyses, kunne man have behov for at vide, hvem der efter reglerne kunne frasi-

ge sig valg, eventuelt også hvem der gerne ville eller ikke ville vælges (hvad man dog ikke behøvede at respektere).¹⁶

Den mest markante afvigelse fra vore dages forhold lå dog i den åbne, mundtlige stemmeafgivning, et princip, der også anvendtes ved valg til stænderne (§40). I købstadsanordningen forudså man såvel mundtlig som skriftlig stemmeafgivning (§11), først i den københavnske forordning blev skriftlig og hemmelig afstemning klart foreskrevet (§19). Den mundtlige stemmeafgivning på landet må således anses for at være en bevidst givet forholdsregel. I A.S. Ørsteds første udkast var både den skriftlige og mundtlige mulighed til stede, og Kancelliet lod dette passere, men Geheimestatsrådet, dvs. kongen og hans nærmeste rådgivere, slettede den skriftlige mulighed, inden udkastet blev forelagt stænderne i 1840, og stænderne tog ikke selv spørgsmålet op.¹⁷

Til åben afstemning er der knyttet en særlig problematik: muligheden for begrænsninger i det frie valg. Det kunne være i form af egentlig valgtryk fra personer, vælgerne i øvrigt stod i et afhængighedsforhold til, direkte formuleret som ønsker eller løfter, eventuelt mod betaling, eller blot psykologisk tilvejebragt ved den eller de pågældende personers tilstedeværelse i valglokalet. Straffeloven af 10/2 1866 forudsatte, at valgtryk kunne forekomme, også ved kommunale valg, og satte straf for åbenbar udøvelse heraf (§115). Mindre graverende kunne der være tale om irrationelle adfærdsmekanismer; fx at man med sin stemmeafgivning ville spille op til en bestemt rolle i forholdet til de andre medlemmer af det lokale samfund.

Eventuelle udsagn i materialet om egentligt valgtryk vil vi i det følgende have opmærksomheden rettet imod, men nogen nærmere indtrængen i den åbne stemmeafgivnings utvivlsomt komplicerede psykologiske virkninger på vælgernes adfærd skal ikke forsøges. Målet for undersøgelsen af forholdet mellem de valgte og vælgerne er først og fremmest at konstatere hvem, der valgte hvem under forskellige synsvinkler, og dernæst at antyde forskellige forklaringsmuligheder under den forudsætning, at der var en vis rationalitet i vælgernes adfærd.

Men uanset den åbne stemmeafgivning havde sine problemer, så giver den os en enestående mulighed for at trænge ind i forholdene, vel at mærke når kilderne er til stede. Fra de tre undersøgte kommuner er valgoplysninger bevaret for hele perioden 1841-67, dels i form af egentlige valgprotokoller, dels som indførsler i den almindelige forhandlings-

protokol. Hele vejen igennem er det for de aktive vælgere anført, hvem de stemte på (stemmelister). Herudover har vi frem til 1855 og også ved enkelte valg derefter lister over dem, der havde valget ved valgene (valglister). For Gunderup-Nøvling førtes indtil 1855 tilmed en ekstra protokol inddelt efter dem, der stemtes på (»kandidater«) med angivelse af navnene på dem, der stemte på de pågældende, og også fra Årestrup-Gravlev-Buderup er der bevaret materiale, der kan supplere og kontrollere de primære lister. Bortset fra valget i 1844 i sidstnævnte kommune har det bevarede arkivmateriale været tilstrækkeligt og egnet til de efterfølgende analyser.

Identifikationen af de valgberettigede, hvis adfærd ved valgene under forskellige aspekter skal analyseres i det følgende, er sket ved hjælp af den aktuelle matrikel, periodens folketællinger, kommunale ligningslister og enkelte andre kilder. Bilag 3.01 viser, hvordan det i princippet er gjort. Ved tæt at følge vælgerbefolkningen fra valg til valg og fra folketælling til folketælling er stort set alle identifikationsproblemer løst.

4. Valgdeltagelse

For valgene før valgreformen i 1855 har vi som nævnt overleveret navnene på alle dem, der ved de pågældende valg kunne stemme, uanset om de benyttede deres valget eller ej. Det er dem, der i dette arbejde betegnes som *vælgerne*, og som i afsnit 3.1.2 ovenfor (specielt tabel 3.02) er betragtet i forhold til gruppen af *valgberettigede*, dvs. dem, der besad og boede på gårde, der havde den kvalificerende størrelse (minimalt 1 td.htk.).

I undersøgelsen af, hvem der i realiteten valgte mændene til det kommunale styre, vil det første led være en bestemmelse af valgdeltagelsen, dvs. af forholdet mellem dem, der faktisk stemte, og dem, der kunne have stemt ved de enkelte valg. Med andre ord mellem dem, der her kaldes de *aktive vælgere* og *vælgerne*. Ved *stemmeprocenten* forstås som normalt det procentuelle forhold mellem de to grupper.

Der blev under den første landkommunale valgordning afholdt fem ordinære valg med tre års mellemrum og herudover de lokale suppleringsvalg, der var nødvendige, når en sogneforstander skulle erstattes på grund af bortrejse fra kommunen, dødsfald eller andet. Ved de afholdte valg faldt valgdeltagelsen således ud i de tre kommuner:

Tabel 3.04. Vælgere og valgdeltagelse i tre kommuner 1841-1853

Valg	Gunderup-Nøvling		Kornum-Løgsted		Årestrup-Gravlev-Buderup	
	Aktive vælgere/ vælgere	Stemme- pro- cent	Aktive vælgere/ vælgere	Stemme- pro- cent	Aktive vælgere/ vælgere	Stemme- pro- cent
1841	104/115	90,4	29/41	70,7	78/91	85,7
1843s					69/91	75,8
1844	82/114	71,9	25/48	52,1	48/100	48,0
1845s	54/115	47,0				
1847	56/114	49,1	24/49	49,0	43/103	41,8
1849s			26/48	54,2		
1850	44/109	40,4	15/49	30,6	41/106	38,7
1851s					47/106	44,3
1853	55/108	50,9	22/49	44,9	23/105	21,9

s = suppleringsvalg

Kilde: G-N valgprotokoller 1841-1853, K-L valgprotokol 1841-1908, Å-G-B forhandlingsprotokol 1841-1855 samt Å-G-B fattigligning 1845 og valglisten 1847, 1850 og 1853.

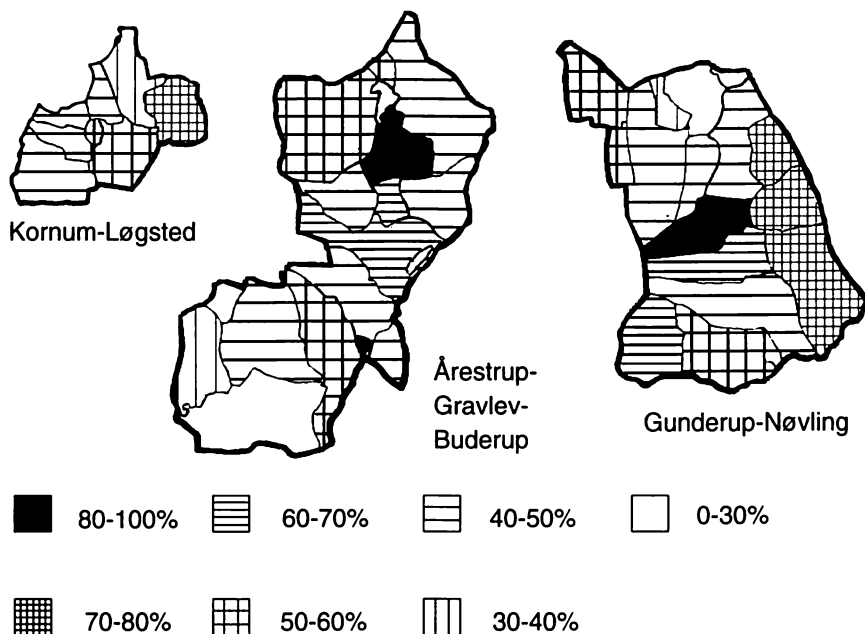
I alle tre kommuner var stemmeprocenten højest ved det første valg, men med udsving fra bemærkelsesværdige 90 til 70%. Herefter var der tale om et trinvist fald ned til omkring og under 50%, hvor valgdeltagelsen med visse forskelle, som vi siden vender tilbage til, fandt sig et nogenlunde stabilt leje. Groft regnet kan man sige, at af det i forvejen begrænsede vælgerkorps satte halvdelen sig frivilligt uden for indflydelse. I den sidste ende var det en 25-50 mænd, omkring 3% af befolkningen, der i de enkelte kommuner tilsatte det styrende organ.

Prøver man at se på, om det nu var de samme mænd, der mødte op til valgene, finder man, at der alle steder var en fast stok af aktive vælgere. Særlig stor var den i Gunderup-Nøvling. Her stemte 19 trofast ved alle 6 valg, og regner vi også dem, der stemte 5 gange, til støtterne, kommer vi op på 32, rundt regnet en fjerdedel af vælgerne. Der var altså en ikke helt lille fast kerne af politisk bevidste, og her er endda kun medregnet dem, der overhovedet var vælgere ved 5 eller 6 valg. Af flere grunde, bl.a. en mere ustabil ejerstruktur, var antallet af kernevælgere, på samme måde beregnet, noget mindre i de to andre kommuner, en halv snes stykker hvert sted. I den anden ende af spektret var det meget få, der

var konsekvente sofavælgere. Tager vi igen som udgangspunkt dem, der var vælgere ved 5 eller 6 valg, var der i alle kommunerne kun en 3-4 stykker, der aldrig stemte.

Sætter man det samlede antal afgivne stemmer ved de seks valg, der for hver kommune er tale om, i forhold til summen af vælgerne, får man i kommunerækkefølge samlede stemmeprocenter for hele perioden på 58,5, 49,6 og 50,0 (se tabel 3.05). Gunderup-Nøvling var efter dette den kommune, der udviste den største politiske aktivitet og interesse. Gør man det samme for hver enkelt af kommunernes ejerlav for at se, om valgdeltagelsen internt i kommunerne var underkastet geografiske variationer, får vi følgende billede.

Der var ganske store forskelle i valgdeltagelse internt i kommunerne. Ser vi bort fra ejerlav med kun én eller to gårde, hvor procenterne kunne blive helt ekstreme (Foldager og Torstedlund i Å-G-B: 0%, Røde Mølle i Å-G-B: 100%), var valgdeltagelsen alligevel spredt over en vid skala

Samlet stemmeprocent i ejerlavene ved valgene 1841-1853.

med 25% (Gistrup i G-N) og 83% (Oppelstrup i G-N og Mastrup/Juelstrup i Å-G-B) som yderpunkterne. Selv om vælgertallene er relativt små, skulle akkumulationen over seks valg udjævne eventuelle øjeblikksbestemte tilfældigheder.

Den højeste stemmeprocent i Gunderup-Nøvling havde Oppelstrup, hvor valgene afholdtes, og det ses også, at valgstedlokaliteterne i de andre kommuner, Kornum og Gravlev, havde høje stemmeprocenter. Det er derfor nærliggende at forestille sig, at afstanden til valgstedet har influeret på valgdeltagelsen. Et blik på kortet gør det dog klart, at dette forhold ikke giver den fulde forklaring på den lokale spredning. Rigtig nok lå nogle af de svagt stemmende ejerlav relativt fjernt fra valgstedet (Gistrup i G-N, Torsted i Å-G-B), men hvorfor folkene fra Øster Ørbæk (i K-L), Flø og Oplev (i Å-G-B) og Nøvling (i G-N) kun i relativt ringe tal drog til nabobyen for at stemme, når fjernereboende gjorde det i højere grad, kan ikke umiddelbart forklares. I Gunderup-Nøvling var de flittigste valgdeltagere (bortset fra Oppelstrup) påfaldende nok de tre grænse-lokaliteter mod øst.

Ser vi på enhederne i næste niveau, sognene, opdager vi, at der også her er kendelige forskelle i valgdeltagelse.

Tabel 3.05. Samlet stemmeprocent 1841-1853 i sogne og kommuner

Sogn	Gunderup-Nøvling		Kornum-Løgsted		Årestrup-Gravlev-Buderup		
	Gun-derup	Nøv-ling	Kor-num	Løg-sted	Åre-strup	Grav-lev	Bude-rup
Antal vælgere	79-85	28-31	16-18	25-32	31-40	30-33	30-34
Stemmeprocent	63,8	43,8	53,9	47,3	44,9	51,6	54,1
Stemmeprocent	58,5		49,6		50,0		

Kilde: Som tabel 3.04.

Det påfaldende ved sognenes valgdeltagelse er ikke så meget forskellene fra kommune til kommune som forskellene inden for de enkelte kommuner. I alle kommunerne var der et klart førende sogn, og vi noterer os med det samme i relation til valgstedsteorien, at det i de to, men altså ikke i alle tre tilfælde er sognet, hvor valgene foregik. Fra sognet med

den højeste stemmeprocent var der et spring ned til de andre sogne i kommunen. I Kornum-Løgsted var springet 6,5%, i Årestrup-Gravlev-Buderup over 9% fra top til bund, og Gunderup-Nøvling med den højeste samlede stemmeprocent havde en spredning mellem sognene på ikke mindre end 20%. Er der en god forklaring på det? Vi følger stemmeprocenten fra valg til valg gennem perioden!

Tabel 3.06. Stemmeprocent i sogne ved valgene 1841-1853

Valg	Gunderup-Nøvling		Kornum-Løgsted		Årestrup-Gravlev-Buderup		
	Gun-derup	Nøv-ling	Kor-num	Løg-sted	Åre-strup	Grav-lev	Bude-rup
1841	91,8	86,7	62,5	76,0	77,4	93,3	86,7
1843s					70,0	93,3	64,5
1844	79,5	51,6	61,1	46,7			
1845s	53,6	29,0					
1847	54,1	34,5	52,9	46,9	43,2	42,4	39,4
1849s			70,6	45,2			
1850	46,9	21,4	41,2	25,0	28,2	36,4	52,9
1851s					51,3	27,3	52,9
1853	55,7	37,9	35,3	50,0	12,5	24,2	31,3

s = suppleringsvalg

Kilde: Som tabel 3.05.

Det, der først falder i øjnene, når valgdeltagelsen følges over tid, er det stærkt varierede mønster. I to af de tre kommuner var der ikke et gennemgående dominerende sogn. Alle sognene her havde på et eller andet tidspunkt prøvet at være det sogn, der flittigst mødte frem på valgdagen. Uden et nærmere kendskab til de lokale forhold, lader disse skift sig næppe forklare. Det skal dog bemærkes til støtte for valgstedsteori-en, at man i 1853 havde flyttet valgstedet fra Kornum til Løgsted, men der var dog også andre momenter i sagen.¹⁸

I Gunderup-Nøvling var billedet enklere. Her var valgdeltagelsen hele vejen igennem større i Gunderup end i Nøvling, bortset fra det første valg endda betydeligt større. I bevægelserne op og ned fulgte de to sogne hinanden på hvert sit niveau. Når man ved, at kommunens fæstebønder så godt som alle boede i Gunderup sogn (se 3.1.1 ovenfor, specielt kortet s. #), er det naturligt at se på, om den langt større valgdeltagelse i Gun-

derup skulle have nogen sammenhæng med selvejer/fæster-forholdet. Præsten (og skolelærerne ved valget i 1847) er i den følgende opstilling regnet til selvejergruppen.

Tabel 3.07. Stemmeprocent for selvejere og fæstere 1841-1853

Valg	Gunderup		Nøvling		I alt	
	Selvej. (27-30)	Fæstere (50-56)	Selvej. (27-30)	Fæstere (1)	Selvej. (54-59)	Fæstere (51-57)
1841	89,7	92,9	86,2	100,0	87,9	93,0
1844	82,1	78,2	50,0	100,0	65,5	78,6
1845s	62,1	49,1	30,0	0,0	45,8	48,2
1847	53,3	54,5	32,1	100,0	43,1	55,4
1850	48,1	46,3	22,2	0,0	35,2	45,5
1853	69,0	48,0	39,3	0,0	54,4	47,1
1841-1853	67,4	61,8	43,6	50,0	55,5	61,6

Antallet af vælgere i grupperne er anført i parentes.

Kilde: G-N matrikel 1844 (ajourført) og G-N valgprotokoller 1841-1853.

Det skal med det samme registreres, at fæsternes valgdeltagelse i kommunen som helhed var højere end selvejernes, 61,6% mod 55,5%. Kun ved ét valg, i 1853, lå selvejerne over fæsterne. Men det skal lige så hurtigt siges, at dette ikke forklarer forskellen på stemmeprocenterne i de to sogne. Opdelingen i selvejere og fæstere for hver af de to sogne viser – idet vi ser bort fra den ene fæstervælger i Nøvling – tre betydende grupper, selvejerne i henholdsvis Gunderup og Nøvling (hver på 27-30 vælgere) og fæstebønderne i Gunderup (50-56 vælgere), og man bemærker, at selvejerne i Gunderup var de flittigste til at stemme. De lå klart over fæsterne i deres eget sogn og langt over selvejerne i Nøvling. Materialet i Gunderup-Nøvling giver altså ikke grundlag for at betragte valgdeltagelsen og dermed den politiske interesse som en funktion af selvejer/fæster-forholdet. En inddragelse af de to andre kommuner bekræfter dette. Heller ikke her var der fra sogn til sogn noget fast mønster for de to gruppers valgdadfærd. Begge steder var selvejernes valgdeltagelse i modsætning til Gunderup-Nøvling den højeste (se bilag 3.08a-b).

Men der kunne selvsagt være andre faktorer af generelt tilsnit, der kunne have betydning for den politiske interesse og vælgernes adfærd.

Nogle af dem træder frem af de nærmere analyser af stemmeafgivningen, der skal foretages i det følgende.

Det er klart, at spørgsmål om valgdeltagelse og politisk adfærd også handler om personer. Det var personer, der besluttede og handlede, og for så vidt materialet var til det, ville en undersøgelse af politiske miljøer og mulige politiske generatorer ligge lige for. Det nærmeste, vi her kan komme det, er at pege på den store, stabile gruppe af politisk aktive personer, der er konstateret i Gunderup-Nøvling. Af de 32 personer, der som ovenfor nævnt stemte 5 eller 6 gange af 6 mulige, boede 20 i de tre af kommunens 15 ejerlav, Vårst (10), Ooppelstrup (6) og Skovstrup (4), hvor de følgelig umiddelbart bidrog til den høje valgdeltagelse, man her havde, og også, forestiller man sig, til at gøre disse lokalsamfund mere politisk bevidste og engagerede.

Det skal en passant bemærkes, at blandt disse trofaste kernevælgere træffer vi tre af navnet Johannsen. De var sønner af den mangeårige lærer i sognet, Claus Johannsen, og alle meget aktive i det offentlige liv. Af de tre var Gerhard Johannsen medlem af sogneforstanderskabet i 24 år, Frantz Johannsen i 12 år og den tidligere nævnte lærer, Claus Johannsen, i 6 år.

5. Geografisk repræsentation

Som nævnt i afsnittet om valgproceduren (3.1.3) var spørgsmålet om en forlods geografisk fordeling af pladserne i sogneforstanderskabet kommet op i Kancelliet. Man havde flere steder, hvor kommunerne bestod af to sogne af ulige størrelse, frygtet, at det store sogn ville overstemme det mindre og besætte alle pladserne. Kancelliet ville imidlertid ikke acceptere en forlods kvotering som en løsning på problemet; det skulle ikke være således, at medlemmerne i sogneforstanderskabet så at sige repræsenterede deres egne sogne. Men Kancelliet tvivlede ikke på, »at vælgerne for det forsamlede pastorat, når de herpå bliver gjort opmærksomme, ved valgene ville tage tilbørligt hensyn på, at hvert enkelt sogn kan blive tilstrækkeligt repræsenteret.«¹⁹

Vælgerne i Gunderup-Nøvling blev ved den første valghandling som fortalt gjort opmærksomme på denne tillidsfulde henstilling fra Kancelliet, og de fulgte den næsten over al forventning. Man må nok have snakket ganske meget om dette på mødet. En fordeling, der fremkom

ved, at vælgerne kun stemte på folk fra deres eget sogn, var givetvis ikke i lovens og Kancelliets ånd. Det måtte med andre ord overlades til hver enkelt at sørge for den »tilstrækkelige« repræsentation for hvert sogn. Man forstår meget godt, at tanker om prøvevalg og forhåndsaf-taler kunne falde praktiske folk ind under disse uberegnelige omstæn-digheder, men hvis man spurgte på højere sted, fik man at vide, at det måtte man ikke.²⁰ Man måtte tage resultatet, som det kom, men uformel snak har ingen kunnet hindre, og der lå også i selve den mundt-lige valgform en vis garanti mod de mest åbenlyse lokalpatriotiske udskejelser.

Man kunne forestille sig, at forholdet mellem befolkningernes størrel-ser i sognene har været en rettesnor for fordelingen af stemmer ved det-te første valg til sogneforstanderskaberne. Denne relation måtte i prak-sis nødvendigvis justeres efter det antal personer, der skulle vælges til sogneforstanderskabet. Hvordan dette i teorien så ud, og hvor vidt man ved valgene i 1841 nåede til denne idealfordeling i de tre undersøgte kommuner, fremgår skematisk af tabel 3.08.

Det umiddelbare indtryk af skemaets tal er, at man i alle kommuner-ne har bestræbt sig på at fordele stemmerne efter størrelsesforholdet mellem sognene. I den første kommune i skemaet, Gunderup-Nøvling, forholdt sognene sig til hinanden som omtrent 3 til 1, og i det store og hele blev stemmerne også afgivet i dette forhold. Alt i alt faldt ca. 72% af stemmerne på Gunderupfolk og 28% på Nøvlingboere. Også i de to andre kommuner var slutresultatet i rimelig overensstemmelse med størrelsesrelationerne.

Ser man nærmere på de enkelte sognes stemmeafgivning, var der dog visse forskelle. I Gunderup-Nøvling lå vælgerne fra det første sogn ikke langt fra idealfordelingen, dog med en svag favør til egne folk: 77% mod 23 til Nøvlings kandidater. For Nøvlingvælgerne synes folketallet ikke at have været den fuldgyldige rettesnor; og at ansvaret for, at det andet sogn – det store sogn – skulle blive tilstrækkeligt repræsenteret, ikke har hvilet så tungt på dem, er vel forståeligt. Men de gav dog Gunderups folk de fleste af deres stemmer, 56%, men favoriserede i realiteten deres egne ganske pænt ved at give dem de 44% i stedet for de ideelle 25%. Forrykke billedet kunne dette dog ikke. Gunderups tre gange så store vælgertal måtte veje tungest ind på den samlede procent.

I Kornum-Løgsted ville en mandatfordeling på tre til Kornum og fire

Tabel 3.08. Indbyrdes stemmeafgivning mellem sogne i tre kommuner ved valget 1841

Gunderup-Nøvling				
	Gunderup		Nøvling	
Indbyggere 1840	1189	74,4%	410	25,6%
Tilnærmet mandatfordeling	6	75,0%	2	25,0%
Stemmer afgivet:	på Gunderupfolk		på Nøvlingfolk	
af Gunderupvælgere	481	77,1%	143	22,9%
af Nøvlingvælgere	116	55,8%	92	44,2%
I alt	597	71,8%	235	28,2%

Kornum-Løgsted				
	Kornum		Løgsted	
Indbyggere 1840	224	37,3%	377	62,7%
Tilnærmet mandatfordeling	3	42,9%	4	57,1%
Stemmer afgivet:	på Kornumfolk		på Løgstedfolk	
af Kornumvælgere	30	42,9%	40	57,1%
af Løgstedvælgere	45	33,8%	88	66,2%
I alt	75	37,0%	128	63,1%

Årestrup-Gravlev-Buderup						
	Årestrup		Gravlev		Buderup	
Indbygg. 1840	440	35,5%	368	29,7%	430	34,7%
Tiln. mandatfordeling	3	33,3%	3	33,3%	3	33,3%
Stemmer afgivet:	på Årestrupfolk		på Gravlevfolk		på Buderupfolk	
af Årestrupvælgere	85	37,8%	70	31,1%	70	31,1%
af Gravlevvælgere	81	33,3%	87	35,8%	75	30,9%
af Buderupvælgere	80	32,9%	79	32,5%	84	34,6%
I alt	246	34,6%	236	33,2%	229	32,2%

Kilde: G-N valgprotokol 1841-1845, K-L valgprotokol 1841-1908 og Å-G-B forhandlingsprotokol 1841-1855.

til Løgsted være den, der kom nærmest størrelsesrelationen, og denne fordeling har man fra Kornumfolkenes side overholdt præcist på decimaler, simpelthen ved at hver eneste vælger stemte på tre Kornumfolk og fire fra Løgsted. Løgstedvælgerne var knap så disciplinerede og lidt mere sognepatriotiske. I Årestrup-Gravlev-Buderup gav den ligelige fordeling af de ni mandater næsten sig selv, og vælgerne fra de tre sogne respekterede den til punkt og prikke.

Den smukke fordeling af stemmerne mellem sognene ved dette første valg gav naturligvis ikke i sig selv en tilsvarende fordeling af pladserne i sogneforstanderskabet. Spredningen på kandidater kunne naturligvis virke forstyrrende ind. Og det gjorde den rent faktisk både i Kornum-Løgsted, hvor Løgstedboernes selvfavorisering også kan have virket med, og i Årestrup-Gravlev-Buderup, hvor den præcise matematiske stemmefordeling mellem sognene altså ikke var nok. Men der var også mange »personlige stemmer« at holde styr på. I Gunderup-Nøvling afgav 104 vælgere 832 stemmer på 30 kandidater, i Årestrup-Gravlev-Buderup var der 78 aktive vælgere, der hver afgav ni stemmer.

Men også mandatspørgsmålene lærte man at magte. Både i Kornum-Løgsted og i Årestrup-Gravlev-Buderup, hvor det var gået »skævt« i 1841, blev idealfordelingen opnået ved næste valg og bibeholdt perioden ud. I skema 3.09, der viser disse afstemningsrelationer ved alle valgene i perioden, er det denne »ideelle« fordeling af mandater, der ligger bag de forventede fordelingstal.²¹

Tabel 3.09a. Kornum-Løgsted. Indbyrdes stemmeafgivning mellem sogne 1841-1853. I procent af det enkelte sogns afgivne stemmer

	Stemmer afgivet			
	på Kornumfolk		på Løgstedfolk	
	Forventet fordelingstal	af vælgere fra Korn./Løgst.	Forventet fordelingstal	af vælgere fra Korn./Løgst.
1841	43	43 / 34	57	57 / 66
1844	67	67 / 67	33	33 / 33
1847	25	25 / 25	75	75 / 75
1849s	50	50 / 50	50	50 / 50
1850	67	67 / 67	33	33 / 33
1853	25	25 / 25	75	75 / 75

Kilde: K-L valgprotokol 1841-1908.

I Kornum-Løgsted fordelte man stemmerne mellem sognene helt stereotyp efter idealmodellen. Her har ikke meget været overladt til tilfældet. Forhåndskvotering var som tidligere berettet ikke tilladt, men alligevel kom præsten ved valget i 1847 for skade at protokolføre den stiltiende praksis. Der skulle vælges fire sogneforstandere, »hvoraf tre af Løgsted sogn og kun een af Kornum sogn«, hed det i valgprotokollen. Det gik også helt, som det skulle. Præsten førte selv protokol over stemmeafgivningen og har givetvis kunnet retlede eventuelle vildfarende.

Tabel 3.09b. Årestrup-Gravlev-Buderup. Indbyrdes stemmeafgivning mellem sognene 1841-1853. I procent af det enkelte sogns afgivne stemmer

	på Årestrupfolk		Stemmer afgivet på Gravlevfolk		på Buderupfolk	
	Forvent. fordelingstal	af vælgere fra Å/G/B	Forvent. fordelingstal	af vælgere fra Å/G/B	Forvent. fordelingstal	af vælgere fra Å/G/B
1841	33	38/33/33	33	31/36/33	33	31/31/35
1843s	67	75/56/53	33	25/44/47	0	0/0/0
1847	40	53/41/40	40	35/40/39	20	13/19/22
1850	40	58/40/41	20	13/22/20	40	29/38/39
1851s	100	100/100/100	0	0/0/0	0	0/0/0
1853	25	25/25/25	50	50/50/50	25	25/25/25

Kilde: Å-G-B forhandlingsprotokol 1841-1855.

I Årestrup-Gravlev-Buderup, hvor man efter »opretningen« i 1843 holdt fordelingen til og med 1853-valget, gik det ikke helt så regelret for sig. Der er flere udsving omkring de forventede fordelingstal. Ikke voldsomt meget, men alligevel er det tydeligt, at vælgerne fra Årestrup, der var det forfordelte sogn i 1841, konsekvent disfavoriserede Buderup sogn.

I Gunderup-Nøvling, hvor man ramte den ideelle mandatfordeling fra starten, viser tallene for de følgende valg, at Gunderupvælgerne lå så nær op ad de forventede efter fordelingsnøglen, som man vist overhovedet turde forestille sig. Nøvlingfolkene var ikke helt så pligtopyldende. Man accepterede som regel, at Gunderup skulle have de fleste stemmer, men langt fra så mange som fordelingsnøglen påbød.

Tabel 3.09c. Gunderup-Nøvling. Indbyrdes stemmeafgivning mellem sogne 1841-1853. I procent af det enkelte sogns afgivne stemmer

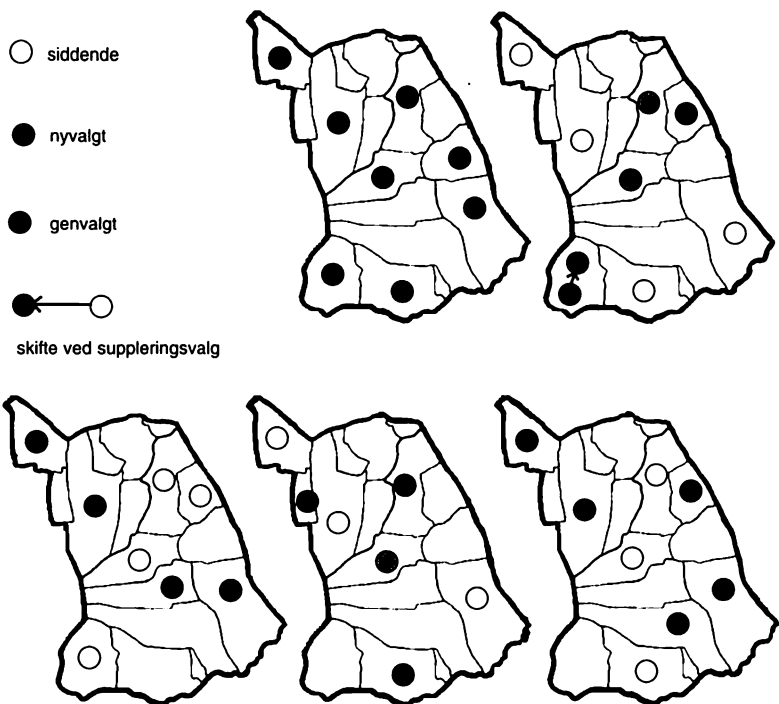
	Stemmer afgivet			
	på Gunderupfolk		på Nøvlingfolk	
	Forventet forde- lingstal	af vælgere fra Gund./Nøvl.	Forventet forde- lingstal	af vælgere fra Gund./Nøvl.
1841	75	77 / 56	25	23 / 44
1844	100	99 / 56	0	1 / 44
1845s	100	96 / 22	0	4 / 78
1847	50	52 / 53	50	48 / 47
1850	100	80 / 75	0	20 / 25
1853	60	54 / 38	40	46 / 62

Kilde: G-N valgprotokoller 1841-1853.

I 1850 var der så megen vaklen i geledderne, i øvrigt fra begge sogne, at Nøvling overtog en plads fra Gunderup. En lille gårdmand i Nøvling, for øvrigt den eneste fæster blandt sognets vælgere, blev valgt med store stemmetal fra begge sogne. I 1845 og 1853 viser tallene, at det lille sogn gik decideret mod det store. Her satsede man tydeligvis på at få Nøvlingfolk ind, men uden resultat.

Havde man accepteret en rimelig fordeling mellem sognene, måtte det af hensyn til de kommunale hvervs udførelse i næste omgang også være praktisk, at mandaterne var jævnt fordelt over sognenes område, og for de enkelte landsbysamfund kunne det kun være en fordel at have sin egen mand i sogneforstanderskabet. Af kortet nedenfor, hvor mandaternes fordeling på ejerlav i Gunderup-Nøvling er indtegnet for hver af de fem valgperioder, fremgår tydeligt en meget jævn geografisk spredning af mandaterne.

Der var på intet tidspunkt to repræsentanter for samme ejerlav i sogneforstanderskabet, og en vis udskiftning betød, at i alt 12 af de 15 ejerlav var repræsenteret i én eller flere perioder. Kun det politiske lavpunkt Gistrup i nord og dets to små naboejerlav, Lundegårde og Sæderup, leverede ikke mænd til den styrende forsamling. Flere af de store og/eller stemmeivrige lokaliteter var til stadighed repræsenteret, det gjaldt Vårst, Ooppelstrup og Nøvling, men igen giver det kvantitative mål, stemmernes magt, ikke hele forklaringen. Både Torderup og Fjel-

Mandaternes fordeling på ejerlav i Gunderup-Nøvling 1842-1955.

lerad skulle efter deres stemmetal kunne tilstemme sig pladser i rådet, men de gjorde det kun ved ét af de seks valg. De manglede åbenbart oplagte kandidater. Det havde til gengæld Visse og Lundby, der i øvrigt ikke hørte til i den stemmestærke ende, i kraft af et par proprietærer, der sad uafbrudt i sogneforstanderskabet perioden igennem. At finde egnede i nabolaget synes at have været væsentligere end absolut at få en fra landsbyen (ejerlavet).

Mandatfordelingen på ejerlav i de to andre undersøgte kommuner bekræfter i det store og hele mønstret fra Gunderup-Nøvling (se bilag 3.09), om end den geografiske spredning var knap så gennemført. Specielt ved det første valg i Årestrup-Gravlev-Buderup, hvor sognefordelingen kiksede, synes man at have haft noget andet end den geografiske fordeling i tankerne (som vi kommer tilbage til under 3.1.8 nedenfor). Tre sogneforstandere i ét ejerlav (Oplev i Gravlev sogn) var ikke hensigtsmæssigt, og det forekom da også kun denne ene gang. I løbet

af et par valg fik man da også her en rimelig geografisk mandatfordeling.

Sammenfattende må vi konstatere, at vælgerne i denne første periode på forbavsende loyal vis efterlevede Kancelliets henstilling om spredning af stemmerne, og at de valgte sogneforstandere i det store og hele fordelte sig på en måde, der gav en noget nær optimal dækning af kommunens forskellige lokaliteter. Denne geografiske fordeling var så gennemført, at indbyrdes aftaler eller en udbredt accept af princippet hos beboerne må være forudsat. De over- og underrepræsentationer, der var tale om i forhold til lokaliteternes vælgertal, synes bedst forklaret ved en behersket lokalpatriotisme og personelle forhold i øvrigt.

At anvendelse af det geografiske fordelingsprincip har været udbredt i de danske landkommuner, er uden for tvivl. Behovet for spredning var alle vegne til stede, og lige så meget – eller mere – end et behov for repræsentation var det, som det senere skal beskrives (kap. 7.6 nedenfor), et praktisk spørgsmål om sogneforstandernes arbejdsbyrde. Spredningsbehovet blev også lagt til grund for et par forslag i stænderforsamlingerne om at legalisere regionalt opdelte valg. Forslagene vandt dog ikke fremme; for liberalisterne var det fællesskab og kommunesolidaritet, der var idealet, ikke separatisme. Så den geografiske fordeling, man ville have, har man rundt om i kommunerne måttet forsøge sig på anden vis. Uden hjælp af loven, eventuelt i strid med den.²² Naturligvis kunne man ikke overalt få tingene til at gå op til alles tilfredshed, og der opstod da også problemer sine steder, som det senere skal vises. Men som helhed fungerede systemet.

6. Social repræsentativitet

Men var fordelingen af pladserne i sogneforstanderskabet dækkende i geografisk henseende, hvordan lå det så med fordelingen på den sociale skala? Var forsamlingen repræsentativ i forhold til de forskellige sociale lag i befolkningen? Hertil kan der med det samme svares nej. Som beskrevet ovenfor (i afsnit 3.1.2) var i det mindste 40% af den samlede befolkning, svarende til 60% af husstandene, så at sige sat uden for det politiske system. Det var husmænd, håndværkere og dem, der lå endnu lavere på den sociale skala. Den repræsentativitet, der kan tales om,

gælder de valgte forhold til vælgerne, dvs. til gårdmandsklassen. Til dem, der sad på hartkornet fra 1 tønne og opad.

Men gårdmandsklassen således defineret var heller ikke nogen socialt homogen gruppe. Selv om der som nævnt var tale om en koncentration omkring gårdstørrelser på mellem 3 og 5 tdr.htk., så gik den totale spredning fra godt 1 td.htk. til omkring 10 tdr.htk., dvs. de største gårde var 10 gange så store som de mindste. En undersøgelse af de valgte sociale placering i forhold til denne vælgende del af befolkningen vil ikke være uden interesse.

Det mål, der skal anvendes ved denne sammenligning, er hartkornet efter matriklen af 1844.²³ Sætter man indledningsvis det hartkorn, de 108-115 vælgere i Gunderup-Nøvling i gennemsnit besad, over for det, de 8 valgte havde i gennemsnit, får man helt klart at se, at det var den sociale top, mændene på de store gårde, der blev valgt ind i sogneforstanderskabet. Hvor vælgernes hartkorn i gennemsnit var på godt 3½ td.htk., lå de valgte over 6 tdr.htk. Og dette gennemsnit var endda i et par tilfælde trukket ned af folk, hvis sociale position ikke entydigt målt af hartkornet. I den første valgperiode var der således en møller med, hvis »valghartkorn« kun var 2 tdr. 2 skpr.²⁴, og fra 1847 tyngedes gennemsnittet af den fremtalte skolelærers sammenskrabede jordtiliggende på 1 td. 1 skp. htk. Først i 1850 kom én af de mindre af de rigtige jordbrugere ind i forsamlingen (en gårdejer med 1 td. 6 skpr. htk.), men han gik allerede ud ved det næste valg (dvs. efter en halv valgperiode).

Valgt med de fleste stemmer ved det første valg blev to proprietærer, Christoffer Jelstrup på Vissegård (9 tdr. 1 skp. htk.) i Nøvling sogn og Claus Schmith på Lundbygård (10 tdr. 7 skpr. htk.) i Gunderup sogn. De fik hver 95 af de 104 afgivne stemmer (91,3%) og blev i øvrigt genvalgt, hver gang de var på valg i denne første periode, Jelstrup, der var formand, begge gange med samtlige stemmer (minus hans egen). Foruden de to proprietærer sad i det første forstanderskab alle kommunens tre sognefogder, hvoraf de to trådte ud efter udløbet af deres 6 års-periode.

I de to andre undersøgte kommuner kan man se den samme tendens, om end mønstret, som det nedenfor skal ses, var knap så markant. Også her greb man opad. I Kornum-Løgsted blev de to største gårdmænd, begge af proprietærklassen med 10½ og 13 tdr.htk., valgt ved det første

valg, og de to sognefogder med pænt store gårde kom også med. Sognepræsten, der »kun« havde godt 5½ tdr.htk., var formand gennem hele perioden.

I Årestrup-Gravlev-Buderup var gårdejernes »hartkornsprofil« mere flad. Der var ingen proprietærgårde på over 10 tdr.htk.; en møllelejer, der ved siden af drev en gård, kom op i nærheden med i alt 8 tdr., og han blev da også valgt i 1841. Det skal erindres, at det var i denne kommune, der lå to store godser, hvis ejere sammen med præsten udgjorde en solid, hartkornstung født gruppe i den kommunale forsamling. 34, 29 og 9 tdr.htk. havde de henholdsvis. Hertil kom endda nok en godsejer, der boede uden for kommunen. I hele perioden 1842-1855 var formanden en godsejer eller en repræsentant for en sådan.²⁵

Med de foreliggende kilder kan man godt trænge dybere ind i vælgernes adfærdsmønstre fx ved mellem vælgere og valgte at indskyde to andre grupper, nemlig aktive vælgere og kandidater. Ved *kandidater* forstås her simpelthen personer, der blev stemt på ved de pågældende valg. Kandidater i nutidig forstand, proklamerede og lovformeligt opstillede til valg, havde man ikke. Hensigten er at se på, om de, der brugte deres stemmeret, og de, der blev bragt i forslag, efter den benyttede målestok adskilte sig karakteristisk fra vælgerkorpset som helhed og fra de valgte medlemmer af forstanderskabet.

Resultatet af undersøgelsen fremgår af det følgende skema. Tallene under valgte gælder nyvalgte, henholdsvis (i parentes) alle valgte, dvs. inklusive dem, der sad over det pågældende valg.

Tager man i betragtning, at mange forskellige omstændigheder kan spille ind på folks deltagelse i valget og på deres stemmegivning, må man sige, at det billede, der tegnes af skemaets tal, er forbavsende entydigt. For de første to kommuners vedkommende er linien næsten helt ren: fra vælgerne over de aktive vælgere og kandidaterne til de valgte er der tale om et støt stigende hartkornsgennemsnit. For Årestrup-Gravlev-Buderups vedkommende knap så ren og knap så stejl. Når kun få ejer meget mere end de andre, må billedet blive mindre karakteristisk. Men alligevel, fra vælgere til valgte var der ingen vaklen.

Som helhed ser det ud, som om det var de mest holdne af vælgerne, der benyttede deres valget. Disse vælgere bragte med deres stemmer folk i forslag, der lå over deres eget niveau, og i den sidste ende samlede igen de mest velhavende af kandidaterne de fleste stemmer. Eller sagt

Tabel 3.10. Hartkorn og valg 1841-1853 i tre kommuner (hartkorn i gennemsnit, anført i tønder-skæpper)

Gunderup-Nøvling

Valg	Vælgere	Aktive vælgere	Kandidater	Valgte
1841	4-6	4-6	5-5	5-6
1844	4-5	4-7	5-5	5-7 (6-0)
1845s	4-5	5-1	6-0	9-1 (6-7)
1847	4-5	4-6	5-3	5-1 (6-3)
1850	4-5	5-0	5-0	5-7 (5-4)
1853	4-5	4-7	5-1	5-2 (6-0)

Kornum-Løgsted

Valg	Vælgere	Aktive vælgere	Kandidater	Valgte
1841	4-7	4-7	5-2	6-5
1844	4-5	5-5	8-6	8-4 (6-5)
1847	4-6	5-4	6-7	6-4 (6-5)
1849s	4-6	5-3	7-6	9-6 (7-5)
1850	4-5	4-6	6-5	7-4 (7-1)
1853	4-5	5-4	4-1	4-1 (5-5)

Årestrup-Gravlev-Buderup

Valg	Vælgere	Aktive vælgere	Kandidater	Valgte
1841	3-5	3-4	3-4	4-0
1843s	3-4	3-5	3-1	3-7 (3-3)
1847	3-3	3-3	4-1	3-4 (3-6)
1850	3-3	3-3	4-1	4-5 (3-7)
1851	3-3	3-6	4-4	4-4 (3-4)
1853	3-4	3-4	3-4	3-5 (3-5)

Kilde: G-N valgprotokoller 1841-1853 og G-N matrikel 1844 (ajourført). K-L valgprotokol 1841-1908 og Slet herreds matrikel 1844. Å-G-B forhandlingsprotokol 1841-1855 og valglister 1847-1853 samt Hornum herreds matrikel 1844.

på den modsatte måde: det var de mindste bønder, der henholdsvis blev væk fra valget, ikke blev foreslået og ikke blev valgt.

Hermed er ikke sagt, at hartkornet i sig selv var det udslagsgivende moment ved stemmeafgivningen, men det er dog nærliggende at tænke sig, at den anseelse, der knyttede sig til gårdstørrelsen, kan have spillet

ind. At andre forhold, som kan have varieret parallelt med hartkornet, så som færdighed i at læse og skrive og endnu mere u håndgribeligt – personlig dygtighed, personlighed og tæft – kan have spillet en afgørende rolle, er naturligvis indlysende. Og at der var en parallel mellem gårdstørrelsen og den personlige dygtighed, kan generelt betragtet ikke anses for usandsynligt.

7. Alder og uddannelse

En anden relation, der kan måles hos dem, der var – eller kunne være – impliceret i valgene, er alderen. Var alderen overhovedet en størrelse, der på kendetegnende vis adskilte de valgte fra vælgerne og eventuelt også fra de to andre grupper, der opereredes med i forrige afsnit? Og hvordan var vælgerne som helhed aldersmæssigt placeret i forhold til den samlede befolkning? Det ville fx være naturligt at forestille sig, at valgreglernes krav om jordbesiddelse i sig selv førte med sig, at vælgerne alder var højere end det almindelige gennemsnit.

Eftersom folketællingernes aldersangivelser er behæftet med nogen usikkerhed, er de kontrolleret på følgende måde: De pågældende personer er med udgangspunkt i folketællingerne fra 1845 fulgt i de efterfølgende, eventuelt også den foregående folketælling, og i de tilfælde, hvor der er konstateret uoverensstemmelser på et år til en af siderne, er angivelserne i 1845-tællingen fastholdt. Større uoverensstemmelser er korrigeret efter kirkebøgerne, hvis det har været muligt. De tilbageværende unøjagtigheder er anset for at være af en størrelsesorden og en karakter, der ikke væsentligt vil påvirke de relationer, der her skal bringes i fokus.²⁶ Endelig skal det nævnes, at personernes alder ved valgene, der altid foregik i november eller december måned, er regnet for at være den samme som den følgende 1. februar, dvs. datoen for folketællingernes afholdelse.

Det første spørgsmål gælder forholdet mellem vælgerne og befolkningens alder. Var vælgerne, der pr. definition var mænd over 25 år, ældre end den samlede mandlige befolkning i samme aldersklasse? Ja, det var de! Undersøgt på grundlag af vælgerkorpset ved valget den 26. november 1844 og den talte befolkning ved tællingen den 1. februar 1845 viser vælgerne gennemsnitsalder sig at være 47,8 år, hvor den for mændene som helhed var 43,4 år. Alderforskellen var således ganske væsentlig.

En sammenligning mellem vælgerne og de tilsvarende mandlige *husstandsoverhoveder* viser derimod kun en helt ubetydelig forskel mellem grupperne (47,8 mod 47,6 år).

Gårdmændene og overhovederne for de andre husstandsgrupper, husmænd, håndværkere m.m., var stort set jævn gamle. Det, der gav springet mellem vælgere og befolkning, var først og fremmest den store gruppe af tjenestekarle. At vælgernes alder lå over befolkningsgennemsnittet skyldtes således ikke så meget den gældende valg census som den »naturlige« kendsgerning, at den familie- og erhvervsmæssige etablering sker senere i aldersforløbet. Undersøgelsen er foretaget på en enkelt kommune (Gunderup-Nøvling), men forholdene vil næppe være væsentligt anderledes i andre kommuner af samme type.

Ser vi videre på aldersforholdene for de fire grupper inden for vælgerkorpset, der opereredes med i forrige afsnit, vælgere, aktive vælgere, kandidater og valgte, viser der sig for de seks valg i perioden følgende resultat.

Tabel 3.11. Gennemsnitsalder og valg i tre kommuner 1841-1853

Gunderup-Nøvling

Valg	Vælgere	Aktive vælgere	Kandidater	Valgte
1841	45,9	44,9	43,8	42,0
1844	47,8	45,0	40,6	40,0
1845s	47,8	45,6	41,0	41,0
1847	47,7	45,4	43,4	41,3
1850	47,1	45,7	45,8	48,0
1853	46,9	45,2	45,3	46,2

Kornum-Løgsted

Valg	Vælgere	Aktive vælgere	Kandidater	Valgte
1841	47,3	46,1	43,3	43,0
1844	46,0	47,1	40,7	43,7
1847	48,1	46,1	39,1	40,0
1849s	48,4	45,7	37,6	34,0
1850	48,5	48,5	37,5	39,0
1853	48,2	45,0	33,0	34,0

Årestrup-Gravlev-Buderup

Valg	Vælgere	Aktive vælgere	Kandidater	Valgte
1841	44,5	43,0	39,9	40,7
1843s	45,2	44,5	40,4	39,0
1847	44,0	41,8	38,1	36,6
1850	45,5	43,0	39,8	38,2
1851s	45,4	41,1	41,7	29,0
1853	46,0	43,5	41,7	41,0

Kilde: G-N valgprotokoller 1841-1853, K-L valgprotokol 1841-1908, Å-G-B forhandlingsprotokol 1841-1855 og folketællinger 1840, 1845, 1850 og 1855.

Skemaerne udviser et forbavsende ensartet mønster. En faldende linie fra fase til fase. Fra vælgerkorpset i den bredeste forstand frem til den inderste kerne, de valgte, falder gennemsnitsalderen ved hver »udskilning«. At det var de ældste, der blev væk fra valgene, er et fast træk ved så godt som alle valgene (17 ud af 18 valg). At de fremmødte også stemte på de yngre iblandt dem og mest på de yngste, var næsten også uden undtagelser (som vi kommer tilbage til).

De fleste brud på linien sker ved overgangen fra »Kandidater« til »Valgte« (7 af 18). Her skal det indskydes, at »kandidaterne« er de mest »uberegnelige« af de fire kategorier. Som tallene er gjort op, figurerer en mand, der blot har fået én stemme, som »kandidat« med samme vægt som en stemmesluger. Nogle få »vilde« stemmer fx på nye »outsidere« vil uvægerligt trykke gennemsnittet. Det er sikkert det, der er sket, således at kandidatalderen sine steder faktisk er blevet *for* lav. Udskød man kandidatkolonnen af skemaerne, ville der kun være to brud på den faldende alderslinie (2 af 54), nemlig fra aktive vælgere til valgte i Gunderup-Nøvling ved de sidste to valg.

Disse to tilfælde skal også have et par ord med på vejen. Her var der ikke tale om tilfældigheder, men om et reelt fænomen, som måske var specielt for Gunderup-Nøvling. Der var nemlig her tydeligvis ved at danne sig en fast kerne af sogneforstandere, der blev genvalgt fra valgperiode til valgperiode. Tre af de første otte valgte i 1841 sad uafbrudt hele perioden igennem, og én faldt først fra ved valget i 1853. Disse folks stigende alder påvirkede følgelig – når de var på valg – de valgtes gennemsnit. De tog pladserne op for yngre og blev selv tre år ældre for hvert

(ordinært) valg. Et langt stykke opvejedes dette af nyvalgte yngre, men fra 1850 slog genvalgseffekten igennem.

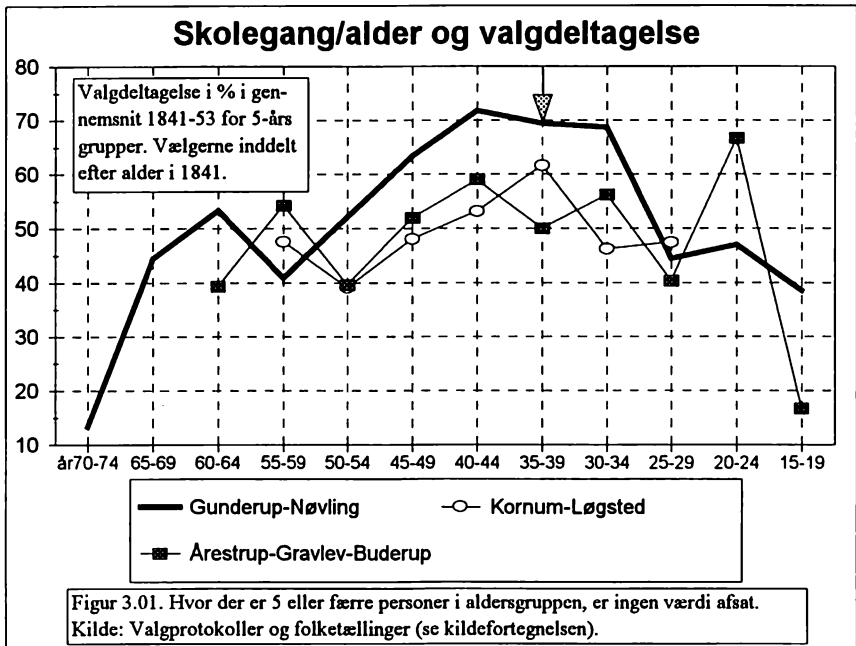
Man kan tænke sig flere forklaringer på, at de ældre udskiltes gennem valghandlingens forskellige faser. De ældre havde måske modvilje mod det nymodens halløj og mindre energi til at sætte sig ind i det administrative; havde de selv taget deres, eventuelt ufrivillige, tørn, var det oplagt at kaste det i hovedet på nye, unge og værgeløse gårdmænd. Alderen som sådan kunne vel også spille ind og gøre én mindre tilbøjelig til – på grund af træthed eller dårlighed – at udsætte sig for de strabadser, rejsen til valgstedet kunne medføre. Det må dog huskes, at det stort set kun var de erhvervsaktive, der kunne stemme. Havde man afstået sin gård, havde man også afstået sin valgret.

De yngre kunne nok tænkes at have den større politiske interesse til lige med impulsen og kræfterne til at trænge ind i alt det nye. Det vil heller ikke være unaturligt at forestille sig, at skolereformen af 1814 (i kraft fra 1815) med den bedre oplysning og større fortrolighed med det skriftlige, den måtte antages at medføre, kunne være med til at sætte skel mellem generationerne på dette politisk-administrative plan.

En nærmere undersøgelse viser dog, at dette sidste forhold ikke synes at være afgørende for selve den aktive politiske interesse, målt ved valgdeltagelsen. Inddeler man vælgerne i 5-års grupper efter deres skolegang og følger dem fra valg til valg, får man så langt fra en stigning tværtimod et fald i valgdeltagelsen hos de grupper, der har kunnet nyde godt af skolereformen. Det er for Gunderup-Nøvlings vedkommende illustreret grafisk i følgende diagram (figur 3.01).

Den ældste gruppe i skemaet omfatter dem, der var fra 70 til 74 år i 1841 og som havde afsluttet deres normale skolegang senest i 1786.²⁷ For den næste gruppe var alderen minimalt 65 år og sidste skoleår 1791 og så fremdeles. Pilen fra oven markerer skolereformen. De ældste i denne gruppe har gået 2 år i skole efter 1815, grupperne til højre har alle haft deres fulde skolegang efter reformen.

Diagrammet viser en høj valgdeltagelse lige omkring den markerede aldersgruppe, men lige så meget før som efter. Man kan altså ikke sige, at de yngre vælgere benyttede deres valgret bedre end de ældre, snarere tværtimod. Det markante er således ikke skolereformen, men derimod, at de aldersgrupper, der var fra 30 til 49 år i 1841, lå klart højest i stemmeprocent. En inddeling af vælgerne i gruppe efter deres alder på valg-

tidspunktet giver en kurve af næsten samme forløb med aldersgrupperne fra 35 til 54 år i toppen, og vi må deraf konkludere, at disse aldersklassers højere politiske interesse er et grundfænomen med en stærkere gennemslagskraft end den formodede bedre skole efter 1815.

Betød skolereformen ikke alverden for vælgerne, kunne man tænke sig, at de valgte havde gavn af den. Deres lavere gennemsnitsalder betød naturligvis i sig selv, at flere af dem havde gået i skole efter 1815. I sagens natur måtte skriftkundskaberne komme stærkere ind i billedet, når man foreslog og valgte folk til det administrative arbejde. 50% af de valgte (i Gunderup-Nøvling) havde haft deres skolegang (dvs. mindst 2 år) efter reformen, hvor de samme tal for vælgerne var 42%.

Sammenfattende kan det siges, at sogneforstanderskabet i denne ældste periode bestemt ikke var de gamles råd. De valgte var jævnt hen 6-8 år yngre end vælgerne. På den anden side var det heller ikke et særligt forum for den nye skoleordnings elever. Det var især de aldersgrupper, der var fra 30 til 45 år i 1841, der placerede sig i rådet.

8. Selvejere og fæstere. Eventuelt valgtryk?

Stiller man spørgsmålet, om selvejere og fæstere var repræsenteret i sogneforstanderskabet i forhold til deres andele af vælgerkorpset, kan det kort svares, at det var de som regel ikke. Og i afvigelserne fra dette forhold var der ikke noget fast mønster. I Gunderup-Nøvling og Årestrup-Gravlev-Buderup var der gennemgående, i 5 af de 6 valgperioder, flere selvejere i sogneforstanderskabet, end de forholdsvis var berettiget til, mens de afvigelser, der var i Kornum-Løgsted (3 af 6) gik den modsatte vej (sidste kolonne i tabel 3.12). Da et eventuelt valgtryk næppe vil være at finde i Kornum-Løgsted (med relativt få fæstegårde og ingen godsejere, hverken i sogneforstanderskabet eller i valglokalet), vil vi i det følgende koncentrere os om de to førstnævnte kommuner.

Betragter vi selvejer/fæster-relationen i Gunderup-Nøvling for hver af de fire grupper: vælgere, aktive vælgere, kandidater og valgte, er det, bortset fra valget i 1853, tydeligt, at den stærkere selvejerrepræsentation ikke skyldes selvejernes valgaktivitet, som vitterlig var ringere end fæsternes. Ikke desto mindre blev selvejere fortrinsvis bragt i forslag og valgt. Kun valget i 1850, der som tidligere vist bragte uorden i den hidtidige fordeling af mandaterne mellem de to sogne, var også i denne henseende atypisk.

Overrepræsentationen af selvejere i sogneforstanderskabet kan til en vis grad lokaliseres. At de 2 pladser, selvejersognet Nøvling normalt besad, udfyldtes af selvejere, var helt naturligt. Gunderups 6 pladser deltes således ligeligt mellem selvejere og fæstere med 3 til hver, uanset selvejerne kun udgjorde ca. 1/3 af dette sogns vælgere. Når man erindrer sig den geografiske fordeling af selvejere og fæstere (se 3.1.1 ovenfor, specielt kortet s. 70), især fæsternes koncentration til de sydøstlige ejerlav, synes en forklaring på fænomenet at tone frem. Disse fæstere, der talmæssigt havde det i deres magt at sætte flere af deres egne ind, har i vidt omfang taget stemmemæssige hensyn til andre end sig selv, hensyn, der er kommet selvejerne i det øvrige Gunderup til gode. Om disse så har fået fæsternes stemmer, fordi de var selvejere, eller fordi de boede i andre dele af sognet, kan ikke umiddelbart afklares. Med kendskab til den bevidste geografiske fordeling af stemmer og mandater i denne kommune (se 3.1.5 ovenfor), vil man vælge den sidste forklaring. I lyset af forholdene i Årestrup-Gravlev-Buderup (se i det følgende) skal

Tabel 3.12. Selvejere og valg 1841-1853 i tre kommuner (selvejernes andel af samtlige vælgere i procent)

Gunderup-Nøvling					
Valg	Vælgere	Aktive vælgere	Kandidater	Valgte	Siddende i sfsk.(af 8)
1841	50,4	49,0	54,8	62,5	62,5 (5)
1844	50,9	46,3	66,7	75,0	62,5 (5)
1845s	51,3	50,0	75,0	100,0	62,5 (5)
1847	50,9	44,6	44,4	75,0	75,0 (6)
1850	49,5	43,2	41,2	25,0	50,0 (4)
1853	52,8	56,4	70,0	60,0	62,5 (5)

Kornum-Løgsted					
Valg	Vælgere	Aktive vælgere	Kandidater	Valgte	Siddende i sfsk. (af 7)
1841	78,0	82,8	72,2	71,4	71,4 (5)
1844	72,9	80,0	66,7	66,7	71,4 (5)
1847	71,4	75,0	57,1	50,0	57,1 (4)
1849s	70,8	73,1	80,0	100,0	57,1 (4)
1850	71,4	80,0	75,0	66,7	57,1 (4)
1853	73,5	63,6	66,7	75,0	71,4 (5)

Årestrup-Gravlev-Buderup					
Valg	Vælgere	Aktive vælgere	Kandidater	Valgte	Siddende i sfsk.(af 9)
1841	39,6	44,9	63,6	55,6	55,6 (5)
1843s	40,7	39,1	58,3	66,7	55,6 (5)
1847	35,9	48,8	61,9	60,0	44,4 (4)
1850	35,8	39,0	22,2	20,0	33,3 (3)
1851s	35,8	34,0	100,0	100,0	44,4 (4)
1853	34,3	47,8	36,4	50,0	44,4 (4)

Kilde: G-N valgprotokoller 1841-1853 og G-N matrikel 1844 (ajourført). K-L valgprotokol 1841-1908 og Slet herreds matrikel 1844. Å-G-B forhandlingsprotokol 1841-1855 og valglister 1847-1853 samt Hornum herreds matrikel 1844.

den teori dog ikke afskæres, at man i kommuner, hvor godsinteresserne var store, gerne ville have en stærk – og vel at mærke godsejeruafhængig – selvejerrepræsentation i det kommunale råd.

At selvejer/fæster-forholdet som sådant i hvert fald ikke har udspillet sig som en rivalisering mellem grupperne, bliver klart, når man nærmere analyserer de to gruppers indbyrdes stemmeafgivning. Som ovenfor vist fik selvejerne i alle tre kommuner de fleste stemmer, og ser man videre på, hvorfra de fik stemmerne, viser det sig, at de fik dem i næsten lige så høj grad fra fæstere som fra deres egen gruppe. Taget som gennemsnit af periodens seks valg fik selvejerne i Gunderup-Nøvling 68,6% af selvejernes stemmer og 58,2 af fæsternes. I Kornum-Løgsted var de tilsvarende procenter 73,0 og 69,0, og i Årestrup-Gravlev-Buderup 55,9 og 56,8.

Tallene viser tydeligt, at det ikke blot gjaldt om at få folk af ens egen gruppe valgt. Fæsterne kastede hovedparten af deres stemmer på selvejere, i Årestrup-Gravlev-Buderup overgik de endda selvejerne i dette stykke. En konfrontationssituation ville have medført helt andre tal, høje for selvejerne og lave for fæsterne. Men selv om begge grupper brugte de fleste af deres stemmer på selvejerne, bemærker man dog også, at fæsterne som helhed og specielt i Gunderup-Nøvling lå noget lavere end selvejerne. Det kunne tydes som en svag »sekundærfavorisering« af deres egen gruppe, men lige så sandsynligt er det, at det er en afspejling af en lokal favorisering (se 3.1.5 ovenfor).

Den stærke opdeling i rene selvejer- eller fæsterlokaliteter, der var i Gunderup-Nøvling, medførte naturnødvendigt, at fx en fæsterstemme på en lokal mand samtidigt var en stemme på en fæster, og tilsvarende for selvejerne. Det forekommer rimeligt at se selvejerdominansen som en funktion af det geografiske aspekt. Fæsternes koncentration til relativt få lokaliteter måtte betyde, at deres styrke i antal ikke kunne komme til sin ret, når og hvis der primært skulle tages hensyn til en geografisk fordeling af pladserne i sogneforstanderskabet.

Men kan man af den kendsgerning, at fæsterne i Gunderup-Nøvling og endnu mere udpræget i Årestrup-Gravlev-Buderup stemte mere på selvejere end på folk af deres egen gruppe, drage yderligere slutninger, fx vedrørende spørgsmålet om et eventuelt valgtryk fra godsejernes side? For så vidt var godsrepræsentanterne så godt placeret som overhovedet muligt, nemlig som medlemmer af de pågældende valgbestyrelser. Det var situationen ved de fire første valg i Gunderup-Nøvling og ved alle seks valg i Årestrup-Gravlev-Buderup. Godsejeren eller den, han havde givet fuldmagt, var således til stede under valghandlingen og ved

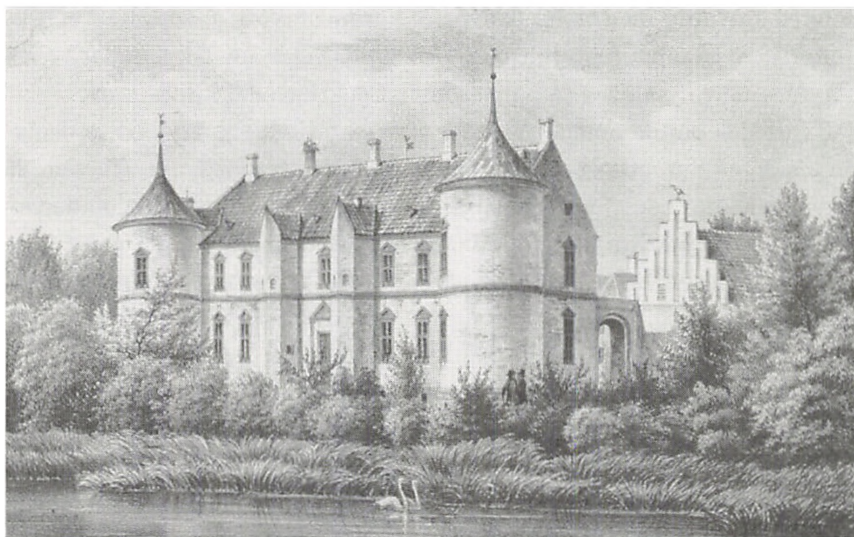
dennes slutning medunderskriver af valgprotokollen, som han endda undertiden egenhændigt har ført. Hans indseende med, hvem der stemte på hvem, var således så nært, som det overhovedet kunne være.

Hvorledes kunne man tænke sig, at et eventuelt valgtryk fra godsejerens side ville manifestere sig? Generelt udtrykt måtte det ske ved, at de vælgere, der kontrolleredes af godsejeren, på en eller anden måde var bibragt en forestilling om, hvem godsejeren ønskede valgt, og i øvrigt stemte derefter. De afhængige vælgere måtte være den pågældende godsejers fæstere, og vi må også forudsætte, at de personer, der ønskedes valgt, måtte være at finde blandt disse afhængige.

Skal vi arbejde videre ud fra en valgtrykshypotese, skal vi følgelig for Gunderup-Nøvling vedkommende have opmærksomheden rettet mod fæsterne under Lindenberg, dvs. næsten dem alle. Skulle godsejerens ønske gå ud på at få et flertal af sine fæstere ind i den valgte forsamling, kan det ud fra det ovenanførte siges, at det fik han ikke opfyldt. Fæsterne samlede ingenlunde deres stemmer om sig selv, så i stedet for en repræsentation på fire svarende til deres stemmewægt havde de normalt kun tre, og heraf var den ene ydermere én af de få fæstere, der ikke hørte under Lindenberg.²⁸ Som fæstere og selvejere var fordelt i Gunderup-Nøvling, ville et valgtryk overhovedet kun kunne gennemføres, hvis man tilsidesatte det geografiske hensyn og dermed Kancelliets proklamation herom. Da det var den enkelte vælger, der skulle administrere dette hensyn, dvs. sprede sine stemmer geografisk, og da det under den herskende afstemningsform var åbenbart for enhver, om han faktisk gjorde det, måtte en eventuel kontrol fra en godsejers side meget vanskeligt kunne udøves.

Kan der overhovedet lægges en tendens i tallene fra Gunderup-Nøvling, bliver det den, at vælgerne, inklusive fæsterne, på grund af det geografiske princip – måske under dække af det – har foretrukket godsejeruafhængige folk til de kommunale poster.

For Årestrup-Gravlev-Buderups vedkommende var mønstret ikke mindre interessant. Af tabel 3.12 fremgår det, at de relativt få selvejere her (godt 1/3) stemte flittigere end fæsterne, men dog langt fra nok til, at de selv kunne sørge for den stærke repræsentation, de fik i sogneforstanderskabet specielt ved de første 2-3 valg. At fæsterne ved valgene i 1840'erne har hjulpet ivrigt med, endda brugt en større andel af deres stemmer på selvejerne, end disse havde anvendt på sig selv, er ovenfor vist.

Lindensborg var med det tilkøbte Gudumlund langt det største gods i Ålborg amt, på omkring 1.600 tdr. htk. Op mod 300 fæstegårde hørte til godset, heriblandt næsten samtlige fæstebur i Gunderup-Nøbling kommune. Lindensborg havde et halvt århundrede været ejet af den humane Ernst Schimmelmann, der havde vist sin reformvilje bl.a. med hensyn til hoveraftaler og nye skoler. Ikke desto mindre blev hoveriet først for alvor afløst omkring 1850, og overgangen fra fæste til selveje skete særdeles sent, nemlig fra 1870'erne til et godt stykke efter 1900. Litografi efter tegning af F. Richardt i Prospecter af danske Herregaarde, 1853.

Denne påfaldende favorisering af selvejere fra begge grupperes side er næppe tilfældig. Under omtalen af den geografiske spredning ovenfor (3.1.5) bemærkedes det, at de tre, der blev valgt fra Gravlev sogn ved det allerførste valg i 1841, alle var fra Oplev, hvilket var uhensigtsmæssigt ud fra et geografisk fordelingsprincip. Det blev der siden rettet op på, men det kunne være, at der ved de allerførste valg var andre hensyn, der var vigtigere, noget der havde med selvejer/fæster-relationen at gøre. De tre valgte fra Oplev var snart sagt sognets eneste selvejere på det pågældende tidspunkt.²⁹ Forklaringen kan næsten kun være, at man bevidst har satset på at få selvejere ind i sogneforstanderskabet, og det kan næsten kun være gjort for at skabe en modvægt mod en ganske overhængende godsejerindflydelse. I sogneforstanderskabet sad fra starten ikke mindre end tre godsejere eller godsejerrepræsentanter, og

hvis der dertil blev indvalgt godsejerafhængige fæstere efter deres andel af vælgerne, omkring tre fjerdedele, måtte kommunen meget nært kunne blive et rent godsejeranliggende. Men det søgte man, selvejere og fæstere i fællesskab, og altså ikke helt uden held, at forhindre.

Siden er bøndernes frygt for godsejerdominansen formentlig blevet mindre, og godsejernes interesse for sagen ligeså. De to af de tre godsejere benyttede kun meget kort tid deres pladser i forsamlingen. Fra slutningen af 1840'erne turde man godt stemme på fæstere.

Alt i alt tør vi nok slå fast, at sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling med sin klare selvejerdominans (og hele tiden med en selvejer i formandsædet) ikke har fungeret som godsejers forlængede arm. I hvor høj grad godsejersynspunkter har påvirket kommunen i Årestrup-Gravlev-Buderup, hvor formanden perioden igennem var en godsejer eller godsejerrepræsentant, kan ikke siges på det foreliggende grundlag, men det turde være uden for tvivl, at bønderne bevidst har søgt at danne en modvægt mod den truende godsejerindflydelse. Bøndernes valgadfærd må begge steder bevidne, at et eventuelt valgtryk fra godsejerside ikke har kunnet gennemføres. Som omstændighederne var (valgmåden, selvejer/fæsterfordelingen, flere sogne i kommunen), ville et forsøg på at omsætte en kontrolleret fæsterproportion blandt vælgerne til en tilsvarende fæsterandel af de valgte ikke have mange chancer for at lykkes. Men frygten for godsejerdominans synes at have været der.

3.2 Perioden 1855/56-1867

1. Baggrunden for valgloven 1855

Med lov om sogneforstanderskabernes og amtsrådenes sammensætning og valg af 22. marts 1855 ændredes ganske indgribende de hidtidige valgeregler og dermed grundlaget for forholdet mellem befolkningen, vælgerne og de valgte. Ændringerne skal ses som en konsekvens af grundloven af 1849, specielt af dennes §96, der lovede, at kommunernes ret til, under statens tilsyn, selvstændig at styre deres anliggender, ville blive ordnet ved lov.

I denne løfteparagraf lå givetvis tanken om helt nye love for kommunernes styre i grundlovens ånd. At de liberale reformfolk hverken fandt

den landkommunale ordning fuldenendt eller endegyldig, var allerede længe inden grundloven blevet klart. Kort efter kommunernes etablering rettedes der kritik mod de mange fortolkninger og uddybelser, som udstedtes af Kancelliet i lovens kølvand, og som truede lovkompleksets klarhed.³⁰ Men efterhånden kom der mere massive angreb på ordningen. For sogneforstanderskabernes vedkommende rettede disse sig især mod de tilsidesættelser og den ringeagt, de var udsat for fra højere myndigheder, og som hindrede dem i at få den betydning og indflydelse, der var stillet dem i udsigt. Uden agtelse og indflydelse kunne man ikke få knyttet de bedste mænd til de kommunale hverv. Tværtimod ønskede man sig ud af rådet hurtigst muligt, og sogneboernes interesse for valgene, der ikke var for stor, hævdedes det, gik mere ud på at prakke hvervet på andre end på at få de bedste og mest ansete personer i spidsen for styret.³¹

Hvor generel denne opfattelse, der især bygger på publicerede synspunkter fra to kommunalfolk i Københavns amt (et amtrådsmedlem og en præst), har været, tør ikke siges. Der hørtes også andre og mere positive røster,³² og ret beset var kritikken ikke vendt mod den landkommunale ordning som sådan, men mod at den ikke var god nok. I det omfang bønderne selv blev deltagere i debatten i form af petitioner til stænder og Rigsdag, fulgte de sagen op med anmodninger om større selvstændighed til de kommunale råd under en ny kommunal ordning.³³

Der blev fremsat flere forslag til kommunale nyordninger både uden for og inden for den nye rigsdag.³⁴ Det blev dog ret hurtigt klart, at til en samlet kommunal reform var der knyttet så mange og vanskelige problemer (ændringer i landets administrative inddeling, bøndernes pligt til offentlige ydelser i det hele taget m.m.), at et resultat ikke ville kunne ventes gennemført inden for en overskuelig tid. Bestræbelserne samledes derefter om det mere begrænsede og påtrængende: en ændring af reglerne for sammensætning og valg af de kommunale råd.³⁵ Men selv dette tog sin tid. Ikke fordi Rigsdagen ikke viste sagen opmærksomhed. Tværtimod var interessen stor. Inden for fire år med i øvrigt store politiske problemer blev mere end en halv snes forslag fremsat i Rigsdagen til løsning af det kommunale spørgsmål.

I tiden lige omkring grundlovens gennemførelse brændte folkestyrets flammer renest. De liberal-demokratiske idealer, der havde båret grundloven igennem og især givet landet et folketing, der var valgt ved noget

nær almindelig valgret (kvinder og tyende undtaget), skulle også overføres på kommunerne. Selv om der tidligt var forsigtigpetere fremme, der nok syntes, at denne overførsel ikke var så nødvendig endda, så blev de dog i det store og hele overdøvet af argumentet om, at de folk, der var anset for ansvarlige og værdige til at vælge landets øverste politiske forsamling, ikke kunne frakendes kyndighed og evne til at vælge deres eget kommunale råd. Også de petitioner, der indkom fra bondestanden, støttede dette synspunkt, hvad der for så vidt er bemærkelsesværdigt, som dette i sig selv måtte betyde afgivelse af magt for gårdejernes vedkommende.

Det første kommunallovforslag, der blev fremsat i Rigsdagen af bondevennen Balthazar Christensen, lå helt på denne demokratiske linie.³⁶ Alle medlemmer af de kommunale råd skulle vælges (dvs. ingen selvskrevne), og de skulle vælges ved almindelig valgret. Der krævedes kun personlig myndighed, bopæl i kommunen og betaling af skat.

Den konservative betænkelighed var dog allerede fremme i fuldt lys. Balthazar Christensens forslag blev forkastet, og det næste, fremsat af den afgåede indenrigsminister, M.H. Rosenørn, var på flere punkter reaktionært i forhold til den bestående ordning. Valgretten skulle nok være almindelig, men vælgerne kunne kun stemme på dem, der havde boet i herredsdistriktet i fem år, og halvdelen af de valgte skulle tilhøre gårdmandsklassen. Sognepræsten skulle ikke blot være født medlem som hidtil; han skulle også være født formand og som sådan have suspensivt veto over for rådets beslutninger.³⁷

Heller ikke Rosenørns forslag blev vedtaget. Men hans tanker om at bringe et konserverende element ind i valget blev bibeholdt i de følgende forslag. Orla Lehmann leverede en – meget fri – bearbejdelse af Rosenørns oplæg og fandt heri frem til det kompromis med hensyn til præstens stilling, der skulle blive stående.³⁸ Det var imidlertid indenrigsminister P.G. Bang, der først fik form på en valglov (november 1852), der havde udsigt til vedtagelse. Den vedtoges i Landstinget, men fik under behandlingen en stramning i konservativ retning. I Folketinget sinkedes arbejdet af to opløsninger, og da forslaget uændret blev genfremsat (af A.F. Tscherning) i sommeren 1853, var det reformens fjende A.S. Ørsted, der havde regeringsmagten, og trods vedtagelsen i begge ting fremkaldte han et kongeligt veto mod loven. Først efter den konservative regerings afgang i december 1854 kunne sagen tages konstruk-

Juristen P.G. Bang, der fire gange var minister i 1850'erne og i det hele taget en flittig og aktiv politiker i årtierne omkring 1850, står ikke for eftertiden som nogen markant personlighed. Men det var hans forslag til udvidelse af valgreppen til de landkommunale råd, der med visse modifikationer blev vedtaget i 1855. Træsnit af Hans Olrik i Illustreret Tidende nr. 80, 1861.

tivt op igen, og P.G. Bangs forslag kunne nu med de mellemliggende modifikationer vedtages, enstemmigt i Landstinget og med 65 for og kun 2 stemmer imod i Folketinget.³⁹

Afstemningens næsten enstemmige udfald tyder på, at det resultat, man nåede til, var så nær i overensstemmelse med stemningerne i tiden, som man nok kunne komme. Både de demokratiske bondevenner og højrekræfterne havde givet køb og accepteret kompromis'et som det, det var muligt at opnå. I forhold til ordningen af 1841 betød loven på den ene side et tiltag i demokratisk retning inspireret af grundloven, på den anden side var skyggen fra Landstinget i form af en skattecensus og privilegeret valgret fulgt med.

2. De nye valgregler. Befolkning og vælgere

Efter den vedtagne lov skulle de gamle sogneforstanderskabers medlemmer træde tilbage og afløses af nye fra og med begyndelsen af 1856, dvs. der skulle afholdes valg efter de nye regler forinden. Der skulle være lige så mange medlemmer i de nye sogneforstanderskaber, som der havde været i de gamle ud over præsten, dvs. det skulle svare til de tid-

ligere valgte medlemmer plus de fødte godsejermedlemmer. Var dette tal lige, skulle medlemstallet forøges med én, således at der altid var et ulige antal sogneforstandere. De fødte medlemskaber var således forsvundet. Herredsfogden betragtedes ikke som egentlig medlem. Han kunne stadig komme og gå, som han ville, men fra nu af uden stemmeret. Godsejeren var helt ude af billedet – til hvervet som skolepatron udpegedes ét af sogneforstanderskabets medlemmer – mens præsten stadig skulle være daglig forretningsfører for skole- og fattigvæsen og ved disse sagers behandling have sæde og stemme i forsamlingen.

Hvad sammensætningen angik, blev sogneforstanderskabet delt i to ulige store halvdele, dvs. den ene var én større end den anden, og disse to afdelinger valgtes af hver sin vælgerklasse og ved hver sine valg. Den mindre halvdel af forstanderskabet fremgik af almindelige valg. Her kunne alle kommunebeboere, der var valgbare til Folketinget, og som havde ydet deres bidrag til kommunen – penge, naturalier eller arbejde – for det foregående år, deltage. Nærmere forklaret var det alle mandlige, uberygtede, skatteydende husstandsoverhoveder over 25 år, som ikke var ude af rådighed over deres bo eller i gæld til kommunen for modtaget fattighjælp. Også folk, der stod i tjenesteforhold til andre, havde stemmeret, vel at mærke, hvis de havde egen husstand. På dette felt var det en for tiden meget demokratisk – om ikke den mest demokratiske – valgordning, man havde. Vælgere til Folketinget skulle være fyldt 30 år.

Hvad angik den større halvdel, var der tale om en stærk beskæring af det demokratiske. Her var det alene den højest beskattede femtedel af de almindelige vælgere, der havde valget. De blev udtaget på grundlag af de kommuneafgifter, der var lignet på hartkorn og efter formue og lejlighed, dvs. samtlige egentlige kommunale skatter.

Alle vælgerne var samtidig valgbare, hvis de i øvrigt havde boet i kommunen i ét år. Det var ikke noget indgribende krav, og i realiteten har der næppe været megen forskel på de to grupper. Valgene foregik normalt ved årets udgang, og vælgere, der skulle have betalt skat for foregående kalenderår, har i de allerfleste tilfælde også boet i kommunen i et år. Men formelt var den hidtidige fuldstændige identitet mellem vælgere og valgbare ophørt.

Valgene til det nye sogneforstanderskab skulle afholdes i slutningen af 1855, først det almindelige og med et mellemrum på mindst otte dage

de privilegeredes valg. Valgene gjaldt ordinært 6 år, men denne første gang skulle det ved lodtrækning afgøres, hvilken af de to afdelinger, der skulle afgå efter 3 år. Herefter var man inde i en vekslende turnus som tidligere, nu blot sådan, at det var den mindre halvdel, der vekslede med den større.

I øvrigt foregik valgene i det store og hele som hidtil (se 3.1.3 ovenfor). De blev ledet af en valgbestyrelse, og afstemningen foregik fortsat åbent og mundtligt. Spørgsmålet om skriftlig, endsige hemmelig afstemning var overhovedet ikke oppe i Rigsdagen. Det må tages som et tegn på, at den mundtlige afstemningsform ikke har været følt som et problem. Eller som noget, der overhovedet har været til diskussion. Heller ikke rigsdagsvalgene var jo hemmelige.

Den nøjere valganalyse kompliceres dels af, at man må operere med to vælgerkorps, dels af – for Gunderup-Nøvlings vedkommende – at de lister over vælgerne, som valgbestyrelsen skulle affatte, ikke er bevaret. Da det samlede vælgertal er meddelt for hvert valg, har det dog ved hjælp af folketællinger og skattelister været muligt med tilnærmelse at rekonstruere listerne.

Til *de almindelige valg* var grundkvalifikationen som nævnt knyttet til husstandene som sådanne. Det samlede antal husstande i de tre kommuner ved folketællingen 1. februar 1855 og deres fordeling på erhverv og sogne fremgår af tabel 3.13.

Sammenlignet med forholdene 10 år før (se 3.1.1 ovenfor, specielt tabel 3.01) bemærker man først, at antallet af husstande er steget i alle tre kommuner (11-15%), en refleks af folketallets generelle vækst i perioden. Det er ikke de egentlige jordbrug, stigningen er faldet på. Tværtimod. Antallet af gårdmænd (=gårde) var på grund af sammenlægninger gået lidt ned, og husmandstallet var gået samme vej. Her skal dog problemet med at afgrænse husmandsgruppen i forhold til andre grupper, daglejere især, erindres. Stigningen er for den store del faldet på disse sidste, daglejerne, og for en mindre på håndværkerne. Det væsentlige her er, at befolkningsudviklingen i perioden frem til 1855 medførte, at gårdmandshusstandene var blevet en mindre del af helheden, omkring 35% mod omkring 40% i 1845, og at valgretten tilsvarende var indskrænket. Herefter, fra 1855, omfattede valgretten principielt samtlige husstande, vel at mærke kun til valg af den mindre halvdel af sogneforstanderskabet.

Tabel 3.13. Husstande i tre kommuner 1855 fordelt på erhverv

	Gunderup- Nøvling		Kornum- Løgsted		Årestrup- Gravlev- Buderup	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Gårdmænd	123	34,7	52	33,3	106	36,2
Husmænd	66	18,6	21	13,5	60	20,5
Lærere	7	2,0	3	1,9	4	1,4
Daglejere etc.	70	19,8	29	18,6	46	15,7
Håndværkere	49	13,8	27	17,3	43	14,7
Handel etc.	7	2,0	2	1,3	0	0,0
Aftægt etc.	28	7,9	10	6,4	22	7,5
Almissenydende	4	1,1	12	7,7	12	4,1
I alt	354	99,9	156	100,0	293	100,1

Præster, møllere og en skovrider er regnet til gårdmandsgruppen. I lærernes tal for Gunderup-Nøvling er inkluderet en jordemoder.

Tallene på aftægtsfolk og almissenydende omfatter kun dem af disse grupper, der i de aktuelle folketællinger er regnet for husstandsoverhoveder. De egner sig følgende ikke til sammenligninger eller udsagn om de sociale tilstande i kommunerne.

Gruppen af håndværkere omfatter foruden egentlige håndværksfolk også spindsker og, især i kommunen med de store skovområder, Årestrup-Gravlev-Buderup, omkring en snes træskoarbejdere.

Kilde: Folketælling 1855.

Ude i kulden var stadig de grupper, der tjente, boede og spiste hos andre (idet vi ser bort fra kvinder og alle under 25 år). Det var ud over nogle få logerende håndværkssvende helt overvejende tjenestefolk ved landbruget. Med Gunderup-Nøvling som eksempel kan vi få et vist mål for denne gruppes størrelse gennem differencen mellem samtlige mænd over 25 år (475) og antallet af husstande (354) (dvs. det maksimale antal mænd med stemmeret). 121 mænd eller ca. 25% var beregnet på denne måde uden stemmeret. Da husstandsoverhovederne ikke i alle tilfælde var mænd, var gruppen uden stemmeret reelt større. Ved valget i 1855 var der 310 mandlige overhoveder over 25 år eller med andre ord ca. 65% inde under valgretten og ca. 35% udenfor.

I tabel 3.14 er det med udgangspunkt i folketællingen for 1855 vist, hvad de sekundære valgretskriterier (de personlige krav) kunne betyde for forholdet mellem valgberettigede og vælgere.

Som i 1845 medførte kvindelige husstandsoverhoveder en betragtelig reduktion i antallet af vælgerhusstande, fra 6 til 12% af husstandene var uden valgret af denne grund. Enkelte husstandsoverhoveder var under aldersgrænsen, og én, der er antruffet som tidligere straffet, opfyldte ikke kravet om uberygtethed. Hvor mange der faldt fra på grund af modtaget og ikke tilbagebetalt fattighjælp er vanskeligt at sige med fuld nøjagtighed.

Tabel 3.14. Valgberettigede og vælgere ved de almindelige valg i tre kommuner 1855

	Gunderup- Nøvling		Kornum- Løgsted		Årestrup- Gravlev- Buderup	
Indbyggertal	1816		699		1549	
	Antal	% af indb.	Antal	% af indb.	Antal	% af indb.
Maksimalt antal valgberettigede (=samtl. hus- standsover- hoveder)	354	19,5	156	22,3	293	18,9
minus						
kvindelige husstands- overhoveder	-44		-16		-18	
mandlige do.						
under 25 år,	- 1		- 1		- 4	
straffede do.	- 1					
fattigunder- støttede do.	-20		-12		-12	
Afkortet vælgertal	288	15,9	127	18,2	259	16,7
Faktisk vælgertal	291	16,0	109	16,0	225	14,5
Andel af husstande i %	82,2		69,9		76,8	

Det »faktiske« vælgertal for Å-G-B er taget fra valgliste forfattet i juli 1857. Kilde: Folketælling 1855, valgprotokoller for G-N 1855-1874 og K-L 1841-1908, Å-G-B valgliste 1857 samt G-N fattigvæsenetsprotokol 1838-1855.

I Gunderup-Nøvling, hvor forholdet er nøjest undersøgt, er 20 modtagere af fattighjælp efter fattigplaner og fattigregnskaber identificeret som husstandsoverhoveder.⁴⁰ I både Kornum-Løgsted og Årestrup-Gravlev-Buderup udgør de almissenydende i folketællingen et minimumstal for gruppen. Trækker vi disse grupper fra de maksimale husstandstal, kommer vi for Gunderup-Nøvling vedkommende meget tæt på det faktiske vælgertal 10 måneder efter folketællingen (291), og beregningsmetoden må forekomme tilforladelig.⁴¹

For de to andre kommuners vedkommende må vi leve med en noget større difference mellem det beregnede og det faktiske vælgertal. I Kornum-Løgsted skyldes forskellen for den store del den ejendommelighed, at man stik imod love og regler opererede med en valgrets alder på 30 år.⁴² En af de mere uberegnelige faktorer i regnestykket er kravet om skattebetaling for det foregående år. I realiteten lå der også heri et krav om bopæl i kommunen på minimalt et år. Det kan nemt være gået ud over yngre, ikke fast etablerede familier. I valglisten for Årestrup-Gravlev-Buderup er allenfald ingen af den lille snes træskoarbejdere, der optræder i folketællingen, optaget på valglisten.

Alt i alt kan vi slå fast, at vælgerne ved de almindelige valg udgjorde en 15-16% af samtlige indbyggere (1844/45: 7,5-8,5%). Af kommunens husstande repræsenterede de 70-82% (1845: 37-43%).

Det privilegerede valg, valget af den større halvdel af sogneforstanderskabet, blev afholdt 8-14 dage efter det almindelige valg. Antallet af privilegerede vælgere skulle som nævnt være en femtedel af de almindelige vælgere, men det kunne dog overstige femtedelen en smule, nemlig når flere, der stod lige på grænsen, havde betalt det samme i skat. I Gunderup-Nøvling var tallet ved dette første valg i 1855 helt præcist en femtedel af de 291 almindelige vælgere, dvs. 58. Skønt hartkornet ikke udelukkende lå til grund for ligningen, var disse højstbeskattede som hovedregel synonyme med de største hartkornsejere.⁴³ Undergrænsen lå i de tre kommuner omkring henholdsvis 4-6, 3-7 og 3-1 tdr.-skpr., dvs. den havde fået et kraftigt løft i forhold til den tidligere på 1 td.hk.

For Kornum-Løgsteds vedkommende kan vi konstatere nok en ejendommelighed, idet man her kun afholdt privilegerede valg den første gang, disse skulle afholdes, i 1855. Alle øvrige valg i perioden 1855-67 afvikledes som almindelige valg. Det var højst irregulært, og der er intet

af finde i hverken valg- eller forhandlingsprotokoller om grunden eller beslutningen, der lå bag. Sammenholdt med den ovenomtalte forhøjede valgretsalder kan man måske se valgordningen som et ganske fornuftigt kompromis. Man droppede den ansatte skattecensus og skærpede i stedet alderskravet og fik et gennemgående vælgerkorps af en rimelig størrelse. Det privilegerede valg i 1855 havde ikke været nogen succes. Af 26 vælgere mødte der 8. Uanset forklaringens rimelighed, så er der tale om gætterier. Men en kendsgerning er det, at Kornum-Løgsted ophævede den privilegerede valgret og indførte almindelig valgret i en tid, hvor ingen andre havde det.

3. Gamle og nye vælgere. Valgret og valgdeltagelse

Men bortset fra det formentlige særtilfælde Kornum-Løgsted var den kommunale valgret i landet således på én gang blevet udvidet ganske betydeligt og indskrænket slet ikke så lidt. En sammenligning med vælgerkorpset under den gamle ordning (over 1 td.htk.) falder således ud:

Tabel 3.15. Gamle og nye vælgere i tre kommuner 1855

	Antal	% af indbyggere	% af husstande
Gunderup-Nøvling			
Vælgere før 1855	114	6,3	32,2
Privil. vælgere 1855	58	3,2	16,4
Alm. vælgere 1855	291	16,0	82,2
Kornum-Løgsted			
Vælgere før 1855	49	7,0	31,4
Privil. vælgere 1855	26	3,7	16,4
Alm. vælgere 1855	109	15,6	69,9
Årestrup-Gravlev-Buderup			
Vælgere før 1855	105	6,8	35,6
Privil. vælgere 1855	46	3,0	15,6
Alm. vælgere 1855	224	14,5	75,9

Kilde: G-N valgprotokoller 1847-1874, K-L valgprotokol 1841-1908, Å-G-B forhandlingsprotokol 1855-1865 og valglister 1857 og 1858 samt folketælling 1855.

Hvor den almindelige vælgerklasse, hvis man accepterer vælgerne som repræsentanter for hele husstanden, gav en ganske bred dækning af befolkningen (omkring 70-80%), var den privilegerede klasse i høj grad blevet eksklusiv. Kun 3-4% af folketallet eller 14-16% af husstandene omfattede den. Man noterer sig, at halvdelen af de tidligere vælgere var sunket ned i den almindelige vælgerklasse.

De forskydninger, der var sket sammenlignet med de tidligere forhold, bliver ikke mindre bemærkelsesværdige, når man tager valgreglernes specielle virkning i betragtning. De privilegerede havde jo dobbelt stemmeret. Hvilken magt ville de – og de andre vælgergrupper – få, hvis de fik magt efter deres stemmers vægt, forholdsvis beregnet? For sammenligningens skyld vil vi operere med tre vælgergrupper: 1) den privilegerede vælgerklasse, 2) de øvrige tidligere vælgere (øvrige over 1 td.htk.) og 3) de nye vælgere. De to sidste grupper var efter 1855-reglerne fuldstændig ligestillede. I opstillingen er vælgertallene for Gunderup-Nøvling i november/december 1855 anvendt som eksempel.

Tabel 3.16. Vælgergrupper og stemmewægt i Gunderup-Nøvling 1855

Mandater efter valgregler 1855		Procentandel af valgte		
<i>Privilegerede valg</i>				
58 privil. vælgere	5 mand	55,6	} 64,4	
<hr/>				
<i>Almindelige valg</i>				
58 privil. vælgere	} 4 mand	44,4	} 8,8	
56 øvr.tidl.vælgere				} 8,5
177 nye vælgere				
			} 35,5	

Kilde: Vælgertallet jf. bilag 3.05a.

De privilegerede vælgere valgte ved deres eget valg den større halvdel, dvs. 5 mand eller 55,6% af sogneforstanderskabets 9 medlemmer. Ved det almindelige valg kunne alle vælgerne deltage i valget af 4 mand (44,4%), dvs. også de privilegerede vælgere, og de udgjorde her ca. en femtedel af vælgerkorpset, hvilket i teorien gav dem en vælgermagt, der svarede til 8,8% (eller noget nær én) af de valgte. Det gav den privilegerede vælgerklasse en samlet vælgerindflydelse på 64,4%. Resten af magten var delt mellem de to øvrige grupper med 8,5% til de øvrige tidligere vælgere og 27% til de nye vælgere. For grupperne 1) og 2), der efter de tidligere regler havde haft en indflydelse på valgene på ca. 50% hver, var

det i sandhed gået højst forskelligt. Den privilegerede del havde fået sin magt forøget fra halvdelen til små to tredjedele af det totale, den anden havde fået sin formindsket næsten 6 gange. 27% af indflydelsen, svarende til 2-3 pladser i sogneforstanderskabet, var det, der maksimalt kunne blive til de nye vælgere (som udgjorde 60% af dem alle).

Det skal understreges, at denne fordeling for de almindelige valgs vedkommende er teoretisk, idet den forudsætter, at valgdeltagelsen var maksimal eller forholdsvis den samme i de tre grupper, og at mandaterne fordeltes efter forholdstal. Og ingen af disse forudsætninger var opfyldt. Hvad der lå fast var, at de privilegerede vælgere gennem deres eget valg kunne tilsætte en god halvdel af mandaterne, i Gunderup-Nøvling 55,6%, mens de så ved de almindelige valg måtte kæmpe på lige fod med de andre, og hvad der ville komme ud af det, ville komme an på den faktiske valgdeltagelse og stemmeafgivningen i øvrigt.

Ved de privilegerede valg var valgdeltagelsen relativt høj; i gennemsnit for alle tre kommuner afgav knap halvdelen (46,0%) af disse store gårdmænd deres stemmer. Og dette gennemsnit var endda trukket ned af det ene privilegerede valg i Kornum-Løgsted, hvor stemmeprocenten var 30,8. I de to andre kommuner var den gennemsnitlige valgdeltagelse noget nær ens, 47,7 i Gunderup-Nøvling og 46,2 i Årestrup-Gravlev-Buderup, men mens de enkelte valg lå relativt tæt om gennemsnittet i den første, fra 40,7 til 51,7%, så var der store udsving i den anden. Fra et lavpunkt, 10,9%, ved et suppleringsvalg i 1857 over pæne 50,0% ved det første ordinære valg i 1855 til et tilløbsstykke af et valg i 1861, hvor 74,5% af vælgerne stemte (se bilag 3.05). Tallene reflekterer højst tænkeligt nogle labile politiske tilstande i kommunen (som vi siden kommer tilbage til).

Ved de almindelige valg så det som vist i tabel 3.17 noget anderledes ud. I parentes er anført de enkelte vælgergruppers absolutte tal med de udsving, de var genstand for i perioden.

Uanset hvordan man betragter tallene, var der som helhed tale om en ringere valgdeltagelse end i perioden 1841-53 (hvor stemmeprocenten i de tre kommuner var 58,5, 50,0 og 49,6). Mest stabile var de to ejendomsbesiddende grupper med de privilegerede som de afgjort mest politisk interesserede. Men lå disse grupper (med samlede stemmeprocenter på henholdsvis 40,3, 29,4 og 36,8) end under deres tidligere niveau, så er det dog klart, at de lave samlede stemmeprocenter (19,9, 18,5 og

Tabel 3.17. Valgdeltagelse ved almindelige valg i tre kommuner 1855-1865

Gunderup-Nøvling								
Valg	Privileg. vælgere (58-63)		Øvr. tidl. vælgere (56-51)		Nye vælgere (177-201)		I alt (291-315)	
	tal	%	tal	%	tal	%	tal	%
1855	27	46,6	19	33,9	15	8,5	61	21,0
1858	28	47,5	20	37,7	6	3,3	54	18,2
1859s	13	22,0	6	11,3	4	2,2	23	7,8
1864	42	66,7	27	52,9	31	15,4	100	31,7
1855-64		46,0		33,8		7,5		19,9

Kornum-Løgsted								
Valg	Privileg. vælgere (26-25)		Øvr. tidl. vælgere (16-23)		Nye vælgere (67-84)		I alt (109-131)	
	tal	%	tal	%	tal	%	tal	%
1855	11	42,3	1	6,3	2	3,0	14	12,8
1858	13	50,0	9	45,0	9	13,0	31	27,0
1861	16	64,0	4	19,0	7	8,8	27	21,4
1864s	10	40,0	2	8,7	5	6,2	17	13,2
1865	11	44,0	7	31,8	7	8,3	25	19,1
1855-65		47,2		22,5		7,9		18,5

Årestrup-Gravlev-Buderup								
Valg	Privileg. vælgere (46-58)		Øvr. tidl. vælgere (46-58)		Nye vælgere (121-156)		I alt (224-262)	
	tal	%	tal	%	tal	%	tal	%
1855	17	37,0	17	29,8	8	6,6	42	18,8
1857s	6	13,0	7	12,1	5	4,1	18	8,0
1858	26	46,4	11	23,9	20	14,0	57	23,3
1864	25	47,2	13	24,5	14	9,0	52	19,8
1855-64		36,8		22,4		8,7		17,7

Maksimalt vælgertal i parentes, s = suppleringsvalg.

I mangel af valgliste 1864 for Årestrup-Gravlev-Buderup er vælgertallet 1864 opskrevet fra 1858 med befolkningstilvæksten (fra 245 til 262).

Kilde: G-N valgprotokol 1855-1874, K-L valgprotokol 1841-1908, Å-G-B forhandlingsprotokol 1855-1865 og valglister 1857 og 1858, realregistre for de pågældende sogne samt folketællinger 1855, 1860 og 1870. Jf. bilag 3.05a-c.

17,7) først og fremmest skyldtes de nye vælgeres yderst beskedne fremmøde på valgdagene. Trods forskelle fra valg til valg var deres samlede stemmeprocent for perioden næsten den samme i de tre kommuner, 7,5, 7,9 og 8,7. Havde man fra lovgivernes side forestillet sig den almindelige valgret som en gave, så blev den – i hvert fald i første omgang – kun sparsomt påskønnet af den menige vælger.

Men naturligvis var gruppen af nye vælgere, der jo omfattede folk af alle erhverv ud over gårdmændene, ikke nogen homogen gruppe, heller ikke i valghenseende. Flittigst til at stemme i gruppen var helt afgjort skolelærerne, hvis stemmeprocent lå langt over de andre. Over gennemsnittet lå også håndværkerne; skønt efter både husmænd og daglejere i antal afgav de flere stemmer. Ca. 40% af de nye vælgeres stemmer stammede fra håndværkerne. I den anden ende af skalaen bemærker man daglejernes næsten totale fravær ved valghandlingerne.

Tager vi til illustration et enkelt valg, for hver kommune det valg, hvor de nye vælgere mødte talrigst frem, fremviser stemmerne fra den nye vælgerklasse følgende fordeling:

	Gunderup- Nøvling (1864)	Kornum- Løgsted (1858)	Årestrup- Gravlev-Buderup (1858)
Husmænd	11	5	7
Lærere	3	1	2
Håndværkere	15	3	8
Høker	1		
Aftægtsmænd	1		2
Daglejere		1	1

Genoptager vi afvejningen af de tre vælgerklassers indflydelse, nu med valgdeltagelsen taget i betragtning, får vi følgende billede (tabel 3.18). Gunderup-Nøvling er stadig eksempel, og vælgertallene er gennemsnitstal for alle valg i perioden.

Ved deres relativt gode valgdeltagelse skaffede de privilegerede vælgere sig en stemmевægt på 76,1% svarende til, at omtrent 7 af de 9 pladser i sogneforstanderskabet kunne besættes af dem, hvis det gik strengt forholdsmæssigt til. Tilsvarende skulle de to øvrige grupper hver kunne indsætte én mand, hvis de satsede på det. 2 af 9 eller knap 24%, det var, hvad der tilfaldt de øvrige vælgere af magt; heraf ca. 10% til de nye væl-

Tabel 3.18. Vælgergrupper og stemmevægt ved valgene 1855-1866

Mandater efter valgregler 1855		Procentandel af valgte		
<i>Privilegerede valg</i>				
28 privil. vælgere	5 mand	55,6	} 76,1	
<i>Almindelige valg</i>		44,4		} 23,9
27,5 privil. vælgere	} 4 mand		20,5	
18 øvr.tidl.vælgere			13,5	
14 nye vælgere		10,4		

Kilde: G-N valgprotokol 1855-1874.

gere. Men som valgreglerne faktisk var, dvs. flertalsvalg om hvert mandat, kunne de nye vælgere rigtignok have majoriseret sig til samtlige de mandater, der skulle besættes ved de almindelige valg. Men dertil var tiden ikke moden. Vi må konkludere, at de nye vælgere generelt, og heraf specielt de mange husmænd og daglejere, endnu ikke en halv snes år efter, at de havde fået valget, var blevet bevidste om deres demokratiske muligheder.

Tager man udgangspunkt i tallene for de samlede kommuner i tabel 3.19 (de to nederste rækker i skemaet), ser billedet forholdsvis homogent ud. Stemmeprocenterne var her, for såvel almindelige som privilegerede valg, meget ensartede fra kommune til kommune (tæt omkring 20% for de første og endnu tættere omkring 47% for de sidste (Kornum-Løgsted undtaget)). Ser vi i næste omgang på periodens samlede valgdeltagelse i de enkelte sogne (række 3 og 4 fra neden), får vi en opdeling i mere og mindre politisk engagerede sogne på en skala fra 26 til 12% for de almindelige valg og fra 53 til 29 for de privilegerede (igen bortset fra Kornum-Løgsted). I alle de tre kommuner var der tydeligvis et førende sogn, der gennemgående havde den højeste samlede stemmeprocent ved valgene, nemlig henholdsvis Gunderup, Løgsted og Buderup. Af disse sogne var de to førstnævnte klart det største sogn i deres kommune, mens Buderup var jævnstor med Årestrup. Buderup havde i 1855 40 færre indbyggere, men flere privilegerede vælgere end Årestrup.

Det kunne lægge op til en teori om, at det store sogn tiltog sig en dominerende rolle i lokalpolitikken og de mindre sogne tabte interessen. Teorien støttes af, at rækkefølgen mellem sognene var den samme i perioden 1841-55, dog undtaget Kornum-Løgsted, hvor det mindre sogn indtil

Tabel 3.19. Stemmepercent ved valgene i tre kommuner. 1855-1864/66 fordelt på sogne

Valg	Gunderup-Nøvling		Kornum-Løgsted		Årestrup-Gravlev-Buderup		
	Gun-derup	Nøv-ling	Kor-num	Løg-sted	Åre-strup	Grav-lev	Bude-rup
1855a	25,3	21,0	9,3	15,2	11,1	21,0	28,6
1855p	60,9	16,7	57,1	21,1	7,7	50,0	72,0
1857as					3,0	9,7	14,3
1857ps					0,0	12,5	16,0
1858a	22,7	9,2	28,9	25,7	13,7	16,2	42,7
1859as	10,1	3,1					
1861a			15,1	26,0			
1861p	45,7	53,8			80,0	66,7	72,7
1862ps	50,0	7,7					
1864as			6,1	17,7			
1864-65a	31,3	32,7	20,4	19,0	20,2	20,5	17,5
1866ps	54,3	38,5					
Alm.valg i alt %	22,5	14,6	15,4	20,7	12,4	17,0	25,6
Priv.valg i alt %	52,7	29,4	57,1	21,1	37,0	44,0	52,8
Alm.valg kommunen	19,9		18,5			20,7	
Priv.valg kommunen	47,7		30,8			46,2	

a = almindelige valg, p = privilegerede valg, s = suppleringsvalg. Højeste stemmepercent inden for den enkelte kommune er fremhævet.

»1864-65a« står for de ordinære (almindelige) valg, der skulle afholdes i slutningen af 1864, men som i Kornum-Løgsted først blev holdt jan. 1865.

Kilde: Bilag 3.05a-c.

1850 var flittigst på valgdagene. Mere end denne undtagelse viser tallene fra de enkelte valg, at situationen ikke var nær så enkel, som gennemsnitstallene kunne lade formode. Faktisk var der så meget bevægelse i disse interne relationer, at der inden for den halve snes år, der her er analyseret, ikke var et eneste af de syv sogne, der ikke havde prøvet at præstere højeste valgdeltagelse i sin kommune.

I Gunderup-Nøvling havde Nøvling, der oftest lå efter Gunderup, ikke

desto mindre en højere procentuel valgdeltagelse ved både et privilegeret og et almindeligt valg i begyndelsen af 1860'erne (i 1861 og 1864). I begge tilfælde var der tale om et fremmøde, der var tre-fire gange så stort som vanligt for sognet. Noget har været på færde i det kommunalpolitiske.

I Kornum-Løgsted, hvor udsvingene i stemmeprocenter ikke var så voldsomme, ser vi alligevel en ejendommelig vekslen mellem sognene, der ved de fire ordinære almindelige valg ligefrem skiftedes til at være de flittigste på valgdagene. Da man her i kommunen holdt proportionerne mellem sognene stærkt i hævd, kan forklaringen næppe findes i nogen rivalitet mellem sognene, men snarere i en kamp om, hvem der skulle være sognets folk i rådet.

For Årestrup-Gravlev-Buderups vedkommende ser tallene næsten dramatiske ud. Ved valgene op igennem 1850'erne havde Årestrup, der faktisk var det største sogn (om end kun med en smal margin), haft så lav en valgdeltagelse, at man må tolke det enten som politisk apati eller som en bevidst boykot. Og af de to muligheder vil man nok vælge den sidste. Både havde sognet 1841-53 været ganske aktivt (se 3.1.4 ovenfor, specielt tabel 3.06), og ikke mindst kom det igen på banen i den sidste del af perioden. Med drastiske 80% ved det privilegerede valg i 1861 satte det sognerekord i valgdeltagelse for perioden, og interessen holdt sig relativt ved det næste – og almindelige – valg i 1864. At der var problemer mellem sognene i kommunen, havde allerede i 1843 givet sig udslag i en ansøgning om adskillelse af kommunens sogne i selvstændige kommuner. Det blev afslået, men ønsket forblev der, og i 1860'erne søgte man igen, og denne gang med held til sidst.⁴⁴

I tabel 3.20 er de enkelte sognes samlede valgdeltagelse i perioden yderligere opdelt på de tre vælgergrupper, den privilegerede femtedel, øvrige tidligere vælgere (=gårdmænd) og nye vælgere. At disse gruppers politiske engagement generelt fulgte deres sociale placering med den stærke interesse hos de store gårdmænd og herfra trinvist klare fald ned til de mindre gårdmænd og til de lavere sociale klasser, har vi set ovenfor (tabel 3.17). Opdelingen på sogne ændrer vel ikke dette billede, men det viser nogle interessante variationer.

Tallene for Gunderup-Nøvling er lige efter bogen. I Kornum-Løgsted delte gårdmændenes politiske interesse sig på den ejendommelige måde, at de store gårdmænd havde den høje stemmeprocent i Løgsted,

Tabel 3.20. Samlet stemmeprocent ved almindelige valg i tre kommuner 1855-1865 fordelt på sogne og vælgergrupper

	Gunderup- Nøvling		Kornum- Løgsted		Årestrup- Gravlev-Buderup		
	Gun- derup	Nøv- ling	Kor- num	Løg- sted	Åre- strup	Grav- lev	Bude- rup
Privil. vælgere	49,7	33,3	32,5	55,2	27,3	42,1	40,8
Øvr. tidl. vælgere	35,4	30,4	32,7	13,5	16,0	30,1	24,1
Nye vælgere	7,8	7,0	6,0	9,2	6,1	2,1	16,2
I alt	22,5	14,7	15,9	20,7	12,2	17,0	25,6

Kilde: Som tabel 3.17.

mens Kornums mindre gårdmænd overgik Løgsteds lige så overbevisende. Disse mindre gårdmænd i Kornum stemte endda (lidt) flittigere end de store i deres eget sogn, og det er ikke set andre steder. Går vi bag om gennemsnittene og ser på de enkelte valg (se bilag 3.04b), viser sig yderligere så karakteristiske skift mellem de store og de små gårdmænd ved de almindelige valg i sognet, at man ledes til at tro, at de har indgået en aftale om at skiftes til at gøre deres indflydelse gældende. En sammenhæng med den irregulære kendsgerning, at man ikke holdt privilegerede valg i kommunen efter 1855, trænger sig på, men kan næppe verificeres.

I Årestrup-Gravlev-Buderups tilfælde viser tallene ganske overraskende, at Buderups gennemsnitlige dominans hviler på en påfaldende (relativt) høj aktivitet fra de nye vælgeres side. Uden deres fremmøde ville Gravlev, det mindste sogn i kommunen, have lagt sig i spidsen. Går vi også her bag gennemsnittet (se bilag 3.04c), ser vi, at det specielt var valget i 1858, der tiltrak de nye vælgere. Ikke mindre end 29% af dem stemte ved dette valg. Og går vi til valgprotokollen, kan vi yderligere konstatere, at det var et exceptionelt stort opbud fra Sørup, der gjorde udslaget. Ti husmænd og håndværkere tog turen til Gravlev skole, hvor valget blev afholdt. Noget må der have været, der trak.

4. *Det sociale aspekt*

Det fremgår tydeligt af de tre vælgergruppers stemmeprocenter, at den politiske aktivitet som helhed tiltog med hartkornet. At noget lignende gjorde sig gældende inden for de enkelte grupper, lader sig også påvise. For de nye vælgeres vedkommende ses det bl.a. af, at husmænd og håndværkere (der ofte sad i hus) var langt flittigere til at stemme end daglejerne, der oftest ejede hverken jord eller hus. En beregning på Gunderup-Nøvling's nye vælgere viser, at gruppens gennemsnitlige hartkornbesiddelse var godt 1 skæppe land (1/8 td.htk.), mens de aktive af dem havde cirka det dobbelte.⁴⁵

Også hvis vi som for den foregående periode undersøger valgets forskellige faser, får vi stadigvæk – som hovedregel – en tilsvarende udskilning af de mindstbesiddende vælgere, dog, som det kunne ventes, med flere modifikationer på grund af den langt større og mindre homogene vælgerbefolkning. Ser vi på de almindelige valg i skemaet (tabel 3.21), hvor den stigende linie er klarest, skal det først siges, at hartkornsgennemsnittet for det samlede almindelige vælgerkorps kun er beregnet for det første valgs vedkommende og, uden væsentlig betydningsforskel, på to forskellige måder (se tabelnoten). Tallet har i perioden kun kunnet variere inden for meget snævre rammer og nødvendigvis kun i nedadgående retning på grund af vælgertallets vækst.

For *de almindelige valgs* vedkommende er det indlysende, at brud på den stigende linie først og fremmest måtte forårsages af nye vælgere i systemet, der med deres langt lavere hartkornbesiddelse, om nogen overhovedet, uvægerligt ville trykke gennemsnittene, specielt når de optrådte som kandidater og valgte. I Gunderup-Nøvling blev den første nye vælger valgt til sogneforstander i 1864 med det eneste brud på linien til følge. I Kornum-Løgsted indvalgte man nye vælgere ved de to første ordinære almindelige valg, i 1855 og 1858, ved det sidste ikke mindre end to af slagsen, begge gange med beskedne 2 tønder og 1 skæppe hartkorn som slutresultat. I Årestrup-Gravlev-Buderup fulgte linien mønstret ved de almindelige valg (med et enkelt kandidattal som undtagelsen).

Ved de *privilegerede valg* var linien mindre klar, hvis den overhovedet var der. Det høje hartkornsgennemsnit, som de privilegerede vælgere pr. definition måtte besidde, måtte i sig selv udgøre et dårligt udgangs-

Tabel 3.21. Hartkornsbesiddelse ved ordinære valg 1855-1866 (tønder-skæpper)

	Vælgere	Aktive vælgere	Kandidater	Valgte
Gunderup-Nøvling				
1855a	1-7	3-7	4-5	7-0
1855p	5-7	5-7	5-7	5-6
1858a		4-3	4-7	4-7
1861p	5-7	6-2	5-3	5-4
1864a		3-4	4-7	4-0
Kornum-Løgsted				
1855a	2-2	4-6	2-1	2-1
1855p	5-7	6-0	6-7	8-1
1858a		3-3	3-0	2-1
1861a		4-0	4-7	4-3
1865a		3-1	3-4	5-4
Årestrup-Gravlev-Buderup				
1855a	1-6	3-6	7-0	11-0
1855p	5-5	5-0	6-0	8-6
1858a		2-4	2-4	4-1
1861p	5-4	4-1	3-5	3-4
1864a		3-7	6-2	4-1

a = almindelige valg, p = privilegerede valg.

Hartkornsgennemsnittene for den almindelige vælgerklasse er kun beregnet for året 1855. Tallene kan have ændret sig svagt i nedadgående retning gennem perioden på grund af befolkningstilvæksten. Da tallene for K-L og Å-G-B er beregnet ved at fordele kommunernes samlede hartkorn på vælgerne, bliver K-L's gennemsnit (for) højt, fordi man her opererede med en minimumsalder på 30 år (i stedet for lovens 25 år).

Kilde: Valgprotokoller for G-N 1855-1874 og K-L 1841-1908, forhandlingsprotokol 1855-1865, fattigligninger 1856, 1862, 1864 og valglistor 1857 og 1858 for Å-G-B, folketællinger 1855 og 1860, samt G-N matrikel 1844 og matrikler for Slet og Hornum herreder 1844.

punkt for en stigende linie. Når linien var faldende ved enkelte valg, i Gunderup-Nøvling 1861 og i Årestrup-Gravlev-Buderup samme år, fortæller det os en anden ting, nemlig at de privilegerede vælgere, de store

gårdejere, godt kunne se stort på grænsen mellem dem selv og de andre og kaste deres stemmer på de mindre gårdmænd.

Men hvis det noget kunstige indsnit, som valgloven havde gjort midt i gårdmandsstanden, naturligt nok ikke kom til at danne partiskel, så kan man måske undre sig mere over, at det reelle gab, der i social og økonomisk henseende var mellem gårdmændene og de andre socialgrupper, dvs. de nye vælgere, heller ikke afspejlede sig markant i den faktiske politiske adfærd.

Man skal naturligvis passe på ikke at lægge for megen nutidig »partitankegang« ind i forholdet. Den sociale klassebevidsthed, der måtte have været, har givetvis været modvejet af bindinger og hensyn på andre ledder. Når de nye vælgere i Gunderup-Nøvling ikke allerede i 1855 fik en »repræsentant« indvalgt i sogneforstanderskabet, skyldtes det således ikke, at man havde for få stemmer, men at man ikke brugte dem på sine egne. Af 14 stemmer, der blev kastet på en smed, kom kun 3 fra de nye vælgere. Og den smed, der blev indvalgt i 1864 med 44 stemmer, kunne takke gårdmændene for 27 af dem.

At stemmeafgivningen ikke – eller i hvert fald kun sekundært – foregik efter sociale linier, illustrerer den følgende opstilling, der bygger på en undersøgelse af, i hvor høj grad de gamle vælgere (= den samlede gårdmandsgruppe) og de nye vælgere brugte deres stemmer på sig selv henholdsvis på den anden gruppe.

I bevægelserne op og ned, hvor de to grupper pænt følges ad, må paralleliteten tolkes som en enighed om noget, der går på tværs af de sociale skel. Ved de valg, der er markeret med procenten 100,0, har begge grupper i samdrægtighed brugt alle deres stemmer på gårdmænd. Procenterne omkring 66-67 viser, at begge grupper var med på tanken om at få én ny vælger (foruden to gårdmænd) ind i sogneforstanderskabet, og tanken blev da også i begge tilfælde realiseret. De meget lidt afvigende procenter i Kornum-Løgsted afspejler den stærke »valgdisciplin« i kommunen.

Når sogneforstanderskaberne kun fik få »repræsentanter« for de lave lag i kommunen, skyldtes det således ikke kun, at denne gruppe blev stedmoderligt behandlet af valgloven, eller at den i ringe grad udnyttede sin valgret, men i høj grad, at afstemningen ikke har været styret af sociale kriterier. Selv med deres lave stemmeprocent kunne de nye vælgere i kraft af deres absolutte tal nemt have lavet ravage i gårdmands-

Tabel 3.22. Stemmer afgivet på gårdmænd ved almindelige valg i tre kommuner 1855-1865 (i procent)

	af gårdmænd	af nye vælgere
Gunderup-Nøvling		
1855	90,8	78,3
1858	99,5	95,8
1859s	100,0	100,0
1864	88,0	83,1
Kornum-Løgsted		
1855	66,7	66,7
1858	53,0	48,1
1861	100,0	100,0
1864s	100,0	100,0
1865	87,0	85,7
Årestrup-Gravlev-Buderup		
1855	96,3	96,9
1857s	67,9	62,5
1858	89,7	92,2
1864	100,0	100,0

Kilde: som tabel 3.21.

hegemoniet. Men det gjorde de ikke. Det var dem bestemt ikke om at gøre at blive repræsenteret ved folk fra deres egne rækker.

I forsøget på at forklare fænomenet melder sig tanken om de nye vælgeres afhængighed af gårdmændene i erhvervsmæssig henseende, dvs. en slags indirekte valgtryk, men den modsiges af det særdeles ensartede billede. En eventuel afhængighedsfølelse måtte gælde bestemte gårdmænd, som man normalt arbejdede for, og ikke de ofte fjerntboende gårdmænd, der var på valg eller gårdmandsstanden som sådan. Man må også erindre, at det var den absolut mest selvstændige del af de nye vælgere, der var aktive, husmænd, håndværkere, lærere. Hvis en generel forklaring skal findes – og det synes at ligge i tallene – vil det være mere nærliggende at pege på underklassens uvanthed og usikkerhed over for de skriftlige, administrative materier, sagen inde-

bar, og det mindre personlige overskud, der måtte være, jo mere den blotte eksistens krævede. Vi må slutte, at underklassen i det omfang, de gik op i disse politiske sager, meget vel kan have følt sig repræsenteret og forsvaret af personer uden for deres egen klasse. Resultatet var, at sogneforstanderskabet fortsat bestod af de bedststillede i lokalsamfundet.

Tabel 3.23. Hartkornsbesiddelse i tre kommuner i gennemsnit 1856-1867 (tønder-skæpper)

	Alle vælgere	Valgberett. gårdmænd	Sogneforstandere
Gunderup-Nøvling	1-7	4-5	5-7
Kornum-Løgsted	2-2	4-6	4-5
Årestrup-Gravlev-Buderup	1-6	3-3	4-3

Kilde: som tabel 3.21, jf. bilag 3.07.

I gennemsnit for hele perioden lå medlemmerne af sogneforstanderskabet i hartkornsbesiddelse langt over, hvad vælgerkorpset ved de almindelige valg som helhed besad. Sogneforstanderne havde fra to til tre gange så meget jordejendom som vælgerne, og de lå også – bortset fra Kornum-Løgsted – pænt over den gennemsnitlige gårdmand. For Kornum-Løgsteds vedkommende er vælgergennemsnittet relativt højt, fordi det er beregnet efter den vælgeralder, man her opererede med 30 år, mens gennemsnittet for de valgte er præget af, at man her havde tre nye vælgere i sogneforstanderskabet i perioden (mod kun en enkelt i de to andre kommuner).

5. Geografisk fordeling

Den meget jævne geografiske spredning af pladserne i sogneforstanderskabet, som man havde haft i de tre undersøgte kommuner i sogneforstanderskabernes første periode, blev ikke ganske bibeholdt efter 1855. Ser vi først på fordelingen mellem sognene i kommunerne – og det er her eventuelle rivaliteter mellem sognene skulle vise sig – viser det sig i opstillingen klart, at forholdene i Kornum-Løgsted var de mest harmoniske. Her delte man uden vaklen de syv mandater sådan, at der efter hvert valg var tre fra Kornum og fire fra Løgsted i sogneforstanderska-

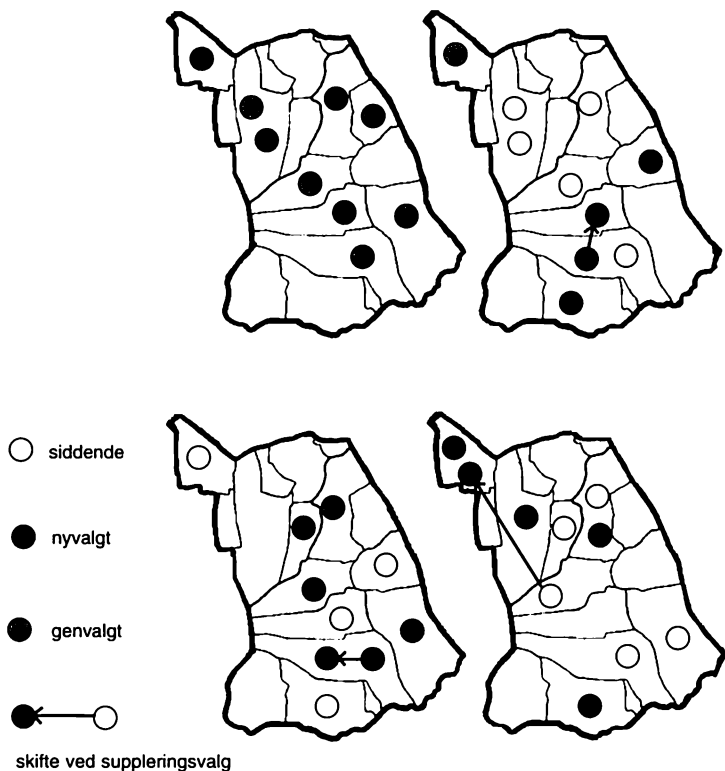
bet. Og det kunne det lille sogn, Kornum, efter befolknings- og vælgerproportionerne være godt tjent med.

Også i Gunderup-Nøvling fik det lille sogn med normalfordelingen i perioden (Gunderup: 6, Nøvling: 3) i forhold til folketal og især til stemmetal mere, end sognet egentlig kunne tilkomme. Ved det privilegerede valg i 1861 blev mønstret brudt, og Gunderup overtog én af Nøvlingpladserne. Den bragtes tilbage igen ved det almindelige valg i 1864, og et suppleringsvalg midt i den sidste valgperiode flyttede yderligere et mandat fra Gunderup til Nøvling, så stillingen kun var 5-4 i Gunderups favør.

I Årestrup-Gravlev-Buderup var relationerne mellem sognene langt mere ustabile. Her kunne man hverken tale om harmoni eller normalfordeling. Her hvor man før 1855 pænt havde delt pladserne i det kommunale råd ligeligt – med tre til hvert sogn – kom mandaterne efter hvert eneste valg derefter ud i ny fordeling. Efter sognenes indbyrdes størrelse – Årestrup og Buderup var næsten lige store og Gravlev lidt mindre – var relationen efter valget i 1858, 4-3-4, den mest repræsentative. Hovedlinien var i øvrigt den, at Buderup havde flest pladser før valget i 1858 og Årestrup flest derefter. Men trods de stadige bevægelser op og ned var der ikke tale om nogen udmajorisering af nogen af sognene. De to store sogne havde maksimalt fem og minimalt tre pladser i forsamlingen. Det mindre, Gravlev, fik ved valgene i 1855, da der kun var ni pladser at dele, kun de to af dem, men lå, efter udvidelsen af sogneforstanderskabet til elleve i 1857, hele tiden på tre eller fire mandater.

Også fordelingen på enkeltlokaliteterne inden for sognene var mere ujævn end før. Ikke den store forskel, men en svag tendens til at samle mandater i de større ejerlav kan konstateres. I Gunderup-Nøvling havde der tidligere på intet tidspunkt været to fra samme lokalitet i rådet; det var nu, som det ses af kortet, ikke mere nogen sjældenhed. I de store ejerlav med byerne Årestrup og Støvring (i Årestrup-Gravlev-Buderup kommune) var denne koncentration særlig udtalt. Forholdet skal næppe forklares ved en rivalisering mellem byerne; en sådan har ikke kunnet konstateres. Snarere har man i valg situationerne haft svært ved fortsat at finde egnede folk i de små lokaliteter. Uanset disse modifikationer er hovedindtrykket stadig en pæn geografisk spredning af mandaterne såvel inden for som mellem sognene.

At denne spredning fortsat fremkom ved, at den enkelte vælger for-

Mandaternes fordeling på ejerlav i Gunderup-Nøvling 1856-1867.

delte sine stemmer ud over kommunen og specielt tilgodeså de enkelte sogne, kan man fastslå ved at gå tættere på stemmeafgivningen. Ser vi først på, hvordan de enkelte vælgere har fordelt deres stemmer i de to tosognskommuner, får vi tydeligt bevis på, at vælgerne har fulgt parolen om at stemme på folk fra begge sogne. Den relativt jævne mandatfordeling afspejler således ikke umiddelbart de enkelte sognes stemmemagt.

I Kornum-Løgsted har de to sognes vælgere uden undtagelser stemt på hinanden efter helt samme skabelon. Ved det første valg i 1855, hvor tre skulle vælges, har alle vælgere stemt på én mand fra Kornum og følgende på to fra Løgsted, og ved det privilegerede valg nogle dage efter har man lige så regelret givet Kornumfolk to af de fire stemmer, der skulle afgives.

Ved tre af de fem valg i Gunderup-Nøvling fordelte vælgerne tydeligvis stemmerne på samme måde, om end knapt så stereotyp. Gunderup-

Tabel 3.24a. Indbyrdes stemmeafgivning mellem sognene i de enkelte kommuner ved ordinære valg 1855-1865. I procent af afgivne stemmer fra det pågældende sogn

Valg	Gunderup-Nøvling Stemmer på Gunderupfolk		Kornum-Løgsted Stemmer på Kornumfolk	
	fra Gunderup- vælgere	fra Nøvling- vælgere	fra Kornum- vælgere	fra Løgsted vælgere
1855 a	65,3	33,3	33,3	33,3
1855 p	62,1	70,0	50,0	50,0
1858 a	75,6	72,2	33,3	33,3
1861 p/a	70,5	60,0	50,0	50,0
1864 a	71,6	26,5	33,3	33,3

a = almindelige valg, p = privilegerede valg. Valget i 1861 var privilegeret i Gunderup-Nøvling, almindeligt i Kornum-Løgsted.

Hver vælger i Gunderup-Nøvling afgav ved de almindelige valg fire stemmer, ved de privilegerede fem. I Kornum-Løgsted henholdsvis tre og fire.

Kilde: G-N valgprotokol 1855-1874 og K-L valgprotokol 1841-1908. Jf. bilag 3.06a-b.

folkene gav her deres egne kandidater meget rundt regnet 70% af stemmerne, og Nøvlings vælgere gav efter samme mønster Gunderupfolkene broderparten af stemmerne, men ved de to andre valg, det første og det sidste i rækken, var situationen en anden. Selv om de stadig leverede stemmer til Gunderup (ca. 30%), favoriserede Nøvlingfolkene her klart deres egne. Dette må umiddelbart tolkes således, at der i den første slags situationer var en udbredt enighed om fordelingen, en slags fredsvalg sognene imellem, mens der i den anden mere var tale om en konfrontation, hvor hvert sogn stemte i favør af egne kandidater.

En nærmere undersøgelse af valgtallene bekræfter for så vidt denne forklaring, men helt til ende rækker den dog ikke. Den skal nemlig forklare den ejendommelighed, at »kampvalget« i 1855, det almindelige valg i november, hvor Nøvlingboerne havde satset på tre gårdmænd af sognet, ikke skaffede dem andre repræsentanter end den nærmest selvskrevne formand, C. Jelstrup, hvorimod »fredsvalget«, det privilegerede valg 14 dage senere, bragte to gårdmænd fra Nøvling ind i sogne-

forstanderskabet, noget nær udelukkende ved hjælp af Gunderupvælgernes stemmer.

Situationen kan bedst forklares derved, at Gunderupvælgerne ved det første valg, efter at de så godt som alle havde givet formanden (fra Nøvling) deres ene stemme, voterede for folk fra deres eget sogn og derved i kraft af deres større tal uvægerligt måtte majorisere de øvrige Nøvlingkandidater ud af billedet. Efter valget har man så i ro og mag kunnet enes om, at der skulle være to Nøvlingfolk mellem de fem, der skulle vælges ved det privilegerede valg. Nøvlingboerne kunne således tage det helt roligt på valgdagen, og det gjorde de så. Kun to fra sognet stemte, men de to gårdmænd blev indvalgt og etablerede derved den omtalte normalfordeling i forsamlingen.

Ved valget i december 1864 var det geografiske aspekt også med i situationen, men det stod ikke alene. Der var for første gang strid om formandens person. C. Jelstrup, der gennem mere end 20 år var blevet valgt til formand med højeste og meget nær maksimale stemmetal, var kommet på kollisionskurs med det øvrige sogneforstanderskab. Det skyldtes formentlig, at hans paragrafrytteri omkring den ekstraordinære krigsskat var blevet de andre for meget og for dyrt (se afsnit 6.4.5 nedenfor), og der var givetvis rejst en stemning i kommunen mod hans genvalg.

For Nøvling sogns beboere kunne det således se ud til, at man ud over den nedgang fra 3 til 2 mandater, man var ude for ved det foregående valg, nu også ville miste Jelstrups ellers så sikre plads i forsamlingen. Det var ikke så mærkeligt, at man mobiliserede vælgerne til at stemme og vel at mærke til at stemme på Nøvlingfolk. Gårdmændene allierede sig med de nye vælgere, husmænd især, og fik dermed et vigtigt tilskud, 14 nye vælgere til de 20, gårdmændene selv mønstrede.

Aktionen lykkedes for så vidt, som man fik to mand valgt, en gårdmand fra Nøvling by og en smed fra Visse, der som tidligere nævnt gav de nye vælgere deres debut i det kommunale råd. Om det var et aftalt led i alliancen, at de nye vælgere skulle have den ene plads af de to, man kunne håbe på, må nok for evigt stå som en ubekræftet mulighed. Men tanken er nærliggende. Allenfals kom det geografiske behov og sociale gennembrud til at falde smukt sammen i situationen.

Undersøgelsen af den indbyrdes stemmeafgivning mellem de enkelte sogne er lidt mere kompliceret i kommunen med tre sogne, Årestrup-

Tabel 3.24b. Årestrup-Gravlev-Buderup. Indbyrdes stemmeafgivning mellem sognene 1855-1864. I procent af det enkelte sogns afgivne stemmer

	Stemmer afgivet					
	på Årestrupfolk		på Gravlevfolk		på Buderupfolk	
	af væl- gere fra Å/G/B	vundne man- dater	af væl- gere fra Å/G/B	vundne man- dater	af væl- gere fra Å/G/B	vundne man- dater
1855a	57/33/25	2	21/37/26	1	23/31/49	1
1855p	20/15/20	1	40/40/22	1	40/45/58	3
1857as	83/42/6	0	18/42/50	1	0/17/44	1
1857ps	-/50/50	1	-/0/0	0	-/50/50	1
1858a	69/25/18	2	12/42/32	2	19/33/51	1
1861p	47/33/33	2	23/33/20	2	30/33/47	2
1864a	67/40/41	3	20/35/26	1	13/25/33	1

a = almindelige valg, p = privilegerede valg, s = suppleringsvalg.

Kilde: Å-G-B forhandlingsprotokol 1855-1865 og valglisten 1857 og 1858. Jf. bilag 3.06c.

Gravlev-Buderup, men bestemt ikke mindre interessant. En så disciplineret og utvivlsomt på forhånd aftalt enighed som i Kornum-Løgsted ville man ikke vente at finde i den betydeligt større, tredelte og mere kontroversielle kommune. Og den var der heller ikke. Man fulgte fordelingsprincippet så vidt, som det ses af skemaet, at man i alle tre sogne (næsten) altid leverede stemmer til de andre sognes kandidater. Men fordelingen af stemmerne mellem sognene var, som den omskiftelige mandatfordeling (se s. 130) signalerede, hverken aftalt eller harmonisk.

En enighed om, hvordan man skulle fordele de mandater, der var på valg, ville vise sig ved, at alle tre sogne fordelte deres stemmer mellem sognene med samme eller nogenlunde samme andele. Dvs. at de tre procentværdier i skemaet under det enkelte sogn (adskilt af skråstreger) skulle være rimeligt ens. Og det tør nok siges, at det var de ikke.

Af tallene for det første valg i 1855, da situationen var åben, kan man se, at Gravlevvælgerne har tilstræbt ligelig fordeling mellem sognene. De gav deres egne folk 37% af deres stemmer, Årestrupperne 33% og dem fra Buderup 31%, dvs. ca. en tredjedel til hver. Vælgerne fra Årestrup og Buderup har derimod hver for sig satset på at få to af de fire

mandater, der skulle fordeles ved valget. De gav deres egne folk 57, henholdsvis 49% af stemmerne og fordelte så resten pænt på de to andre sogne. Kampen om det fjerde mandat blev vundet af Årestrup.

Ved det privilegerede valg nogle dage senere, hvor der skulle vælges til fem pladser i sogneforstanderskabet, var Årestrup og Gravlev tydeligt nok indstillet på at stemme, så den mandatfordeling med tre til hvert sogn, som man havde haft før 1855, kunne genetableres. Med omtrentlighed gav de begge Årestrup 20% (=1 plads) og Gravlev og Buderup 40% (=2 pladser) hver. Men Buderup var ikke med på den leg. De kørte deres eget løb, og med en tårnhøj valgdeltagelse sikrede de sig tre af de fem mandater og blev største sognegruppe i det kommunale råd.

Tallene for de to suppleringsvalg i 1857, der samtidig skulle bringe sogneforstanderskabet op fra ni til elleve pladser, lyser af modsætning mellem de to største sogne, Årestrup og Buderup. Årestrup boycottede på det nærmeste valgene, det privilegerede totalt og det almindelige så vidt, at kun tre fra sognet deltog (se tabel 3.19), og ingen af deres stemmer gik til Buderup. Buderup gengældte modviljen ved at give Årestrup beskedne 6% af sine stemmer og sørgede således for, at Gravlev og de selv kunne dele de to mandater. Det samme kunne man uden besvær have gjort ved det efterfølgende privilegerede valg, men her fandt man nok, at det ville være at gå for vidt, og man ser her – undtagelsesvis – en total enighed mellem Gravlev og Buderup om at dele deres stemmer ligeligt mellem Buderup og Årestrup. Uden at løfte en finger eller rette – at afgive en eneste stemme – kunne Årestrup indkassere et mandat. Det samlede resultat blev dog et solidt flertal til Buderup i rådet. Fem pladser mod tre til hver af de to andre sogne.

At Buderup ved det næste valg, det almindelige valg i 1858, var ude på at bevare den overvægt, sognet havde fået, ses tydeligt af stemmefordelingen. Halvdelen af deres stemmer gav de til egne kandidater, og med mere end dobbelt så høj stemmeprocent som de andre sogne skulle det ikke kunne fejle. Men det gjorde det alligevel, mestendels på grund af en uheldig fordeling af stemmerne – dårlig valggeometri om man vil. Spidskandidaten fik rigtig mange stemmer (og blev selvfølgelig valgt), og resten deltes så ligeligt mellem tre kandidater, at ingen af dem opnåede valg.

Ved valget i 1861, hvor Årestrup for første gang fik om ikke alle mand

af hus, så dog tæt på (80%), hvor Gravlev smukt delte sine stemmer lige-
ligt mellem sognene, og hvor de to større sogne på vanlig vis favorisere-
de sig selv, blev resultatet en lige deling af de seks mandater. Anderledes
i 1864, hvor man af stemmeprocenterne på Årestrup kan læse temmelig
præcist, at Gravlev- og Buderupvælgerne mente, at Årestrup skulle
have to af fem mandater på valg (=40%), mens Årestrup selv i hvert fald
ville have tre af mandaterne og også fik det.

Vi må konstatere, at Kancelliets tillidsfulde henstilling i 1841 – eller i
hvert fald det princip, den havde affødt om at betænke hele kommunen
repræsentation – stadigvæk var aktuel vælgeradfærd frem mod 1867.
Men i detaljen efterlevedes det rigtignok noget forskelligt i de tre kom-
muner, der er undersøgt. I de to af kommunerne, Kornum-Løgsted og
Gunderup-Nøvling, fandt man frem til en fordeling af stemmer og man-
dater, som var almindeligt accepteret, og som vælgerne fulgte, slavisk
(K-L) eller med plads for momentane udsving (G-N). I den tredje kom-
mune, Årestrup-Gravlev-Buderup, var forholdene tydeligt mere labile.
Man fordelte stemmerne mellem sognene, men uden at dette forhindre-
de en kamp om i hvert fald de yderste mandater.

Eksemplet fra Gunderup-Nøvling, hvor de nye vælgere var stærkt
aktive ved kampvalget i 1864, kunne lede til den tanke, at princippet om
at betænke hele kommunens repræsentation, ikke efterlevedes i samme
grad af de nye vælgere fra 1855 som af de gamle. Opdeler vi tallene for
den indbyrdes stemmeafgivning ved de almindelige valg i skemaet
ovenfor (tabel 3.24) på henholdsvis gamle og nye vælgere, får vi dette
demonstreret.

Ser vi bort fra Kornum-Løgsted, hvor individuelle vælgertilbøjeligheder
er »kvalt« af den stramme valgdisciplin, viser det sig, at de nye væl-
gere ved så godt som alle valg var klart mere lokalpatriotiske end de
gamle. De stemte hellere på lokale gårdmænd end på fjernere folk af
deres egen socialgruppe. Hvad kan man konkludere heraf? Umiddel-
bart, at de nye vælgere – forståeligt nok – ikke har følt sig forpligtet på
en henstilling fra et organ hinsides folkestyrets indførelse, og i næste
omgang at de har benyttet denne frihed på en måde, der antyder, at
deres politisk/geografiske horisont var snævrere end de gamles.

Alt i alt må det nok siges, at man stadig – om end mindre udpræget
end før – fordelte sine stemmer over hele kommunen, men at man i
»kampvalgssituationerne« og de nye vælgeres mere lokalbegrænsede

Tabel 3.25. Indbyrdes stemmeafgivning ved almindelige valg i tre kommuner 1855-1865, fordelt på sogne og gamle og nye vælgere (i procent af gruppens stemmer)

Gunderup-Nøvling

Stemmer på Gunderupfolk ved almindelige valg 1855-1864				
Valg	fra Gunderup sogns		fra Nøvling sogns	
	gl.vælgere	nye vælgere	gl.vælgere	nye vælgere
1855	62,2	75,0	41,7	8,3
1858	75,0	81,3	75,0	62,5
1864	68,9	79,4	30,0	21,4

Kornum-Løgsted

Stemmer på Kornumfolk ved almindelige valg 1855-1865				
Valg	fra Kornum sogns		fra Løgsted sogns	
	gl.vælgere	nye vælgere	gl.vælgere	nye vælgere
1855	33,3	–	33,3	33,3
1858	33,3	33,3	33,3	33,3
1861	50,0	50,0	50,0	50,0
1864s	0,0	0,0	0,0	0,0
1865	33,3	33,3	33,3	33,3

Årestrup-Gravlev-Buderup

Stemmer på folk fra eget sogn ved almindelige valg 1855-1864						
Valg	fra Årestr.sogns		fra Gravl. sogns		fra Bud.sogns	
	gl. vælgere	nye vælgere	gl. vælgere	nye vælgere	gl. vælgere	nye vælgere
1855	55,6	62,5	35,4	50,0	48,1	50,0
1857s	83,3	–	40,0	50,0	41,7	50,0
1858	64,4	80,0	41,8	40,0	50,5	50,8
1864	65,3	70,0	34,7	–	34,0	30,0

s = suppleringsvalg.

Der var ingen nye vælgere, der stemte fra Årestrup i 1857 og fra Gravlev i 1864. Kilde: G-N valgprotokol 1855-1874, K-L valgprotokol 1841-1908, Å-G-B forhandlingsprotokol 1855-1865 og valglister 1857 og 1858, folketælling 1855 samt G-N matrikel, Slet og Hornum herreds matrikler 1844 (ajourført).

stemmeafgivning fornemmer en stigende lokalpatriotisering, der nok kan have øget muligheden for, at de valgte i sogneforstanderskabet i højere grad har følt sig som repræsentanter for deres eget sogn end for kommunen som helhed.

6. Alder og generationsskifte

Undersøgelsen af de aldersmæssige relationer mellem vælgerkorpset og de valgte havde for sogneforstanderskabernes første periode i det store og hele vist et faldende aldersgennemsnit fra vælgere til de aktive, til kandidater og valgte. Undersøger vi det samme for den følgende periode, får vi et andet og ikke nær så klart billede. At linien dog ikke er helt forladt, kan ses af følgende opstilling.

Tabel 3.26. Gennemsnitsalder i tre kommuner ved ordinære, almindelige og privilegerede valg 1855-1866

	Vælgere	Aktive vælgere	Kandidater	Valgte
Gunderup-Nøvling				
Almindelige valg	47,7	45,4	45,0	46,0
Privilegerede valg	46,5	45,1	44,9	47,9
Kornum-Løgsted				
Almindelige valg	49,3	46,3	41,7	42,1
Privilegerede valg	48,0	43,3	37,8	39,5
Årestrup-Gravlev-Buderup				
Almindelige valg	45,1	45,8	44,2	41,9
Privilegerede valg	46,1	45,2	45,0	49,2

Gennemsnitsaldrene for almindelige vælgere bygger i alle tre kommuner på oplysninger fra et enkelt valg, henholdsvis 1855 (G-N), 1858 (K-L) og 1857 (Å-G-B), for de to sidstnævnte kommuners vedkommende på aldersopgivelser i valg-lister, som ikke er kontrolleret.

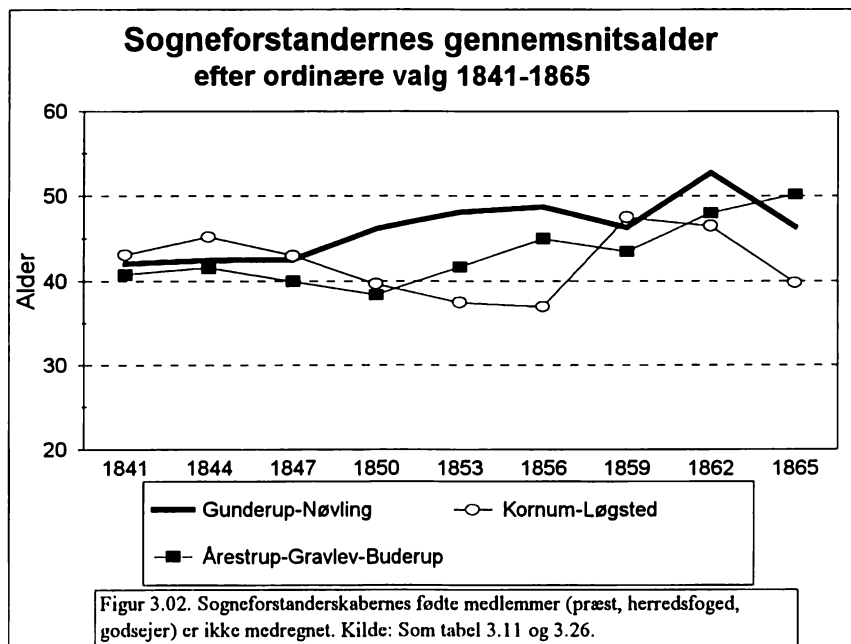
Kilde: G-N valgprotokol 1855-1874, K-L valgprotokol 1841-1908, Å-G-B forhandlingsprotokol 1855-1865 samt folketællinger 1855, 1860 og 1870.

Gennemsnitsaldrene er her slået sammen for hele perioden for ordinære almindelige, henholdsvis privilegerede valg. Den faldende alder fra trin til trin var stadigt fremherskende. For de første tre trin er der kun én undtagelse i hele skemaet, dvs. at de ældste vælgere fortsat var mest tilbøjelige til at blive hjemme på valgdagen, og at de fremmødte gerne pegede på de yngre i gruppen. Bruddene på den faldende linie gjaldt især de valgte. Effekten af genvalgte og gengangere, som viste sig i slutningen af perioden 1841-53, slår her igennem i alle kommunerne, mest massivt i Gunderup-Nøvling. I øvrigt var forskellen i de valgtes alder bemærkelsesværdig stor fra Gunderup-Nøvling (med de mange genvalg) til den mest »ungsindede« kommune, Kornum-Løgsted.

Forskellene på vælgernes aldre, der fundamentalt set ikke burde variere alverden i tre landkommuner i samme egn af landet, påkalder sig også nogle forklaringer. En, der forklarer de højere gennemsnit i Kornum-Løgsted, ligger lige for, idet man her som tidligere nævnt opererede med en 30 års minimumvalgald, hvor de andre kommuner praktiserede den lovbestemte 25 års grænse. Tilbage står en ikke ubetydelig forskel i de almindelige vælgernes alder fra Gunderup-Nøvling til Årestrup-Gravlev-Buderup på over 2,5 år, og et forsøg på en forklaring herpå kunne være, at den sidstnævnte kommune med de mere bymæssige bebyggelser, Årestrup og Støvring, tiltrak en yngre befolkning. Påfaldende er det i hvert fald, at vælgernes gennemsnitsalder i de to sogne med disse bebyggelser, Årestrup og Buderup, lå betydeligt lavere (44,1 og 43,9) end i kommunens »rene« landbosogn, Gravlev, hvor gennemsnittet var 48 år. Alt ifølge valglisten fra 1857.⁴⁶

Den relativt højere alder, de valgte havde ved de enkelte valg, var naturligvis nært forbundet med gennemsnitsalderen for dem, der sad i sogneforstanderskaberne. Sammenligner man her den tidlige periode, 1842-55, med den sene, 1856-67, viser det sig, at sogneforstandernes gennemsnitsalder var steget i alle kommunerne. Mindst i Kornum-Løgsted, hvor gennemsnittet var steget ca. 1 år, fra 41,5 til 42,6 år. I de andre to kommuner havde folkene i den valgte forsamling hver fra deres udgangspunkt lagt seks år til gennemsnittet fra den første til den sidste periode (Gunderup-Nøvling: 44,0 til 50,3, Årestrup-Gravlev-Buderup: 40,3 til 46,7).

Den stigende gennemsnitsalder er et signal om, at den kommunale forsamling fra en ung begyndelse var ved at blive et råd af ældre. En

aldersforøgelse på seks år fra det ene årti til det næste, som vi fandt den i de to kommuner, er slet ikke så lidt. Men naturligvis skal man have en længere periode for at se, om signalet varslede en længeresigtet tendens. Givet er det, at aldersforholdet, bestemt som det var af personelle ressourcer, af administrative evner og politisk vilje, måtte være underkastet en række større eller mindre, naturlige udsving (se figuren).

Tager vi fx Gunderup-Nøvling, hvor den længe jævnt stigende kurve illustrerer, at flere af de unge politisk interesserede og aktive fra landkommunestyrets start i 1841/42 sad i sogneforstanderskabet i lange perioder, tre af dem stort set uafbrudt i den menneskealder, de kommunale råd havde navn af sogneforstanderskaber. Med valget i 1864 blev sogneforstanderskabet imidlertid kendeligt forynget. For første gang var der ingen genvalg ved et ordinærvalg; noget af et generationsskifte var begyndt. Præsten og formanden siden starten faldt begge fra her, og kort efter gled også to andre veteraner fra 1841/42 ud.⁴⁷

Kurven for Årestrup-Gravlev-Buderup har et forløb, der minder om Gunderup-Nøvlings. Kun startede aldringen lidt senere, en refleks af, at man ikke genvalgte afgående sogneforstandere umiddelbart, men først

lod en periode gå. I Kornum-Løgsted har vi det modsatte forløb, der indikerer, at man har fundet stadig yngre folk til det kommunale råd, dog med et tilbagegreb til ældre kræfter i 1858/59.

7. Selvejer / fæster-forholdet

Efter at valgloven af 1855 var trådt i kraft, påkaldte det politiske forhold mellem selvejere og fæstere sig ikke den samme interesse som før. Den mest iøjnefaldende sociale skillelinie var nu den, der gik mellem gamle og nye vælgere, og som ovenfor er behandlet. En indrangering af de nye vælgere på selvejer- og fæsterlinierne ville, selv om det kunne lade sig gøre, ikke frembringe grupper med ensartede og brugbare fællestræk. Eventuelle afhængighedsforhold ville heller ikke følge disse linier.

Hertil kom, at fæsteordningen var under stærk afvikling i to af de tre undersøgte kommuner fra midten af 1850'erne især. I Kornum-Løgsted blev vist alle fæstebønderne til selvejere i denne proces, og i Årestrup-Gravlev-Buderup tyndede det stærkt ud i dem. Kun i Gunderup-Nøvling bibeholdt man så nogenlunde det hidtidige talmæssige forhold mellem fæste og selveje.

En ting bemærker man dog på falderebet, nemlig at fæsterne i denne sidste kommune stod stærkere i vælgerkorpset efter de nye valgregler. Da fæstegårdene i Gunderup-Nøvling som helhed var større end selvejergårdene, havde fæsterne nu et klart flertal i den privilegerede vælgerklasse, ca. 55% af disse vælgere var fæstere. Og i den almindelige vælgerklasse udgjorde selvejerne – også selv om husejerne medregnes – et mindretal på næppe over 30%, først og fremmest fordi de fleste nye vælgere ikke ejede nogen jord. Ikke desto mindre var hovedparten af de valgte selvejere. I den første halvdel af perioden 1856-67 var der 7 selvejere blandt de 9 sogneforstandere, i den anden 6. Og denne selvejerdominans i rådet forekom ikke på grund af fæsternes ringere valgdeltagelse. Tværtimod var fæsterne i Gunderup-Nøvling som i den tidligere periode stadig de flittigste ved valgene. Deres samlede stemmeprocent ved de privilegerede valg i perioden var 50,4 mod selvejernes 44,8; i absolutte tal var der 65 aktive fæstervælgere over for 47 selvejere.

Vi noterer os, at fæstegårdmændene var de fleste og de politisk mest aktive, men at de ikke desto mindre foretrak at blive repræsenteret af selvejere i sogneforstanderskabet. Selvejer/fæster-forholdet som sådan

har ikke dannet politiske skillelinier i kommunen, som det heller ikke gjorde det på landsplan.

3.3 Sammenfatning

1. Modvilje, villighed og formåen

Man ser undertiden det synspunkt anført, at den politiske interesse omkring selvstyret på landet var ringe, og at den interesse, der var, for den enkelte ofte gik ud på at slippe for at blive valgt til det styrende råd og i stedet måske endda stemme folk ind, man havde et horn i siden på, med det resultat, at rådet ikke, som det ideelt burde, blev sædet for de mest interesserede og bedst egnede til det politisk-administrative arbejde.⁴⁸

Giver undersøgelsen på kommuneplanet os mulighed for at bekræfte eller afkræfte sådanne påstande? Til en vis grad, ja!

Hvad angår den almindelige politiske interesse udtrykt ved valgdeltagelsen, giver en sammenligning med tidens folketingsvalg ikke grundlag for at hævde, at den var nævneværdigt ringere, når det gjaldt kommunen, end når det gjaldt landet. En sammenstilling af stemmeprocenterne ved samtlige almindelige ordinære valg i perioden 1854-65 giver følgende resultat.⁴⁹

Tabel 3.27. Stemmeprocent ved folketingsvalg og alm. kommunevalg 1854-1865

	Folketingsvalg		Kommunevalg		
	Hele landet	Jylland	Gunderup-Nøvling	Kornum-Løgsted	Årestrup-Gravlev-Buderup
1854	20,3	20,2			
1855	15,8	14,5	21,0	12,8	18,8
1858	23,8	19,4	18,2	27,0	23,3
1861	32,7	27,7		21,4	
1864	26,3	25,8	31,7	19,1	19,8
1865	36,3	32,1			

Kilde: Stat. Medd. 2.1.4 og 2.12.3 samt tabel 3.17.

Uden at sammenligningen derved bliver uanvendelig, må man dog være opmærksom på de forskellige omstændigheder ved de to valgformer. Valgdeltagelsen kunne fx afhænge af de helt akutte politiske spørgsmål omkring valgene. Et forhold, som kan have hæmmet folketingsvalgdeltagelsen generelt, var den større afstand til valgstederne. Forskellen i valgretsalder kan også have spillet ind, og i så fald formentlig i landkommunens disfavør, al den stund aldersklasserne under 30 havde en valgdeltagelse under gennemsnittet.⁵⁰

At velegnede personer i enkelttilfælde bevidst har søgt – og sommetider også haft held til – at unddrage sig det kommunale arbejde, som det er blevet påstået, er der ingen tvivl om. Det ville have været helt usandsynligt, om alle havde påtaget sig de nye hverv med begejstring. Men de påtog sig dem. Nogle af lyst, andre som en pligt og et ombud, som borgerne nu, eventuelt på skift, måtte bestride. Sogneforstandere af denne sidste opfattelse kan man godt finde eksempler på. Én af dem var givetvis arvefæster Anders Herskind på Fjelleradgård (i Gunderup-Nøvling). Han deltog kun yderst sjældent i valgene, før han selv blev valgt, og han vægrede sig også en tid ved at deltage i sogneforstanderskabets møder.⁵¹ Ikke desto mindre blev han – relativt ung og uerfaren – valgt til formand for sogneforstanderskabet, da sædet blev ledigt midt i hans valgperiode. Han varetog det omhyggeligt og upåklageligt, men ikke desto mindre kunne det ikke vække hans kommunalpolitiske interesse. Da hans pligtige tid var omme, forsvandt han ud af billedet.

Rent misbrug af valgsystemet, som det kunne ske ved at lade stemmeafgivningen styre af drilagtighed, hævn eller andre illegitime motiver, kan naturligvis være forekommet. Men – den åbne og mangfoldige stemmeafgivning taget i betragtning – for at lykkes måtte noget sådant nærmest have karakter af åbenlyst komplot og dermed givetvis langtfra noget, der hørte til dagens orden. Og uden berettende kilder også noget, der historisk ville være vanskeligt at eftervise.

I det analyserede valgmateriale er der dog i et par tilfælde afdækket en vælgeradfærd, der i mangel af en mere sikker karakteristik i hvert fald kan kaldes bemærkelsesværdig. Der er i begge tilfælde tale om valg i tresognskommunen Årestrup-Gravlev-Buderup, dvs. der hvor ønsker om kommunens adskillelse tidligt havde været fremsat, og hvor rivalitet mellem Årestrup og Buderup sogne også gennem valganalyserne har kunnet konstateres. I det ene og mest udprægede tilfælde var det et sup-

pleringsvalg i 1851, det handlede om. Der skulle vælges et enkelt medlem af sogneforstanderskabet i stedet for en Årestrupgårdmand, der var udtrådt. Det lå altså i kortene, at der skulle vælges en fra Årestrup, og det blev respekteret. Vælgerne fra de tre sogne stemte alle på Årestrup-folk, men hermed ophørte harmonien. Vælgerne fra Årestrup ville som deres repræsentant i rådet gerne have den tidligere sogneforstander Søren Pedersen Rebild, men ham ville Buderupperne ikke vide af. De kastede massivt deres stemmer på en anden gårdmand fra Årestrup, og det afgjorde sagen.⁵²

Ved det almindelige valg i 1864 skete noget lignende. Årestrupperne mødte stærkt frem og satsede tydeligt på at få i hvert fald tre mandater til sognet. Det fik de også, men igen bestemte de ikke selv, hvem der skulle have dem. Én af deres topkandidater, forpagter Rode fra Torstedlund, som var den, der fik flest stemmer fra hjemsoget, blev ikke valgt. Og igen fordi Buderupperne blankt sagde nej til ham.⁵³ For så vidt helt regulært efter systemet. Når man ved sin stemmeafgivning, som de højeste myndigheder havde henstillet det, skulle betænke folk fra andre sogne end ens eget, måtte man få indflydelse på, hvem der skulle vælges. Men at systemet, når der var modsætninger mellem sognene i en kommune, kunne bruges til at irritere og genere det andet sogn med, det har lovgiver (og Kancelli) næppe gjort sig helt klart.

Det afgørende i denne forbindelse er imidlertid ikke enkeltstående kontroverser og kuriøse tilfælde, men om modvilje og uhensigtsmæssig vælgeradfærd tegnede situationen i de danske landkommuner? Om det var et generelt træk, at den kreds af personer, der kom til at bestyre kommunerne, ikke omfattede de bedste mænd i distrikterne? Om de kommunale råd over en bred front var mindre duelige og kapable, end de behøvede at være? Det er spørgsmål, der er særdeles svære at besvare, og på baggrund af forholdene i blot tre kommuner er der naturligvis grænser for, hvor bastant der kan svares på dem. Helt uden vægt kan det dog ikke være, at sogneforstanderskaberne i de tre kommuner – med mindre forskelle – jævnt var befolket med personer, hvis velstandsniveau lå i den øvre ende af den sociale skala, og hvis personlige kapacitet – må man slutte – har ligget over gennemsnittet.⁵⁴

Det skal dertil anføres med vægt, at der også var dem, der gerne ville være med i det kommunale arbejde, og med interesse og engagement turde man forbinde pligttopfyldende og ansvarlig omgang med de kom-

munale opgaver. En sådan villighed kan vi dokumentere, og hertil har vi et brugbart instrument i valglovens regler om valg og genvalg.⁵⁵ Principielt var man pligtig til at modtage valg første gang, det faldt på én, med mindre man var fyldt 60 år. Andre nægtelsesgrunde skulle godkendes af valgbestyrelsen, og det har på ingen måde været betragtet som en ren formssag.⁵⁶ Det var gennem denne valgpligt, man kunne sikre alle gode kræfters medvirken i det kommunale, men det var altså også herigenem, man havde mulighed for at prakke hvervet på en person, der ikke ønskede det og måske ikke egnede sig til det.

Havde man siddet i rådet i 3 år eller mere, kunne man nægte at modtage valg i en lige så lang periode. I de faktisk forekommende genvalg – umiddelbart eller inden for den periode, hvor de pågældende kunne nægte at modtage valg – kan vi derfor med sikkerhed se en villighed og interesse med hensyn til det lokalpolitiske arbejde. Med nogen sandsynlighed tør det også siges, at de, der efter deres afgang og inden for den »immune« periode samlede stemmer uden at opnå genvalg, ligeledes var villige til at gå ind i arbejdet, idet man nok tør formode, at det var gjort bekendt, om de ville benytte deres »immunitet« eller ej. I modsat fald ville stemmerne være anvendt til ingen nytte.⁵⁷

Betragter vi på denne måde afgangene ved periodens valg, viser der sig nogle klare forskelle mellem de tre undersøgte kommuner. I Gunderup-Nøvling var villigheden afgjort mest fremtrædende. I 14 af 37 tilfælde, hvor genvalg kunne forekomme, modtog de fratrædende umiddelbart genvalg, og i yderligere to tilfælde blev de pågældende genindvalgt ved suppleringsvalg kort efter. I yderligere 6 af de 37 tilfælde blev der afgivet stemmer på afgæde inden for den periode, hvor valg kunne nægtes. Alt i alt var genvalg aktuelt i pænt over halvdelen af de relevante valgsituationer.

I de to andre kommuner stod det noget anderledes til. Her var langt færre genvalg eller umiddelbare forsøg på genvalg. I Kornum-Løgsted forekom det i 5 af 31 mulige valgsituationer og i Årestrup-Gravlev-Buderup i kun 3 af 43. Den gode vilje til at deltage i kommunens bestyrelse, målt på genvalgene, var altså her og specielt i den sidstnævnte kommune i langt ringere omfang til stede. Regnet på en anden måde, nemlig efter antallet af personer, der var villige til genvalg, var forskellene mellem kommunerne knap så store. De mange genvalg i Gunderup-Nøvling faldt på relativt få personer, i alt seks, hvoraf de tre, særdeles

engagerede lokalpolitikere må man sige, tegnede sig for hele 4 eller 5 genvalg hver. I de andre to kommuner var der henholdsvis fire og to personer, der lod sig genvælge, normalt en enkelt gang hver.⁵⁸

At genvalgene var minimale udtryk for den politiske villighed skal understreges. At man ikke opnåede genvalg, behøvede ikke at betyde, at man ikke gerne ville. Givetvis var heller ikke alle førstegangsvalgte modvillige. Fx turde man med nogen sikkerhed regne med, at de, der senere lod sig genvælge, også var villige første gang, de blev valgt.

Men var genvalg en klar indikator for politisk engagement, så var fraværet af genvalg naturligvis ikke dermed ensbetydende med politisk ligegyldighed og lemfældig administration. Når de gode folk ikke ville genvælges umiddelbart ved deres afgang, så kunne man jo gøre det på et senere tidspunkt, når immuniteten var ophørt. Sådan gjorde man det i en del tilfælde i Årestrup-Gravlev-Buderup. Ud over de to umiddelbare genvalg tyede man her syv gange til valg af tidligere og – må man formode – erfarne og tillidvækkende sogneforstandere. Alt andet lige skulle »genbrug« af sogneforstandere kun bidrage til at skabe stabilitet og kontinuitet i det kommunale arbejde. Mest udpræget var det tilfældet i Gunderup-Nøvling, hvor tre sogneforstandere sad i rådet i næsten alle periodens 26 år. I Kornum-Løgsted var der fem personer med over otte kommunale år på bagen, og i Årestrup-Gravlev-Buderup havde seks gjort deres lokale samfundspligt i mellem 10 og 15 år.⁵⁹

Til bedømmelsen af sogneforstanderskabernes administrative niveau må besættelsen af den vigtige formandspost nødvendigvis med i billedet. Og her er vi, hvis vi fortsat lader den sociale placering være en garanti for en kapabel udførelse af de kommunale opgaver, ganske stærkt stillet. I Gunderup-Nøvling var proprietær C. Jelstrup, Vissegård, der havde over 9 tdr. hartkorn i kommunen og mere udenfor, formand i 25 af de 26 år, sogneforstanderskabernes periode varede. I Kornum-Løgsted havde man valgt sognepræsten, F.W. Trøjel, som formand uafbrudt fra år til år fra starten i 1842 frem til valgreformen i 1855. Herefter beklædtes posten, bortset fra et enkelt år med en »lille« gård ejer (1 td. 3 skpr. htk.), af en proprietær (12 tdr. 7 skpr. htk.), to gårdejere i topklassen med henholdsvis 8-5 og 5-1 tdr.-skpr. og en møller. Endelig var ledelsen i Årestrup-Gravlev-Buderup så at sige på godsejer-niveau helt frem til 1863. Fra 1842 til 1848 sad godsejeren på Buderupholm (Rübner, siden F. Dahl) på posten i egen person, herefter (1849-

Niels Juul-Rysensteen til Lundbæk og Rysensten og Hans Henrik Rosenkrantz til Rosenholm var begge baroner, og begge hørte de til de godsejere, der personligt påtog sig ulejligheden (og indflydelsen) ved at være formænd i deres respektive sogneforstanderskaber. Niels Juul var medlem af og formand for sogneforstanderskabet i sin kommune, Bislev, i hele perioden 1842-1867. Rosenkrantz var formand i Hornslet fra 1842 til 1865. Foto efter Danmarks Søfart, Handel og Industri, 1914-18 (Juul) og litografi af I.W. Tegner efter maleri af A. Schiött (Rosenkrantz). Statsbibliotekets Kort- og billedsamling.

55) repræsenteret ved sin godsforvalter, P. Borup. Efter valgreformen valgtes først godsejer Dahl som formand (1856-57), derefter den tidligere godsforvalter, der nu var blevet møllejejer. Først i kommunens aller- sidste år kom et par holdne gårdejere op på den kommunale toppost. Generelt må man sige, at ledelsen af de tre kommuner har været i lokalsamfundets bedste hænder.⁶⁰

2. Sogneforstanderskaberne 1842-1867

Skal man sammenfattende karakterisere sogneforstanderskaberne i de tre kommuner, beskrive i generelle termer, hvem der sad i dem, og hvordan de repræsenterede befolkningen, forekommer de valgtes relativt høje sociale placering at være det mest markante træk. Det var gårdmændene, der styrede kommunen. Gårdmændene, hvis husstande udgjorde omkring 40% af kommunens i alt, men som sad på 95% af hart-

kornet, havde, som valgreglerne fra starten var udformet, al magten, og demokratiseringen af valgreglerne midt i perioden skabte ikke væsentlige ændringer i dette. Den almindelige valgret, man faktisk fik – vælgerkorpset blev mere end fordoblet – blev indkapslet i et to-klassevalg-system og grundigt modvejet af en privilegeret valgret, der i forbindelse med deres højere valgdeltagelse satte gårdejerne i stand til at vælge stort set alle pladser i sogneforstanderskabet.

De nye vælgere efter 1855 kunne efter deres talmæssige styrke faktisk have behersket halvdelen (den mindre) af pladserne i forsamlingen, men de havde endnu hverken den interesse eller den organisation, der skulle til for at gøre deres styrke gældende. De nye vælgere var ikke nogen homogen gruppe. De spændte fra daglejere og aftægtsfolk til husmænd, håndværkere og lærere, og nogen fælles fornemmelse om sig selv som politisk gruppering over for gårdmændene er ikke at spore. Efter deres afstemning at dømme så de sig hellere repræsenteret af en lokal gårdmand end af en social gruppefælle fra et andet sogn. Deres politiske interesse var i det hele taget så ringe – den samlede stemmeprocent i perioden kun omkring 8 – at spørgsmålet om den politiske bevidsthed melder sig. De nye vælgere blev rigtignok introduceret – beskedent – i alle tre kommunale råd. Tre blev valgt i Kornum-Løgsted, i de to store kommuner kun en enkelt i hver. Det var husmænd og smede, der var tale om. Folk fra de nye vælgeres øvre lag, dem med den pæneste valgdeltagelse. Men alligevel – uden gårdmændenes stemmer og velvilje var de ikke kommet ind.

De velhavendes politiske overvægt gjaldt ikke blot erhvervsgrupperne imellem, men også inden for gårdmandsstanden selv. Om det var rigdommen i sig selv, anseelsen, der fulgte med, eller den dygtighed og bedre uddannelse, der ofte var knyttet til den, der gjorde udslaget, ved vi ikke, men vi ved, at det større hartkorn i kommunerne stemte flittigst og fik de fleste stemmer og de fleste pladser i sogneforstanderskabet. Og når det mindre hartkorn i spredt fægtning blandede sig med det store, var det ikke et resultat af egen indsats. Uden de holdne gårdmænds accept og stemmer var det ikke sket.

Men uanset hvordan; der kom spredte sprækker i gårdmandsfalanken: en »opkomling« til en skolelærer, der kom ned igen, nogle gårdmænd nær undergrænsen (1 td.htk.), der maksimalt holdt en valgperiode ud, og endelig de få husmænd og håndværkere, der kom til efter 1856

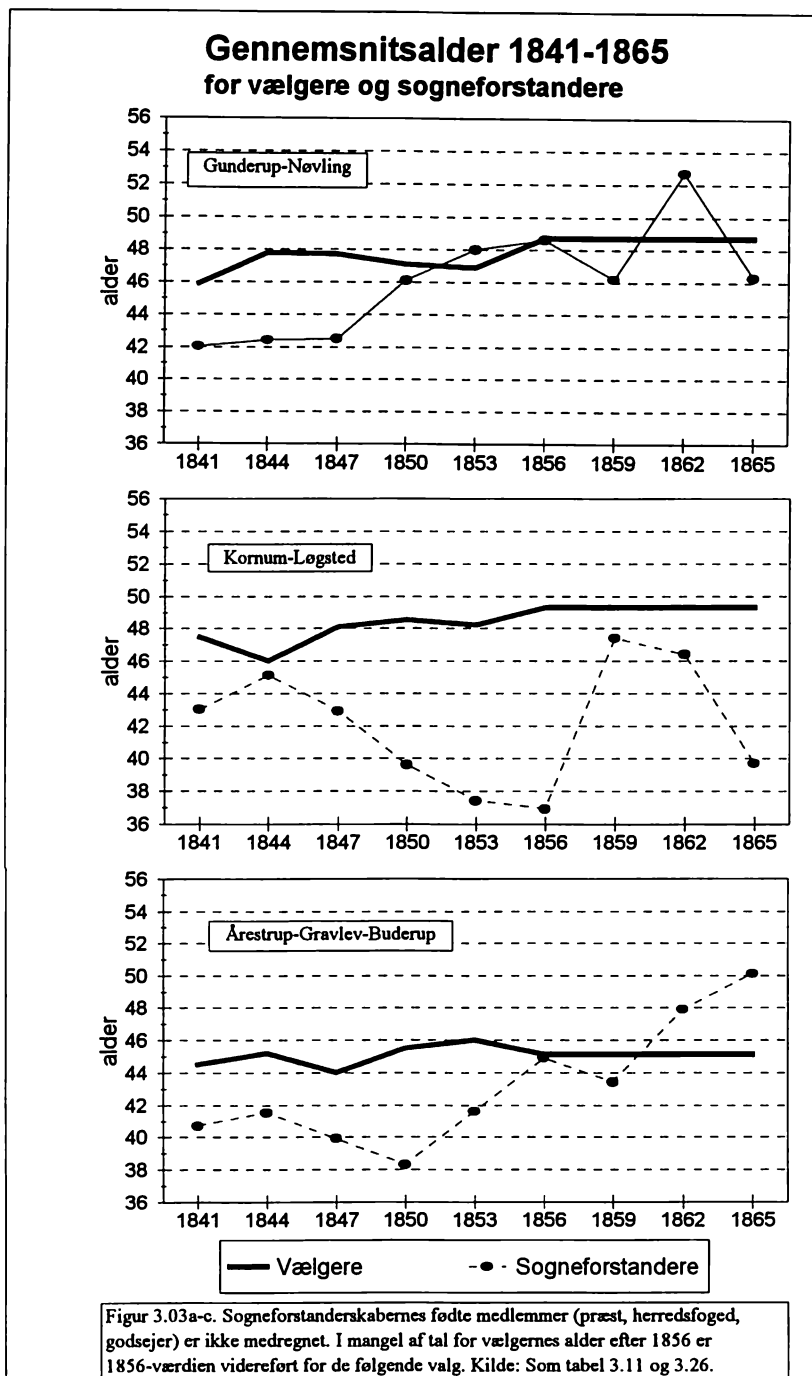
og trods alt varslede nye tider med en mere socialt varieret sammensætning af den styrende forsamling.

Afspejlede sogneforstanderskabet næsten så dårligt som overhovedet muligt de sociale/erhvervsmæssige grupper i befolkningen, så gav det til gengæld en noget nær ideel dækning af kommunen i geografisk henseende. Fra begyndelsen synes man at have haft den bevidste hensigt – nok hjulpet af en henstilling fra Kancelliet – at give kommunens forskellige dele så vidt muligt en rimelig repræsentation. Mellem sognene fordeltes stemmerne og mandaterne ideelt efter en fast kvote, der vel at mærke ikke fremkom ved, at hvert sogn kun stemte på sine egne, men ved at hver vælger fordelte sine stemmer på kommunens sogne. Denne stemmemæssige »omsorg« for det andet eller de andre sogne var kun mulig, fordi hver vælger havde lige så mange stemmer, som der var folk, der skulle vælges. Men den har formentlig haft en større samfølelse mellem sognene til følge. Det var i hvert fald lovgiverens mening. Den geografiske fordeling standsede i øvrigt ikke på sogneplanet. Også en spredning inden for sognene, på landsbyer og ejerlav, blev tilstræbt og også til dels opnået.

Uden at forsvinde blev dette system sværere at opretholde efter valg-reformen i 1855. De nye vælgerklasser var afgjort mere lokalpatriotiske end de gamle, og det kom ved enkelte valg til kampvalgslignende afstemninger sognene imellem. Når vælgerne i højere grad end før stemte lokale kendinge ind, har de indvalgte sikkert i samme grad følt ansvarlighed over for deres egen lokalitet og måske i tilsvarende mindre grad over for kommunen som helhed.

Også i det aldersmæssige var der kendetegnende træk i forholdet mellem de valgte og deres befolkningsgrundlag. De første valg foregik som formelige udskilningsløb, hvor de yngste ustandseligt kom først over stregen. Det var de yngste af vælgerne, der mødte frem på valgdagen; det var de yngste af de fremmødte, der blev foreslået til valg, og det var igen de yngste af de foreslåede (»kandidaterne«), der blev valgt. Resultatet var, at de valgte i den første halve snes år var omkring 40-43 år i gennemsnit, lidt forskelligt fra kommune til kommune, men alle steder ca. 5 år yngre end vælgerne. Men efter det fjerde valg begyndte visse mekanismer i systemet at gøre sig gældende.

I Kornum-Løgsted greb man fortsat efter de yngre kræfter. For at spare de gamle? For at sikre en maksimal fordeling af byrderne? Vi kender

ikke motiverne, for så vidt som der overhovedet var tale om bevidst politik. Men ellers var det mest karakteristiske, at de valgte aldersgenemsnit begyndte at stige. Det skete i to af kommunerne, først og fremmest på grund af genvalg. I Gunderup-Nøvling blev en lille håndfuld personer genvalgt fra gang til gang, i Årestrup-Gravlev-Buderup lod man en tid gå, inden man genindsatte de gamle. Resultatet var begge steder, at det, der havde været en ung forsamling, efterhånden blev de ældres råd. Alderen toppede i begyndelsen af 1860'erne, hvor sogneforstanderne i gennemsnit var 10 år ældre end i 1850. Sogneforstanderne kom herefter i en bedre aldersmæssig overensstemmelse med vælgere og befolkning, og man turde vel forvente en naturlig veksel mellem aldring og foryngelse.

At forsamlingen blev gammel efterhånden, er vel ikke så overraskende som det, at den var så ung, da selvstyret blev etableret. Den i og for sig nærliggende forklaring herpå, nemlig at skolereformen af 1814 med dens forventede forbedring af skrive- og læsekyndigheden især havde sporet de yngre aldersklasser ind i lokal politisk virksomhed, kan ikke bekræftes. En undersøgelse af de forskellige aldersgruppers valgdeltagelse viser ikke nogen afgørende skillelinie ved skolereformen, og heller ikke de valgte forsamling var præget af folk, der havde nydt godt af den nye skolegang. Snarere synes tallene at pege på bestemte aldre med et maksimum af politisk modtagelighed og aktivitet, alderen fra 35 til 45. Det var folk af denne aldersgruppe, der greb styret i 1841/42 og for en stor del kom til at præge perioden.

Et i og for sig højaktuelt spørgsmål i datiden, spørgsmålet om selveje eller fæste synes ikke at have skabt skillelinier eller karakteristisk politisk aktivitet på det kommunale plan. Modsætningerne i spørgsmålet gik rigtignok ikke mellem selvejer og fæster, men alligevel kunne man måske have ventet, at fæsterne fx samlede kræfterne for at skubbe til spørgsmålet også på det lokale plan. Noget sådant er ikke set i de undersøgte kommuner. I de to kommuner, hvor fæsternes andel af det samlede vælgerkorps var betydelig (halvdelen i G-N, to tredjedele i Å-G-B), og hvor en eventuel fæsteraktivitet måtte forventes, ser vi derimod en vælgeradfærd antydning, der på en anden led udspringer af fæste/selveje-forholdet. I de to kommuner kunne fæstegårdmændene i kraft af deres antal og stemmeprocent udmærket have favoriseret deres egne, men det gjorde de ikke. Tværtimod stemte man sådan, at de

fleste pladser i sogneforstanderskabet gennemgående kom i hænderne på selvejere.

Man aner et bevidst modspil mod godsejerindflydelsen i kommunerne, specielt ved de tidlige valg i 1840'erne og mest utvetydigt i Årestrup-Gravlev-Buderup. I Gunderup-Nøvling, hvor fæsterne var koncentreret til relativt få ejerlav, ville hensynet til en geografisk spredning af mandaterne virke i samme retning. Hvis der i de to kommuner har været gjort forsøg på valgtryk fra godsejerens side, må man sige, at det effektivt er blevet imødegået af bønderne.

Endnu et spørgsmål er taget op, inspireret eller rettere provokeret af påstande om, at de bedst egnede unddrog sig det kommunale arbejde og ansvar med det resultat, at mindre duelige og mindre ansete personer kom til at hænge på det. At det i konkrete tilfælde er gået for sig på den maner vil naturligvis ikke kunne tilbagevises. Tegn på decideret uvillighed til at deltage i arbejdet kan også findes i det undersøgte materiale, og det, at en række af de afgående sogneforstandere efter al sandsynlighed benyttede sig af deres ret til at nægte genvalg, må også tolkes som et positivt ønske om at blive fri for hvervet i hvert fald i den aktuelle situation. Sådanne uvillige eller politisk »trætte« personer var datiden jo ikke ene om, og de kunne hverken da eller nu vælte spillet, så længe der også var kapable folk, som var rede til at påtage sig de kommunale pligter.

Og det var der. I Gunderup-Nøvling har den positive vilje til at gå ind i arbejdet kunnet konstateres. Og generelt for de tre undersøgte kommuner kan det siges, at de valgte repræsentanter ikke var de ringeste. De lå klart i den øvre ende af den sociale skala. Af større gårdejere (proprietærer), sognefogder og andre fremtrædende sognefolk var repræsentationen høj, og formændenes niveau var på det nærmeste helt i top. Så med hensyn til personlig dygtighed og anseelse, og så vidt man tør slutte fra villighed til engagement og ansvarlighed over for de kommunale opgaver, må man komme frem til, at lovgiverens hensigter og forhåbninger med hensyn til det lokale selvstyre – i hvert fald i de tre undersøgte kommuner – ikke var blevet gjort til skamme.

Kapitel 4

Fattigvæsen, skolevæsen og
de øvrige kommunale opgaver

»Hun hentede sit fattigkorn«. En karakteristisk scene fra 1800-årenes fattigvæsen, uddelingen af korn til de fattige, der gerne foregik en gang i kvartalet. Den unge maler Christen Dalsgaard har her fastholdt en lidt mistrøstig kone, der netop har fået sin portion tildelt. Det lette rids er lavet i 1848 på barndomshjemmet Krabbesholm og stammer formentlig fra kornuddelingen i Skive landsogn-Resen kommune. Fra Chr. Dalsgaards skitsebog nr. 7 i Den Hirschsprungske Samling.

4.1 Det nye opgaveområde

Som nævnt i indledningen lå det helt på det rene, at fattigvæsen og skolevæsen var de to dominerende hovedopgaver for de nyskabte lokale selvstyrende organer, sogneforstanderskaberne. Til disse to føjedes en række mindre opgaver med omsorgen for bivejene som den mest fremtrædende, og kongen indrømmede i anordningen nådigt sogneforstanderskaberne al den medvirken i andre anliggender sognedistrikterne vedkommende, »som forholdenes natur tilsteder«. Bag denne forsigtige formulering lå – ved vi fra lovens forhistorie – tanken om, at dette »tredje« område, opgaverne ud over fattig- og skolevæsen, kunne og burde videreudvikles og udvides med tiden. Stænderne var kommet med adskillige ideer, men fra regeringens side gav man sig i øvrigt ikke af med en nærmere definition af, hvilke opgaver og beføjelser, der tænkeligt siden kunne tilfalde sogneforstanderskaberne.

Der var flere grunde hertil. Først var den enevældige konge i almindelighed tilbageholdende med at give og love mere end højst nødvendigt. Stændernes ønsker på dette tredje område var ikke nær alle blevet imødekommet, og man må også medgive, at sogneforstanderskaberne, hvis evner og stabilitet man endnu ikke kunne vide noget sikkert om, på disse nye felter i langt højere grad selv skulle klare paragrafferne, end hvad angik fattig- og skolevæsen, hvor præsten var garant for, at det fungerede.

En anden grund kunne hensynet til de kongelige embedsmænd være. Selv om det lå som en hensigt bag skabelsen af landkommunerne netop at aflaste disse, kunne kompetencekonflikter ved overførslen af arbejdsområder og beføjelser nemt forudses.

Hvad man derimod dårligt har kunnet forestille sig, var naturligvis, hvilke nye og endnu ukendte opgaver, fremtiden måtte tilmåle kommunerne. Samfundet skulle komme under stærk udvikling årtierne efter 1840, stænderne og kommunerne var i sig selv et første vidnesbyrd herom. Krige og kriser skulle skabe store problemer, ikke mindst på det lokale plan. Der blev også stillet nye krav til kommunerne med indførelsen af folkestyret fra 1849, og man kunne vel også tænke sig, at dette i sig selv kunne påvirke synet på, hvilke opgaver det offentlige, herunder kommunerne, burde påtage sig.

Det er udviklingen på dette tredje område, opgaverne uden for fattig- og skolevæsen, der for sogneforstanderskabernes periode (1842-67) skal gennemgås i det følgende (kap. 5 og 6). Hvad arbejdsområde angik, betegnede disse opgaver det egentligt nye på det landkommunale felt, en betydningsfuld – om end fra starten meget beskednen – åbning mod andre samfundssektorer end de oprindelige. De gamle opgaver, fattigvæsen og skolevæsen, undergik ingen afgørende ændringer i 1842. Reglerne fra henholdsvis 1803 og 1814 var stadig gældende lov, kun var de valgte sogneforstanderskaber indtrådt i fattig- og skolekommissionernes sted som styrende organer. Disse væseners grundlæggende struktur etableredes således uden for den her behandlede periode, og de er dertil udførligt behandlet i andre værker, hvortil henvises.¹

Som optakt til analysen af det nye opgaveområde skal der i dette kapitel gives et kort rids over udviklingen inden for fattig- og skolevæsen i perioden 1842-67 og dertil gøres et forsøg på at illustrere relationerne mellem de gamle og de nye opgaver, specielt med henblik på forbruget af administrative ressourcer.

4.2 Fattigvæsenet 1842-1867

Af de to »gamle« væsener var fattigvæsenet absolut det mest statiske. Mellem fattigforordningen af 1803 og de sociale love i begyndelsen af 1890'erne var grundelementerne i fattigforsørgelsen overhovedet de samme. De, der ikke eller kun delvis kunne klare sig selv, deltes op i klasser efter deres tilstand og skulle alt derefter forhjælpes til det nødvendigt af kost, klæder, husly og varme, dvs. til et eksistensminimum. Hjælpen kunne tildeles på flere måder. Simplest og nok også billigst var det at sende de fattige på omgang mellem gårdene, men denne forsørgelsesform var på retur omkring midten af århundredet. I Gunderup-Nøvling havde man som i mange andre kommuner erhvervet et fattighus, hvor de gamle og helt ubehjælpelige blev anbragt. Sogneforstanderskaberne opmuntredes i det hele taget til sådanne ordninger gennem love fra 1848 og 1850, der gav kommunerne ret til at ekspropriere jord til fattighuse.² De fattige forsørgedes med kost ved kvartalsvise uddelinger af korn og penge. Børn og andre, der krævede omsorg og pleje, ind-

tingedes, dvs. anbragtes – ofte efter formelig licitation – i huset hos dem, der ville tage dem for de mindste penge. Så var det til gengæld op til plejeværterne at udnytte de anbragtes arbejdskraft mest muligt.

Det var ingen spøg at komme under fattigvæsenet. Man mistede de almindelige borgerlige rettigheder, som netop i forbindelse med grundloven af 1849 var blevet folkeeje, dvs. valgret og valgbarhed til Folketinget og til de kommunale forsamlinger, og man blev i alt væsentligt sat under kommunens formynderskab.³

I øvrigt gik kommunernes altovervejende bestræbelser i fattigforvaltningen ud på at undgå forsørgelsesbyrderne. Hovedreglen i systemet var den i og for sig klare, at forsørgelsespligten faldt på den kommune, hvor de pågældende sidst havde boet 5 år i træk (en regel, der i 1839 til de fattiges fordel var udvidet fra 3 til de 5 år). Men der var masser af grænsetilfælde og andre forhold, der kunne gøres – og blev gjort – til genstand for fortolkning, undersøgelse og direkte tovtværker mellem kommunerne. En forordning fra 1844 (24/1) skabte med forsørgelsesregler for børn født på rejse, for midlertidige ophold, for uægte børn, for separerede m.m. nogen orden i de brogede forhold, men uden at løse de grundlæggende problemer.

De fattigforsørgedes forhold undergik kun små ændringer under sogneforstanderskaberne. Et cirkulære opstillede i 1856 en række velmente sanitære krav til fattighuse, hvoriblandt især avancerede fordringer om lokum og bræddegulv fremkaldte stærke indsigelser. Ministeriet modificerede sine krav til en norm, der så vidt muligt burde følges, og man kan have sine tvivl om, hvor meget der på det korte sigt overhovedet kom ud af historien.⁴ En anden ændring, vedtaget som lov i 1857, angik fattigvæsenets magt til at nægte personer, der havde modtaget fattigforsørgelse uden at betale den tilbage, tilladelse til at indgå ægteskab.⁵ Efter loven skulle fattigbestyrelsen (sogneforstanderskabet) kun spørges for mænds vedkommende, og når understøttelsen var givet inden for de sidste fem år. Det var en ændring i den rigtige retning, men bestemt af overskuelig rækkevidde, kun en lindring af det grundlæggende tab af rettigheder og myndighed, ære og værdighed.

Man havde dog øje for, hvor fatalt det var blot for en tid at komme over grænsen til fattigvæsenets gebet, og de vigtigste lovgivningsmæssige tiltag i perioden søgte at støtte socialt svage grupper, som selv beskedne økonomiske omskiftelser kunne bringe over den faretruende grænse.

*Sag om Jens Kremers og Maren Ravns
Efterladenskaber den 17. Sep
1848*

1	Købte 1/2 Ager	1/4	P. Torslev
2	1/2 Ager	3/10	Anders Riis
3	1/2 Ager	1/4	Mads Severin
4	1/2 Ager	1/4	Ch. Nielsen
5	1/2 Ager	1/8	P. Riis
6	1/2 Ager	1/8	En
7	Maren Ravns	1/8	En
8	1/2 Ager	1/2	En
9	1/2 Ager	1/2	En
10	1/2 Ager	1/2	En
11	1/2 Ager	1/2	En
12	1/2 Ager	1/2	En
13	1/2 Ager	1/2	En
14	1/2 Ager	1/2	En
15	1/2 Ager	1/2	En
16	1/2 Ager	1/2	En
17	1/2 Ager	1/2	En
		9 7/8	

Opslag i Krstrup kom-
munes Registrerings- og
auktionsprotokol over
fattiges ejendele (LAV).
Fattighjælp skulle prin-
cipielt betales tilbage til
kommunen, og var det
ikke sket, når den fatti-
ge døde, havde sognefor-
standerskabet rådighed
over de efterladte ejen-
dele. »Forstanderskabet
holdt auktion den 17.
sep. 1848 over Jens Kre-
mers og Maren Ravns
efterladenskaber« er
overskriften i protokol-
len, der yderligere viser,
hvad efterladenskaber-
ne har indbragt, og til
hvem de er solgt. Foto
Anders Riis.

Tyendeloven af 10/5 1854, der satte skik på retsforholdet mellem husbond og tyende, virkede også i denne retning ved bl.a. at sørge for, at husbonden ikke uden videre kunne vælte omkostningerne for syge tje-
nestefolk over på fattigvæsenet.

Allerede under krigen 1848-50 var der i cirkulæreform udgået opfor-
dringer til kommunerne om at yde støtte til indkaldtes familier uden om
fattigvæsenet.⁶ Under dyrtiden midt i 1850'erne gav en række love, alle
tidsbegrænsede, kommunerne bemyndigelse til på lignende vis at hjæl-
pe trængende familier, der ellers ville være kommet under egentlig fat-
tigforsørgelse.⁷ Endelig blev der i 1856 med loven om fri fattigunderstøt-
telse etableret et permanent system til understøttelse af trængende, der
ikke var under fattigvæsenet, ofte kaldet »værdigt trængende«. Midlerne
til disse »De fattiges Kasser« kom primært fra kirkebøsserne, dvs. ved
frivillige bidrag. Bag loven lå i det hele taget ønsket om at genopvække
og stimulere den »kristelige godgørenhed«, som af mange ansås for
sløvet og hæmmet af det lovbestemte kommunale forsørgelsessystem.⁸

Kassernes selvstændighed i forhold til fattigvæsenet markeredes ved, at de bestyredes af tre mænd, valgt af det almindelige vælgerkorps.⁹

4.3 Skolevæsenet 1842-1867

Også skolevæsenet hvilede som nævnt på den prækommunale lovgivning fra begyndelsen af århundredet. Og også disse regler fik en meget lang levetid. Helt frem til 1930'erne var skoleanordningen af 1814 med supplementer og korrektioner det principielle grundlag for folkeskolen eller – som den kaldtes i den ældste periode – almueskolen i Danmark. Men inden for rammerne var der mere bevægelse i billedet på skole- end på fattigområdet mellem 1842 og 1867, og hertil var der flere grunde.

Tiden omkring 1840 fornemmes ligefrem som noget af et vendepunkt. De første årtier efter reformen af 1814 havde været højst ugunstige for skolens opvækst. Under landbrugskrise og fattigdom var det svært for dem, der skulle betale (og undvære arbejdskraft), at mobilisere begejstring for noget, man ikke kunne se den umiddelbare nytte af. Der var højtstående skolefolk, der overhovedet tvivlede på det positive udkomme af skolereformen, sådan som den var blevet praktiseret.¹⁰ Stærkt udsat for modvilje og kritik, især fra lærerside, var den stive og militaristiske såkaldte indbyrdes undervisningsmetode, der fra begyndelsen af 1820'erne var blevet påpresset skolen ovenfra, ikke mindst fordi den var billig: mange elever pr. lærer.¹¹

Afgørende for udviklingen var det, at bønderne fra 1830'erne fik flere penge for deres produkter, men der var naturligvis også dem, der kunne se, at uden kundskaber kunne man ikke udnytte mulighederne i stænderforsamlinger og – mere inde på livet – sogneforstanderskaberne fra 1841/42. Den indbyrdes undervisning, som havde været Frederik 6.s kæphest, turde man efter kongens død for alvor sætte ind imod, og den mistede snart sin betydning.¹² Endelig blev også situationen på skoleområdet som helhed løsnet og belivet af grundloven og folkestyret fra 1849.

Hvor meget børnene har værdsat de nye vinde, der blæste, står vel ikke til at sige. Foruden den indbyrdes undervisnings bortfald skete der en vis begrænset frigørelse på lærebogsområdet. Der skulle være flere

bøger at vælge imellem for de kommunale autoriteter,¹³ og biskop Balles lærebog mistede sin obligatoriske stilling i religionsundervisningen.¹⁴ Om overgangen fra ris og tamp til spanskrør (1860) har været følt som en liberalisering, får stå hen, men mærkbar har den i alle fald været, og den nye metode viste sig så hensigtsmæssig og sejlivet, at den har kunnet indgå i adskillige generationers (inklusive forfatterens) sviende erindringsgods fra skoletiden.

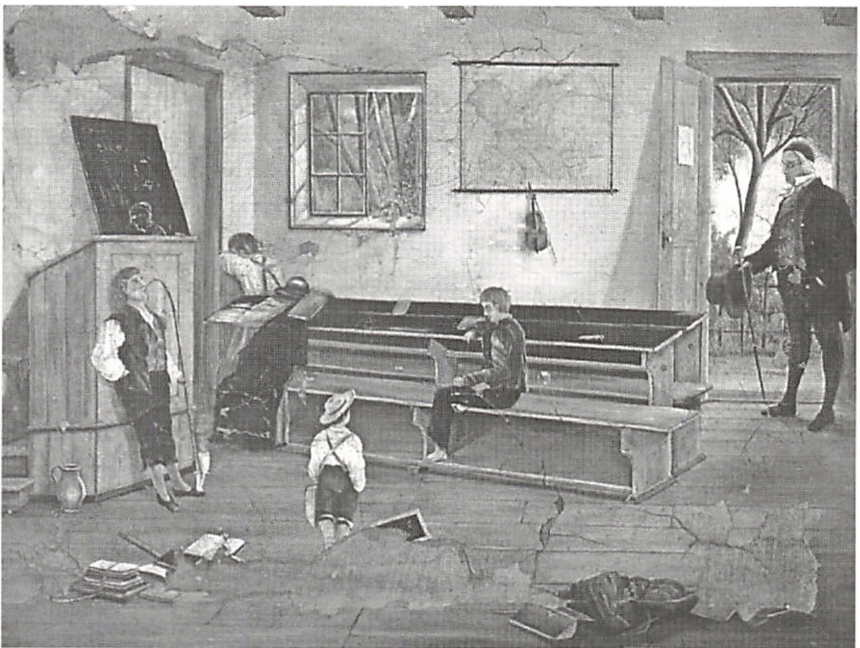
Børnene på landet gik efter en norm med mange variationer i skole tre dage om ugen, men for den ældste af de to klasser (dem over 10 år) blev det ikke til alverden i sommerhalvåret, hvor arbejdet ude skulle gøres. Der var ferier forår og efterår (til såtid, høst, pløjning eller kartoffeloptagning), og i den øvrige sommertid indskrænkedes skolegangen i flere tempi, sidst i 1855, hvor det blev tilladt skolemyndighederne helt at inddrage ældste klasses skoletid til markarbejdet mod behørig kompensation om vinteren. På den måde imødekom man forældrenes og husbondernes behov for børnenes arbejdskraft eller – knap så smukt sagt – tog man konsekvensen af de mange forsømmelser, der trods skoletvang og mulkter hørte til dagens orden.

Der var andre i tiden, der havde øje for forsømmelserne og skoletvang. Men for dem var disse ting symptomer på en gal skoleform, »skolen for døden«, som Grundtvig kaldte den. De ønskede en skole, som byggede på frivillighed og på lærerens evne til med sin fortælling at inspirere og begejstre børnene. Det var Kristen Kold, der førte disse friskoletanker ud i livet, i Dalby på Fyn i 1852. Formelt var han hjemmelærer, ansat af en række fynske forældre til at undervise deres børn og som sådan godkendt af amtsskoleledningen. Bevægelsen havde imidlertid Rigsdagens bevågenhed, og allerede i 1855 blev adgangen til hjemmeundervisning lettet betydeligt.¹⁵ Forældrene kunne nu frit oprette skoler; kun skulle skolemyndighederne (præst og sogneforstanderskab) sørge for, at børnenes kundskaber blev prøvet ved eksaminer i den offentlige skole (skolepligt var blevet til undervisningspligt). Og i 1864 blev lovgivningen yderligere liberaliseret, dels ved ophævelsen af den obligatoriske eksamen i religion, dels ved at privatskolerne i det hele taget fik ret til under visse betingelser selv at eksaminere deres børn.¹⁶

Også Gunderup-Nøvling fik sin friskole, allerede i 1852. Den var ikke af den Grundtvig-Koldske type, men oprettet af den stærke baptistkreds i kommunen. Det var bestemt ikke uden problemer for skolebestyrelsen,

som vi senere skal se (8.1.4). Præsten og sogneforstanderskabet fik eksamineret baptistskolens børn, som de skulle, men var bestemt ikke tilfredse med baptistbørnernes kundskaber og heller ikke med deres »moralske og religiøse begrebsdannelse«, som man ifølge loven skulle føre særligt tilsyn med.¹⁷ Forsøge at stoppe privatskolen ville man dog ikke, mest fordi man var klar over, at de nidkære forældre ville rejse et ramaskrig og i øvrigt påføre kommunerne en masse bøvl, og man lod skolen køre videre i håbet om bedring.¹⁸

Det var inden for friskolen (og højskolen), tidens pædagogiske nybrud skete. For den offentlige skole blev det ved tankerne og ønskerne. Men opnåede man ikke en reform af undervisningen (ud over afskaffelsen af den indbyrdes undervisning), så fik man med lov om borger- og almue-

Billedet fra en skolestue hører ikke til dem, der fremstiller livet i skolen som ren idyl, hvad det givetvis heller ikke var. En elev er stukket af og ser nysgerrigt ind ad vinduet for at se, hvad der sker, når læreren dukker op efter sit fravær. Hvad han vil sætte ind mod det foreliggende ragnarok, må vi gætte os til. Spanskrør eller det levende ord? Reproduktion efter maleri af usikker oprindelse. Privateje.

skolevæsenet af 8. marts 1856 en række forbedringer på andre felter, ikke mindst vedrørende den folkelige indflydelse i skoleadministrationen. Vigtigst var det her, at læreransættelsesproceduren blev ændret, således at sogneforstanderskaberne fik indflydelse på, hvem der skulle være lærere i kommunerne. Tidligere havde eventuelle skolepatroner (godsejere), skoledirektionen og bispen efter bestemte regler haft kaldsret til skolelærerembederne.¹⁹ Mens bispen bibeholdt sin ret til at kalde (ansætte) lærere (i tidligere degneembeder), gik patronernes ret nu over til skoledirektionerne, der bestod af amtmanden og den lokale provst. Kaldsretten var imidlertid ikke ubetinget, idet sogneforstanderskaberne til et ledigt embede måtte indstille tre ansøgere, og blandt disse skulle skoledirektionen (eller bispen) træffe sit valg.

Skoledirektionen blev heller ikke i sig selv påvirket af de nye tendenser. Dels blev der ved siden af amtsskoledirektionen (= samtlige skoledirektioner i amtsråds kredsen) oprettet et skoleråd, der bestod af amtsrådet og repræsentanter for købstæderne, og som via en ligeledes nyoprettet skolefond blev en slags bevilgende myndighed over for amtskoledirektionen. Dels kunne de nye skoleråd indsætte en mand i de lokale skoledirektioner. Til at være medlem af Hornum-Fleskum herreders skoledirektion udvalgte man således gårdmand og tidligere sogneforstander i Gunderup-Nøvling, Frantz Johannsen.²⁰

Der blev også noget til lærerne i den nye skolelov, om end langt fra alt, hvad man havde håbet og ønsket. Som stand følte lærerne sig socialt og økonomisk deklasseret. At være fattig, når bønderne var fattige som i begyndelsen af århundredet, var til at bære, men at se på fremgangen omkring sig uden selv at få del i den kunne gøre bitter. Stændernes uvilje mod at give lærerne stemmeret til de kommunale organer havde man næppe heller glemt.²¹ Særlig nedværdigende følte man den gamle pligt til at »gå med provstetasken« (besørge breve mellem præsterne), som man først blev befriet for af den unge Rigsdag i 1851.²²

Sogneforstanderskabets nyerhvervede indstillingsret til lærerembederne var bestemt heller ikke efter lærernes hoveder. De havde helst set afgørelserne lagt på så højt et plan, at gustne skatteborgerbetragtninger ikke kunne komme til at spille ind. Som det nu blev, viste sogneforstanderskaberne afgjort tilbøjelighed til at foretrække ungdom og sundhed frem for alder, erfaring og pædagogiske fortjenester.

Et plaster på såret var nogle beskedne lønforbedringer og en bedre

pensionsordning, til hvilken også staten gav tilskud. At staten dermed også økonomisk tog del i ansvaret for disse forhold, var et nyt og ikke mindst for lærerne et opløftende træk. Lærerne kunne vel også glæde sig over de nye krav til skolelokaler og lærerboliger, men de var primært møntet på nye skoler. For de bestående skoler skulle man, hvor standarden var ringere, arbejde hen på en tillem্পning af de nye regler, en elastisk formulering, der i sig bar kimen til mange tovtrækkerier mellem sogneforstanderskab og lærer.²³ Definitiv var derimod bestemmelsen om, at en lærer kun måtte have 100 børn i skolens to klasser. Var der flere, skulle skolen udvides eller en ny oprettes.

4.4 Ressourceforbruget på de tre områder

Fattigvæsen og skolevæsen vil i det følgende blive inddraget i generelle, administrative sammenhænge, overvejende vedrørende kommunens økonomi, men som særskilte opgaveområder vil de som nævnt ikke indgå i undersøgelsen. I dette kapitel skal vi prøve at anslå proportionerne mellem de tre hovedarbejdsområder. Hvor tids- og ressourcekrævende var administrationen af de øvrige opgaver sammenlignet med forvaltningen af de to store gamle væsener? Selv om det i sagens natur hverken kan gøres udtømmende eller eksakt, vil visse størrelsesrelationer dog kunne tilvejebringes. Det er her gjort på grundlag af materiale fra en enkelt kommune, Gunderup-Nøvling, med de konsekvenser, det må have for spørgsmålet om repræsentativitet. Det skal understreges, at det er den administrative aktivitet, der sættes tal på. Udførende arbejde som fx præstens løbende forstrækninger til de fattige, lærernes undervisning og sogneforstandernes praktiske opgaver med hensyn til vejene, skatteopkrævning m.m., er ikke medtaget.

Den administrative aktivitet på de tre områder skal sammenlignes dels gennem et par administrative funktioner, der kan tælles, nemlig omfanget af henholdsvis afsendte breve og forhandlede sager, dels gennem forbruget af økonomiske ressourcer.

Hvad de administrative funktioner angår, bygger undersøgelsen på kommunens forhandlingsprotokoller, der foruden mødereferater inde-

holder afskrifter af de afsendte breve, samt på den bevarede indgående korrespondance. Protokollerne, af hvilke der førtes tre, én for fattigvæsen, én for skolevæsen og én for de øvrige kommunale sager, er ført omhyggeligt møde for møde og i lange perioder af de samme personer. Formanden for sogneforstanderskabet (C. Jelstrup) var i realiteten alene om den almindelige kommuneprotokol, mens de andre altovervejende førtes af to præster, H.J.N. Thomsen (1840'erne) og H. Wulff (1852-67).

Nøje fulgt supplerer og kontrollerer forhandlinger og korrespondance indbyrdes hinanden. Forhandlinger afføder afsendelse af breve, og omvendt refererer brevene til tagne beslutninger. Det er således set, at nogle få sager er blevet forhandlet »uden for referat«, og ligeledes at breve er gået af sted uden at være indført i protokollen. Forglemmelser måske, men oftest er der sikkert en forklaring. Fx en beslutning taget uden for det regulære møde, og for brevenes vedkommende at der har været tale om rutine- eller følgebreve, som man ikke har behøvet at erindre.

Uanset fuldstændigheden af de to talstørrelser, er det klart, at der er visse forbehold at tage. Et brev er vel et brev, men en behandlet sag, et dagsordenpunkt, taget fra protokoller uden en gennemført systematik og ført af forskellige personer, er en mindre entydig størrelse. I opgørelsen er alle sager fra rene meddelelser til fx behandling af ligning eller regnskab medregnet med lige vægt uanset betydning og formodet tidsforbrug. Det skal dog bemærkes, at præstens obligatoriske meddelelse om ekstraordinære uddelinger til fattige siden sidste møde for hver gang kun er talt som ét punkt.²⁴ Skulle man have medtaget antallet af sådanne uddelinger, ville statistikken have set helt anderledes ud. Eksempelvis meddeltes der i 1846 om 39 uddelinger, i 1856 om 43 og i 1866 om 180. Meddelelsen om uddelingerne synes at være betragtet som en ren efterretningssag; de gav så godt som aldrig anledning til bemærkninger i protokollen.

I tvivlstilfælde er der foretaget et empirisk valg, men i øvrigt tæller den udførlige og relativt ensartede protokolførelse i Gunderup-Nøvling sagen til gode.²⁵ De to funktioner er optalt for tre udvalgte år fra henholdsvis periodens første, andet og tredje årti, og tallene er for hvert af årene fordelt på de tre arbejdsområder (skolevæsenet dog undtaget for 1840'erne²⁶). For de udgående breves vedkommende er det i parentes

angivet, hvor mange rekonstruerede breve, der indgår i det totale antal. I tallene for behandlede sager indgår for hvert af årene 1-2 sager, hvis behandling udelukkende fremgår af korrespondancen.

Tabel 4.01. Gunderup-Nøvling. Administrativ virksomhed

	Udgående breve			Behandlede sager		
	1846	1856	1866	1846	1856	1866
Fattigvæsen	20 (2)	6	58 (1)	58	30	55
Skolevæsen	–	9 (1)	5 (1)	–	26	23
Kommune- og vejvæsen	15 (5)	25 (5)	58 (11)	27	50	76
I alt	>35 (7)	40 (6)	121 (13)	>85	106	154

Kilde: G-N forhandlingsprotokol 1842-1867, fattigprotokol 1838-1868, skoleprotokol 1852-1867 og G-N korrespondance 1823-1871.

Selv om tallene må tages med de nævnte forbehold, fremgår det dog utvetydigt, at der for begge funktioner er tale om en pæn vækst gennem perioden, størst og sikrest mellem 1856 og 1866. Man noterer sig, at skolevæsenet havde den laveste aktivitet på dette administrative plan. Almindelig rutinepræget skoledrift afstedkom relativt få sager og nærmest ingen korrespondance. For fattigvæsenets vedkommende bemærker man, at både korrespondance og sagsbehandling var på et lavpunkt i 1856, og her er det mest nærliggende at søge forklaringen i de gode tider for landbruget i midten af 1850'erne.

Væsentligst er det at konstatere, at de nye opgaver, »kommune- og vejvæsen« både gav anledning til en relativt omfattende og voksende korrespondance og en stadig og stærk vækst af sager til løbende behandling. Såvel med hensyn til brevskriveri som dagsordenpunkter endte kommune- og vejvæsenet med at være jævnstor med fattig- og skoleområderne tilsammen.

Til sammenligningen af de økonomiske belastninger, opgaverne inden for de tre hovedområder påførte det lokale samfund, er kommunens regnskaber de centrale kilder, og de er om ikke fuldstændigt så dog gan-

ske dækkende bevaret for de pågældende år. Regnskaberne førtes separat for hver af de tre væsener. Fattigregnskaberne er overleveret i en komplet serie, mens regnskaberne for skolevæsen og kommunalvæsen i øvrigt er bevaret i 18 henholdsvis 15 tilfælde.²⁷ Begge disse rækker har imidlertid kunnet kompletteres af enkelte rekonstruktioner og i øvrigt af de skematiske regnskabsindberetninger, der skulle indgives til Det statistiske Bureau fra og med 1858.²⁸

I skemaet herunder er perioden opdelt i tre nogenlunde lige store afsnit, svarende til årtierne, og for hver af disse er de årlige gennemsnitsudgifter fordelt på de tre forvaltningsområder. I beløbene indgår såvel vareydelse som personlige arbejdsydelser (gangdage eller spandage) (se nærmere herom kap. 5 nedenfor, specielt 5.2.2). Vareydelse er omregnet i penge efter den aktuelle kapitelstakst.²⁹ Omfanget af arbejdsydelser, som vi kun kender fra perioden 1860-67, fremgår af de omtalte indberetninger til Det statistiske Bureau, hvorfra også omregningsfaktorerne for disse ydelser stammer.³⁰

Tabel 4.02. Gunderup-Nøvling. Årlige udgiftsgennemsnit i 8-10 års perioder

Penge- og vare- udgifter	Fattig- væsen		Skole- væsen		Komm.- og vejevæsen		I alt
	rdl	%	rdl	%	rdl	%	rdl
1842-49	623	37	1049	62	23	1	1695
1850-59	757	26	1835	62	377	13	2969
1860-67	1403	33	2523	59	383	9	4309
Samtl. udgifter (inkl. arbejde)	rdl	%	rdl	%	rdl	%	rdl
1860-67	1487	29	2625	51	1063	21	5175

Kilde: Bilag 7.27-7.29. Under kommune- og vejevæsen afholdtes ingen udgifter i form af varer. Beløbet for 1840'erne bygger til dels på rekonstruerede minimumstal (se bilag 7.07).

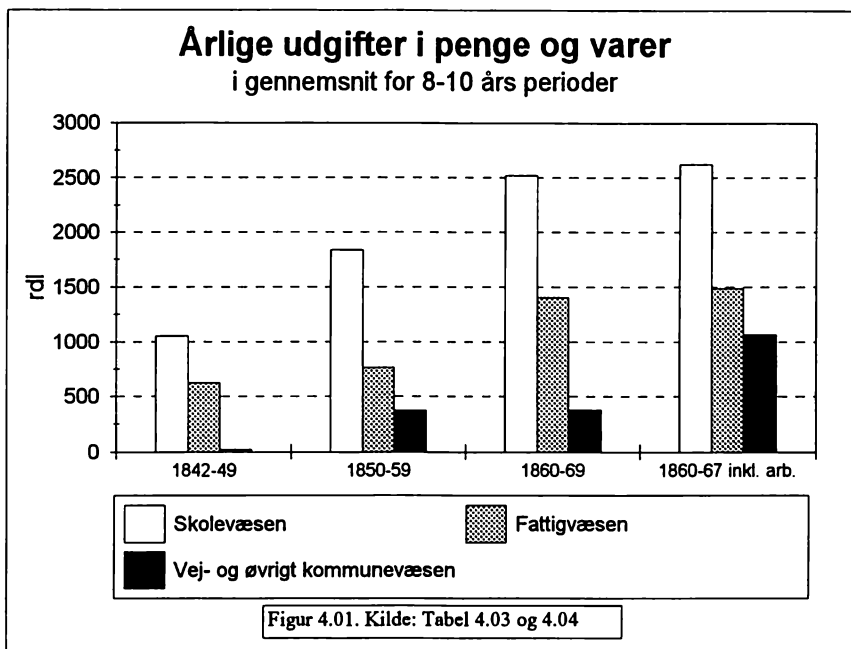
Det er tydeligt, at skolevæsenet var det økonomisk tunge væsen. Med store og faste udgifter til lærerløn og vedligeholdelse af skolebygninger beslaglagde det hele vejen igennem over halvdelen af udgifterne. Fattigvæsenets andel varierede noget omkring et vippepunkt på 33%. Og med

de nye opgaver fra 1842, kommune- og vejvæsen, så startede man meget forsigtigt. Gennem 1840'erne var deres andel af penge- og vareudgifterne ikke meget over 1%. Efter Treårskrigen ofredes der imidlertid betydeligt mere på denne konto, der fandt sig et leje omkring 10%. De årlige udgiftsbeløb og procentdele, som de anførte gennemsnitstal er baseret på, viser betydeligt større udsving for dette område end for skole- og fattigvæsen.

Til et fuldtegnede billede af relationerne mellem områderne rækker penge- og vareydelse ikke. En ikke ubetydelig del af kommunens opgaver løstes gennem naturalpræstationer i form af arbejde. Når pengeværdien af disse præstationer indregnes (tabellens sidste række), ser fordelingen af udgifterne mellem de tre områder noget anderledes ud, først og fremmest fordi vejvæsenet hovedsageligt blev drevet ved beboernes fysiske indsats. Totalt beregnet forbrugte kommune- og vejvæsen således i 1860'erne mere end 20% af de anvendte ressourcer, hvor skolevæsen tilsvarende tegnede sig for ca. 50% og fattigvæsen for knap 30%. Forbruget af arbejde in natura i 1840'erne og 50'erne har vi kun få og spredte tal for (se bilag 7.09), og vi er derfor stort set henvist til et skøn, hvad de samlede relationer angår. Ud fra de tal, vi har for fattig- og skolevæsen i 1840'erne, og fra disse væseners funktion i øvrigt, tør det dog sluttes, at naturalarbejdet her ligesom i 1860'erne kun har udgjort en beskedent andel af de samlede udgifter. Omvendt har det været for de øvrige udgifters vedkommende, idet vejarbejdet i 1840'erne nærmest udelukkende og i 1850'erne for en god del er blevet udført på denne måde (se bilag 7.29 og kap. 5.1 nedenfor).

Udgiftsrelationerne mellem de tre hovedområder er illustreret grafisk i figur 4.01. Den »opgradering« af de øvrige kommunale opgavers udgiftsandel i 1860'erne, der sker, når arbejdspræstationerne regnes med (søjlegruppen til højre), vil således givetvis kunne parallelforskydes til de tidligere perioder, om end vi ikke kender de præcise størrelsesforhold.

En bredere analyse af den kommunale økonomi er givet i kapitel 7.2-4. Den her givne kursoriske sammenligning, der blot har skullet give en fornemmelse af relationerne mellem de gamle og de nye opgaveområder, viser rigtignok, at de nye opgaver var og blev det tredje hjul i den kommunale økonomi, men at de alligevel, når værdien af naturalarbejdet regnes med, ikke stod så langt tilbage for de gamle opgaver endda. Og

når det gjaldt sogneforstanderskabets løbende arbejde, forhandlinger, korrespondance etc., der ikke stod i noget proportionalforhold til udgifterne, tegnede der sig et billede med større jævnbyrdighed mellem områderne.

Kapitel 5

De nye kommunale opgaver ifølge
anordningen af 1841

Den mindre landevej fra Ålborg til Hadsund gennemløb Gunderup-Nøvling kommune fra nord til syd. På billedet her fra omkring 1900 fremtræder vejen gedigent grundforbedret og grusbelagt, formentlig i den foreskrevne bredde på omkring 8 m med grøfter til begge sider. Det var den første grundforbedring af denne vej, Ålborg amtsråd, lige lovlig smart, fik beboerne til at foretage gratis mod at slippe for den senere vedligeholdelse. Postkort i Lokalthistorisk Arkiv for Ålborg kommune.

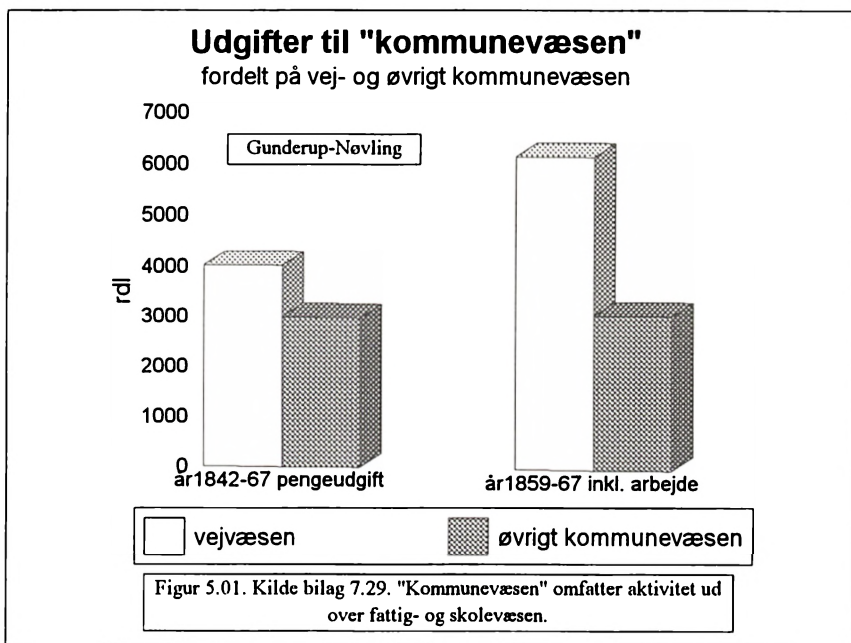
5.1 Vejevæsen

1. Vejevæsenet den nye store opgave

Vejvæsenet var langt den mest fremtrædende af de nye opgaver, man havde tildelt de unge kommuner. Det ses umiddelbart af figur 5.01, hvor vejudgifterne i Gunderup-Nøvling er stillet over for udgifterne til alle de andre nye opgaver, samlet under begrebet »øvrigt kommunevæsen«.

Talt sammen for hele sogneforstanderskabsperioden androg vejudgifterne ifølge regnskaberne ca. 57% og de øvrige udgifter ca. 43% af det samlede beløb.¹ Regner vi imidlertid beboernes naturalpræstationer med, viser vejarbejdets andel sig at være knap 67%, beregnet som gennemsnit af de sidste ni år af perioden. Og Gunderup-Nøvling var ikke helt alene i verden. For et tilfældigt valgt år, 1863, var den tilsvarende procent på landsbasis 61.²

Vejvæsenet var og blev klart det største af de nye opgaveområder. Det var nyt land i den kommunale sammenhæng. Her var initiativer og udførelse i langt højere grad end på fattig- og skoleområderne overladt

de folkevalgte i de kommunale råd. Selvfølgelig skulle man følge lovgivningen, men den var ikke nær så detaljeret og konkret, som det var tilfældet med skole- og fattigvæsen. Der var mere plads for lokale ønsker og initiativer, og man kunne også bedre smække kassen i, når tiderne var magre (som den urolige kurve i figur 5.02 (side 206) viser det). Skolelærerne skulle have deres løn og de fattige det nødtørftigste til eksistensen, vejene kunne bedre vente.

Det betød ikke, at sogneforstanderskaberne kunne gøre lige, hvad de ville. Der var overvågende myndigheder over dem, og der var en befolkning under dem, der havde ønsker og behov for veje. Gennem administrationen af vejvæsenet ser vi, hvordan sogneforstanderskabet manøvrerede mellem parterne.

Det var oplagt, at vejene måtte blive det næste område, der kaldte på lokal medvirken. Dels var vejenes, og her især bivejenes, tilstand, deres kvalitet og vedligeholdelse, næppe for god, og det måtte i tiltagende grad blive et problem, efterhånden som behovet for transport af korn fra landet til købstæderne steg i kølvandet af det begyndende økonomiske opsving. Dels var vejvæsenet utvivlsomt, afhængigt som det var af en betydelig og upopulær fysisk arbejdsindsats fra lokalbefolkningen, vanskeligt at styre på større administrative distancer. Der var givetvis behov for lokale incitamenter.

Det kan derfor ikke undre, at regering og stænderforsamlinger kombinerede etableringen af landkommunestyret med en revision af vejlovgivningen.³ De to lovkomplekser debatteredes afsluttende i samme samling, og de endelige love udstedtes næsten samtidigt, den om landkommunerne den 13. august, vejloven den 29. september 1841. Den store, gamle vejlov fra 1793 (frd. 13/12 1793) blev ikke sat ud af kraft, men den blev ændret på væsentlige punkter, nemlig hvad angik såvel finansieringen som bestyrelsen af vejvæsensopgaverne. Og begge disse punkter berørte landbefolkningen og de nye kommuner.

I det følgende skal vi se på, hvordan vejarbejdet som helhed blev organiseret under de nye forhold, og specielt naturligvis hvordan de kommunale organers administration af bivejene kom til at udforme sig. Kunne man magte opgaven, klare vedligeholdelsen og eventuelt forbedre vejnettet? Havde de nye administratorer nogen holdninger, nogen politik på feltet? Og var der nogen plads og mulighed for selvstændig udfoldelse under denne virksomhed?

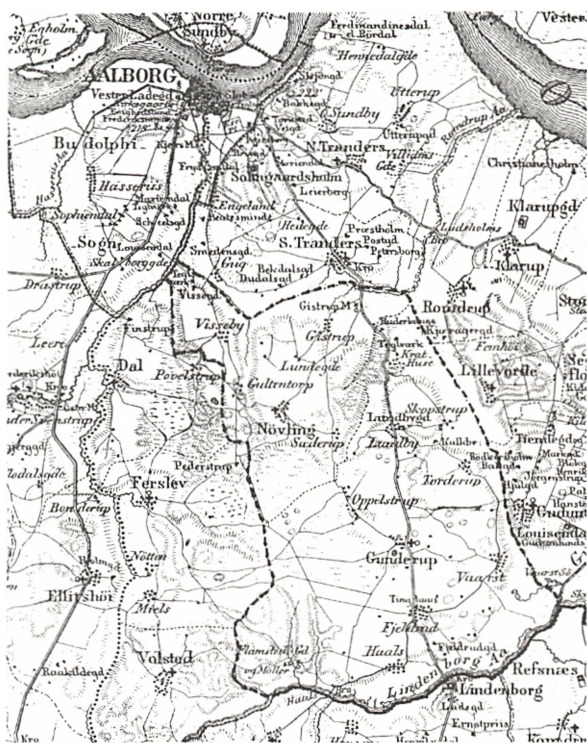
2. Arbejdet på de offentlige veje

Arbejdet på de offentlige veje havde efter 1793-loven for den altovervejende del været finansieret gennem de arbejdsydelse, der hvilede på landbefolkningen som en pligt. Dette arbejde blev meget forståeligt betragtet som statshoveri på linie med det godsejrhoveri, man var i færd med at afvikle. Dette pligtarbejde blev nu væsentligt lindret, afhængigt af arbejdets art og af, hvilken af de tre eksisterende klasser af offentlige veje der var tale om: hovedlandeveje, mindre landeveje eller biveje.

Både på *hovedlandevejene*, dvs. de gennemgående veje, der forbandt de forskellige provinser, og på *de mindre landeveje*, der normalt gik fra købstad til købstad, ophævedes pligtarbejdet fuldstændigt for så vidt angik nyanlæg og vedligeholdelse af de veje, der allerede var anlagt eller grundforbedrede efter vejlovens forskrifter (se 5.15 nedenfor).⁴

Gunderup-Nøvling og de to landeveje. Hovedlandevejen Ålborg-Hobro løber lige vest for den punkterede herredsgrense. Den mindre landevej fra Ålborg til Hadsund gennemløber kommunen i dennes fulde længde.

J.H. Mansas kort 1841.

0 5 10 km

Arbejdet ved vejenes anlæg skulle nu udbydes i entreprise ved licitation eller akkord, og til den løbende vedligeholdelse af de grundforbedrede veje skulle vej mænd ansættes. Kun hvor det viste sig umuligt at få entrepriserne afsat, kunne der blive tale om inden for bestemte grænser at udskrive hartkornsbrugerne til arbejdet, og da mod godtgørelse for arbejdet i penge. Udgifterne til vejarbejdet skulle som hovedprincip udredes med en tredjedel af amtet og resten af statens almindelige vej-kasse. Byrderne blev således tydeligvis bedre fordelt end før, hvor de alt-overvejende havde hvilet på de sogne, der omgav landevejene.

De landeveje, der endnu ikke var grundforbedrede, skulle, indtil de blev det, vedligeholdes som pligtarbejde efter den hidtidige fordeling eller, hvis det blev nødvendigt, omfordeles på hartkornet ved sogneforstanderskabets mellemkomst. Det var naturligvis højst forskelligt, i hvilket omfang en kommune eller rettere et sogn (vejarbejdet var sognevis fordelt) var forsynet (eller belemret) med disse større, gennemløbende veje, og da loven tilstræbte lighed, betød det, at folk i et sogn kunne få pligt til at vedligeholde en vejstrækning i et tilgrænsende sogn.

Fra Ålborg løb der to landeveje mod syd, hovedlandevejen mod Hobro og den mindre landevej til Hadsund. Nøvling sogn strakte sig næsten fra den ene til den anden af de to landeveje, og sognets beboere havde rimeligt nok vejstykker at holde på dem begge. Ålborg-Hadsundvejen gennemløb derimod Gunderup sogn i dets fulde længde, omkring en halv snes kilometer, og sognet kunne således nemt have aftjent sin landevejspligt udelukkende på denne vejstrækning. Ikke desto mindre havde sognet også en vejpart på Ålborg-Hobrovejen. Til gengæld havde fire andre sogne fået tildelt parter af vejforløbet gennem Gunderup til vedligeholdelse.

Af amtets 50 mil eller 375 km landeveje var kun en mindre del grundforbedret fra starten i 1842, og der hvilede således et ikke ubetydeligt vedligeholdelsesarbejde på sognenes beboere. Håbet om at slippe for denne vedligeholdelse var knyttet til den grundforbedring, som vejkorpsset og amtsrådet skulle tilvejebringe. Udsigterne hertil var dog lange. Der var grænser for, hvor meget disse myndigheder magtede (eller agtede) at grundforbedre pr. år. Men alligevel viste der sig en mulighed. Ålborg amtsråd fik den smarte idé at lade bønderne selv – frivilligt – udføre den grundforbedring, der var nødvendig for, at amtsrådet kunne overtage vedligeholdelsen.⁵ Rundt i sognene fik man nu travlt med oven

i den løbende vedligeholdelse at få grundforbedret landevejene til amtsrådets tilfredshed. Hvad angår Ålborg-Hadsundlandevejen nåede Gunderup sogn målet allerede i 1847, Nøvling (efter flere forgæves forsøg) først i 1854.⁶

Disse separate kapløb efter guleroden fik en ende i 1857, da amtsrådet overtog vedligeholdelsen af de resterende landevejsstykker og derved befriede de sidste bønder i Ålborg amt for denne arbejdspligt. Samtidig måtte man indkassere en næse fra Indenrigsministeriet, fordi man i realiteten havde fået bønderne til uden betaling at udføre arbejde, der efter loven skulle udføres i entreprise og mod betaling.⁷

Men ud over dette var der stadig vejpligter, der kunne give beboerne sved og ømme rygge. Det var arbejdet på den tredje gruppe offentlige veje, nemlig *bivejene*, og det er dem, vi i det følgende især skal interessere os for. Det var veje mellem sogne, veje mellem landsbyer, veje til kirker, til møller, i princippet alle veje, der var af betydning for den interne offentlige trafik i sogne og mellem sogne.

Bivejsarbejdet forudsattes primært udført som tidligere af beboerne *in natura*, og disse byrder påhvilede som altovervejende hovedregel de enkelte sogne som også før 1842, om end nu i nyt kommunalt regi. Kun ved særligt tyngende vejarbejder kunne amtsrådet udskrive hjælp fra andre sogne, og der var også åbnet for den mulighed, at amtskassen («amtsrepartitionsfondet») kunne spæde til, især når det drejede sig om istandsættelse og vedligeholdelse af større broer og stenkister, dvs. stensætninger, der ledte mindre vandløb tværs under vejene.

3. Bestyrelsen af bivejene ifølge lovene. Sogneforstanderskab og politimester

Mens ansvaret for hovedlandevejene påhvilede ingeniørkorpset, og amtsrådet stod for de mindre landeveje, så var det de nye kommuner, sogneforstanderskaberne, der skulle bestyre vejvæsenet på bivejsområdet. Kommunens myndighed var dog ikke uindskrænket, den skulle udøves »i forbindelse med politimesteren«, som hidtil på det lokale plan havde været ansvarlig for vejarbejdets udførelse. Bestyrelsen indebar med lovens ord omsorgen for, at sognet var forsynet med de fornødne biveje, og at disse blev forsvarligt vedligeholdt og om nødvendigt grundforbedret. Tilsynet med, at det besluttede arbejde blev udført forsvarligt,

nævntes også udtrykkeligt i lovteksten som en sogneforstanderskabspligt. Godsejerens (største lodsejers) hidtidige myndighed på dette område faldt samtidig bort. Sognefogdens pligt til at føre det umiddelbare daglige opsyn med vejarbejdet samt til at overvåge vejenes tilstand i distriktet på politimesterens vegne bibeholdtes derimod uforandret.

Overopsyn på området havde både amtmand og amtsråd, der skulle »påse«, at bivejene holdtes i forsvarlig stand. Særlige spørgsmål blev reserveret Rentekammeret til afgørelse. De forslag, der af den lokale bestyrelse skulle udfærdiges hver tredje år om, hvilke veje i kommunen der skulle anses for offentlige biveje, skulle godkendes af og kunne forandres af amtsrådet. Amtsrådet havde i det hele taget afgørelsen af bivejsspørgsmål, som sogneforstanderskab og politimester ikke kunne blive enige om.

Sogneforstanderskabets nye myndighed var således omgærdet af solide sikkerhedsforanstaltninger på alle ledder og kanter. Hvilke reelle beføjelser sogneforstanderskabet fik, måtte så vise sig, når loven skulle føres ud i livet. Særligt kunne man forestille sig, at sideordningen med politimesteren kunne give problemer. De var så at sige indbygget i den pågældende paragraf i anordningen, der efter ordene om den fælles myndighed føjer til, at politimesterens embedsmyndighed og pligter med hensyn til vejvæsenet rigtignok skulle fortsætte uantastet.

En så selvmodsigende eller i bedste fald uklar formulering måtte naturligvis snart fremkalde et behov for afklaring, og det lykkedes da også for Kancelliet efter en forsigtig tåspidsdans at fortolke loven, så man kunne leve med den. De to parters ligeret gjaldt således ubetinget bestemmelsen om ændringer i bivejsmønstret og om måden, hvorpå arbejdet skulle udføres. Tilsigelse af de arbejdspligtige til vejarbejdet var politimesterens sag (i reglen gennem sognefogderne) og ligeledes ansvaret for arbejdets udførelse. Man anså det dog for »ønskeligt«, at politimesteren underrettede sogneforstanderskabet om tidspunktet for vejarbejdet. Et amtsråd havde også ment, at vejsynet efter arbejdets udførelse som hidtil tilkom politimesteren alene, men her fandt Kancelliet det naturligt, at sogneforstanderskabet blev sat »i stand til at overvåre« synet af de vejarbejder, man selv havde været med til at beslutte.⁸ »Ret til at kontrollere udførelsen af de besluttede arbejder« hed det samme senere i Indenrigsministeriets knap så omsvøbte udtryksform.⁹

Når det gjaldt om at fremskaffe ressourcer til vejarbejdet, var sogne-

forstanderskabets beføjelser eller pligter tydeligvis større. Selv om det ikke direkte kan udledes af vejlovgivningen, var Indenrigsministeriet ikke i tvivl om, at det ikke udelt behagelige job at fordele arbejdet mellem de vejpligtige måtte tilfalde sogneforstanderskabet i analogi med ligningen af de kommunale afgifter og byrder i øvrigt.¹⁰ Set under dette aspekt er det ganske naturligt, at sogneforstanderskabet ansås berettiget til at beslutte at opgive arbejdet in natura på vejene og lade det udføre ved lejede folk efter akkord eller licitation. Udgifterne skulle man følgelig ligne på beboerne (de vejpligtige).¹¹

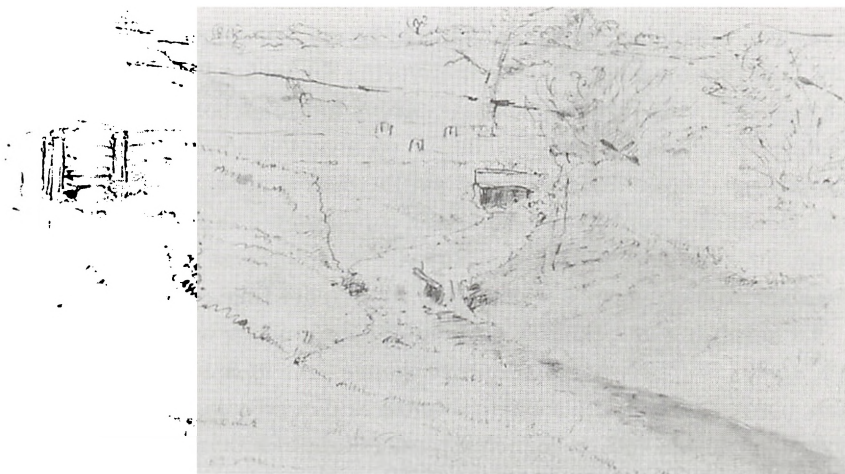
Var denne fordeling af pligter og ansvar mellem sogneforstanderskab og politimester – baseret på lovgivningen i 1841 – officielt gældende sogneforstanderskabsperioden igennem (1842-67), så er der dog næppe tvivl om, at kommunen, hvad angår vejvæsenets umiddelbare bestyrelse, efterhånden kom mere og mere i forgrunden, mens politimesteren gled tilbage i billedet og blev en kontrol- og melleminstans mellem sogneforstanderskab og de højere myndigheder. Rigtignok blev politimesteren nævnt ved siden af sogneforstanderskabet, når det gjaldt egentlige lovfortolkninger, men i mange udfyldende og supplerende skrivelser

En stenkiste var en stensætning, der ledte tværgående vand under vejen. Det var populære vejarbejder i landkommunernes første tid. Overkommelige projekter, der kunne udføres af en enkelt mand, og som løste et irriterende problem. På Dankvart Dreyers »Landskab med en bæk« ser man vandet forsvinde i en solid stenkiste under vejen. Farvelagt tegning fra før 1852. Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlingen.

forstanderskabets beføjelser eller pligter tydeligvis større. Selv om det ikke direkte kan udledes af vejlovgivningen, var Indenrigsministeriet ikke i tvivl om, at det ikke udelt behagelige job at fordele arbejdet mellem de vejpligtige måtte tilfalde sogneforstanderskabet i analogi med ligningen af de kommunale afgifter og byrder i øvrigt.¹⁰ Set under dette aspekt er det ganske naturligt, at sogneforstanderskabet ansås berettiget til at beslutte at opgive arbejdet in natura på vejene og lade det udføre ved lejede folk efter akkord eller licitation. Udgifterne skulle man følgelig ligne på beboerne (de vejpligtige).¹¹

Var denne fordeling af pligter og ansvar mellem sogneforstanderskab og politimester – baseret på lovgivningen i 1841 – officielt gældende sogneforstanderskabsperioden igennem (1842-67), så er der dog næppe tvivl om, at kommunen, hvad angår vejvæsenets umiddelbare bestyrelse, efterhånden kom mere og mere i forgrunden, mens politimesteren gled tilbage i billedet og blev en kontrol- og melleminstans mellem sogneforstanderskab og de højere myndigheder. Rigtignok blev politimesteren nævnt ved siden af sogneforstanderskabet, når det gjaldt egentlige lovforklaringer, men i mange udfyldende og supplerende skrivelser

En stenboks var en stensætning, der ledte tværgående vand under vejen. Det var populære vejarbejder i landkommunernes første tid. Overkommelige projekter, der kunne udføres af en enkelt mand, og som løste et irriterende problem. På Dankvart Dreyers »Landskab med en bæk« ser man vandet forsvinde i en solid stenboks under vejen. Farvelagt tegning fra før 1852. Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlingen.

»glemte« man politimesteren, og sogneforstanderskabet fremstod alene som tegnende kommunens vejvæsen.¹²

At denne tendens i Kancelliets og især Indenrigsministeriets skrivelser efter 1848 næppe var helt tilfældig, bekræftes af de nye love i perioden. Allerede en plakat i 1845 om afgivelse af vejmaterialer til biveje placerede sogneforstanderskabet som den primære instans, og lovene efter systemskiftet fortsatte helt utvetydigt denne linie.¹³ Lov om offentlige gangstier af 4. juli 1850 er et eksempel. Under henvisning til vejloven af 1841 udvidedes det offentlige kommunikationsnet med stier for gående til kirke, skole, tinghus eller andet alment øjemed, og disse stier blev proceduremæssigt helt ligestillet med bivejene. Kun var politimesteren overhovedet ikke nævnt. Det var kommunalbestyrelsen, der skulle bestemme, hvilke stier der skulle betragtes som offentlige, og med højst 3 års mellemrum affatte en fortegnelse (regulativ) over dem. Og det var kommunalbestyrelsen (dvs. sogneforstanderskabet), der udtrykkeligt skulle »tage bestemmelse i alle spørgsmål angående anlæggelsen, retningen og beskaffenheden« af stierne.¹⁴

Den samme tendens viste sig også i lov om jords afgivelse til biveje fra 1853.¹⁵ Her fik kommunalbestyrelsen ret til at ekspropriere jord til nyanlæg, udvidelse eller omlægning af biveje, når almenvellet krævede det.¹⁶ Af indenrigsministerens motivering for lovforslaget fremgik det, at man ikke ville røre ved politimesterens hidtidige beføjelser, men med hensyn til dette nye, spørgsmålet om en bivej var så nødvendig, at ekspropriation skulle finde sted, det skulle afgøres af sogneforstanderskabet. Det skulle være op til kommunen selv, om man skulle udsætte beboerne for tvangsindgreb i den private ejendomsret og i øvrigt lade lokalsamfundet bære de økonomiske byrder, der fulgte med.¹⁷

Til belysning af forholdet skal endelig anføres lov om private veje af 14. april 1865. Privatveje administreredes ikke af det offentlige vejvæsen, men loven tilmålte sogneforstanderskabet en rolle som retsinstans, dvs. det var lige ved, at sogneforstanderskabet fik myndighed på politimesterens (herredsfogdens) område. Klager over disse veje skulle rettes til sogneforstanderskabet, som ved mindst tre af sine medlemmer skulle afholde åstedetsforretning og søge at forlige parterne. Lykkedes det ikke, skulle sogneforstanderskabet afsige kendelse, og blev den ikke efterlevet, skulle man sætte frist på manglernes udbedring og eventuelt foranstalte det gjort på vedkommendes regning.

Opgaverne inden for vejvæsenet var ikke naturlige for politimesteren. Han havde ikke særlige uddannelsesmæssige forudsætninger på området, og et lokalkendskab, der kunne stå mål med sogneforstandernes, kunne det tage ham år i embedet at opnå, og i øvrigt måtte det uvægerligt knibe ham for sine mange andre opgaver at afse den nødvendige tid til vejene.¹⁸ Problemet illustreres af en korrespondance mellem Indenrigsministerium og amtsråd i 1860, hvor man som oplæg til en ny lovgivning diskuterede, om politimesteren kunne overkomme at syne bivejene i sin jurisdiktion hvert år, hvert andet år, eller om han, som ministeriet mente, måtte have tre år til det.¹⁹

Da vejloven kom op til endelig revision i Rigsdagen i midten af 1860'erne var der ikke mange, der forsvarede politimesteren som vejadministrator og -tilsyn. Hans manglende tid og beskedne tekniske indsigt blev anført, og hans tilsyn med vejene mente man ikke havde haft større betydning. Han var simpelthen »den uheldigste mand, man (kunne) overdrage tilsynet«, lød det kontant fra et medlem, mens indenrigsministeren mere diplomatisk mente, at der kunne være forskel på politimestre. Han satte dog utvetydigt fingeren på et ømt punkt; ansvaret for bivejenes tilstand havde været fordelt på for mange (politimester, sogneforstanderskab, amtsråd) med det resultat, at ingen rigtig følte det som deres.²⁰

4. Sogneforstanderskab og politimester. Dobbeltbestyrelsen i praksis

Gennem Gunderup-Nøvlings forhandlingsprotokoller, korrespondance og regnskaber suppleret med kilder fra andre vejinstanser (politimester, amt, amtsråd, Kancelli/ministerium) har vi mulighed for at følge en kommunes vejvæsen på nærmere hold. Hvordan lovene blev ført ud i livet, og hvordan sogneforstanderskabet i øvrigt greb disse nye opgaver an.

Den tendens, lovene og skrivelserne fra centralmagten lader ane med hensyn til politimesterens rolle, træder endnu tydeligere frem i den daglige praksis. Det var kun meget få gange, politimesteren tog initiativet inden for vejvæsenet og da som regel af en særlig grund, fx når en vejsag lå to kommuner imellem, eller når klager er blevet rettet direkte til ham.²¹ I reglen indtog han den lidt tilbagelænedede rolle som kontrollant og overvåger. Love og direktiver fra højere myndigheder formidlede han videre til sogneforstanderskaberne, og gik der korrespondance direkte

mellem disse og amtsrådet vedrørende vejene, blev han altid orienteret. Om de lokale forhold kunne han skaffe sig oplysning dels gennem rekviderede erklæringer fra sogneforstanderskabet, dels fra de sognefogder, der var underlagt ham.

Når politimesteren i reglen overlod de konkrete initiativer til de kommunale styrelser, er det nærliggende at forklare det med hans manglende tid eller ringere lokalkendskab. Men der kunne også være en anden, mere realpolitisk årsag til tilbageholdenheden. Den ræsonnable politimester kunne utvivlsomt se, at hans rolle som bestyrer eller medbestyrer af det lokale vejvæsen var unaturlig i det kommunale system, hvor et hovedprincip netop var, at de, der skulle bære byrderne ved et arbejde, også skulle have ansvar og medbestemmelse.

Vi ser dette problem slå ud i lys lue ved et af de få konkrete vejprojekter i Gunderup-Nøvling, hvortil forslaget ikke var kommet fra kommunen selv, men fra politimesteren. Projektet var utvivlsomt fornuftigt, en vejforbindelse med brobyggeri mellem Gunderup og nabosognet Romdrup. Arbejdet var udført efter licitation, og udgifterne skulle følgelig lignede på beboerne som andre skatter. Men det var blevet dyrt, og sogneforstanderskabet vægrede sig over for politimesteren ved at indkræve beløbet under henvisning til, at vejen var »blevet det påtvunget«. Det måtte han efter sogneforstanderskabets mening selv klare via sognefogderne.²² Der var således gode, kontante grunde til, at politimesteren foretrak den ophøjede position, når det gjaldt større, udgiftskrævende arbejder. Men heller ikke ved de mindre arbejder, vedligeholdelsen af vejene, synes han i det daglige at have blandet sig mere end højst nødvendigt.

Vedligeholdelsessager kunne starte på flere måder. Den regulære var den, at sognefogderne på deres rutineture rundt i distrikterne konstaterede mangler og skavanker af den ene eller anden art, hvorpå de direkte tilholdt de forsømmelige vejpligtige at bringe deres vejstykker i stand. Sognefogderne havde rapport til den pågældende politimester, der måtte holde eventuelle uefterrettelige til sagen og om nødvendigt iværksætte sanktioner.

Det kunne også være beboerønsker, som satte sagerne i gang. Om småforbedringer, udretning af krumninger eller nedlægning af stenki-ster.²³ Eller det kunne være klager fra de vejfarende, ofte udensogns boende, over huller, ujævnheder eller andre gener for færdslen. Klager-

Indsendt.

Bed forleden Dag at ræfere Veien forbi Storfrup Stole og ved Indkjørselen til Tødderup, fandtes denne i en saa flet Forfatning, at den maa ansees farlig at ræfere tilvogns i Mørke, hvilket berbed communiceres til Efterretning for de Bedkommende.

En Vejfarende.

At medierne kunne bruges til at holde myndighederne til ilden, lærte man tidligt. Indrykning i Ålborg Stiftstidende 26/4 1865, der meddelte »vedkommende«, at nogle kommuneveje i Gunderup-Nøvling var i så dårlig forfatning, at de var farlige at passere om natten. Indrykkeren var en »anonym« vejfarende.

ne kunne være rettet til politimesteren eller amtet eller – for at sætte ekstra trumf på – udbasuneret for Gud og hvermand i dagspressen, en tort, som også Gunderup-Nøvling måtte lide.²⁴

Uanset hvem klagerne formelt var rettet til, så var det gerne sogneforstanderskabet, der i den sidste ende blev holdt ansvarlig i disse sager, og ikke, som man efter lovens bogstav skulle antage, sogneforstanderskab og politimester som en fælles vejbestyrelse. Når sogneforstanderskabet blev klagernes genstand, var det formentlig, fordi det i praksis havde påtaget sig omsorgen for disse mindre arbejder. I Gunderup-Nøvling ser vi ofte, at sogneforstanderskabet på sine møder besluttede umiddelbart at give sognefogden, som man endda mange gange har haft i sin midte, besked om at besørge arbejdet udført.²⁵

Sogneforstanderskabets selvstændige administration af sådanne mindre vejsager har, om end ikke direkte godkendt af ham, så dog næppe i mange tilfælde generet politimesteren. Holdt kommunen blot sine veje i orden, kunne han være tilfreds. Omvendt, hvis der var tale om forømmelighed, og der kom klager til ham, direkte eller via amt eller amtsråd, så måtte han tage affære og tilholde sogneforstanderskabet dets pligt, og dette kunne så i sin tur lade sorteper gå videre til den eller dem, der havde vedligeholdelsespligten.²⁶

Det manglende fællesskab om vejbestyrelsen illustreres også af, at politimesteren så godt som aldrig deltog i sogneforstanderskabets

møder, skønt han både havde ret og, hvis sogneforstanderskabet skriftligt bad ham om det, endda pligt til det. Kun i ganske få tilfælde, ved åstedsforretninger i vejsager, har det af kildematerialet kunnet konstateres, at de to parter rent faktisk mødte hinanden. Kommunikationen mellem dem var altovervejende skriftlig og med politimesteren i den overordnede rolle.

Karakteristisk både for den utilfredsstillende kommunikation mellem de to vejmyndigheder og for politimesterens uholdbare og noget afmægtige situation er et brev, som birkedommer A.N. Hvass, politimester for Gunderup sogn, i 1852 tilstillede sogneforstanderskabet, idet han fremsendte en klage fra en anden kommune over en ufarbar vej. Han siger herom: »Forsømmelser i den retning tilregnes måske endnu politimesteren, men hvad Gunderup-Nøvling angår, er dette rigtignok uden føje. Så længe forstanderskabet ikke sætter mig i kundskab om, hvad der er forhandlet og besluttet angående vejenes istandsættelse, så længe må jeg finde mig at være uvirksom tilskuer, med mindre tilstanden når den beskaffenhed, som nu synes indtrådt, at vejen ikke kan passeres uden fare for de rejsendes liv og lemmer.«²⁷

Med den uklare kompetencefordeling mellem sogneforstanderskab og politimester er der næppe tvivl om, at vejbestyrelsen har været en sag med mange lokale varianter afhængig af de implicerede personers samarbejdsvilje og ambitioner. Men at den fælles vejbestyrelse mellem sogneforstanderskab og politimester, som loven af 1841 lagde op til, aldrig blev en realitet, tør nok konkluderes. Dobbeltbestyrelsen af bivejene var og blev en problematisk og unaturlig foreteelse. Og den fik som nævnt også en ende.

Med den nye vejlov (af 21/6 1867) var politimesterens rolle i vejvæsenet udspillet. Han skulle blot herefter se til, at der ikke var mangler eller andre forhold, der gjorde vejene farlige at befærde, dvs. varetage rent politimæssige opgaver.²⁸

5. Problemet bivejenes tilstand

Almindelige regler for, hvordan vejene skulle være anlagt og indrettede, var givet i den gamle vejlov af 1793.²⁹ For hovedvejene var normen den såkaldte chaussé, hvor harpet grus lå oven på lag af sten i aftagende størrelse, mens egentlig brolægning med tilhugne sten kun skulle finde

sted på vejforløb gennem købstæder. De mindre landeveje skulle som ovenfor omtalt ideelt være grundforbedrede, hvilket indebar, at de var forsynet med en fast bund, helst af ler, med et passende profileret lag grus ovenpå og grøfter på begge sider. For begge vejtyper var der givet forskrifter for vejenes bredde, grøfter m.m. Hvad bivejene angik, var der kun givet ganske få specifikke anvisninger. Disse veje burde »i almindelighed være 8 alen (= godt 5 m) brede«, men de måtte gerne være bredere, hvis det skønnedes nødvendigt. Var der grøfter om, så måtte de ikke være smallere end 10 til 12 alen (= knap 7 til 8 m); det var det eneste helt kategoriske påbud, men der kunne dog gøres undtagelser efter forholdene.

Den nye lovgivning i 1841 (landkommunelov og vejlov) sagde om bivejenes tilstand kun, at de skulle »forsvarligt vedligeholdes, og, når omstændighederne fordrer det, grundforbedres« (landkommuneloven §17).

Taget efter deres pålydende kunne disse vage regler udmærket indicere, at de offentlige biveje stort set var i en tilfredsstillende stand; de skulle naturligvis holdes forsvarligt ved lige, og en og anden mere trafikeret bivej kunne selvsagt behøve grundforbedring. I samme retning kunne man tolke C. Christensens udsagn i beskrivelsen af Ålborg amt fra 1832, hvor det hedder, at ikke blot landevejene, men også de fleste betydende biveje efter de foregående års vejforbedringer var i en så god tilstand, at de i hvert fald ikke frembød hindringer for transporten af landbrugsprodukter til købstæderne.³⁰

Hvis man vil lægge vægt på dette positive udsagn om de fleste betydende biveje, må man også modsætningsvis slutte, at bivejene i øvrigt, dvs. den store mængde, har været af ringere standard. Og selv de biveje, der omkring 1830 havde været de bedste, kunne meget vel, hvis de ikke til stadighed var blevet vedligeholdt, være forfaldne 10 år senere. Over en af Gunderup sogns biveje, der formentlig havde været i fin stand i 1830, og som endda havde rangeret som mindre landevej, klagedes der slemt i 1852. Ifølge provsten fra nabosognet, der bad amtet tage affære, havde der næppe været gjort noget ved den i 14 år, og nu var den i hvert fald »i den usleste forfatning tænkes kan«. ³¹

At bivejenes generelle tilstand ikke var for god ved periodens begyndelse, kan man også finde andre vidnesbyrd om, således Gunderup-Nøvling sogneforstanderskabs meddelelse i 1844 til politimesteren om, at næsten alle kommunens veje trængte til forbedring.³² Følger man videre

kommunens forhandlingsprotokoller og bevarede korrespondance, viser det sig, at der ikke er vældig langt mellem klagerne over bivejene.³³ Det er mestendels klager over bestemte steder og vejstykker, men der var også generelle udsagn iblandt. Således berettede sognefogden i Gunderup sogns sydlige distrikt til politimesteren i 1860, at vejene bestemt ikke var for gode.³⁴ En udensogns forpagter klagede i 1862 over en række veje i Gunderup sogn, og han gjorde det samme fire år senere.³⁵ Den voldsomste salut af dem alle kom dog fra politimesteren, der med amtet bag sig kraftigt henstillede til sogneforstanderskabet, at man gjorde noget ved de »forsømte biveje«, der med god grund var klaget over.³⁶

Denne bredside blev affyret i 1865, dvs. nær slutningen af sogneforstanderskabernes periode. Skal man da af de jævnlige klager slutte, at bivejene var elendige, og at de forblev elendige? Næppe! Klager i sig selv er ikke sandhedsvidner. Nogle af dem afviste sogneforstanderskabet som ubegrundede, og går man dem enkeltvis efter, viser det sig, at mange af dem var af begrænset omfang eller knyttet til ganske snævre lokaliteter. Det kunne være en nedfalden stenkiste uden for Nøvling, nogle store sten, der ragede op i Gunderup gade, en vej i »slet forfatning« ved Skovstrup skole og ved indkørslen til Torderup.³⁷

Disse skavanker, som ofte beklages i et ganske dramatisk sprog, og som utvivlsvist også har kunnet ødelægge en køretur, viser sig dertil ofte udbedrede på forbavsende kort tid. En massiv klage 11. august 1847 til stiftamtet over Torderup-Skovstrupvejen, der på et stykke skulle være fuld af huller og næsten ufremkommelig, medførte naturligvis et pålæg om istandsættelse. 22. september meldte sognefogden til politimesteren, at vejstykket *samme dag* var sat i stand, og senere kunne den sidste efter selvsyn bekræfte dette over for amtet.³⁸ Det samme gjaldt den ovenfor omtalte vej, som ifølge provsten i nabosognet var i den uslest tænkelige forfatning. Provstens »alvorlige klage« blev 10. maj 1852 af politimesteren fremsendt til sogneforstanderskabets formand, der omgående (12/5) skriftligt bad sognefogden efterse vejen og sætte den i farbar stand. 12 dage senere (24/5) kunne han indberette til politimesteren, at dette var sket, og på det næstkommende forstanderskabsmøde (8/6) var hele affæren en ren meddelelsessag.³⁹

Sårbare punkter på et ikke for robust vejnet og en vedligeholdelse, der ikke var for prompte og næppe heller fra de vejpligtiges side lige omhyggelig, det var det, de enkelte klager afslørede. De vedvarende jeremiader

Huller i grusveje var ikke kun et problem før 1870. Vejen ved Håls bro, fotograferet omkring 1900. Foto i Lokalhistorisk Arkiv for Ålborg kommune.

fortæller således mere om vejvedligeholdelsens sisyfoskarakter end om den standard, vejene havde i vejbygningsmæssig henseende.

6. De større vejarbejder. Vejbygningens standard

Formålet med vejvedligeholdelsen var pr. definition at sørge for, at vejene blev holdt ved lige i den tilstand, de nu var anlagt i. Men hvordan var vejenes anlægstilstand? Hvor gode var de, når de var i orden? Medførte kommunernes vejadministration en forbedring af vejenes almene standard?

I mangel af generelle beskrivelser eller indberetninger om vejenes standard eller tilstand er man henvist til at stykke et billede sammen af de spredte udsagn om veje i kommunens og amtets arkiv. Millimeternøjagtighed opnås ikke på denne måde, men med tilnærmelse kan der tegnes et både pålideligt og sigende billede af forholdene.

Det højeste, en bivej kunne opnå i tiden, var at blive grundforbedret, dvs. forsynet med en 7-8 meter bred vejbane belagt med grus oven på et fast underlag, eventuelt et jævnt lag af påført ler. Vejen skulle være højest på midten, så vand kunne løbe af, og på begge sider have grøfter til at aflede tilløbende vand.

Når man som ovenfor beskrevet erfarer, at kun en mindre del af amtets landeveje var grundforbedrede omkring 1842, tør man nok gå ud fra, at grundforbedrede biveje har været absolutte undtagelser. I Gunderup-Nøvling er der ikke fundet et eneste vidnesbyrd om biveje, der var grundforbedrede ved kommunens skabelse. Af en oversigt over Nøvling sogns biveje, som politimesteren i 1842 havde udbedt sig, kan vi se, at i dette sogn var der ingen, og det tør også med stor sandsynlighed siges, at det samme var tilfældet i Gunderup sogn.⁴⁰ De vejarbejder, der siden overgik vejene her, var i de fleste tilfælde ikke forenelige med en tidligere grundforbedring. Usikkerheden knytter sig kun til nogle få veje eller dele af veje, ca. 1/6 af de 55 til 60 km bivej i kommunen, om hvilke vi enten ved ingenting eller kun, at de fik tilført grus (hvilket *kan* have været en efterbehandling af en grundforbedret vej).⁴¹ Det ville dog være højst usandsynligt, om disse vejstumper isoleret skulle have været grundforbedrede. Langt snarere forekommer det, at den pågældende grustilførsel har gjort det ud for en grundforbedring, måske fordi jordbunden i sig selv var tilstrækkelig fast. Mere end det nødvendige var der ingen grund til at gøre.

Men var der ingen grundforbedrede biveje i kommunen, så kom der det. Om over 30 km bivej, mere end halvdelen af dem alle, ved vi, at de blev grundforbedret/grusbelagt.⁴² Kun ved meget få af disse arbejder hører vi om samtidige gravninger af grøfter, og forklaringen er snarest den, at disse veje allerede tidligere var indgrøftede, i sogneforstanderskabsperioden eller før. Om én af dem, den ovenfor nævnte, som provsten klagede over, ved vi, at den længe havde været indgrøftet, men også at den ikke var grundforbedret. Man ser således for sig, at en del af bivejerne, de bedste af dem, i 1842 var jordveje med grøfter, og netop disse veje blev genstand for kommunens grundforbedringer i det følgende kvarte århundrede. Af kortet s. 187 fremgår det, at der især var tale om veje, der var af betydning for forbindelsen med andre sogne.

Om en anden stor del af kommunens biveje, et par og tyve km eller mere end en tredjedel, erfarer vi, at de blev »indkastet« eller »indgrøftet«

1 i dybden, blev brugt til forhøjelse af vejbanen.⁴⁸ Det anvendte udtryk »indkastedes« giver i sig selv en ganske malende beskrivelse af arbejdsprocessen. Herefter fulgte en planering, der formentlig normalt foregik ved sammenpløjning og harvning af vejens overflade, og når vejbanen dertil havde fået en afrundet profil, så var den færdig til brug.⁴⁹

Gjorde man end mere ud af den afsluttende udjævning, så må disse biveje efter den beskrevne behandling have haft mange karaktertræk tilfælles med en pløjemark, især når det faldt i med regn og vintervej.⁵⁰ Vejen mellem Gunderup og Nøvling, dvs. mellem kommunens to kirkebyer, var en sådan jordvej, og for en nytilkommen præst var den ikke tilfredsstillende. Den havde så mange krumninger og »et forfærdeligt blødt jordlag at ælte igennem«. Men hvis den kun kunne blive repareret ved, at der blev kastet mere jord ind på den, så var han helst fri, for så blev »den rent ufarbar« efter hans mening. Lyng eller pors fyldt i hjulsporene var så at foretrække, men nummer ét var naturligvis påfyldning af sand og grus.⁵¹

Præstevejen fik senere både grus og grundforbedring, dermed røg den op i datidens Første klasse. Sekundabivejene, dem der blev mindst benyttet, måtte stadig vente på grundforbedring. Efter en senere målestok var de givetvis overordentlig elendige, men ikke desto mindre repræsenterer de en ikke ringe indsats af arbejdskraft og også en utvivlsom forbedring i vejbygningsmæssig henseende. En jævn jordvej var bedre end en ujævn, den havde en fast rimelig bredde, og den blev, hvor den var, imellem sine grøfter. Tilløbende vand blev holdt i ave af grøftsystemerne og af de stenkister, som disse veje også var blevet forsynet med, så de vejfarende kunne have et begrundet håb om at undgå lavpunkternes ellers uundgåelige vandfyldte »vadesteder«.

Hvis forholdene i de andre kommuner i amtet ikke adskilte sig væsentligt fra dem i Gunderup-Nøvling, og det har vi efter vejsagerne i amtsrådet at dømme ingen grund til at mene, at de gjorde, i hvert fald i tendensen, så må man konkludere, at der var taget et første og vigtigt skridt i den rigtige retning. Vejenes generelle standard var væsentligt forbedret. Sogneforstanderskaberne havde ydet en indsats på vejområdet, der ikke kan bagatelliseres.

Genoptager vi på denne baggrund spørgsmålet: om de vagt udformede regler om bivejene i den nye lovgivning i 1841 var en afspejling af et tilfredsstillende vejnet, der blot skulle holdes forsvarligt ved lige og i

særlige tilfælde forbedres, så må svaret blive nej. Tværtimod var bivejerne efter alt at dømme som helhed i en såre ringe tilstand, og i den situation ville opstillingen af nogle obligatoriske idealkrav simpelthen være urealistisk og dermed dræbende for de muligheder, man gerne ville fremme, for det lokale initiativ og den vilje til at forbedre egne vilkår, som de kommunale reformlove netop skulle inspirere. Hensigten var givetvis, at man ville give vejenes generelle kvalitetsniveau et tiltrængt løft, og det manglede ikke på tilskyndelser fra de højere myndigheder, men det skete under synlig respekt for, hvad man anså for praktisk muligt.

7. Tilskyndelser og initiativer til vejenes forbedring

Af de højere vejmyndigheder var det amtsrådet og politimesteren, der på forskellig vis søgte at holde sogneforstanderskaberne til ilden. Centralmyndigheden (Rentekammer/Indenrigsministerium) sørgede inden for den givne lovramme for løbende regeljusteringer og afgjorde spørgsmål, der var gået i hårdknude på det lokale plan. Topfiguren her, amtmanden, tog sig som sådan først og fremmest af sager, der kunne afgøres administrativt i henhold til gældende lovgivning, ofte sager om vejenes sikkerhed og vedligeholdelse. Konkrete og praktiske initiativer til forbedring af vejene var overladt til de organer, der var nærmere på de lokale omstændigheder. Og her var, som indenrigsministeren som nævnt siden sagde det, de pågældende organers interesse, vilje og energi helt afgørende for, hvad der faktisk blev foretaget.⁵²

For amtsrådet i Ålborg amt gik de første par år med at få fastlagt, hvilke biveje, der skulle betragtes som offentlige (se næste afsnit (5.1.8)), og få skabt et overblik over deres tilstand. Via politimestrene blev sogneforstanderskaberne spurgt om bivejenes tilstand i deres distrikter og om, hvilke af dem man ville gøre noget ved det pågældende år.⁵³

Efter denne indkøringsperiode lagde man mere storstilet ud ved i slutningen af 1845 at indkalde planer fra sogneforstanderskaberne over de vejarbejder, man havde tænkt sig at udføre de følgende tre år.⁵⁴ Da forslagene kom ind, tog amtsrådet dem til følge med visse modifikationer (oftest foreslået af politimestrene), og man ville så i øvrigt kontrolle-

re deres udførelse i praksis ved selvsyn. Hvert amtsrådsmedlem fik et herred at berejse på denne måde, formanden (amtmanden) endda to, og der skulle så aflægges beretninger om vejenes tilstand i hvert års novembermøde.⁵⁵ Men dette energiske oplæg blev ikke fulgt op. I referatet fra det følgende novembermøde (1846) er hverken omtalt vejberetninger eller nogen samlet behandling af bivejsforholdene. Man ser heller ikke mere til hverken 3-års arbejdsplaner eller direkte amtsrådskontrol af bivejene. Måske havde man overvurderet amtsrådsmedlemmernes sagkundskab eller arbejdskraft, men det kan også have spillet ind, at man mistede den pågældende amtmand og med ham måske netop den drivende vilje.⁵⁶

Amtsrådet tog herefter ikke større generelle initiativer af denne slags. Det havde strengt taget heller ikke beføjelser til at kræve arbejdsplaner indsendt, som det havde gjort det i 1845, endsige til at godkende dem.⁵⁷ Men i konkrete vejsager havde rådet en ganske stor magt, og den var man sig fuldt bevidst. Dens hjemmel var dels retten til at afgøre sager, som sogneforstanderskab og politimester ikke kunne blive enige om, dels det almindelige tilsyn med vejenes tilstand. Følgelig gav man modvillige sogneforstanderskaber helt præcise pålæg om vejforbedringer, når det ansås for ret og rimeligt, det kunne være om grundforbedring, minimumsbredde, gruslagets tykkelse m.m.⁵⁸ Man kunne naturligvis ikke hindre, at beboere eller sogneforstanderskaber, utilfredse med amtsrådets afgørelser, klagede til kollegium eller ministerium, men resultatet af sådanne klager var som oftest, at amtsrådets afgørelser blev stadfæstet, og herefter var der ingen »kære mor«, der hjalp de pågældende.⁵⁹

Politimestrene kunne også tage initiativer i bivejssagerne, men de kunne også lade være. Gunderup-Nøvling sorterede under to politimestre, Nøvling under herredsfogden for Fleskum herred og Gunderup under Lindenberg birkedommer. Den første gjorde bestemt ikke meget væsen af sig, hvad vejene angik, mens den sidste, den estimerede justitsråd Hvass, perioden igennem holdt sit sogn til ilden. Han udbad sig hvert år besked om, hvilke vejarbejder man ville udføre den sommer, og i disse henvendelser kunne han godt skrue bissen på og bede om resultater, især hvis der var blevet klaget over vejene.⁶⁰

Der kunne altså være temmelig stor forskel på, hvorledes amtsråd og politimestre udøvede deres myndighed, men som helhed har deres ind-

omkring en snes biveje, hvor inspirationen til de foretagne forbedringer på en eller anden måde er opstået lokalt.

Udgangspunktet for de lokale initiativer kan lettest bestemmes i de tilfælde, hvor der forelå skriftlige henvendelser til sogneforstanderskabet. Det kunne være beboere eller et sogneforstanderskab i en nabokommune, der ønskede en forbindelsesvej forbedret. Langt de fleste skriftlige vejønsker blev fremsat af beboere fra bysamfund inden for kommunen.⁶² Beboerne i Visse i kommunens nordvestlige hjørne var de første, der var på banen.⁶³ Og senere kom Gistrup, Lundegårde, Flamsted, Håls og enkelte andre.⁶⁴ Man noterer sig, at de fleste af disse beboerhenvendelser kom fra ret små byer i kommunens periferi.

De større og centrale byer har givetvis ikke haft mindre behov for veje, men de har altså ikke været nødt til at udforme dem skriftligt for at få dem opfyldt. At de veje, der førte til disse byer, måtte have en høj prioritet, er selvklart, og i det omfang, dette ikke rakte, kunne de repræsentanter, disse byer normalt havde i den kommunale forsamling, umiddelbart gøre deres ønsker og indflydelse gældende. Disse »centrale« beboerønsker måtte altså skjule sig under de vejinitiativer, der kan registreres taget af sogneforstanderskabet selv, og det var langt de fleste af dem alle.⁶⁵

At de lokale initiativer var absolut dominerende under udbygningen af bivejene, tør således nok siges med sikkerhed, og det står herudover også fast, at adskillige vejarbejder blev taget op på umiddelbar foranledning af henvendelser fra enkelte landsbyer. Beboernes interesse i at få bedre veje var åbenbar, især naturligvis når man kunne få kommunen, dvs. også de øvrige beboere, til at bidrage. Men interessen var dog så stor og så ægte, at kommunen på sin side, som vi nedenfor skal se, nok kunne få de lokale beboere til at trække det tungeste læs.

Landbefolkningens interesse og behov for bedre veje og også evnen til at bekoste dem skal utvivlsomt ses på baggrund af det økonomiske opsving for landbruget i perioden. Stigende i pris og mængde solgtes det danske korn til eksport, de dyrkede arealer udvidedes, og begge dele skabte behov for transport. Det er indlysende, som flere eksempler viser, at det styrkede interessen for en bivej, når den kunne lette kørslen til udmarker eller – som i Gunderup-Nøvling – til de hedelodder, der i disse år i tiltagende grad var under opdyrkning.⁶⁶ Men det var noget, man fik med i købet; transportveje til markerne var ikke en fællessag eller en

kommunesag. Det var derimod transportveje til afsætningsstederne, købstæderne. Behovet for en god vej kunne ikke underbygges bedre end ved påberåbelsen af, at den var stedets købstadsvej.⁶⁷

8. Bivejsregulativet

Kunne sogneforstanderskabet således i ganske vidt mål selv bestemme farten og arten af vejforbedringerne på de offentlige biveje i kommunen, så ligger det nært, at lokalsamfundet måtte ønske sig en tilsvarende indflydelse på, hvilke veje der overhovedet skulle stå under offentlig omsorg. Og det var ikke nogen uvæsentlig sag. Det var jo ikke alle mindre veje i kommunen, der kunne vedligeholdes og forbedres ved kommunal foranstaltning. Det var kun dem, der var optaget på det såkaldte »regulativ«, dvs. en fortegnelse over biveje, der var undergivet offentlig tilsyn. Omfanget af biveje på regulativet satte et maksimalt mål for den kommunale arbejdsbyrde.

Ud over disse offentlige biveje var der faktisk endnu to typer af veje i sognene. Der var de rent private veje og dertil en del veje, der var såkaldte »alfare« veje, dvs. de kunne benyttes af alle. Det var veje, der var udlagt i forbindelse med udskiftningerne og således offentlig ejendom, men alligevel var de ikke anset for så betydningsfulde, at de skulle på regulativet. Begge slags veje var nærmest »lovløse« i den behandlede periode. Først i 1865 kom der med lov om private veje (af 14/4 1865) regler for disses istandsættelse og vedligeholdelse, mens de tiloversblevne udskiftningsveje forblev stedbørn i systemet. Den nye vejlov af 21. juni 1867 ville rigtignok ophæve denne mellemform mellem private og egentlige offentlige veje, men i praksis lykkedes det ikke ganske.⁶⁸

Sogneforstanderskaberne skulle sammen med politimesteren hvert tredje år afgive forslag om, hvilke veje i kommunen man ønskede at holde som offentlige biveje, og amtsrådet udfærdigede så det gældende regulativ for hele amtet og lod det publicere sammen med rådets forhandlinger. Det var efter de gældende lovsteder, landkommuneanordningens §17 og vejforordningens §28, ikke ganske klart, om amtsrådet kun kunne ændre i de indkomne forslag, hvis sogneforstanderskab og politimester var uenige, i hvert fald var Ålborg amtsråd i tvivl, men den tvivl blev snart bortvejret af Rentekammeret. Amtsrådet havde i alle tilfælde afgørelsen, og ville sogneforstanderskabet ikke anerkende de

foretagne forandringer, havde det kun muligheden for appel til Rente-kammeret, siden Indenrigsministeriet, tilbage.⁶⁹

Det tog sin tid, inden bivejslisten blev færdiggjort i Ålborg amt. Alle-rede fra amtsrådets første møde i maj 1842 udgik der besked til sogne-forstanderskaberne om at indgive forslag. Men alligevel gik der næsten to år med at afvente forslagene, få dem bearbejdet og endelig omsat i færdige regulativer. Det var bestemt heller ikke nogen lille sag at få på plads. Uden fortilfælde og faste retningslinier kunne 60 uerfarne kom-muners forslag kun blive en broget samling, som de fem politimestre i amtet nok kunne jævne på, men langt fra bringe i endelig harmoni.

Det samarbejde om forslagene mellem sogneforstanderskab og politi-mester, der var forudsat i kommunaloven, foregik ikke – naturligvis havde man nær sagt – sådan, at man ved forhandling søgte at nå frem til et fælles forslag for kommunen. Det kunne man ellers – ikke mindst ved en aktiv indsats af autoritet fra politimesterens side – nok være nået frem til mange steder. Som det var, kunne sogneforstanderskaber-ne frit opstille deres forslag til biveje, og det kunne politimesteren så i sin tur acceptere, supplere eller moderere. Selv om Gerding-Blenstrup kommune, hvor politimesteren foreslog 14 biveje og sogneforstanderska-bet slet ingen, utvivlsomt var en undtagelse, så betød den fulgte proce-dure dog, at amtsrådet i reglen fik to forskellige forslag pr. kommune, dvs. i alt snarere 120 end 60 forslag at tage stilling til.

I amtsrådet havde man nok regnet med, at sogneforstanderskabernes forståelige tilbøjelighed til at holde de offentlige bivejes tal nede ville afbalanceres af politimesterens pligt til i lovens og det offentliges inter-esse at få alle rette veje med. Forslag afgivet i enighed var således det ideelle, men »overbud« fra politimesteren kunne i øvrigt ikke komme bag på nogen. Virkeligheden viste sig at være knap så enkel. Enighed mellem de to forslagsstillere var ikke i sig selv en garanti for det rette resultat, og det uventede, at kommunen foreslog flere veje end politime-steren, var slet ikke nogen enestående situation.⁷⁰

Går vi tættere på vores enkeltkommune, dvs. Gunderup-Nøvling, får vi syn for regulativets noget ubehjælpssomme tilblivelsesproces. Først foreslog sogneforstanderskabet for Gunderup sogns vedkommende 7 biveje optaget. Tre dage senere sendte politimesteren forslaget videre til amtsrådet, idet han tilføjede 3 veje (af hvilke den ene i øvrigt var fejl-skrevet). Det meddelte han sogneforstanderskabet, der i sit næste møde

opstillede en ny liste med alle de hidtil foreslåede veje, samt yderligere 3 nye, så der nu i alt var bragt 13 biveje i forslag.⁷¹ Hertil føjede amtsrådets forberedende komite nok en vej, som sogneforstanderskabet siden erkendte at have glemt.⁷² Disse 14 veje godkendtes af amtsrådet, men 3 af dem var alligevel ikke på regulativet, da det først forelå trykt. Fejltagelsen blev så rettet ved trykningen af regulativet for den næste treårsperiode (se tabel 5.02, vejene L 28, 31 og 32). For Nøvling sogns vedkommende var der uoverensstemmelser mellem sogneforstanderskabets egen version af regulativet og amtsrådets i 18 år, inden de blev bragt ud af verden (se tabel 5.01, vejene F 26, 28 og 31).

Sådanne små skævheder lod ikke til at genere det 19. århundredes

Tabel 5.01. Offentlige biveje i Nøvling sogn 1842-1867 (opstillet efter 1867-regulativet)

Regulativ 1867	Vejstrækning	Vejlængde km	Optaget på regulativ år
F 26	Nøvling-Ålb./Hadsund landevej (Gistrup Mølle)	3,4	(1843) 1861
F 27	Gug vase-Visse-Gultentorp-Nøvling	4,4	1843
F 28	Nøvling-Sæderup-Lundby skel	1,6	(1843) 1861
F 29	Nøvling-Oppelstrup skel	2,3	1843
F 30	Nøvling-Lundegårde-Gistrup	3,4	1843
F 31	Gultentorp-Poulstrup skel	0,6	(1843) 1861
F 32	Nøvling-Pederstrup skel	1,8	(1843) 1849
F 33	Sæderup-Nøvling/Gistrup Mølle vejen	2,0	1843
F 34	Sæderup-Nøvling/Gunderup vejen (Oppelstrup)	1,3	1858

Årstal i parentes angiver sogneforstanderskabets forslag, der ikke blev afslået, men heller ikke anført i amtsrådets officielle regulativ det pågældende år.

Kilder: Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 56/1843, G-N forhandlingsprotokol 21/2 1843, Ålb. amtsråds forhandlinger 12/3 1849, 26/2 1858, 28/2 1861, 28/2 1867.

kommunale ånder synderligt. Man fungerede efter de forslag, man havde indsendt og ikke fået afslag på, det var realiteten. Ved en klagesag gjorde sogneforstanderskabet tørt opmærksom på, at vejen slet ikke var på det publicerede regulativ, det havde amtsrådet glemt, men den ville i øvrigt blive grundforbedret efter arbejdsplanen i det næstfølgende år.⁷³

I en anden situation tog sogneforstanderskabet sig nogle lodrette friheder i forhold til reglerne. Vejene på regulativet var sat der for at markere, at de var offentlige, og at det dermed var dem og kun dem, kommunen skulle befatte sig med. Det var systemet i al sin klare enkelthed, og sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling fik endda til overflod dette specielt indskærpet i 1852 af Indenrigsministeret via politimesteren.⁷⁴ Ikke desto mindre fandt man det opportunt et par år senere, midt iblandt en række andre vejaktiviteter, på det nærmeste at nyanlægge et par irregulære veje af en ikke ganske ubetydelig længde (4,0 og 1,3 km). Man besluttede »at afstikke, sammenpløje og afrunde« vejene og placere dem dermed i »begynderklassen« på vejstandardskalaen. Man førte frisk væk til protokols (om den ene af vejene), at man ikke anså den for »at være så befærdet, at den egner sig til optagelse på regulativet«, men man fandt det alligevel rimeligt, at det pågældende arbejde blev udført af sognets beboere.⁷⁵ Man ville altså godt sørge for anlægget af en vej, men ikke siden være forpligtet på den som regulativvej. Den ene vej kom i øvrigt senere på regulativet.⁷⁶

Perioden igennem skete der en række ændringer af regulativet, og her var det karakteristisk, at forslagene herom, både om nye offentlige veje eller om at tage gamle ud af listen, kun yderst sjældent kom fra politimester og amtsråd. Deres rolle i sagerne var så at sige at ligne ved advokatens henholdsvis dommerens. Af de enkelthenvendelser, som amtsrådet løbende modtog inden for treårsperioden, kom næsten 100% fra lokalsamfundene. Og heraf var de positive initiativer, bestræbelserne for at få flere nye biveje ind under kommunens omsorg, langt i overtal. Og den samme tendens har givetvis gjort sig gældende ved de periodiske revisioner af regulativet, al den stund antallet af offentlige biveje i amtet steg fra under 500 i 1840'erne til 663 ved den sidste opgørelse i 1867.⁷⁷ Og er disse tal end ikke eksakt sammenlignelige, fordi vejene i nogle tilfælde kan have været opdelt forskelligt på de to tidspunkter, så er dog tendensen, et stigende antal veje på lokalt initiativ, umiskendelig.

De løbende enkelthenvendelser til amtsrådet udgik fra såvel de kom-

Tabel 5.02. Offentlige biveje i Gunderup sogn 1842-1867

Regu- lativ 1867	Vejstrækning	Vej- længde km	Optaget på regulativ år
L 22	Gunderup-Vårst	2,4	1843
L 23	Gunderup-Torderup	2,6	1843
L 24	Gunderup-Nøvling skel	2,4	1843
L 25	Gunderup-Mjels (Ferslev skel)	3,8	1843
L 26	Fjellerad-Vårst	2,8	1843
L 27	Fjellerad-Håls bro	3,7	1843
L 28	Håls-Lindenborg	0,8	(1843) 1845
L 29	Håls bro-Flamsted	1,6	1843
L 30	Flamsted-Volsted skel	1,7	1843
L 31	Flamsted-Oppelstrup	4,6	1843 (1845) ud 1855
	Flamsted-Gunderup/Mjels vejen	2,5	(1843)
L 32	Flamsted-Mjels skel	1,6	(1843) 1845
L 33	Oppelstrup-landevejen	1,0	1861
L 34	Vårst-Gudum bro	1,6	1843
L 35	Gudum bro-Torderup-Skovstrup- landevejen (Lundby krat)	5,1	1843
L 36	Skovstrup-Lundby	1,5	1843
L 37	Lundby-Sæderup skel	1,0	1843
L 39	Ålborg/Hadsund landev. (Lundby teglværk)-Romdrup bro	0,9	1855

Opstillet efter 1867-regulativet. Årstal i parentes angiver sogneforstanderskabets forslag, der ikke blev afslået, men heller ikke anført i amtsrådets officielle regulativ det pågældende år.

Kilder: Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 56/1843, G-N forhandlingsprotokol 21/2 1843, Ålb. amtsråds forhandlinger 11-12/11 1845, 21/5 1855, 28/2 1861.

munale organer som direkte fra beboere. Henvendelserne fra sogneforstanderskaberne var her i undertal, utvivlsomt fordi disses ønsker om ændringer i overvejende grad var opsamlet på de forslag, kommunerne hvert tredje år skulle indgive. Sogneforstanderskaberne ønskede i de fleste tilfælde optagelse af nye veje på regulativet, men ønsker om ophævelse var dog ikke sjældne. Hovedparten af de separate henvendelser kom

fra private, enkeltpersoner eller grupper af beboere, og her var det næsten udelukkende ønsker om nye offentlige veje, det drejede sig om.⁷⁸

Det er nærliggende at forestille sig de mange direkte beboerhenvendelser som lokale ønsker, der ikke havde vundet genklang i det hjemlige sogneforstanderskab, og et nærmere indblik i disse sager viser oftest, at sådan var det; at sagen var affødt af uoverensstemmelse mellem beboerne og sogneforstanderskabet eller dets flertal. Beboerhenvendelserne til amtsrådet afdækker således nogle interne modsætninger i kommunen, og – hvad der her er mere interessant – de er igen et vidnesbyrd om den vældige lokale interesse for bedre veje i tiden.

Henvendelserne fra beboerne førte imidlertid langt fra altid til noget. Amtsrådet afviste disse ønsker i stort omfang, større end det var tilfældet med sogneforstanderskabernes henvendelser. Forklaringen herpå behøver ikke at være forskelsbehandling fra amtsrådets side, men snarere, at de veje, der blev foreslået af beboere separat, har været sværere at begrunde og berettige. Efter sagerne at dømme traf amtsrådet primært sine afgørelser ud fra de foreskrevne kriterier for, hvilke veje der skulle være offentlige biveje: sogneveje, veje til købstad, kirke, mølle osv. Men herudover tog man som for vejforbedringernes vedkommende et skønsomt hensyn til vejenes benyttelse og sognets evne. Var der tvivl eller uenighed, indhentede man erklæringer fra sogneforstanderskab og politimester, og man tog nok mest efter den forventet upartiske sidste.⁷⁹

Men i øvrigt var amtsrådet suverænt, hvad regulativsager angik, og de utilfredse appeller til Rentekammer eller ministerium førte som nævnt kun sjældent til noget resultat.⁸⁰ Et sogneforstanderskab, der efter modgang både hos amtsråd og ministerium ville gå til domstolene med en sag om et vejanlæg, som amtsrådet havde beordret, fik af ministeriet at vide, at en sådan administrativ afgørelse ikke kunne hen skydes til domstolene.⁸¹ Alt i alt må det dog siges, at henvendelser til amtsrådet ikke var uden udsigt, heller ikke for private, når forslaget vel at mærke var rimeligt begrundet i forhold til lovens bestemmelser.

På ét punkt gav bestemmelserne særlige problemer. Det var spørgsmålet om veje til enkeltliggende gårde. De måtte jo nødvendigvis være de pågældende gårdfolks vej til købstad, kirke og mølle m.m., men skulle de også være offentlige og dermed sager for kommunen? Amtsrådet i Ålborg var indbyrdes uenigt, men fik i 1844 den rene besked af Rentekammeret, at disse veje skulle betragtes som veje under offentligt til-

syn.⁸² På den konto fik et amtsrådsmedlem, en del gods- og gårdejere en kommuneholdt vej helt op til deres gårde, ofte på trods af sogneforstanderskabets og politimesterens modstand.⁸³ Opfattelsen af disse veje som kommunale kunne dog ikke opretholdes, og i hvert fald i 1850'erne var den forladt.⁸⁴

9. En vejsag med problemer

En regulativsag i Gunderup-Nøvling, der rummer flere typiske og kontroversielle momenter, skal vi se lidt nærmere på. Det var vejen fra Flamsted til Ooppelstrup, det drejede sig om. Flamsted var en af kommunens mindste lokaliteter. En mølle, to store gårde, et par huse med jord og en lille håndfuld daglejerfamilier, det var, hvad den bestod af. Ved folketællingen i 1850 boede der 72 sjæle svarende til 4,3% af kommunens samlede folketal. Af vælgere til sogneforstanderskabet var der 3, mølleur og de 2 gårdmænd, mindre end 3% af vælgerne i kommunen.

Flamsted lå regionalt ret isoleret i kommunens sydvestligste hjørne, adskilt fra de centrale landsbyer af store, uvejsomme hedestrækninger og et stærkt kløftet bakketerren. Afstandene var relativt store, over 3 km til nærmeste by (Håls) og 4¹/₂-5 km til Ooppelstrup eller kirkebyen

Flamsted lå tydeligvis temmelig afsides i kommunens sydvestlige hjørne.

0 5 10 km

Gunderup over heden; ad den eksisterende vej over Håls og Fjellerad var vejen bare til Gunderup et par kilometer længere.

I den første regulativrunde i 1842-43 havde sogneforstanderskabet foreslået, at vejen fra Flamsted til Oappelstrup skulle være med blandt de offentlige biveje. Hvis der overhovedet var en vej på dette tidspunkt, har det i det højeste været et spor over heden. Men man anerkendte altså Flamstedbeboernes behov for vejen, og formentlig har man også, som det siden fremgik, troet, at vejen var udlagt som offentlig vej i udskiftningstiden, og det var naturligvis i sig selv en god grund til at overveje dens kandidatur. At Flamsted havde en habil kommunalmand i sogneforstanderskabet i den første tid, møller Andreas Juel, kan meget vel have haft sin betydning.⁸⁵

Efter 1840'erne igennem at have arbejdet med de vigtigere veje besluttede sogneforstanderskabet i 1851 at gøre noget ved Flamsted-Oappelstrupvejen. En komite blev nedsat, vejen blev afstukket, og efteråret 1851 og måske foråret 1852 blev en stor del af vejen nærmest Flamsted indkastet, dvs. forsynet med grøfter og planeret.⁸⁶ Men på et tidspunkt gik arbejdet i stå. For de arbejdsydende beboere i det øvrige sogn var der lange afstande at gå og køre, arbejdet var stort og kun til nytte for få, og der viste sig en betydelig modvilje blandt dem, der skulle yde det.⁸⁷

Sogneforstanderskabet lod vejen hvile ufærdig (der var nu ikke læn- gere nogen fra Flamsted i forsamlingen), og da regulativet næste gang skulle fornys, foreslog man vejen taget af med den begrundelse, at den blev meget lidt benyttet.⁸⁸ Flamstedfolkene protesterede straks til amts- rådet. Vejen var både kirke-, jordemoder- og købstadvej for dem selv og endda møllevej for dem i Gunderup og Oappelstrup, der ville lade deres korn male i Flamsted mølle. I øvrigt ville man have vejen gjort færdig og forsynet med grus. Den ellers benyttede vej over Håls var en omvej på 1½ fjerdingvej (ca. 2¾ km).⁸⁹

I den erklæring, sogneforstanderskabet blev afæsket, kunne man anføre, at vejen aldrig havde været Flamsteds købstadvej, det var vejen over Ferslev, og desuden var omvejen over Håls kun ½ fjerdingvej (ca. 0,9 km) (sandheden lå midt imellem). Endelig vidste man nu, at vejen slet ikke var udlagt på udskiftningskortet, så det var overhovedet en fejl, at vejen i sin tid var blevet optaget på regulativet.⁹⁰ Politimesteren erklærede hertil, at han på dette grundlag ikke kunne anbefale vejen

optaget på regulativet for tiden, og det så meget mindre, som Gunderup sogn stod meget tilbage med istandsættelsen af sine veje i øvrigt.⁹¹ Amtsrådet fulgte sogneforstanderskab og politimester. Man ville ikke »for tiden« pålægge sogneforstanderskabet at opføre vejen på regulativet.⁹² Og det blev den følgelig ikke.

Politimesterens og dernæst amtsrådets accept af sogneforstanderskabets ønske var således ikke absolut og ubegrænset. Det var ikke en sag om vejens uantagelighed som offentlig bivej, men om kommunens evne til »for tiden« at kunne magte opgaven. Man slikkede endnu de økonomiske sår efter anlægget af en ny bivej, som netop nu blev optaget på regulativet.⁹³ Ikke desto mindre søgte sogneforstanderskabet to andre, mindre biveje optaget på programmet året efter (1856), hvilket både politimester og amtsråd accepterede uden ophævelser, men dog først til ikrafttræden fra næste treårs periode (1/1 1858).⁹⁴

Ved denne regulativfornyelse var Flamstedbeboerne atter fremme med ansøgning til amtsrådet om deres vej, men med samme negative resultat som tre år før.⁹⁵ Året efter gik de imidlertid videre med sagen til Indenrigsministeriet, og i sin erklæring hertil var politimesteren slået om, idet han nu anbefalede, at vejen fra Flamsted indtil skæringen af Gunderup-Mjelsvejen, dvs. den del af vejen, der i videst omfang allerede var indkastet, blev optaget på regulativet. Ham fulgte amtsrådet, og ministeriet resolverede overensstemmende med en tilføjelse om, at vejen skulle istandsættes forsvarligt.⁹⁶

Sogneforstanderskabet strakte dog ikke gevær af den grund. Formanden, C. Jelstrup, der i denne periode også var medlem af amtsrådet, var en erfaren politiker, og han vidste utvivlsomt, hvilke strenge man skulle slå på. Når vejen ikke var udlagt som offentlig ved udskiftningen, så var grunden, den lå på, altså privat og skulle erhverves af kommunen. Man skrev først til Flamstedfolkene, at når det var sådan, måtte de afgive den jord, vejen løb på over deres grund, gratis til kommunen. Ellers ville man ikke kunne foretage noget til vejens istandsættelse.⁹⁷ Flamstedboerne klagede fortørnet over sogneforstanderskabets forhalingsmanøvrer, men dette fortsatte ufortrødent sin kurs. Vejen gik også over andre byers grunde, det blev målt op, og formanden kunne nogle måneder senere meddele politimesteren, at til vejen skulle der i alt erhverves over 4 tdr. land. Politimesteren var lidt forundret over de erstatningskrav, der nu dukkede op, men på amtmanden gjorde oplysningen så

meget indtryk, at han lovede – ifald Flamstedboerne ikke gav afkald på erstatning – at støtte et eventuelt andragende fra sogneforstanderskabet om ændring af ministeriets resolution.⁹⁸

Det virkede. Flamstedboerne så deres skanser falde og blev omgående yderst imødekommende. De tilbød nu ikke bare frafald af enhver erstatning for afgivet jord, men også at de ville udføre den manglende indgrøftning, istandsættelsen af vejen i øvrigt og endelig den løbende vedligeholdelse. Sogneforstanderskabet sagde ikke nej tak, men amtmanden greb ind. Vedligeholdelse af en offentlig vej påhvilede under alle omstændigheder kommunen. Det samme gjorde den første istandsættelse, men her ville han dog se igennem fingre, hvis Flamstedboerne ville gøre det frivilligt.⁹⁹

Flamsted fik sin formentlig velberettigede vej, men det kostede kamp, jord og arbejde. At de lokale beboere ville afse så meget for at få en vej, siger slet ikke så lidt om trangen og hangen efter bedre veje i tiden.

10. Naturalarbejde kontra betalt arbejdskraft

De ressourcer, man i udgangspositionen havde at gøre med til arbejdet på bivejene, var, som det havde været gennem århundreder, den muskelkraft, landboerne og deres heste kunne præstere. Den befrielse fra pligtarbejdet, statshoveriet, som man med vejlovgivningen af 1841 opnåede for hovedlandevejenes vedkommende og for en stor del også for de mindre landeveje, omfattede som nævnt ikke bivejene. Her var statshoveriet bare blevet til kommunehoveri, kunne man med fuld ret have sagt.

Arbejdspligten hvilede først og fremmest på hartkornet, »det vejpligtige hartkorn« vel at mærke, og det var således gårdmændene eller gårdene, der var hovedleverandører af arbejdskraft. Dette hartkornsgrundlag blev udvidet i 1850, da den unge Rigsdag ophævede alle tidligere privilegier på jord og dermed gav godsejere, præster o.a. pligt til at bære offentlige byrder af deres jord som alle andre.¹⁰⁰ For kommunerne betød det, at de faste byrder skulle fordeles på en ny måde, og det kunne godt give problemer, men til gengæld havde man i det lange løb fået et kærkomment tilskud af ressourcer.¹⁰¹

Husmænd og andre arbejdsføre småfolk måtte også yde deres del af vejarbejdet. Det var hidtil sket efter lokale traditioner, der kunne være mere eller mindre belastende. Men også her skete der noget. Som led i

reformerne omkring systemskiftet blev der sat grænser for husmænds og indersters offentlige arbejde. Tre arbejdsdage om året, heri inkludert vejarbejde, var det højeste, der herefter kunne kræves af dem.¹⁰²

Det er ikke ganske let at finde udtryk for, hvor stor indsatsen af arbejdskraft på bivejene var i de unge kommuner. Vi er i høj grad afhængig af spredte og tilfældige kildeopgivelser. De naturalpræstationer, der var tale om, skulle ikke føres til regnskab eller indberettes til højere myndigheder, og først fra periodens sidste tredjedel har vi en række nogenlunde systematiske, men summariske opgørelser, indkrævet af det nyoprettede Statistiske Bureau.¹⁰³

For Gunderup-Nøvling vedkommende har vi, når det gælder den faste, løbende vedligeholdelse, resultatet af en opmåling af bivejene i Nøvling sogn i 1853 som rettesnor. Opmålingen skulle danne grundlag for en ny inddeling af sognets veje i vejparter til vedligeholdelse, og den førte til, at jordbrugerne for hver tønne hartkorn, de havde, skulle holde 58 favne eller knap 110 meter vej. En gennemsnitsgårdmand med $4\frac{3}{4}$ tdr.htk. skulle således stå for ca. en halv kilometer af sognets 17 km biveje. Dvs. et ganske pænt stykke pr. mand (eller gård). Hvor meget arbejde, der var på vejstykket målt i tid, ved vi ikke. Det kan naturligvis have varieret ganske meget alt efter vejens beskaffenhed, gårdmandens dovenskab og overhundredes nidkærhed. Men i en klage til ministeriet anførte man »60 favne« pr. td.htk. som noget meget byrdefuldt.¹⁰⁴

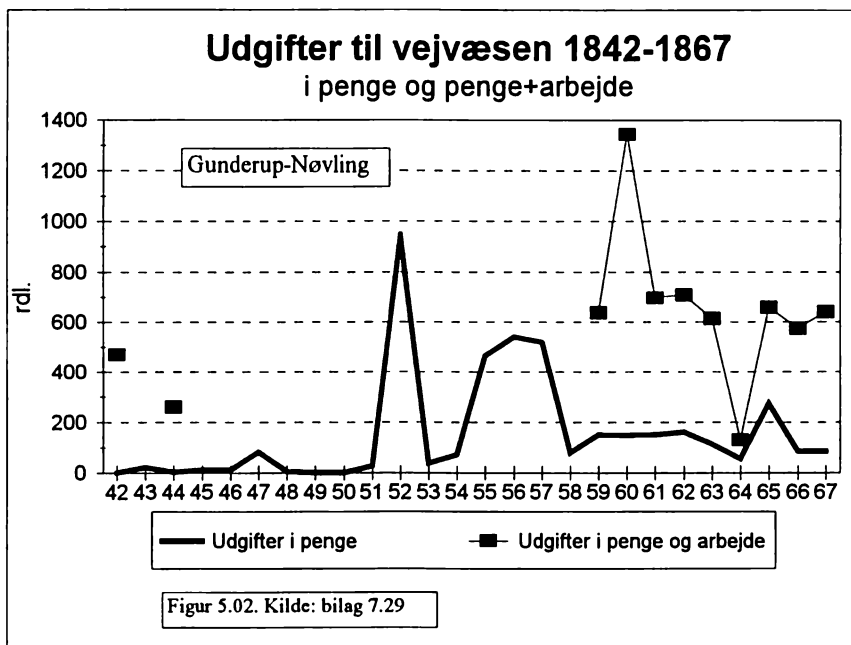
De nævnte statistiske indberetninger giver os fra 1859 til 1867 en serie af tal for de spand- og gangdage, der blev pålignet og præsteret af beboerne i Gunderup-Nøvling, opgivet af kommunen selv. Da vi ved, at den løbende vedligeholdelse i disse år blev varetaget på anden måde, tør vi slutte, at opgivelserne udelukkende gjaldt de større vejarbejder. Til disse arbejder blev der således i den pågældende periode udskrevet i alt 1.395 spanddage og 3.197 gangdage eller, når vi ser bort fra krigsåret 1864, hvor al hestekraft var rekvireret til militære formål, i årligt gennemsnit ca. 175 spanddage og knap 400 gangdage. Det betød med andre ord, at hver af de ca. 120 gårdmænd til anlæg eller forbedring af bivejene var ude med heste og vogn $1\frac{1}{2}$ dag om året. Hertil kom så gangdage, dvs. arbejdsdage med spade og skovl, men de skulle dog ikke leveres af gårdmændene alene. Her har de knap 200 husmænd, håndværkere og andre husstandsoverhoveder uden for gårdmandsstanden, givetvis måttet yde deres pligtige dagværk.

traktlig aftale med folk, man mente kunne udføre arbejdet til en acceptabel pris. Omkostningerne måtte man så dække gennem udskrivning af skatter.¹⁰⁵

Om man ville benytte muligheden, var helt klart sogneforstanderskabets ret og afgørelse.¹⁰⁶ Amtsråd og andre højere myndigheder anbefalede denne finansieringsform, der bl.a. betød, at man kom uden om besværlige spørgsmål om fordelingen af vejarbejdet og om husmændenes arbejdspligt på vejene overhovedet.¹⁰⁷ Når overgangen fra naturalie- til pengeøkonomi på vejområdet, uanset de stadige anbefalinger, kom meget langsomt i gang og i øvrigt langt fra blev ført til ende i sogneforstanderskabernes tid, skyldtes det givetvis beboernes konservatisme. Man slap nødigt det kendte, før man var sikker på fordelene ved det nye.

I Gunderup-Nøvling anvendte man fra begyndelsen og 1840'erne igennem altovervejende det traditionelle naturalarbejde på bivejene. I disse år var anlæg af stenkister snart sagt de eneste pengeudgifter på kommunens vejregnskaber.¹⁰⁸ Spørgsmålet om betaling for de egentlige vejarbejder har naturligvis meldt sig i adskillige sammenhænge, men er ofte strandet på modvilje blandt gårdmændene. Vi har bevaret en ganske bemærkelsesværdig udtalelse fra sognefogden for Gunderup sogns søndre distrikt, Frantz Johannsen, der illustrerer dette. Han skrev til sin overordnede, politimesteren, at »sogneforstanderskabet mildest talt vedbliver at være svage nok til at give efter for en del af beboernes ønsker om at beholde deres mål på vejene (vejparter)« i stedet for at få dem bortliciteret. Hvilket ifølge sognefogden var en del af forklaringen på vejenes utilfredsstillende tilstand.¹⁰⁹ Og dette eksempel på beboernes hængen ved naturalarbejdet er ikke alenestående.¹¹⁰

Efter Treårskrigen tog man dog fat på problemet, og man satte til en begyndelse enkelte større arbejder i licitation.¹¹¹ Og fra midten af 1850'erne tog man skridtet fuldt ud, idet man i nogle år udliciterede de samlede vejarbejder i henholdsvis Gunderup og Nøvling sogne.¹¹² Men inden 1860 havde man sadlet om igen, og i 60'erne var vægten for de større arbejders vedkommende tydeligvis forskudt i retning af naturalarbejde. Udskrivning af beboerne til vejarbejde kom igen, og pengeudgifterne faldt kendeligt, fra 313 rdl. i 1850'erne til 133 i 1860'erne i årligt gennemsnit.¹¹³ Sammenholdes de præsterede gang- og spanddage ifølge opgivelserne, omregnet til penge, med pengeudgifterne efter regnskaberne, viser det sig, at 80% af vejarbejdet udførtes in natura i 1860'erne.¹¹⁴

Figuren viser vejvæsenets omkostninger i penge for hele perioden; brugbare tal for arbejdsydelse har vi først fra 1859. De to værdier for 1842 og 1844 er rekonstruerede og formentlig minimale. At vejarbejdet under krigene 1848-50 og 1864 nærmest var gået i stå, ses tydeligt.¹¹⁵ Tallet for 1852 er også ekstraordinært, idet det indeholder betalingen for det fælleskommunale projekt, hvor omkostningerne gik ud af kontrol (se 5.1.4 ovenfor). Men ellers illustrerer kurverne udmærket »privatiseringsgraden«. Lave pengeudgifter markerer høj andel af naturalarbejde, høj pengekurve som midt i halvtredserne omvendt stærk udlicitering.

Til spørgsmålet om arbejdsformen knytter sig et par følgefænomener. Når arbejdet i så vidt omfang, som tilfældet var, skulle udføres af bønderne selv, måtte det indrettes efter rytterne i landbruget. Det var de samme heste- og arbejds kræfter, der skulle drive landbruget og vejarbejdet, og her havde landbruget absolut første prioritet. Vejene skulle istandsættes på den for vejarbejdet belejligste og »for landmanden mindst besværlige tid«,¹¹⁶ og det var først og fremmest forår/sommer efter såning og andre markarbejder, helst fra midten af maj eller senest begyndelsen af juni.¹¹⁷ Tiden om efteråret efter afsluttet høst kunne dog

også bruges, især til mindre reparationer, men her kunne vejrguderne nemmere komme vejarbejdet på tværs.¹¹⁸

Når vejarbejdet blev udliciteret eller bortakkorderet, var det i vidt omfang bønderne selv, fortrinsvis kommunens egne, der påtog sig det. I en tid, hvor vejentreprenører ikke fandtes, i hvert fald ikke i et omfang, der stod i forhold til de kommunale bivejsarbejder, var det muligt for kyndige bønder at skabe sig en kontant biindtægt. På spørgsmålet, om sogneforstanderne også selv måtte påtage sig det betalte arbejde, lød Kancelliets salomoniske svar i 1845, at det vel ikke var imod loven, men at det dog måtte anses for mest passende og også gavnligt for sagen, at medlemmer af sogneforstanderskaberne ikke påtog sig disse entrepriser.¹¹⁹ I 1865 så de højere myndigheder anderledes kontant på sagen, og det blev af Indenrigsministeriet lige ud sagt, at sogneforstandere ikke måtte påtage sig arbejde, som kontrolleredes af sogneforstanderskabet.¹²⁰

Da man i slutningen af 1850'erne opgav den storstilede privatisering og vendte tilbage til naturalarbejdet, fulgte den rutinemæssige vedligeholdelse af bivejene ikke med. Den betalte man sig stadig fra, men nu, fra 1858, på den måde, at kommunen regulært ansatte folk, »vejmænd«, til – for et år ad gangen – at udføre arbejdet. Disse »vejmænd« skulle ifølge aftalen holde vejene jævne, oprense »stoppesteder« i grøfterne, holde stenkisterne rene og skaffe afløb for vand, der var opsamlet på vejene.¹²¹ Ordningen blev for så vidt en succes, som man forlængede den år efter år perioden ud.

11. Vejarbejdets organisation

Hvordan administrerede nu sogneforstanderskabet i det daglige dette vejevæsen? Bivejsnettet var et stort, konkret, fysisk apparat, hvis forvaltning krævede en ikke ubetydelig indsats af sogneforstanderne. De arbejder, man besluttede at udføre, skulle organiseres og sættes i værk, de skulle alt efter deres karakter overvåges undervejs og til slut kontrolleres for ret udførelse.

Gennemførelsen af vejarbejderne forudsatte, at sogneforstanderskabet havde de nødvendige eksekutive beføjelser til rådighed. Det var først og fremmest retten til at udskrive beboerne til arbejde på vejene og til at ligne pengeudgifterne på hartkornet, hvis der var tale om betalt arbej-

de. Ingen af disse grundlæggende beføjelser var udtrykkeligt anført i landkommuneanordningen, sådan som det var tilfældet med hensyn til ligning til fattig- og skolevæsen, men at det lå i lovens ånd og forståelse var uden for tvivl, hvilket også blev bekræftet i de følgende års tilkendegivelser fra Kancelli og ministerium. Og nogen overgrænse for ydelserne var ikke fastsat. Det var vejenes behov, der skulle bestemme udskrivningens størrelse.¹²² Mødte folk ikke til det udskrevne arbejde, kunne de mulkteres til det, fx ved dagbøder, der fordobledes hver uge. Alternativt kunne man lade det forsømte arbejde udføre mod betaling på de pligtiges bekostning.¹²³ Skyldige beløb skulle inddrives ved udpantning.¹²⁴

En anden forudsætning måtte også være på plads. Ville sogneforstanderskabet anlægge en vej på et nyt sted, var man i begyndelsen helt afhængig af de pågældende grundejeres villighed til at afstå den nødvendige jord. En enkelt mand kunne blokere en vejplan; det skete ved den allerførste større vejsag i Gunderup-Nøvling.¹²⁵ Først efter lov af 20. august 1853 kunne den kommunale bestyrelse ekspropriere jord til biveje, der ansås påkrævede af almenvellet, naturligvis mod fuld erstatning. En nødvendig beføjelse for vejbestyrelsen.

Til vejvæsensbeføjelserne hørte også den økonomisk ganske betydningsfulde, at man kunne tage grus fra grusgrave, hvor de fandtes, uden at betale for det. Ejeren kunne kun tilkomme erstatning for eventuelle skader, gravningen og transporten af gruset påførte hans marker.¹²⁶ Retten til at tage grus var i sig selv ikke nok. Der skulle være grusforekomster og det helst inden for overkommelige afstande, og det kunne godt være et problem.¹²⁷

Sogneforstanderskaberne er næppe i almindelighed faret frem med bål og brand over for beboerne. Oftest har man utvivlsomt delt den almindelige interesse i lave udgifter og ditto skatter, og hvor egentlige interessemodsætninger var til stede, fx ved nødvendige jordafståelser, har man sikkert længst muligt søgt mindelige og billigere ordninger.¹²⁸ I Gunderup-Nøvling anskaffede kommunen i flere tilfælde jord til vej anlæg gennem regulært køb fra beboerne.¹²⁹ Egentlige tvangsafståelser mod erstatning er derimod ikke set i kommunen, men sine steder er ekspropriationsreglerne naturligvis blevet benyttet.¹³⁰

I tilfælde af forsømmelser med vejarbejde eller vejbidrag kunne det blive nødvendigt at bruge de sanktionsmidler, man havde. I forbindelse med den vej, som kommunen følte sig påtvunget (se 5.1.4 ovenfor), og

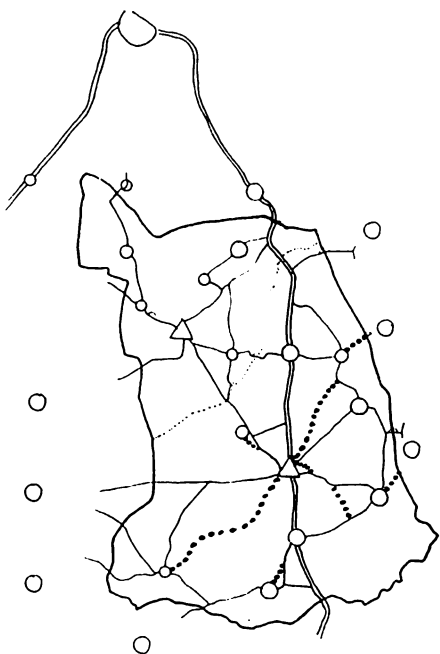
hvor udgifterne givetvis var gået ud af kontrol, måtte man i Gunderup-Nøvling nødtvungent skride til mulkering og udpantning.¹³¹ Men i øvrigt synes sager om forsømmelser af vejpligter at være relativt sjældne, vejarbejdernes generelle omfang taget i betragtning. Det var tilfældet i Gunderup-Nøvling og efter klagesagerne at dømme også i amtet som helhed. At årsagen hertil var den, at man gerne opfyldte sin borgerpligt, når sagen var fornuftig, dvs. ofte til gavn for én selv, er vel nærliggende at antage. Men sanktionstruslen og et vist gruppepres kan også have virket med.

Sogneforstanderskabet havde altså de midler i hænde, der var nødvendige for at administrere vejvæsenet. Men hvordan styrede og organiserede man så arbejdet? Her må man sondre mellem vedligeholdelsen af vejene i den stand, de nu havde, og de større arbejder, der skulle medføre egentlige forbedringer af vejnettet. De to grupper af vejarbejder blev naturligt nok grebet an på hver sin måde fra begyndelsen.

Den almindelige vedligeholdelse af bivejene var ikke det, der krævede den største administrative indsats. Forpligtelsen påhvilede de vejpligtige beboere, og sognefogden var den umiddelbare kontrollant af forholdene. Sogneforstanderskabet kom ind i billedet, når mere overordnede ting kom på bane som fx en nyfordeling af vejstykkerne til vedligeholdelse. De klager, gennem hvilke man i stigende grad gjorde sogneforstanderskabet ansvarlig for vedligeholdelsen (se 5.1.4-5 ovenfor), besvarede sogneforstanderskabet pligtskyldigt og pålagde i øvrigt – de facto på arbejdsgivermaner – sognefogden at sørge for, at vejene blev holdt i stand.¹³² Underforstået ved at lade de vejpligtige rykke ud. Efter 1858, da vejmandssystemet var indført, bestod den administrative opgave i den årlige ansættelse af vej mænd inklusive en prutten om akkorden.¹³³ Det var ofte sognefogderne, der fik disse vejmandsjob. Rationelt nok, de havde alligevel deres pligtige gang på vejene. At de derved i realiteten bragte sig i en dobbeltstilling som kontrollanter af deres eget arbejde, synes ikke at have generet nogen.

De mange stenkister, som man besluttede at lægge ned i vejene, behandlede man proceduremæssigt på linie med den rene vedligeholdelse, dvs. man fik sognefogden, senere i reglen et par menige sogneforstandere til at besørge arbejdet udført.¹³⁴ Selve arbejdet udførtes normalt af lokale beboere mod betaling. Udgifterne var ikke astronomiske (fra 3 til 16 rdl.).¹³⁵ Til de mindre sager hører også administrationen af

Offentlige gangstier i Gunderup sogn (kraftigt stiplede).

gangstier. I 1854 fik sogneforstanderskabet sig endelig – med fire års forsinkelse – taget sammen til at få opstillet et regulativ over de offentlige gangstier i kommunen, dvs. stier, der var nødvendige for den gående trafik til kirke, skole, tinghus etc.¹³⁶

Hvad angik den praktiske iværksættelse af de større vejarbejder, kom man tidligt ind på at nedsætte ad hoc-komiteer, hvis opgaver omfattede alt vedrørende gennemførelsen af et besluttet vejarbejde: forundersøgelser med returrapport til sogneforstanderskabet, beskrivelse af arbejdet, foranstaltning til udskrivning af beboerne alternativt opstilling af licitationsbetingelser, afstikning af vejlinier og frem for alt tilsyn med arbejdets udførelse.¹³⁷

Da man i midten af 1850'erne forsøgte sig med en massiv udlicitering, nedsatte man to faste udvalg, ét for Nøvling og ét for Gunderup, som hver for sig for et år ad gangen skulle tage vare på alt vejarbejde i det pågældende sogn. Løbende vedligeholdelse og de nødvendige forbedringer af vejene blev forenet i samme entreprise, og arbejdet blev udbudt i licitation for vejskifter, der i længde svarede nogenlunde til de vejstykker, gårdene havde haft til vedligehold.¹³⁸ Meningen har givetvis været

Hans Smidths maleri fra 1882 af en pige på vej til skole gengiver den hverdaglige situation i et lettere nationalromantisk skær. Turen til skolen skulle efter forskrifterne helst ikke være over to km lang. For at lette vejen til skole og kirke for gående skulle kommunerne efter loven af 4/7 1850 holde de anerkendte offentlige gangstier i orden. Men det var ikke en opgave, der havde den højeste prioritet. Kunstakademiets fotografisamling.

at få bønderne til at totalholde og forbedre deres vejstykker med en økonomisk gulerod foran næsen. Men det administrative besvær med at overskue og koordinere så mange indsatser til en tilfredsstillende helhed må have været stort. Man beholdt da også kun ordningen i nogle få år.¹³⁹ Fra slutningen af 1850'erne vendte man tilbage til systemet med ad hoc-komiteer og udstrakt brug af naturalarbejde.

12. Beslutninger, prioritering, politik

Forud for vejarbejderne lå der en række beslutninger. Hvordan lå det med dem? Kan man af sogneforstanderskabets vedtagelser og reaktioner i vejsager aflæse nogen prioritering, nogen holdninger og præferencer? En vejpolitik?

En forudsætning herfor er naturligvis, at man havde det nødvendige mål af frihed til at træffe beslutninger. Og det havde man, som det skulle være fremgået af det foregående. Både politimesterens og amtsrådets indsats koncentrerede sig om at holde sogneforstanderskaberne til ilden, at sørge for, at der skete noget. Vi har også set, at initiativerne i

overvejende grad kom fra kommunerne selv. Og det såvel på amtsplanen, når det angik, hvilke veje der skulle holdes af kommunerne, som i den konkrete kommune, når der skulle træffes beslutninger om de enkelte vejarbejder.

Ved den *almindelige vedligeholdelse* var der ikke tale om megen prioritering. Det, der her tilkom sogneforstanderskabet, var at billige udbedringen af påklagede mangler, og det foregik i den rækkefølge, manglerne opstod (eller blev påklaget). Beslutning om nedlægning af stenkister under vejene skete stort set med den samme automatik. I langt de fleste af de omkring 30 konstaterede tilfælde var der tale om forslag fra beboere, og kun i ét fandt man stenkisten overflødig, i alle de øvrige gik man ind på forslaget.¹⁴⁰

De betydende beslutninger angik de *større vejbygningsarbejder*, nyanlæg, grundforbedringer og lign. Det var her de afgørende valg skulle træffes: hvilke veje, der skulle anlægges eller forbedres; hvor meget, der skulle gøres ved dem; om beboerne skulle sendes ud på vejarbejde, eller man skulle lægge beslag på deres penge. Om en vej skulle på regulativet og holdes af kommunen, hørte også til de større beslutninger.

I sådanne sager har der givetvis langt fra altid været enighed i de kommunale forsamlinger. Vi har set, hvordan intern uenighed i hårdnakkede tilfælde kom for en dag gennem klager til amtsrådet fra majoriserede minoriteter. Men hvordan man kom frem til beslutningerne som flest, hvordan man fik udjævnet eller afgjort de meningsforskelle, der i hobetal må have været i de kommunale forsamlinger, og som ikke kom længere, det afsløres sjældent af forhandlingsprotokollens knapt-formulerede beslutningsreferat. I Gunderup-Nøvling, hvor man ikke var bange for at markere uenighed, synes man i reglen at være nået til enighed om beslutningerne i vejsager. I et enkelt tilfælde ser vi dog en uenighed, der ikke lod sig harmonisere, blive holdt fast og åbenbart i protokollens tekst.

Det var præsten i Gunderup, der ønskede sin kirkevej til annekskirken i Nøvling flyttet til det sted, hvor den faktisk var udlagt på udskiftningskortet. Der ville man efter hans mening kunne få en bedre og mere farbar vej. Foruden præsten var der otte medlemmer til stede, og af dem gik de fire ind for præstens forslag. Formanden, der var imod, klarede imidlertid situationen, idet han erklærede præsten inhabil som part i sagen. Dermed stod det 4-4, og formandens dobbeltstemme gjorde udsla-

get. Han og de tre brødre Johannsen mente ikke, at den foreslåede placering var bedre, tværtimod, og uanset det gamle kort havde vejen vundet hævd der, hvor den havde ligget upåtalte i 20-30 år eller mere. Heri var både politimester og amtsråd enige.¹⁴¹

Selv om præsten ikke fik sin vej flyttet, så erkendte sogneforstanderskabet dog, at den eksisterende vej ikke var for god, og man tog snart fat på at få den forbedret.¹⁴² Eksemplet er ikke utypisk for situationen især i kommunens tidlige periode. Det var ens egen lille Hassan med de skæve ben, det drejede sig om. Skriftlige andragender fra forskellige lokaliteter blev tilstillet sogneforstanderskabet, allerførst fra formandens egen by, Visse, i kommunens nordvestligste hjørne.¹⁴³ Sogneforstanderskabet tog gerne ønskerne eller klagerne positivt op, enten til separat behandling eller ved at lade dem indgå i de arbejdsplaner, amtsrådet eller politimesteren udbad sig.¹⁴⁴

Mens sogneforstanderskabet i den første tid – så vidt vi kan se – lod beboerønskerne bestemme rækkefølgen af de større vejarbejder, dvs. mere administrerede end styrede, så skete der i 1850'erne en tydelig ændring heri. Kommunen havde fra Gunderup politimester modtaget nogle kritiske henvendelser om bivejenes slette tilstand i sognet, og formentlig under indtryk heraf lagde man op til en mere målbevidst og sammenhængende indsats.

Mens man hidtil havde truffet sine beslutninger in pleno, så nedsatte man som tidligere berørt i 1854 to store vejkomitéer, én for Nøvling sogn og en tilsvarende for Gunderup, begge for et år og begge på 5 medlemmer.¹⁴⁵ Komiteerne skulle vurdere behovet for istandsættelser og forbedringer, opstille planer for årets vejarbejder i de to sogne og besørge dem udført efter licitation. Dvs. i realiteten en uddelegering af beføjelser. At systemet måtte indebære væsentlige fordele med hensyn til styring og prioritering, synes indlysende, og i de næstfølgende par år nedsatte man tilsvarende generelle vejkomitéer.¹⁴⁶

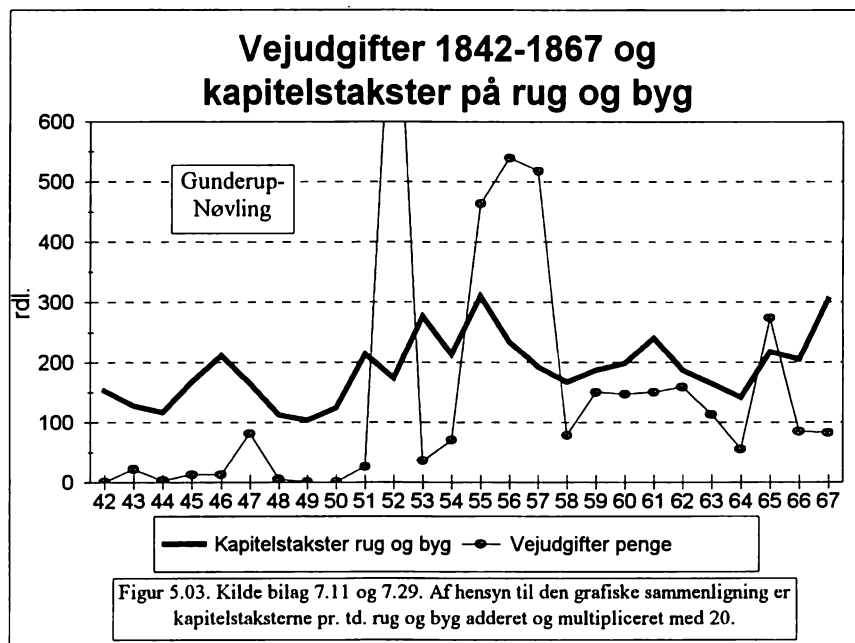
Herefter lagde man igen stilen om, og det blev atter sogneforstanderskabet som sådant, der satte skiftende enkeltveje på arbejdsprogrammet, til dels inspireret af beboerønsker, vejfarendes klager eller opfordringer fra politimesteren. Et par kraftige henstillinger fra denne sidste og amtet i 1865 om at gøre noget ved vejene blev igen efterfulgt af en forstærket indsats.¹⁴⁷

Hvad angår valget mellem beboerarbejde in natura og udførelse ved

betalt arbejdskraft, som er beskrevet ovenfor (5.1.10), førte sogneforstanderskabet ikke nogen fast politik. Man prøvede både det ene og det andet og fandt til sidst en balance mellem de to arbejdsformer, hvor naturalarbejdet havde vægten, højst tænkeligt i god overensstemmelse med beboernes holdninger.

Vi hørte ovenfor, at den »moderne« sognefoged i Gunderup på vejsagens vegne var småirriteret over, at sogneforstanderskabet ikke bare skar igennem de delte meninger og dekreterede betalt arbejde. Set fra en anden kant viser udtalelsen os sogneforstanderskabet som et organ, der lyttede til folkets røst. Andetsteds kan man se en kommune med fuld demokratisk konsekvens afholde en formelig afstemning blandt beboerne om vejarbejdets bortakkordering. Også i Folketinget var der dem, der mente, at beboerne skulle give deres accept, før overgang fra naturligt til betalt arbejde kunne foretages.¹⁴⁸

Et spørgsmål står tilbage. Hvorfor turde man satse så djærvt på betalt arbejde i 1850'erne? Som nævnt kan politimesterens kritik af vejene have været noget af en forklaring, men de generelle økonomiske konjunkturer har måske også spillet en rolle. Aftegner vi disse i form af

kapitelstaksterne på korn, og det må vel være den økonomiske realitet, der var bonden nærmest, og sammenholder dem med de kontante vejjudgifter, ser vi, at de to kurver har et udpræget parallelforløb. Tydeligt især i 1850'erne, men også enkelte års mere beskedne stigninger i pengeudgifterne, 1847 og 1865, havde konjunkturerne med sig. Det ser ud til, at man, når man fik sit korn godt betalt, når man havde penge mellem hænderne, var villig til at bruge dem på vejene. I knappere tider måtte så naturalkræfterne trække læsset.

13. Noget for noget

Når det gælder prioriteringen mellem vejene, er vore kilder ikke så gode, at vi kan komme bag om de enkelte beslutninger til de overvejelser og eventuelle interessekampe, der er gået forud. Men når vi ved slutningen af sogneforstanderskabsperioden som vist i afsnit 5.1.6 ovenfor kan konstatere, at alle de offentlige biveje i kommunen, tilsyneladende uden undtagelse, havde været genstand ikke blot for vedligeholdelse og reparationer, men for egentlige forbedringer, så ledes man til at tro, at det ikke var tilfældigt. Det var jo ikke kun de store og centrale trafiklinier, der blev forbedret. Stort set alle vejene steg en grad på vejbygningens karakterskala.

Det kan der have været gode saglige grunde til, men det vil også være naturligt at se det i sammenhæng med de aktuelle politiske omstændigheder. Vevæsenet var som tidligere nævnt det nye og store i den kommunale sammenhæng. Her var der i en helt anden grad end ved fattig- og skolevæsen noget at bestemme over for de nyslåede kommunalpolitikere, og her ville resultatet, bedre veje, være noget, gårdmændene selv umiddelbart ville have gavn af. For den enkelte vel at mærke, hvis også vejene til ens egen lokalitet fik andel i de kommunale vejforbedringer.

Med andre ord, bortset fra de gennemfartsveje, alle havde nytte af, måtte det for beboerne i en by, og den lokale sogneforstander især, gælde om, at de vejbidrag og -præstationer, man selv var med til at yde, i rimeligt omfang kom byens vejforbindelser og dermed én selv til gode. Noget for noget! Det var et princip, man kunne forstå. Det rimede også med den gamle vejmaxime, at den, der har gavn af en vej, også primært må bære dens byrder (frd. 13/12 1793 §25).

Dette gamle »noget for noget«-princip lå i mange tilfælde bag sogne-

forstanderskabets afgørelser i vejsagernes forvaltning. Vejloven af 1841 fastslog, at vejarbejdspligten gjaldt hjemsognets veje, og selv om muligheden for, at et særlig bebyrdet sogn kunne få hjælp fra nabosogne, holdtes åben, så hørte det til de absolutte undtagelser, at man benyttede den.¹⁴⁹ Helt i tråd med dette skulle vejligning og vejregnskab i flersognskommuner holdes hvert sogn for sig, uanset man i sogneforstanderskabet havde en fælles vejbestyrelse.

Men også inden for det enkelte sogn anvendte sogneforstanderskabet princippet og nok også længere, end både lovens ånd og bogstav strengt taget kunne bære. Bag kommunelovgivningen lå jo netop et helt andet princip, den sociale tanke, dette at dem med de stærke skuldre måtte bære for de svage. Men det princip havde svært ved at slå igennem. Når beboerne i en landsby, specielt en af de perifere, ønskede en af deres veje nyanlagt eller forbedret, spændte sogneforstanderskabet tydeligvis den lokale interesse for vognen. Jo mere man kunne få beboerne til at yde, des mindre behøvede den øvrige kommune at spendere.

Da Gistrup-mændene gerne ville have en ny vej ud til Ålborgvejen, blev det dem pålagt selv at foretage anlægget af vejen, derefter skulle kommunen nok påtage sig vedligeholdelsen.¹⁵⁰ I et andet tilfælde gjaldt det opførelsen af en stenkiste. Her ville kommunen yde det halve, mod at »de tre interesserede lodsejere« klarede den anden halvdel.¹⁵¹ Over for Flamstedboerne, der med deres afsides beliggenhed bag udstrakte heder hørte til de absolut svage i vejhenseende (og som ikke var repræsenteret i sogneforstanderskabet) var det bestemt heller ikke de sociale principper, der blev praktiseret. Under den lange strid om Flamsted-Oppelstrupvejen (behandlet i 5.1.9 ovenfor) besluttede sogneforstanderskabet koldt, at Flamstedboerne kunne få leveret vejarbejde for et beløb, der svarede til deres bidrag.¹⁵² Og da man efter pålæg ovenfra ikke længere kunne komme uden om den nye vej, pressede man som ovenfor beskrevet med held Flamstedfolkene til det alleryderste. Der blev ikke foræret noget væk.

Noget for noget, men heller ikke en øre mere. Det var parolen!

5.2 Kørsels- og arbejdspligter

1. Frirejsernes omfang, et samfundsproblem

»Også skal sogneforstanderskabet våge over, at rigtig omgang iagttages ved sognekørsel«, henkastes det næsten parentetisk i slutsætningen i landkommuneanordningens §17. Som det gjaldt vejvæsenet, var der også her tale om en forsigtig introduktion af det nye kommunale organ i et stort offentligt område, nemlig det ganske brogede kompleks af byrder og pligter, der blev ydet til det offentlige i form af fysiske præstationer, her sammenfattet under betegnelsen »kørsels- og arbejdspligter«. Og som i vejvæsenet blev sogneforstanderskabet også i stigende grad involveret i problemerne vedrørende disse kørsels- og arbejdspligter perioden igennem.

Disse naturalpræstationer, som blev ydet af landbefolkningen, indgik med vægt blandt tidens beskatningsformer. Gennem dem fik samfundet på naturaløkonomisk vis mange af sine indretninger til at fungere, som fx vejvæsenet gennem bygningen og vedligeholdelsen af vejene, som det er vist i forrige afsnit. Uanset disse præstationers karakter af skatter er det valgt at behandle dem som et opgaveområde.¹⁶⁰ Sogneforstanderskabets rolle i sagen var i første omgang at sørge for, at denne kørsel og dette arbejde – til en begyndelse dog udtrykkeligt kun »sognekørslerne« – blev ligeligt og retfærdigt fordelt mellem kommunens beboere.

Fordeling af offentlige byrder vil altid være en sag, der kræver stor omhu, men mindre vigtigt bliver det ikke, når byrderne er virkelig tunge. Da fabrikant I.C. Drewsen i Roskilde stænderforsamling i 1836 som den første rejste spørgsmålet om frikørslerne, dvs. de kørsler, man kunne kræve af bønderne uden betaling, var hans indledende sætning den, at »frirejserne er en af de tungeste, om ikke den tungeste byrde, der hviler på det ufrie hartkorn«, og i fortsættelsen udmalede han problemet og ikke mindst dets vækst: »Frirejser gøres med næsten alt, hvad nævnes kan. Høje personer og deres suite, høje embedsmænd og vejpiqueurer, generaler og korporaler, tjenere og køkkentøj, gejstlige og civile embedsmænd, doktorer og jordemødre, landmålere og løsgængere, betlere og tyve, slaver og arrestanter, mundering og armatur, koste og kosteskaffer, kort, *alt* køres af bonden. Enhver ny opfindelse, den være til menneskehedens gavn eller skade, enhver ny indretning, sætter bondens heste

Embedsmænd på inspektion. Bonden er på vej op på sin hårde buk, mens embedsmændene sidder klar til rejsen på polstrede agestole med både arm- og ryglæn. Ser man nøje på påklædning, seletøj og andre enkeltheder, kan man nok se, at billedet er fra dette århundrede, men ellers er det, som om tiden har stået stille i 100 år. Endeligt afviklet var pligtkørslerne først langt inde i 1900-årene. Billedet er fra Rømø. Foto i Nationalmuseets 3. afdeling, Billedsamlingen.

og vogn i rekvisition. Jenner opdagede kokopperne, og bonden kører ej blot doktoren, der vaccinerer i distriktet, men mødrene med deres vaccinerede børn. Congreve opfandt brandraketten, og bonden måtte af sted med rekvisitter til raketkorpset. Den militære højskole stiftedes, og vi finder den alt på listen af frirejserne.«¹⁶¹

Fra sit kendskab til sjællandske forhold kunne Drewsen vise, at frikørselsbyrderne havde været i stærk stigning i 1830'ernes første halvdel, og ved en ekstrapolering af tallene for kørte mil i Københavns, Vejle og Ringkøbing amter, tillagt tilbagetur og anslået gennemsnitsafstand til og fra hjemmet, kom han ganske effektivt frem til, at de danske bønder årligt leverede fri kørsler, der svarede til 486.000 mil eller næsten 100 gange rundt om jorden.¹⁶²

Også i Viborg stænders første samling (senere på året 1836) blev spørgsmålet taget op af de delegerede, og her blev der fremlagt en række oplysninger, der dokumenterede både systemets urimelighed over for bønderne og det nationaløkonomisk set enorme spild af tid og kræfter,

systemet indebar. Eksempelvis var på en bestemt dag i oktober 1835 foretaget tre transporter af militære personer fra Horsens til Vejle og retur, formentlig hver med én officer, dvs. fire mil (ca. 30 km) frem og siden fire mil tilbage. Helt bortset fra, at de tre muligvis kunne have benyttet samme vogn, var der tale om en samlet transportstrækning på 24 mil (180 km), og for at yde denne kørsel havde bønderne i alt måttet køre mere end 80 mil (600 km). Hertil kom endda, at de ridende bude, der af amtstuen var sendt ud for at tilsige bønderne, havde tilbagelagt mindst 32 mil eller ca. 225 km.¹⁶³

Med andre ord, for at transportere tre officerer 180 km havde man mobiliseret en række erhvervsaktive personer af bondestanden, formentlig 15-20 i tallet, og de havde med et forbrug af lidt færre vogne og mange flere heste i alt måttet tilbagelægge mellem 4 og 5 gange den effektive transportstrækning. Dertil har en del af dem måttet bruge tid på at vente. Ifølge reglerne skulle bønderne holde sig parat til kørsel ved skiftestedet i 6 timer (om vinteren 8. Det var en forholdsregel, der skulle opfange de uundgåelige forsinkelser i datidens transportsystem, men bag den lå unægtelig en holdning, der snarere betragtede bonden som et tyende end som en selvstændig erhvervsudøver.

Men nu var tiden en anden. Bondens frigørelse lå imellem, og under det begyndende økonomiske opsving var behovet for at bruge friheden og kræfterne på bedriften velbegrundet, både for den enkelte og for samfundet. Afslutningen på sagen i stænderforsamlingerne blev begge steder, at man indstillede til kongen, at stænderne i deres næste samling fik forelagt et forslag til lov, der indskrænkede frikørslerne mest muligt og i øvrigt indførte princippet om betaling for ydede kørsler.¹⁶⁴

Så hurtigt som ønsket af stænderne gik det dog ikke. Sagen var heller ikke den letteste at håndtere. Frikørselssystemet byggede ikke på en enkelt lov, men på et utal af spredte og til dels meget gamle bestemmelser og dertil en god portion selvgroet og lokalt betinget tradition. En vis forberedende opklaring af problemets omfang og karakter fik man med en – noget forkludret – undersøgelse, som den kongelige tabelkommission satte i værk i 1838.¹⁶⁵ Undersøgelsen, der gik på året 1837, viste i hvert fald, at Drewsens anslåede tal for frirejsernes samlede omfang ikke var helt ved siden af. Knap 183.000 miles kørsel med last var præsteret i dette år ifølge opgivelser fra amtsforvalterne (hvor Drewsen havde anslået 198.000), og dette tal var ydermere et minimumstal, for

så vidt som kørsler til vejarbejde og snekastning m.m. ikke overalt var medtaget.¹⁶⁶

De spektakulære 100 gange rundt om jorden var således ikke helt forkert, men problemet får afgjort mere menneskestørrelse, når kørslerne sættes i forhold til hartkornstallet. Når de opgivne 183.000 mil effektiv kørsel fordeles på det normalt kørepligtige hartkorn på 1 td. og derover, bliver der for hver td.htk. en god halv mil (0,58 mil) at køre om året, eller for en gård på 5 tdr.htk. knap 3 mil, formentlig svarende til 1 eller 2 ture om året. Selv om miletallet forhøjedes med den Drewsenske multiplikator 2,5 til godt 7 mil brutto om året, skulle dette vel ikke kunne vælte en bondegård. Antallet af ture bekræftes af en klage fra et sogneforstanderskab, der følte sig hårdt ramt af en byrde på 2 frirejser pr. gård i gennemsnit.¹⁶⁷ Lige så meget som mængden har nok byrdens ubestemte hoverikarakter og den højst ulige fordeling omkring det nævnte gennemsnit, der i virkeligheden var tale om, været den store anstødssten. Selv på amtsplanet kunne gennemsnitsbyrden variere fra 1 til 1/6 mil pr. td.htk., og udsvingene omkring disse tal har nødvendigvis gjort de individuelle forskelle meget store.¹⁶⁸ Hårdt ramte har især været beboerne omkring hoffets og militærets rejseruter, samt i de lokaliteter, hvor de store hovedvejsbyggerier nu måtte finde sted.

2. Kørsler og pligtarbejde defineret

Tabletkommissionens undersøgelse af forholdene i 1837 havde oprindelig sigtet på at skabe en samlet oversigt over de kørsler og det pligtarbejde, der påhvilede den danske bonde. En sontring mellem frirejser, hvorom man bad amtsforvalterne skaffe sig oplysninger (i form af den kørte strækning i mil), og offentligt pligtarbejde, hvis omfang i spand- og gangdage herredsfogderne og birkedommerne skulle finde frem til, viste sig for uklar eller for dårligt beskrevet til at kunne fungere. Da svarene kom ind, blev det klart for kommissionen, at de selvsamme vejarbejdskørsler mange steder var opgivet i miletal til amtsforvalteren og i antal kørte dage til herredsfogden, og man valgte da at droppe den sidste del af undersøgelsen og nøjes med at publicere oplysningerne om frirejselængderne. Noget ville disse tal naturligvis sige om størrelsesforholdet, uanset det eneste sikre ved dem var, at de som et mål for de samlede pligtpræstationer måtte ligge under de virkelige.¹⁶⁹

Tabletkommissionens undersøgelse var måske nok ikke grebet for heldigt an, men hensigten havde været god nok. Det, det drejede sig om, var jo ikke kun de byrder, som faldt ind under det endda ikke ganske klare begreb frirejser, men det samlede omfang af de offentlige byrder, der plagede bønderne og sugede kræfter fra deres landbrugsvirksomhed.

Dette samfundsfænomen, disse fysiske ydelser i form af kørsler og arbejde, kan man anskue under forskellige aspekter. Man kan fx som tabelkommissionen – og utvivlsomt i overensstemmelse med datidige forvaltningsbegreber – sondre mellem frirejser og pligtarbejde, og med en opdeling af dette sidste i spanddage og gangdage. *Frirejser* forstået som befordring af mennesker eller gods med forspændt vogn fra et bestemt sted til et andet, *spanddage* som dage, hvor bonden med heste og vogn skulle stå til rådighed for offentligt arbejde, fx transport af vejmaterialer, og endelig *gangdage* som rent korporligt dagsarbejde, det kunne være håndlangerarbejde ved byggeri, vejarbejde med skovl etc.¹⁷⁰ Både frirejser og spanddage var således kørsler med heste og vogn, og det er derfor forståeligt, at bønderne kunne have svært ved at holde dem fra hinanden. I modsætning til frirejserne kunne spanddage under givne omstændigheder konverteres til gangdage efter et bestemt bytteforhold, normalt omkring tre gangdage for en spanddag.¹⁷¹

Selv om lovbestemmelserne altid nævnte brugenes eller husstandenes overhoveder som dem, pligterne påhvilede (hartkornsbrugere, bønder, gårdmænd, husmænd, inderster), betød dette ikke, at de pågældende selv personlig skulle udføre arbejdet. Man kunne, hvis man havde mulighed for det, lade en anden gøre det, en karl, en søn for eksempel. Dette forhold har intet at gøre med, om pligtarbejdet efter en juridisk distinktion var en personlig byrde eller en byrde, der var pålagt efter hartkornet eller en anden målestok. Var et arbejde således i juridisk forstand pålagt gårdmænd og husmænd som en personlig byrde, betød det, at personen var målestok for fordelingen, og de pågældende skulle yde samme indsats. Når sådant arbejde gik på tur, var fordelingen gerne beskrevet som »lige omgang«. Hartkornsbyrder stod derimod på den ene eller anden måde i forhold til størrelsen af det hartkorn, de arbejdspligtige var i besiddelse af.¹⁷²

I det følgende er de pligtarbejder, der var pålagt landboerne, omtalt og rubriceret efter de offentlige opgaveområder, i hvilke disse naturalpræstationer indgik, uanset om det var kommunerne eller andre myn-

digheder, der havde ansvaret for løsningen af opgaverne. For hvert af disse forvaltningsområder vil pligtpræstationerne kort blive beskrevet. Vi vil se på, om der skete forandringer i deres omfang og karakter i sogneforstanderskabernes periode og naturligvis især have øje for sagens betydning i den kommunale sammenhæng.

Inden gennemgangen skal to love omtales, der havde en indgribende virkning på pligtarbejdet som helhed.

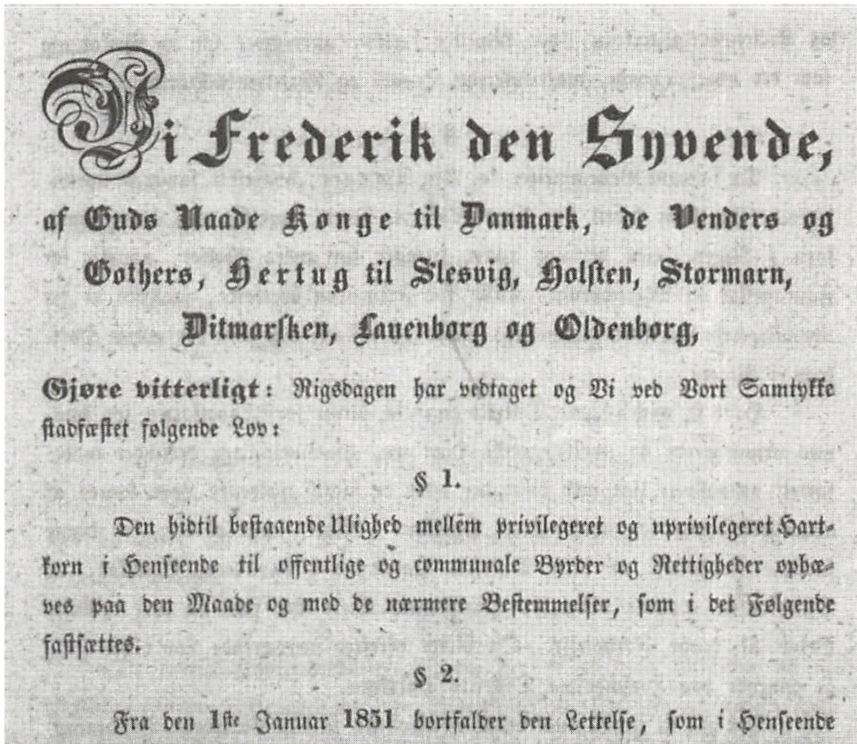
3. Lovene af 27/5 1848 og 20/6 1850

De to love, der her er tale om var forordning om forbedring i husmænds og indersters kår fra 1848 og lov om udjævning af forskellen mellem privilegeret og uprilegeret hartkorn mv. fra 1850.

Hovedsigtet med den første var at give husmænd og inderster en lettelse i hoveriforpligtelserne over for godsejerne (et problem, som ikke var blevet løst med landboreformerne). Under den bevægede diskussion i stænderne om disse forhold, blev imidlertid også de to befolkningsgruppers pligtarbejde i offentlige og kommunale anliggender taget op til behandling. Dette pligtarbejde, hvis omfang kun er dårligt belyst af kilderne, kunne være ganske betydeligt – i et år blev det opgjort til 15 dage pr. mand i en sjællandsk kommune.¹⁷³

Dette arbejde blev nu reguleret og væsentligt begrænset (§1). Enkelte områder (snekastning, høstdag til præsten) holdtes udenfor, men i øvrigt blev hovedreglen den, at husmænd og inderster kun var pligtige til at yde 3 dages arbejde om året til det offentlige, og disse 3 dage skulle efter sogneforstanderskabets bestemmelse anvendes enten til snekastning eller til andre former for arbejde, der tidligere havde påhvilet husmænd og inderster specielt. Yderligere arbejde af denne slags skulle udføres af lejede folk, om nødvendigt stadigvæk af husmænd og inderster, men i så fald mod betaling. Det arbejde, som husmænd og inderster hidtil havde udført sammen med gårdmændene efter lige omgang (dvs. som en personlig byrde), blev de aldeles fritaget for, og gårdmændene kunne så vælge, om de ville udføre arbejdet in natura alene, eller lade det overgå til lejet udførelse. Udgifterne til det betalte arbejde skulle pålignes beboerne over skatterne. Husmænd med jord måtte fortsat i forholdsmæssigt omfang deltage i det pligtarbejde, der hvilede på hartkornet.

Loven betød naturligvis, at de ressourcer i form af pligtigt naturalar-

Et væsentligt symbol på den udvikling, der gjorde bønderne frie og lige med andre samfundsborgere, var loven af 20/6 1850 om udjævning af forskellen mellem privilegeret og uprivilegeret hartkorn. I daglig praksis betød loven først og fremmest, at godsejere og præster mistede deres århundredgamle skattefrihed og herefter skulle betale skatter til stat og kommune som alle andre. Foto Anders Riis.

bejde, som det offentlige havde kunnet trække på, blev formindsket, men den fik også den sekundære virkning, at sogneforstanderskabernes ansvarsområde blev udvidet ikke så lidt. Uanset om de offentlige opgaver, der var tale om, var egentlig kommunale (arbejde vedrørende skole- og fattigvæsen) eller ej (snekastning, brevbæring for sognefogderne og arbejde ved kirkerne), så fik sogneforstanderskaberne administrativt indseende med dem, hvad enten de lod dem udføre af husmænd og inderster for så vidt angik de 3 dage, disse årligt var blevet kommunens ubetalte arbejdsmænd, eller de lejede folk til arbejdet og finansierede det gennem de kommunale skatter.

Den arbejdsstyrke, kommunen efter disse regler fik til rådighed, har igennem perioden været støt stigende i takt med tilkomsten af nye husmænd og inderster (inkl. håndværkere m.fl.). Kvinder (»arbejdsføre fruentimmer«), der sad selvstændigt i hus eller indsidderbolig, havde arbejdspligt som mændene.¹⁷⁴ I Gunderup-Nøvling var arbejdsstyrken i 1855 knap 200 husmænd mv. à 3 dage = 600 dage eller ca. 2 mands fulde arbejdskraft på årsbasis.

Loven fra 1850 om udjævning af hartkornsforskellene (i datiden og i det følgende også kaldet hartkornsegaliseringen) skulle ophæve alle de uligheder, der bestod mellem privilegeret og uprivilegeret hartkorn med hensyn til offentlige byrder og rettigheder. Et hovedpunkt var ophævelsen af den århundredgamle skattefrihed, som godserne havde nydt af deres jord, men da privilegierne også havde omfattet langt de fleste naturalpræstationer i form af frikørsler og pligtarbejde, så fik loven også betydning for kommunerne, som i det omfang, de havde privilegeret jord i deres distrikter, fik udvidet hartkornsgrundlaget for disse ydelser. På landsplan betød det en udvidelse af de ressourcer, der kunne nyttiggøres af det offentlige, med ca. 15%, men i de enkelte kommuner har udsvingene været meget store omkring dette gennemsnit, alt efter om der var hovedgårdsjord i distriktet. I Gunderup-Nøvling var udvidelsen minimal, fra 601 til 612 tdr.htk. (1,8%).¹⁷⁵ Det var præstegårdens privilegium, der røg.

4. Fribefordringsvæsenet. Frيرهjserne og forordningen af 26/6 1844

Fribefordringsvæsenet er det eneste af de væsener, der i det følgende skal omtales, hvor selve væsenets opgave er synonym med ydelsen af naturalarbejdet, nemlig befordring af offentlige personer, evt. deres bagage, materialer etc. Betegnelserne »frيرهjser« eller »fribefordring«, som det hed i den officielle terminologi, beskrev helt oplagt begrebet ovenfra, fra kongens og embedsmændenes side. Det var en ret, disse havde, til at rekvirere fri eller gratis befordring, naturligvis kun i embeds medfør. Set fra bøndernes side var der ikke noget frit i ordningen. For dem ville udtryk som tvangsrejsler eller befordringspligt bedre beskrive situationen.

Befordringspligt eller frيرهjser var et fænomen af Arild, hvis oprindel-

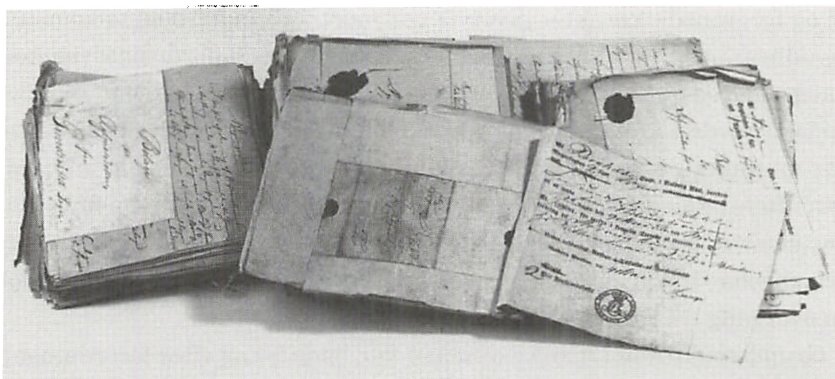
se og forgrenede karakter givetvis var nært forbundet med opkomsten og udbygningen af den offentlige administration. Befordringssystemet havde sin rod og berettigelse i et samfund med naturaløkonomi, som det danske havde været det i århundreder. Men ved 1800-årenes begyndelse var systemet i svær klemme mellem behovet for fortsat udbygning af den offentlige administration og den begyndende pengeøkonomi. Den lov, der var på vej, skulle således dels sætte de vildtvoksende befordringsbehov ind i et samlet og overskueligt system, dels berede vejen for en overgang fra fysisk leveret til pengebetalt befordring.

Grundstrukturen i frirejsesystemet var, både før og efter forordningen af 1844, en inddeling af rejserne i 3 grupper: kongerejser, amtsrejser og sognerejser.¹⁷⁶

Kongerejser var primært befordring af kongen, andre hofpersoner og deres gods rundt i landet (»egentlige kongerejser«), men også transport af vildt til hofholdningen og andet jagten vedrørende, militært personel, af vejofficerer og vejembedsmænd ved hovedlandevejsanlæggene og i øvrigt af alt, hvad kongen måtte finde for godt at befale (»kgl. tjenesterejser«). Rekvisioner til disse rejser – »pas« kaldtes de i datiden – udstedtes af kongelige embedsmænd eller af Rentekammeret.

Amtsrejser omfattede som princip frirejser på det større lokale plan: amtet eller stiftet. Det var befordring af amtmænd og bisper i embeds medfør, af amtsfattigdirektionsmedlemmer til direktionsmøder, af provster i visse ærinder, af herredsfogder og birkedommere, når de førte tilsyn med vejarbejder og snekastning og i øvrigt måtte rykke ud i akutte situationer som uorden og uro, opstået ildebrand, smitsomme sygdomme (hos både mennesker og kvæg) m.m. Endvidere af embedslæger i anledning af epidemier og vaccinationer m.m., af branddirektører i brandvæsenforretninger, af lægdsmand og sognefogder til sessioner, af krigskommissærer og sandflugtskommissærer på embedsrejser, af prokuratorer i delinkventsager og i øvrigt også af delinkventerne selv, af betlere, løsgængere m.fl., når de på myndighedernes befaling skulle transporteres fra et sted til et andet.

Sognerejser var det, når den pligtige transport gjaldt den snævrere lokalitet, typisk kommunen eller sognet. Af slagsen var transport af distriktslægen til syge fattige, af jordmoderen til betjening af fattige og af husmænd og inderster, der ikke selv havde heste og vogn. Sognefogden havde krav på transport, når han holdt opsyn med snekastningen,

Datidens infrastruktur var baseret på bøndernes heste og vogne. Bunken af rekvisitioner til transport af offentlige personer i Ålborg amt omfatter alene dem, der 1840/41 er gået til Års og Slet herreder. På hver rekvisition beordres et antal bønder til at stille med velbespændte bøndervogne med agestole og hynder mv. til en angiven transport. Den øverste i bunken er stilet til sognefogden i Ravnkilde sogn, som skal skaffe fire forspandsheste med seletøj til kørsel fra Nørholm hovedgård til Støvring kro med amtmand Bluhme. Den fornemme herre skulle ikke køre i bøndernes primitive vogne. Han havde sin egen og krævede så blot et stands-mæssigt forspand (Ålborg amt, Designationer over afgivne frirejser mv., LAV). Foto Anders Riis.

og herredsfogder eller birkedommere skulle, når deres deltagelse ønskedes i sogneforstanderskabsmøderne, både hentes og bringes, alt på sognerejsemaner.

Før 1844 udstedtes pas til amts- og sognerejser normalt af amtmanden, og den aktuelle befordring bestiltes enten hos amtsforvalteren, der beordrede rejsen hos sognefogden, eller direkte hos denne sidste, der så i sin tur tilsagde de kørepligtige efter omgang. Tilsyn med kørselsgangen førte godsejeren (største lodsejer). Alle disse rejser og flere til skulle før 1844 uden kompensation ydes af landbrugere med ufrigt hartkorn og heste og vogn, dvs. altovervejende gårdmændene, men også husmænd med jord. Kørslerne præsteredes efter hartkornet. Jordløse husmænd og inderster var fri pr. definition, godsejere pr. privilegium.

Selv om det gennemsnitlige omfang som nævnt i kapitlets indledning ikke i sig selv var overvældende, så har den ulige fordeling af byrden, der for den enkelte var uden overgrænse, pligten til at møde på befaling,

med kort varsel (fra få dage til få timer), timelang ventetid efter passagererne, misbrug fra embedsmændenes side, spildet af tid og kræfter, hele det nedværdigende i situationen, gjort frirejserne grundigt upopulære. I stænderforsamlingerne, hvor disse momenter blev fremført, var der stort set ingen, der forsvarede dem under deres hidtidige form.¹⁷⁷ Da det trak ud med forelæggelse af et lovforslag, rykkede man noget utålmodigt regeringen, og under den endelige fremlæggelse i 1842 blev sagen også støttet udefra i form af enkelte, spredte petitioner fra bønderne selv.¹⁷⁸ Også lokalt viste bøndernes utilfredshed sig ved adskillige klager til de nye amtsråd.¹⁷⁹

Dette system var det, sogneforstanderskaberne i 1842 kom ind i med bestemmelsen om deres indseende med, at *sognekørslerne* blev fordelt retfærdigt – gik på »rigtig omgang« – mellem beboerne. Dette begrænsede ansvar blev med forordningen af 1844 udvidet fra sognerejser til også at omfatte de øvrige klasser af frirejser. Sogneforstanderskabet skulle dertil udarbejde de lister over kørepligtige, der blev lagt til grund for fordelingen af rejserne. Amtsrejserne blev henlagt under amtsrådets forvaltningsområde, mens sogneforstanderskabet fik den afgørende indflydelse på administrationen af sognerejserne.

Også efter forordningen af 1844 udgjorde landboerne med deres køretøjer den nødvendige basis for befordringerne. Samfundet skulle jo køre. Men alligevel var der tale om betydelige lettelser. Ydes in natura uden godtgørelse skulle nu kun egentlige kongerejser, dvs. transport af kongen og dronningen med følge, og de har de fleste steder næppe været særligt belastende for landboerne, samt sognerejser. De øvrige kongerejser og amtsrejserne ville man dels begrænse ved at yde dem, der havde ret til frirejserne, et beløb til selvbefordring, dels – når dette ikke lod sig praktisere – gøre mere acceptable for de (stadig) kørepligtige ved at give dem en formentlig ganske rimelig betaling i penge (svarende til de takster, der gjaldt for vognmandslavene i købstæderne). Rideture med budsendelser godtgjordes med det halve. Udgifterne til betaling af amtsrejserne skulle pålignes som amtsskatter.

Forordningen begrænsede også flere af kørselsordningens urimeligheder i praksis og satte i øvrigt fastere skik på tingene. Der blev sat visse ikke alt for snævre grænser for afstanden til mødestedet (i ekstreme tilfælde omkring et par mil). Fristen for tilsigelse måtte ikke være mindre end 2 timer (plus køretiden til mødestedet) og ventetiden på møde-

stedet ikke over 3 timer. Vognen skulle være i orden, forsynet med én eller to agestole foruden kuskæsædet, men havde den rejsende selv agestol eller kalesche med, måtte bonden ikke vægre sig ved at anbringe denne på vognen. Med to heste i forspandet – og det var normen – måtte de transporterede personer og deres bagage ikke veje over 600 pund (en person regnedes til 150 pund), men så kunne man også fordrø en kørehastighed på 1-1¼ mil (ca. 7,5-9,4 km) i timen, alt efter vejens beskaffenhed. Forsinkelser herudover kunne medføre bøder. Den maksimale transportstrækning var normalt 4 mil (ca. 30 km) og den hele køretur for bonden tur-retur plus vejen fra og til hjemmet kunne – når det gik værst til – således komme op på 12 mil (ca. 90 km) og vare lige så mange timer. Den hyppigste tur lå nok omkring det halve.

5. Lettelser i kørselspligten

De *egentlige kongerejser*, kørsler med kongen og hoffet, som fortsat skulle udredes uden betaling, havde næppe som helhed belastet landboerne væsentligt. Heller ikke gav de anledning til megen debat i stænderforsamlingerne. Den ære, der var forbundet med at køre for landets fornemste familie har formentlig i sammenhæng med det naturlige ønske om at give kongen en standsmæssig befordring nok oftest sparet bøndernes vogne eller i hvert fald sat dem ned i tredje geled efter købstædernes og godsejernes mere præsentable ekvipager. Godsejernes frihed for kørsler var på dette ene punkt blevet ophævet.¹⁸⁰

Med hensyn til de *kongelige tjenesterejser*, der bl.a. omfattede de kørsler af militærpersoner og vejofficerer, der ikke mindst var blevet kritiseret i stænderne, var lovens bud, at de skulle indskrænkes til det allernødvendigste, og de nødvendige frirejser skulle konverteres til et pengebeløb, for hvilket de pågældende købte sig befordring med dampskibe, diligencer og vognmænd. Hvad der herudover blev til rest, måtte så rekvireres hos bønderne, men mod betaling (§14).

Disse regler medførte utvivlsomt en mærkbar lettelse for bønderne. Af de tunge byrder var transporten af vejofficerer og vejbetjente helt forsvundet i medfør af de nye principper, og om hærens ret til befordringer *in natura* i fredstid kunne indenrigsministeren i Landstinget i 1871 sige, at den kun benyttedes i meget få tilfælde.¹⁸¹ Forordningen af 1844 gjaldt derimod ikke militære transporter i tilfælde af krig, og krige var

der som bekendt to af mellem 1842 og 1867. Her måtte bønderne køre uden begrænsning og uden sikkerhed for betaling.¹⁸² Det måtte Gunderup-Nøvling kommune sande, især under krigen i 1864, hvor man først ydede de danske tropper 87 befordringer og 47 ridende stafetter og dernæst stillede vogne til rådighed for den preussiske besættelsesarmé i et omfang, der sammenregnet androg mellem 1.000 og 1.500 døgn.¹⁸³

Begrænsningen af de kongelige tjenesterejser havde ikke vakt den store debat i stænderforsamlingerne. Fordelene var åbenbare, kørselspligten blev væsentlig formindsket, og statskassen påtog sig udgifterne (§§8, 9 og 44). Anderledes med *amtsrejserne*. Her var der fra flere sider sat spørgsmålstegn ved forslagene om at omdanne in natura-pligten til betalte kørsler, og for det tilfælde, at bønderne skulle have gode grunde til at bibeholde den hidtidige ordning – dvs. kørsel uden betaling og altså også uden ekstra amtsskatter – skulle amtsrådene efter den endelige forordning (§14) høre sogneforstanderskaberne, inden man iværksatte eventuelle aftaler med de frirejseberettigede embedsmænd.

Resultatet af denne rundspørge blev i Ålborg amt, at kun omkring en tredjedel af sogneforstanderskaberne, heriblandt Gunderup-Nøvling, udtalte sig for en afløsning af amtsrejserne; resten ville stort set køre som hidtil. Amtsrådet tog ikke desto mindre stilling imod kommunernes flertal, idet man mente at kunne se af svarene, dels at kommunerne ikke rigtigt havde forstået spørgsmålet, dels at modviljen især var fremtrædende i de kommuner, der, fordi de lå landevejene fjernt, ikke havde væsentlige kørselspligter og derved ikke noget at vinde ved en konvertering til skatter.¹⁸⁴

Stikprøver i de øvrige amter viser, at der heller ikke var fodslag mellem amtsrådene. Nogle gik straks ind på forordningens principper (Ribe, Ringkøbing og Vejle), andre ønskede den gamle ordning bibeholdt (Randers, Skanderborg), men Rentekammeret var ikke indstillet på en sådan umotiveret forskellighed.¹⁸⁵ Man ville ikke fravige forordningens principper, med mindre ganske særlige forhold talte for det, og det fandt man ikke var tilfældet.

Bønderne holdt således i ikke ubetydeligt omfang på det gamle, hvad enten det nu skyldtes egentlig konservatisme eller blot lugten af nye skatter, mens Rentekammeret (regeringen) i overensstemmelse med stænderforsamlingerne ønskede byrderne konverteret og ligeligere fordelt gennem skatterne.

Den festlige fart, der er over billedets sjællandske bønder på vej hjem fra Københavns halmtorv, var ikke nødvendigvis kendetegnende for bønder på pligtkørsel i almindelighed. Men den samtidige tegning giver formentlig et loyalt billede af tidens bønder og deres køretøjer. Og bønder på pligtransport kørte mange mil alene til og fra transporten, så også de har formentlig kørt så hurtigt som heste, vogn og veje tillod det. Blyants-tegning af L.A. Schou (1838-67) i Statens Museum for Kunst, Kobberstik-samlingen.

Amtsrådet i Ålborg tog altså i lovens ånd det moderne parti og gik med Rentekammerets velsignelse ufortrødent i gang med at lave akkorder med embedsmændene.¹⁸⁶ Resultatet viste noget om kørslernes fordeling på embedsmændene. Branddirektøren var den, der havde det største kørselsbehov, 320 rdl. skulle han have om året for at befordre sig selv; omregnet efter kørselstakster, 4 mk. pr. mil, svarede det til ca. 3.600 km.¹⁸⁷ En distriktslæge skulle have 220 rdl., retsbetjentene fra 20 til 200 og provsterne fra 50 til 80 rdl. Et par af distriktslægerne havde stillet så store krav, at amtsrådet overlod dem til fortsat transport på de sikkert ikke særligt begejstrede bønders ikke altid lige bekvemme vogne.¹⁸⁸ Efterhånden krøb lægerne til korset, og man fik også aftaler med de fleste af de resterende kørselsberettigede, prokuratorer, lægds mænd m.fl.¹⁸⁹

De øverste kirkehyrder, bisperne, ville man dog ikke drage ind i sligt materielt tovtværkeri. De kunne få deres kørselsudgifter refunderet efter regning, og den verdslige topfigur, amtmanden, renoncerede nådigt på sin ret til frirejser mod en godtgørelse på 200 rdl. Efter systemskiftet

i 1849 fik disse høje embedsmænd dog at vide, at det ikke stemte med de forandrede forhold, at de som hidtil lod sig anvise to bespændte vogne eller dobbelt forspand (eller en tilsvarende godtgørelse).¹⁹⁰ Regningen fra bisperne er vel herefter blevet mindre; amtmandens godtgørelse blev dog ikke justeret ned, men tværtimod få år senere sat betragteligt i vejret. I 1857 »renoncerede« han for 300 rdl.¹⁹¹

Inden 1850 var konge- og amtsrejserne in natura bragt ned på et meget lavt niveau i Ålborg amt gennem disse ordninger,¹⁹² og det samme har givetvis været tilfældet i de øvrige amter. Prisen for dette var en stigning i amtsskatterne (gennem amtsrepartitionsfondet) på omkring 10%.¹⁹³

Sognerejserne skulle som hidtil leveres in natura uden godtgørelse. Både i forordningen af 1844 (§49) og i senere bestemmelser (fx frd. 27/5 1848 §1) ses der tilskyndelser til også at konvertere disse pligtpræstationer til skatter, men alligevel var der slet ikke tale om en så målbevidst og massiv aktion som den, amtsrådene med Rentekammeret i ryggen kunne sætte ind over for amtsrejserne.

Bortset fra en utvivlsom generel langtidstendens hen imod afløsning også af sognerejser er det sikreste, der kan siges om udviklingen, nok, at den har været højst forskellig og stærkt afhængig af lokale forhold. Vi har set, at der blandt bønderne var stærke, konservative kræfter ved siden af de progressive, dem der ønskede afløsning af naturalarbejdet. Vi ved, at sognerejserne var et lokalt anliggende, hvori de højere magter normalt ikke blandede sig, når først rammer og principper var sat.¹⁹⁴ Det var sogneforstanderskabet, der udformede de lokale ordninger og førte kontrol med de løbende kørsler. Det var sogneforstanderskabet, der tog afgørelse i opståede sager og tog stilling til, i hvilken hast man skulle afløse de enkelte typer kørsler og pligtarbejder.

Hvordan man lokalt, dvs. i Gunderup-Nøvling, kunne ordne sig på de forskellige sognerejseområder, skal vises i det følgende.

6. Kørslernes fordeling

Af de lister over de kørepligtige beboere, som sogneforstanderskaberne ifølge frikørselsanordningen skulle udarbejde, skulle amtsforvalteren have et eksemplar, så han kunne fordele amtsrejserne rigtigt mellem sognene, og i kommunerne skulle sognefogderne have et eksemplar, så

de under sogneforstanderskabets tilsyn kunne fordele rejserne på den rette måde i deres distrikter (§§24 og 25).

Udarbejdelsen af kørselslisterne, der tidligere havde været foretaget af sognefogderne,¹⁹⁵ var en helt naturlig opgave for det nye landkommunale organ som repræsentant for den befolkning, der skulle yde kørslerne. Da sogneforstanderskaberne kom til, var ordningen i Ålborg amt (og mange andre amter) den, at kørselslisterne var inddelt i roder eller lægder af så vidt muligt samme hartkornsstørrelse, nemlig 4 til 5 tdr.htk. En rode kunne udgøres af en enkelt gård, men en gård kunne godt være delt op og sammenlagt med andre gårde eller en eller flere husmænd, alt for at få tallene til at gå op.

At fordele kørslerne på tur imellem roderne var ikke det store problem. Det kunne derimod den interne fordeling i de sammensatte roder være. Allerede i sit første år klagede sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling til amtsrådet over den uhensigtsmæssige rodeinddeling¹⁹⁶, og så hjalp det i den forstand ikke, at amtsrådet i 1844 dekretede en rode-størrelse på 8 tdr.htk.¹⁹⁷ Sogneforstanderskabet udarbejdede loyalt nye kørselslister i overensstemmelse hermed, men gav fortsat udtryk for sin utilfredshed med rodeinddelingen, som man nu ønskede helt ophævet.

Argumentationen herfor var dels den, at fordelingen af kørsler og arbejde gav en masse internt bøvl i roderne, dels at ordningen gav de husmænd, der havde blot den mindste stump jord, en urimelig lav arbejdsbyrde sammenlignet med de jordløse husmænd, der stod uden for roderne. Husmænd med jord ydede nemlig efter deres hartkorn, mens de jordløse var forpligtet efter andre principper. I sogneforstanderskabets eksempel leverede en husmand med 2 skæpper jord (¼ td.htk.) kørsler og arbejde i roden svarende til 1½ dags arbejde om året, mens de jordløse husmænd og inderster normalt forrettede 5 dages pligtarbejde.¹⁹⁸ Gårdmændene i den kommunale bestyrelse talte her de svageste gruppers sag mod de næstsvageste. De selv havde næppe noget at vinde på sagen.¹⁹⁹

Man beholdt formentlig både roderne og deres ulemper indtil 1850, da Indenrigsministeriet under henvisning til de mellemliggende love om henholdsvis fribefordring (1844) og hartkornsudjævning (1850) indskærpede, at der indførtes nye kørselslister baseret på hartkornet. Her ved ville både roder og resterende husmandskørsel blive ophævet.²⁰⁰ Ålborg amtsråd udmøntede dette i et kørselsregulativ, der gav gårde fra

S c h e m a													
til Konge- og Kongeligene-Rejser eller sine Militairforreter for Galten Sogn i Randers Amt.													
Beboerens Navne.	Larikon.				Tour i Omgangen.								
	Tdr.	Sk.	Sk.	Sk.	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Galten By.													
Valter Rabon	12	2	3	1 $\frac{1}{2}$	2	2	2	2	1	1	1	1	1
Niels J. Behler	5	3	3	2 $\frac{1}{2}$	1	1	1	1	1	1			
Niels N. Øberggaard	6	4	2	1 $\frac{1}{2}$	1	1	1	1	1	1			
Nadum P. Kelt	4	3	2	1	1	1	1	1					
Peter N. Sams	5	7	2	1	1	1	1	1	1				
Georg Chr. Dingar	6	1	2	2	1	1	1	1	1	1			
Gulfr. Christensen	5	4	2	1 $\frac{1}{2}$	1	1	1	1	1				
Peter N. Nielsen	5	4	3	1 $\frac{1}{2}$	1	1	1	1	1				
Peter N. Maaad	5	5	3	1 $\frac{1}{2}$	1	1	1	1	1				
Jens N. Sæpstrup	6	1	1	2 $\frac{1}{2}$	1	1	1	1	1	1			
Jens Poulson	5	1	2	1	1	1	1	1	1				
Jens Jørgen	5	6	1	1	1	1	1	1	1				
Jens N. Sæpstrup	5	5	3	2	1	1	1	1	1				
Georg Jørgen Rude	5	3	2	2	1	1	1	1	1				
Peter Poulson	6	1	2	1	1	1	1	1	1	1			
Peter N. Samsgaard	6	7	1	1 $\frac{1}{2}$	1	1	1	1	1	1			
Anders Jensen	6	5	1	2 $\frac{1}{2}$	1	1	1	1	1	1			
Poul J. Sæpstrup	6	1	2	2	1	1	1	1	1	1			
Peter J. Øberggaard	5	2	3	1	1	1	1	1	1				
Peter Poulson Smed	2	2	1	1	1	1							
Jens Andersen	1	1	1	1	1	1							
Carl Nielsen Smed	1	1	2	1	1	1							
Niels Poulson Kap	1	2	1	1	1								
Dumbylev By.													
Thomas Laurén	6	1	1	1	1	1	1	1	1	1			
Nadum Nielsen	6	1	2	1	1	1	1	1	1	1			
Anders Jensen	3	6	1	1	1	1	1	1	1	1			
Thomas Laurén	6	1	2	2	1	1	1	1	1	1			

Liste over fordelingen af kongerejser i 1850 for Galten sogn i Randers amt. Antallet af ture var direkte afledt af hartkornet. Det var amtsforvalteren, der foretog fordelingen og udsendte listerne til kommuner og sognefogder (Voldum-Rud kommune, Sager til sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol 1845-1852. LAV). Foto Anders Riis.

1 til 2 tdr.htk. én rejse i omgangen, fra 2 til 4 tdr.htk. to rejser, fra 4 til 9 tdr. tre rejser og så fremdeles efter en stejl degressiv skala.²⁰¹

Gunderup-Nøvling producerede så nye kørselslister overensstemmende – præsten, hidtil eneste privilegerede i kommunen, kom også med – men man gjorde samtidig amtsrådet opmærksom på, at systemet ikke kunne fungere. Der var mange gårde i kommunen, der havde 4 tdr.htk, og – ofte kun lidt – derover, og som følgelig skulle præstere tre rejser i omgangen, og det kunne man ikke, da sådanne gårde normalt kun havde to vogne med forspand. Det byggede på en misforståelse, svarede amtsrådet. Der krævedes kun en rejse ad gangen af gårdene. Sogneforstanderskabets hensigt, at få disse gårdes pligt kørsel ned på to rejser i omgangen, lykkedes altså ikke.²⁰²

Væsentligere var det, at man over for amtsrådet påpegede de store gårdes alt for lave ansættelse efter den givne skala. Andre har sikkert gjort det samme. Sagen kom op i ministeriet, og allerede to måneder efter, i januar 1851, fik amtsrådet besked på, hvordan fordeling efter hartkornet rettelig skulle forstås. Skalaen blev nu proportional: en rejse i omgangen for hver 2 tdr.htk. En hovedgård med 60 tdr.htk., der efter amtsrådets første skala kun skulle udrede 8 rejser i omgangen, kom nu op på 30 rejser. En kamel at sluge for det godsejerspækkede amtsråd, der i realiteten havde søgt at hindre den netop indførte hartkornsudjævning på kørselsområdet.²⁰³ I praksis kom sagen nok ikke til at betyde alverden for amtsrejsernes vedkommende. Som nævnt ovenfor var man allerede hastigt på vej til at afskaffe dem. Hvad der ifølge en kørselsprotokol fra Gunderup-Nøvling var tilbage af amtsrejser i 1860'erne, var transporter af arrestanter, måske en halv snes om året.²⁰⁴

Hvad angik sognerejserne var sagen en anden. Afløsningsbestræbelserne på dette område var langt mere beskedne. Sognerejserne skulle stadig ydes *in natura uden* nogen pengegodtgørelse, og de overordnede regler for fordeling af dem var de samme som for amtsrejserne. Dvs. at husmændene – nu også dem med jord – var fri for at bidrage, og at præstationsskalaen også her skulle være ligefrem proportional med hartkornet. Eventuelle gamle, lokale ordninger skulle vige for de nye principper; det blev gjort klart for tvivlende kommuner.²⁰⁵

7. Sognerejser. Praksis og problemer

Vil man vide, hvordan de overordnede regler administreredes i praksis, hvilke problemer sognerejserne gav på kommuneplanet, må man gå til landkommunernes arkiver, specielt til de kørselsprotokoller, gennem hvilke man har fordelt og ført kontrol med de præsterede kørsler.²⁰⁶ De rejser, der her primært tænkes på, er sognerejser af frirejsekarakter, dvs. ren befordring af embedspersoner, såsom afhentning af læger, jorde-mødre m.fl. som nævnt ovenfor (5.2.4). Endvidere befordring af præster til betjening af dødsdømte o.l. og af lægds mænd, når de skulle hente såkaldte marchpenge på amtstuen til de værnepligtige (en form for diæter til brug på vejen til tjenestestedet).²⁰⁷ Sognerejser i bredere forstand omfattede også en række andre kørsler og arbejdspligter, fortrinsvis af spand- og gangdagskarakter, som var forbundet med forskellige

lokale væsener som skolevæsen, vejvæsen osv. De vil blive særskilt behandlet i de følgende afsnit.

De lokale kørselsprotokoller, normalt omfattende et sogn eller en del af et sogn (sognefogeddistrikt), indeholdt gerne alle kørselsformer, amtsrejser og sognerejser af forskellige former imellem hinanden. For den, der skulle køre, var en kørsel en kørsel. Kun én kørselsart skulle ifølge lovbestemmelserne føres på sin særskilte liste (og blev det i reglen også), nemlig kørsler for skolevæsenet, af den forståelige grund, at de pligtige her var beboerne i skoledistriktet, der oftest hverken var synonymt med sognet eller kommunen.²⁰⁸ Af kørselsprotokollerne ses det også, at kørsler til vejarbejdet gerne er holdt udenfor og derfor må være ført i et særligt regnskab.

De største samlede poster af sognerejser var afhentning af jordemødre og læger (og medicin) samt kørsler af og for de fattige (se 5.2.10 nedenfor). Lokale ejendommeligheder var der også plads til. I Asmild (ved Viborg) transporterede man troligt præsten til eksamensbesøg og sogneforstanderskabsmøder, hvad han på ingen måde havde krav på, i Stilling (ved Skanderborg) havde man i kørselsomgangen også indlemmet transport af pakkepost, i realiteten en slags kommunalt postvæsen, og i Gunderup-Nøvling sørgede man liberalt for jordemoderens transport til undervisning hos distriktslægen.²⁰⁹ Hvis man ikke blandede de højere myndigheder ind i det, kunne man gøre, som man ville.

Transport af herredsfogder og præster i de nævnte ærinder har utvivlsomt været uhyre få, ingen er truffet i de ovennævnte kørselsprotokoller. Og lægdsmandens bombastiske afhentning af måske nogle få skilling til en enkelt soldat, som Kancelliet anbefalede erstattet med en snildere løsning ved sogneforstanderskabets mellemkomst, fx ved udlæg af fattiggassen, har man formentlig afskaffet de fleste steder. I Gunderup-Nøvling gjorde man det ved at beslutte, at lægds mændene selv måtte hente pengene uden at belaste andre, som det hidtil var sket. Ville de ikke det, skulle sogneforstanderskabet nok selv få dem skaffet til.²¹⁰ Sund fornuft! Formanden boede kun 6 km fra Ålborg.

Transport af jordemoderen til fødende husmands- og indsidderkoner var som nævnt en af de mere belastende fribefordringer. Vel var der en naturlig grænse for, hvor mange af den slags fødsler der kunne være på et år, selv om husmandsklassen var i vækst, men alligevel kunne det godt irritere. En af de få konkrete klager over kørslerne i Gunderup-

Nøvling angik denne jordemoderbefordring. En række beboere i Nøvling klagede til sogneforstanderskabet og bad om, at husmænd og inderster blev afkrævet for disse kørsler, når de kunne betale, og det mente man, de kunne, »da ofte den gårdmand, der skal forrette rejsen, er fattigere end den, der rekvirerer den«. Rigtigt eller ej, anmodningen var udsigtsløs. Loven var ganske klar, hvad nok også de sogneforstandere, der stemte imod den forgæves forespørgsel til amtet, godt kunne se.²¹¹ Men et glimt af relationerne mellem befolkningsgrupperne giver sagen. Man noterer sig, at gårdmændene nok engang synes at være ude efter de »store« husmænd (se 5.2.6 ovenfor). Man må nok også erindre sig, at husmænd og inderster i lovens forstand omfattede alle uden for gårdmandsstanden, dvs. også håndværkere og handlende, der boede i kommunen.

At man endelig blandt sogneforstanderskabets kørselssager finder flere af den mere trivielle slags som spørgsmål om enkeltes kørselspligt, klager til amtsrådet over pålagte ture, specielt over en distriktslæge, der uberettiget krævede fribefordring, nævnes kun for fuldstændighedens skyld.²¹² Man gav ikke ved dørene.

8. Vejarbejdspligter

Kørsels- og arbejdspligterne til vejvæsenet før 1842 var defineret i vejloven fra 1793. Efter den skulle praktisk taget alt vejarbejde som tidligere nævnt udføres in natura af landboerne. Men der var dog visse grænser. Til anlæg eller grundforbedring af *landeveje*, såvel hovedlandeveje som mindre landeveje, skulle landboer med upriviligeret hartkorn (dvs. ikke godsejere) boende op til 1³/₄ mil (= ca. 13 km) fra vejen yde årligt 1/2 dags kørsel med vogn (»spanddag«) eller 1¹/₂ dags manuelt arbejde (»gangdag«) pr. td.htk. For en gårdmand med 5 tdr.htk. var pligten således 2¹/₂ dags kørsel eller 7¹/₂ dags arbejde i øvrigt. Bønderne kunne pålægges op til det tredobbelte af dette omfang, men fik så betaling for det overskydende. Husmænd og inderster var også arbejdspligtige, her var normen 1 gangdag om året. De, der boede længere end 1³/₄ mil fra vejen, betalte et ækvivalerende bidrag i penge (1 spanddag = 3 mk., 1 gangdag = 1 mk.).²¹³

Når landevejene var anlagt, opdeltes de gerne i faste vejstykker til løbende vedligeholdelse in natura af landboerne. Hvert sogn fik sit styk-

Der kunne være lange afstande til pligtarbejdet på landevejene, og det var ikke mindst belastende for husmænd uden vogn og heste. Op til 13 km fra arbejdsstedet kunne de tilsiges til vejarbejde. For dem har vandreturen med skovlen på nakken været et surt tillæg til selve pligtarbejdet. Maleri af Hans Smidth (Landevej. Herningegnen ca. 1910). Efter Jørgen Sthyr, Malerier af Hans Smidth, 1933.

ke, der igen var delt op på de vejpligtige efter deres hartkorn. Her var de jordløse ikke med. Ud over pligterne på landevejene skulle de vejpligtige beboere holde *bivejene* i sognet i tilbørlig stand med stedets politimester som den styrende autoritet.²¹⁴ Der var her ikke fastsat arbejdsnormer.

Samtidig med, at sogneforstanderskaberne blev etableret, ændredes reglerne for arbejde på vejene (ved forordning af 29/9 1841). Med henblik på at lette byrderne for de hidtil vejpligtige blev det bestemt, at alt arbejde på landevejene med undtagelse af vedligeholdelsen af de ikke-grundforbedrede veje skulle udføres i entreprise efter licitation. Kun hvis dette ikke viste sig muligt, skulle arbejdet udføres af hartkornsbrugere – under de samme maksima som tidligere – og mod betaling. Tilbage af pligter *in natura* uden godtgørelse blev således vedligeholdelsen af de ikke-grundforbedrede landeveje samt alt arbejde på *bivejene*.

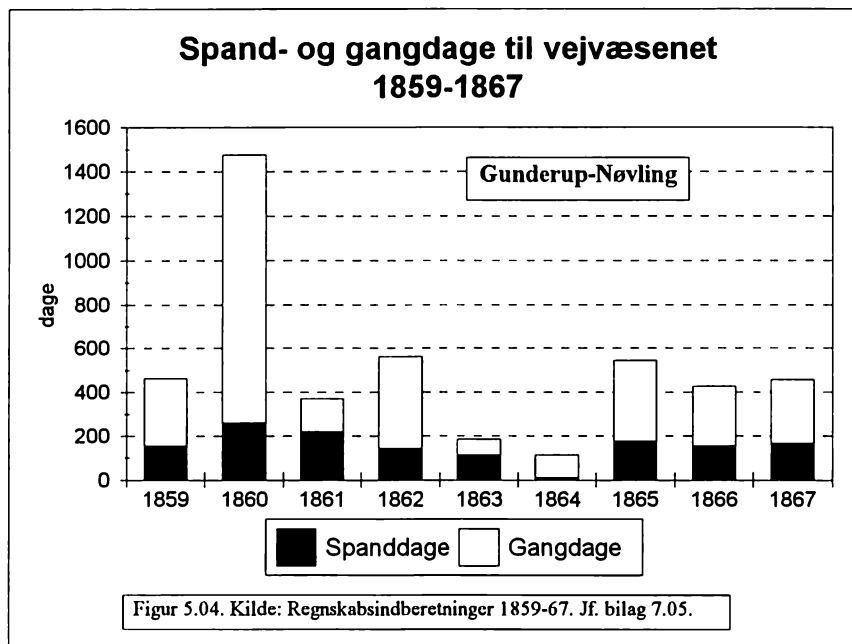
Den arbejdsbyrde, disse tilbageværende *in natura*-pligter lagde på den enkelte, måtte i sagens natur være temmelig forskellig fra tid til tid og fra sted til sted. Helt afgørende har det været, om landevejene på

egnen var grundforbedrede eller ikke. I Ålborg amt var såvel hovedlandeveje som mindre landeveje kun i ringe grad grundforbedrede og beboernes arbejdspligter derfor relativt store.²¹⁵

Selv om selve arbejdet på landevejene taget efter paragrafferne var en sag mellem de vejpligtige bønder og vejmyndighederne, dvs. ingeniørkorps/amtmand (vedr. hovedlandevejene) og amtsråd (vedr. de mindre landeveje) og dermed sogneforstanderskabet uvedkommende, så indtog dette sidste organ af indlysende, praktiske grunde hurtigt en stilling som formidler mellem vejmyndighederne og sognenes bønder.²¹⁶ På det punkt, hvor sogneforstanderskaberne ifølge vejloven *skulle* høres, nemlig hvad angik fordelingen af vejparterne, blev de naturligvis inddraget. Det, der her gav anledning til særlige indsatser, var de omfordelinger, der i perioden blev nødvendige, først på grund af den nye matrikel af 1844, der ændrede lidt op og ned på bedrifternes hartkorn og dermed på fordelingsgrundlaget, og dernæst som følge af loven om hartkornets egaliserings i 1850. I Gunderup-Nøvling var de interne ændringer i denne anledning små, da der ikke i sognene havde været nævneværdigt frit hartkorn, men man forsøgte over for amtsrådet at få kommunens samlede vejbyrde sat ned, idet man mente, at andre sogne, der i væsentligere grad havde fået tilført ny arbejdskraft fra godshartkornet, burde påtage sig vedligeholdelsen af større vejstrækninger.²¹⁷

Hvad bivejene angik, var det op til sogneforstanderskaberne at bestemme, på hvilken måde man ville finansiere arbejdet. De højere autoriteter, amtsråd og kollegium/ministerium anbefalede jævnt hen udførelse ved lejet arbejdskraft og betaling over skatterne. Hvordan sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling perioden igennem trak grænsen mellem skattefinansiering og naturalpræstationer, er beskrevet i foregående kapitel. Her skal kun nævnes, at bøndernes og hestenes fysiske kræfter stadig trak det store læs (se 5.1.10).

Specielt hvad husmændenes arbejdsbyrde angik, var sagen den, at husmænd med hartkorn (dvs. under 1 td.htk.) til alt vejarbejde fulgte gårdmændene – naturligvis i forhold til deres hartkorn. Det vil sige: arbejde på landeveje mod betaling, på biveje uden, og ved lejet udførelse gennem skattebetaling. Heri skete der ingen ændring i perioden. Derimod bortfaldt med husmandsforordningen af 1848 den årlige gangdag, som husmænd uden hartkorn og inderster var pligtige at yde til såvel landeveys- som bivejsarbejde. Kommunen kunne dog godt fortsat benyt-

te husmænd og inderster en dag om året på bivejene, men nu under det samlede tre dages maksimum, som forordningen foreskrev. Da de tre dage var en pligt for alle husmænd, kunne sådanne med jord således godt komme til at præstere vejarbejde både som hartkornspligt og personligt som husmænd.²¹⁸ Det havde faktisk ikke været muligt før 1848.²¹⁹ Men nogen medlidenhed hos gårdmændene i den anledning, skulle husmændene næppe vente.

Af figur 5.04 fremgår det, hvor mange spand- og gangdage, der blev ydet til vejvæsenet i Gunderup-Nøvling i årene 1859-67 efter opgivelserne til Statistisk Bureau. Formentlig omfatter tallene kun de arbejder, kommunen specielt rekvirerede af beboerne. Derimod næppe den løbende vedligeholdelse af bivejene. Den voldsomme indsats især af gangdage i 1860 hang sikkert sammen med anlægget af den omstridte Flamsted-Oppelstrupvej, som sogneforstanderskabet længe havde vægret sig ved, og Indenrigsministeriet havde beordret udført i december 1859 (se 5.1.9).

Med sogneforstanderskabsperiodens udgang i 1867 ophævedes gennem en ny vejlov (21/6 1867) al pligt til naturalarbejde på landevejene,

betalt som ubetalt (i Ålborg amt som nævnt i realiteten ophævet i 1857). For bivejenes vedkommende kunne de nye sogneråd imidlertid stadig udskrive beboerne til arbejdet med eller uden vogne og heste.

9. Pligtarbejde for skolevæsenet

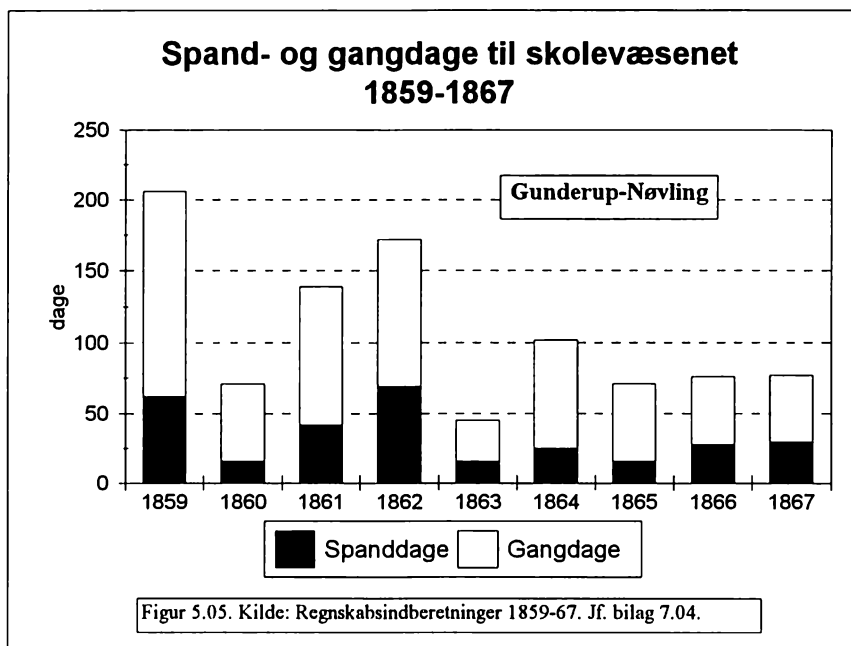
Naturalpligten over for skolevæsenet angik både skolens fysiske ramme og en række løbende ydelser til skolelærerens underhold.

Det var beboernes sag at sørge for opførelse og vedligeholdelse af skolebygning med skolestue og lærerbolig. Gårdmændene skulle transportere både materiale og de håndværkere, der oftest stod for opførelsen, samt sørge for, at hegn og brønd var i orden. Husmænd og inderster måtte besørge håndlangerarbejdet og de opståede småreparationer på bygningen; indtil husmandsforordningen af 1848 uden begrænsninger, her efter kun for så vidt det kunne falde ind under de tre årlige dage, disse maksimalt havde pligt at yde det offentlige.²²⁰ Arbejde herudover måtte så gårdmændene udføre, med mindre de foretrak at lade det udføre – helt eller delvis – ved lejede folk med betaling over skatterne.²²¹

Da man i Gunderup-Nøvling i 1858 ville opføre en ny skole (i Håls), valgte man en »delvis« løsnings. Håndværkerarbejdet satte man i licitation, materialer indkøbtes direkte (mursten således fra formandens teglværk), og kørsler og håndlangerarbejde leveredes in natura.²²² Arbejderne ved udvidelsen af Vårst skole året efter og opførelsen af en biskole i Visse i 1862 blev begge overdraget entreprenører efter licitation, dvs. at i det mindste hovedparten af arbejdet blev betalt over skatterne.²²³ Uanset forhandlingsprotokollen ikke røber detaljer, kunne oversigten nedenfor over naturalarbejde til skolerne dog godt antyde, at der også til disse byggerier er blevet ydet supplerende kørsler og arbejde in natura.

De løbende vareydelse påhvilede overvejende gårdmændene. De skulle på skolelærerens bopæl levere det kvantum byg og havre, han skulle have i løn, og ligeledes vinterfoder til de normerede 2 køer og 6 får og det brændsel (brænde eller tørv), der skulle give vintervarme i skolens og lærerens stuer.²²⁴ Det skal bemærkes, at kørsel og arbejde til skolerne (bortset fra lønkornet) påhvilede skoledistriktet, der ikke alle steder faldt sammen med kommunens område. I disse tilfælde – som i Gunderup-Nøvling – måtte man så føre særlige lister over skolekørslerne.²²⁵

Når fordelingen af kørsler og håndlangerarbejde var vedtaget, klare-

de sognefogderne normalt den løbende administration af ordningen. Hvad der kom til af problemer og særlige tiltag, måtte naturligvis op i sogneforstanderskabet. Det kunne være håndlangere, der ikke mødte til skolearbejdet og derfor måtte udpantes, det kunne være leverancen af brændsel, der ikke gik, som den skulle, eller et hegn, der trængte til udbedring.²²⁶ Særligt arbejdskrævende foranstaltninger inden for skolevæsenet havde sogneforstanderskabet i sagens natur så vidt hånd i hank med, at man kunne afgøre, om man ville lade det udføre i entrepris, fordele det over flere år etc. Det gjaldt helt oplagt beslutninger om opførelse af nye skoler, men også stillingtagen til lærernes anmodninger om nye hegn, rensning af grøfter og lign.²²⁷

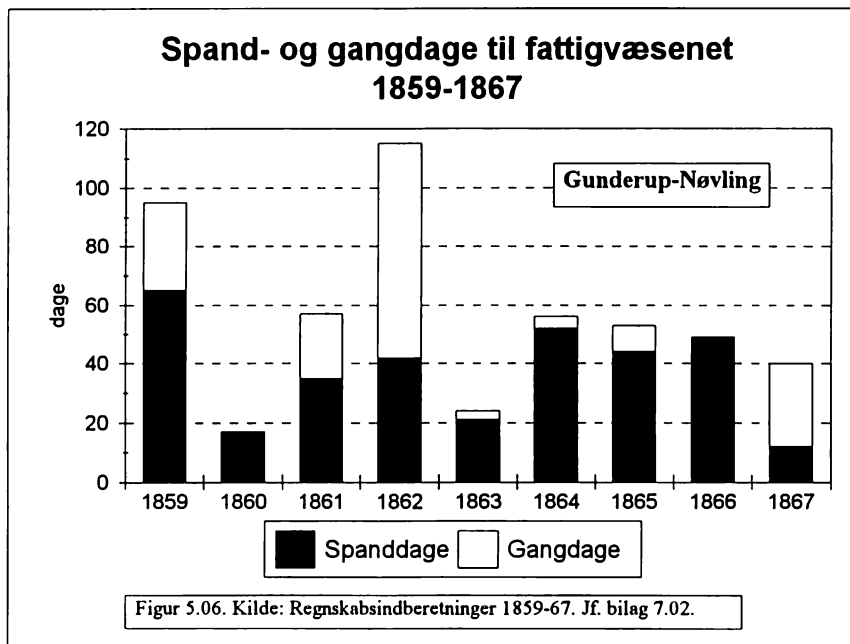
Fra og med 1857 slap man i Gunderup-Nøvling for at køre korn til lærerne, idet man benyttede sig af den mulighed, der var givet i skoleloven af 1856 for at konvertere kornleverancen til en pengeløn.²²⁸ Som det ses af diagrammet over spand- og gangdagsarbejdet 1859-1867 (figur 5.05), ydedes der stadigvæk naturalarbejde til skolevæsenet, men for så vidt man over et så kort åremål kan tale om en tendens, så var den svagt faldende.²²⁹

10. Pligtarbejde for fattigvæsenet

Som til skolevæsenet kunne naturaliepræstationerne til fattigvæsenet omfatte ydelser til bygninger, nemlig til fattighuse. Sjældent sikkert til opførelsen – normalt købte man et billigt hus, men vedligeholdes skulle det da, selv om det sikkert har andraget det allernødtørftigste. I øvrigt var fattighuse ikke obligatoriske, kommunen kunne klare husningsproblemet på anden vis, enten ved at lade de fattige forsørge på gårdene efter omgang eller – hvad der efterhånden oftest var tilfældet – ved indtægning (udlicitering) mod et vist beløb af fattigkassen.²³⁰ I Gunderup-Nøvling, hvor der var 5 skoler før 1861 og derefter 7, havde man blot et enkelt fattighus.

I det omfang, sogneforstanderskabet havde udskrevet fattigskatten i naturalier, korn og eventuelt brændsel, skulle hartkornsbrugere også transportere det til præstegården, hvor de periodiske uddelinger fandt sted, eventuelt direkte til de fattige, hvis disse var gamle og svage.²³¹ Hertil kom de egentlige rejser med og for fattige. De mest belastende – eller i hvert fald de meste uberegnelige – var de relativt mange rejser efter læge eller medicin til syge fattige. I kørselsprotokollen for Gunderup nordre sognefogeddistrikt, der for otte årgange (1858-62, 1865-67) registrerer knap 150 rejser (uden for skole- og vejvæsen), er der over 80 rejser af denne slags (64 kørsler, 18 ridende budsendelser). Og også af de øvrige rejser vedrørte en god del fattigvæsenet. 12 rejser gik til transport af fattige til fattighuset eller andre steder og 13 til afhentning af jordemoderen (til fattige eller til husmænd og inderster). I alt gik altså næsten 75% af disse rejser til samfundets svageste grupper.

En jordemoder havde man nogenlunde midt i kommunen, nemlig i Gunderup by. Læger måtte man afhente enten i Ålborg, hvorfra også medicin måtte hentes, eller i Gudumlund (i nabosognet mod sydøst), hvor distriktslægen boede.²³² Der kunne således nemt blive tale om en tur på op mod 4 mil (30 km) i alt frem og tilbage, hvormed det bedste af den dag var gået for den kørende bonde (hvis det ikke var en aften eller nat). Afstandene til lægen har sine steder givetvis været endnu længere, men om afstanden tales der i øvrigt ikke i bestemmelsen om disse kørsler.²³³ De fattige rekvirerede i Gunderup-Nøvling selv kørsel efter lægen hos sognefogden, når de fandt det fornødent, og de fik den. Kun da nogle aftægtsfolk også ville have fri befordring efter lægen, spurgte sognefog-

den sig forsigtigvis for i sogneforstanderskabet og fik til svar, at da aftægtsfolk (som husmænd og inderster) ikke selv havde køretøjer, skulde også de have ret til at få lægen frit hentet til sig.²³⁴ Afgørelsen var strengt taget ikke korrekt (kun folk under fattigforsørgelse havde ret til fri lægebefordring), men om sogneforstanderskabet hermed demonstrerede social forståelse eller blot ukendskab til reglerne, ved vi ikke.

Man noterer sig, at pligtarbejderne over for fattigvæsenet overvejende bestod i kørsler, dvs. gårdmandspræstationer. At disse kørsler kunne give problemer, har vi flere gange set, og i 1866 fik man endelig en aftale med distriktslægen om, at han skulle befordre sig selv i disse fattigvæsensærinder for en betaling af 1 til 1 $\frac{1}{3}$ rdl. pr. tur.²³⁵ På grund af den relativt lave andel af gangdagsindsatsen i fattigvæsensarbejdet betød den generelle lindring af husmænds og indersters pligter efter 1848-forordningen ikke alverden.

Oversigten over udredte spand- og gangdage til fattigvæsenet (hvoriblandt frirejser for læger og jordemødre ikke er medregnet) viser, at gangdagsarbejdet i adskillige år var meget beskedent. Det kan have omfattet småreparationer på fattighuset og begravelsen af fattige, som

også var en beboerforpligtelse.²³⁶ Opsvinget i 1861 og 1862 hang sikkert sammen med tækning og diverse større reparationer af fattighuset, der optræder på fattigregnskabet i disse år. Det ret konstante og heller ikke særligt høje antal leverede spanddage omfatter givetvis hverken de nævnte frirejser eller gårdejernes kørsel af fattigkorn, snarere derimod udskrevne transporter af fattige, ud af eller hjem til kommunen, til fattighuset, til sygehuset i Ålborg etc.

11. Snekastning

Snekastning på de offentlige veje var ikke i sig selv, sådan som vej-, skole- og fattigvæsen var det, en kommunal opgave og altså ikke hverken sogneforstanderskabets sag eller på det højere plan amtsrådets. Det var en pligt, der hvilede på den enkelte, og at den i praksis blev besørget var noget, politiet skulle se til, dvs. sognefogden under politimesterens og i den øverste ende amtmandens tilsyn og ansvar. Sogneforstanderskabets rolle i sagen var ikke ulig dets tilknytning til frikørslerne, idet kommunen betragtedes som en slags leverandør af den naturlige arbejdskraft, uden hvilket opgaverne ikke kunne udføres.

Snekastning er et akut foretagende, og efter den ældre lovgivning (20/12 1799) skulle normalt alle beboere inden for 1/2 mils afstand (ca. 3,75 km) fra vejen, dvs. også godser med frit hartkorn, deltage i den. Hvert sogn havde sine vejstykker at rydde, og herunder skete fordelingen efter et enkelt grundprincip, nemlig efter helgårde og halvgårde.²³⁷ Halvgårde ydede halvt arbejde mod helgårde og husmænd og inderster igen det halve antal dage af halvgårdmændenes. Godserne blev tilsvarende efter deres størrelse og folkehold sat lig et vist antal helgårde.

Første skridt ind i sagen tog sogneforstanderskabet i 1848, da forordningen om forbedring i husmænds og indersters kår begrænsede disse gruppers årlige, offentlige pligtarbejde. Tre dages snekastning kunne de maksimalt pålægges uden betaling, men sogneforstanderskaberne kunne få lov til at råde over husmændenes og indersternes tre dage til andet arbejde, hvis man ville, men man skulle bestemme sig for fem år ad gangen. Og det ville man i Gunderup-Nøvling, måske fordi der ikke var nogen postruter gennem kommunen, hvor snerydningen naturligvis måtte være særlig prompte.²³⁸ Ærgerligt til spilde ville husmændenes arbejdskraft jo også gå, hvis der et år slet ikke faldt sne af betydning.

Fra 1848 kunne landkommunerne disponere over husmændenes arbejdskraft tre dage om året. Én af de opgaver, man almindeligvis brugte husmændene til, var snekastningen. Vel var der ikke sneproblemer hvert år, men når der var det, var det godt at have mange hænder til rådighed. Billedet fra 1865 viser en snekastningsscene fra en jernbane. Illustreret Tidende nr. 286.

Den gamle, stive fordeling efter hel- og halvgårde fungerede i øvrigt indtil 1858, da det ved lov (30/12 1858) bestemtes, at hovedgrundlaget skulle være hartkornet (og folkeholdet), for andre erhvervsdrivende (kroer, møller m.m.) alternativt bygningernes assurancesum og bedriftens art. Efter konference med sogneforstanderskaberne skulle amtsrådene omsætte disse principper til et brugbart regelsæt, »et regulativ«.

Ålborg amtsråd indkaldte følgelig forslag fra sogneforstanderskaberne i begyndelsen af 1859. I sit svar foreslog Gunderup-Nøvling, at ydelser af hartkornet skete efter en let degressiv skala, hvorefter de små gårde (1-3 tdr.htk.) skulle yde 1 snekastningsdag i omgangen, de almindelige (3-6 tdr.htk.) 2 dage og de større (6-11 tdr.htk.) 3 dage og bygningsafgiftspligtige bygninger med assurancesum fra 1.000 til 10.000 rdl. 1 dag og 2 dage derover. Samtidig ville man, som det nu var muligt, benytte én af husmændenes og indersternes 3 arbejdsdage på snekastningen. Herved ville man få i alt 450 arbejdsdage i omgangen til snekastning, hvoraf husmænd og inderster leverede de 195.²³⁹

Amtsrådets sammenkog af de indkomne forslag var mere specificeret, det medtog husmænd med jord ned til 1 skp. htk. (1/8 td.htk.). Det var også lidt mindre degressivt på de lave trin og næppe populært i Gunderup-Nøvling, idet det gav den store gruppe af gårde mellem 4 og 6 tdr.htk. 3 i stedet for de foreslåede 2 snekastningsdage i omgangen. For øvrigt havde sogneforstanderskabet ingen hast med at føre det ud i livet. Af en korrespondance to år senere fremgik, at det endnu ikke var sket. Man fandt, at sognene var bedst tjent med den gamle fordeling, så længe der ikke blev klaget over den. Som for at føre krigen over i fjendens lejr anførte sogneforstanderskabet, at man ventede på en ny fordeling af landevejen, der gerne skulle lette det hårdt belastede Nøvling sogn.²⁴⁰

Selv om vi i almindelighed har god grund til at anse Gunderup-Nøvling for en loyal kommune, viser eksemplet i et glimt den pragmatiske og også konservative holdning hos bønderne, som vi også har set på andre felter. Når nu det hele fungerede til alles tilfredshed på den gamle måde, hvorfor skulle det så laves om? Pragmatismen træder også frem af den sidste snekastningssag i Gunderup-Nøvling i perioden.

Sagen var, at i store sogne kunne sognefogden have svært ved – specielt når det var allervigtigst, ved større og udbredt snefald – at overkomme tilsigelser til og tilsyn med snekastningen. Efter den ældre lovgivning (regl. 20/12 1799) måtte så de lokale oldermænd træde til. Men oldermandsinstitutionen var et skrantende levn fra fællesskabstiden. Nogle steder havde den overlevet, andre steder var den gået i bero og glemme, og atter andre havde den aldrig eksisteret.²⁴¹ Oldermændene var oprindelig en lokal gårdmand, der i en landsby var valgt af bymændene til – som et ombud – at besørge visse hverv i det lokale fællesskab.²⁴² Og hvor man ikke havde en sådan, havde sognefogderne på den ene eller den anden måde fået sig de nødvendige hjælpere til snekastningsopsynet, gerne kaldet snefogder. Men det var noget uorden, syntes Indenrigsministeriet efter god enevældig tankegang at mene.²⁴³ Sådanne snefogder kunne i hvert fald kun beskikkes, når *amtsrådet* fandt det nødvendigt og i øvrigt havde fået ministeriets accept.²⁴⁴

I Ålborg amt fik man specielt bureaukratiet at mærke. Amtsrådet havde korrekt forelagt ministeriet den ordening, man praktiserede i amtet, men man fik så at vide, at der ikke var lovhjemmel for de snefogder, der var beskikkede for tre år ad gangen. Ministeriet anbefalede, at man

i stedet for de irregulære snefogder anvendte oldermandsinstitutionen, også hvor der eventuelt ikke tidligere havde været en sådan.²⁴⁵

Den ministerielle anbefaling af oldermænds udnævnelse gik videre gennem systemet til sogneforstanderskaberne. I Gunderup-Nøvling bad man pligtskyldigt sognefogderne komme med forslag til lokale oldermænd på årligt skift. Det gjorde de så, hvorpå sogneforstanderskabet for hver af de pågældende snekastningsdistrikter udnævnte en »snefoged og oldermænd«. ²⁴⁶ Så havde alle fået deres, også paragrafrytterne i København. Man fornemmer næsten forstandernes overbærende træk på skuldrene.

Principperne i snekastningsloven af 1858 var så løse og rummelige, at de har givet plads for mange lokale forskelligheder. Og denne rummelighed var tilsigtet. I et svar på en forespørgsel betonedes det, at loven havde overladt regulativernes affattelse til sogneforstanderskaberne og amtsrådet, for at man kunne tage de særegne lokale forhold i betragtning.²⁴⁷ Fortrinsvis har man nok derved fået særlige amtsordninger, som vi har det i Ålborg amt, men også herfra kunne der fraviges.²⁴⁸ Den nye mulighed for at medtage husmænd med jord i snekastningsordningen *efter deres hartkorn*, har man nok ikke benyttet sig af mange steder, tør man gætte. For derved bortfaldt de pågældende husmænds tre arbejdsdage for kommunen, og det har utvivlsomt været for dyr en betaling.²⁴⁹ Og helt fatalt, hvis der slet ikke faldt sne!

Snekastningens omfang for den enkelte afdeling af gode grunde ikke kun af myndighedernes udformning af regler, men også – og i langt højere grad – af vejrgudernes luner. På Gunderup-Nøvling sogneforstanderskabs opgivelse af ydede spand- og gangdage fra 1859 til 1867 optrådte for årene 1866 og 1867 – og kun for disse to år – separate angivelser af gangdage, der er brugt på snekastning. Sammenlignet med naturalarbejdsydelse til skole-, fattig- og vejvæsen var der tale om ret høje tal, 599 dage i 1866 og 587 i 1867.²⁵⁰ To gedigne snevintre tyder det på. Går vi nu ud fra, at kommunen efter den ordning, man havde valgt, har anvendt hver husmand og inderste en dag hertil, i alt knap 200 dage, så har der alligevel i groft gennemsnit været godt 3 dages snekastning tilbage til hver af de 123 gårde eller gårdmænd.²⁵¹

De tendenser og de anbefalinger ovenfra til at lindre naturalbyrderne og lade arbejdet udføre ved lejede folk, som vi har set på andre områder, ser man ikke noget til her. Ikke betød det, at det var umuligt; et sogne-

forstanderskab i Sorø amt fik i 1860 Indenrigsministeriets specielle approbation på en ordning, der indebar betaling for snekastningen og ligning af udgifterne og dermed et forstærket kommunalt engagement.²⁵² I Ålborg amt er noget tilsvarende ikke forefundet.

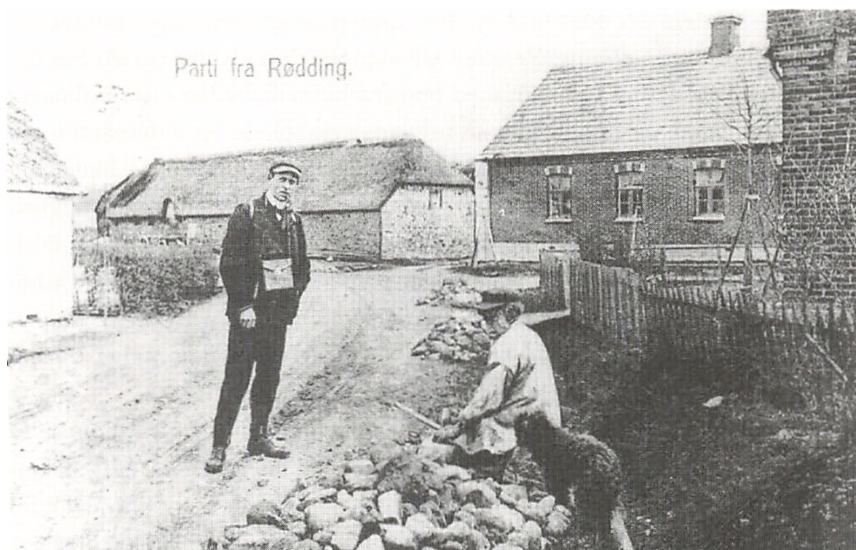
Der var i tiden tanker om en anden fordeling af snekastningen og også om at lade kommunerne få det fulde ansvar for opgaven. Men det forslag, der var fremme herom i Rigsdagen, blev forkastet med klar majoritet.²⁵³

12. Brevbæring

Den nødvendige kommunikation mellem myndighederne i datidens samfund og imellem myndigheder og befolkning krævede også en ganske betydelig fysisk indsats, uanset om de pågældende meddelelser var af skriftlig eller mundtlig art. Det offentlige postvæsen var endnu ikke udbygget, så det kunne betjene landdistrikterne. Posten gik til posthusene i købstæderne, og her måtte landboerne hente den selv eller ved hjælp af et bud, som man i fællesskab mange steder havde arrangeret sig med.²⁵⁴

En forespørgsel til alle landets sogneforstanderskaber i 1848 viste faktisk, at man slet ikke var interesseret i at få posten bragt ud til landsbyerne, vistnok fordi man var bange for at miste de lokale sognebude, der i modsætning til de påtænkte landpostbude kunne bruges til allehånde ærinder i købstaden.²⁵⁵ Regeringen og postvæsenet respekterede sogneforstanderskabernes holdning og skrinlagde foreløbig landpostplanerne. Reformsagen førte dog til oprettelsen af en række nye postekspeditioner og brevsamlingssteder (fra 1850'erne), hvad ingen havde noget imod,²⁵⁶ og til den erfaring hos indenrigsminister Orla Lehmann, at betænkninger fra sogneforstanderskaberne »iøvrigt ikke er den gjenneste vej til at få reformer indførte«.²⁵⁷

Postvæsenet kunne dog bruges og blev også brugt til visse kommunale brevforsendelser. Det var breve, der i skole- og fattigvæsensærinder – det sidste var det mest aktuelle – skulle så langt, at de kunne gå fra købstad til købstad (fra posthus til posthus), og de var tilmed portofrie, når præsten (en overgang i forening med et andet medlem af sogneforstanderskabet) attesterede dem.²⁵⁸ Præstens gejstlige tjenesteforsendelser – herunder gerne medregnet skole- og fattigvæsensbreve – havde

Brevbudet og vejmanden hørte til de allertidligste kommunale »embedsmænd«. På postkortet fra Rødding fra omkring 1900 mødes de to. Det kommunale brevbud er dog nok på dette tidspunkt blevet til en statsansat landpost. Lokalthistorisk Arkiv for Viborg kommune.

skolelæreren (kirkesangeren) den upopulære pligt at besørge. Skolelærerens forpligtelse til »at løbe med degnetasken« hidrørte fra skoleloven af 1814, og en intention i samme lov om at lade den overgå til et såkaldt kirkebud, som lærerne selv på den ene eller anden måde ville komme til at betale, førte i almindelighed ikke til noget.²⁵⁹ I 1851 blev lærerne derimod helt befriet for pligten, der for de rent gejstlige breves vedkommende overgik til præsten, mens det var op til sogneforstanderskabet at få de kommunale breve besørget på anden vis.²⁶⁰

På sognefogden hvilede også fra gammel tid en pligt til i embeds medfør at distribuere forskellige meddelelser af kommunalt tilsnit. Det var tilsigelser til de kørselspligtige om kørsler, der skulle foretages, tilsigelser til vejarbejder og snekastning og lign. For sine øvrige pligter blev sognefogden honoreret gennem fritagelse for amtstueskatter og kommunale byrder (vejarbejde, kørsler m.m.), fra 1857 alt konverteret til en fast løn.²⁶¹

En anden type meddelelser gik også via sognefogden, men blev ekspederet på en ganske anden måde. Det var meddelelser fra højere myndig-

heder til sogneforstanderskabet eller andre i sognet og også meddelelser, der blot skulle igennem sognet til sognefogden i nabosognet. Sognefogden modtog sådanne breve med bud fra herredsfogden eller nabosognets sognefoged, og han skulle så udbringe de lokale og videresende de øvrige ved såkaldt brevbud. Til at gå eller løbe, som det også hed, med disse myndighedsbreve var sognets husmænd fra gammel tid forpligtet. Uden begrænsning, men efter tur og omgang forstår sig. For disse budsendelser fik husmændene ingen kompensation.²⁶² Men med det ubegrænsede fik det også her sin ende med forordningen fra 1848. Brevbæringen måtte indgå i de tre dages pligtarbejde, der årligt kunne afkræves husmændene uden betaling (se 5.2.3 ovenfor).

I Gunderup-Nøvling valgte sogneforstanderskabet i første omgang (1849) at reservere de tre husmandsdage til alt andet tilladt pligtarbejde end snekastning.²⁶³ Senere, i 1859, afsatte man den ene dag til snekastning, de to øvrige til andet kommunalt arbejde.²⁶⁴ Hvad pligtarbejdsdagene for husmænd og inderster blev anvendt til, får vi således kun lidt at vide om, men brevbehandling har der, bortset måske fra de allerførste år, næppe været tale om. Allerede i 1851 sluttede sogneforstanderskabet akkord med kommunens sognefogder om at forrette brevturene i kommunen.²⁶⁵

På få år var således skolelærernes pligttransport af breve forsvundet og husmændenes pligt dage til brevture m.m. stærkt decimeret, og i stedet havde sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling, som utvivlsomt styrelserne i mange andre landkommuner, indført en betaling for brevløbet, honoreret over de kommunale skatter. En ordning, der varede perioden ud og mere til.

Leveret for penge eller in natura, befordringen af offentlige breve i kommunen var blevet et kommunalt anliggende.

13. Kirkearbejde

Kørsler og arbejde til kirkens opførelse, til vedligeholdelse af den og kirkegården med, hørte med til de naturalpligter, der påhvilede landbefolkningen.²⁶⁶ Pligterne lå på det pågældende sogn, og det var kirkens ejer, der som ansvarlig for kirken rekvirerede arbejdskraften. *Kørslerne* bestod i tilførsel af byggematerialer og lign. efter kirke ejerens eller kirkepatronens anvisning, dog kun til arbejder af en vis størrelse og under

et årligt maksimum af to læs hentet op til 6 mil (ca. 45 km) borte. Dvs. at den enkelte gårdmand i værste fald kunne komme ud på to ture på hver omkring 90 km frem og tilbage; oftest har der nok været tale om kortere ture, men så kunne der blive flere af dem, dog højst fem. *Arbejdet* var håndlangerarbejde på gangdagsmanér under ledelse af en håndværker eller anden byggekyndig person, som kirkeejeren skulle stå for.

Kirkearbejdet ydedes efter det alt andet end sociale princip, som kaldtes lige omgang, dvs. at der var tale om personlige byrder for de pågældende. De pligtige personkredse var forskellige, alt efter om arbejdet var kørsler eller håndlangerarbejde. Kørslerne skulle ydes af alle ejere eller brugere af 1 td.htk. og derover, mens håndlangerarbejdet leveredes af de samme plus de arbejdsføre husmænd og inderster. I hver af disse grupper havde alle – fra den lille bolsmand, henholdsvis den indlogerede væver til den største gårdejer – således samme arbejdsbyrde.²⁶⁷

Sådan var forholdene i 1842, da landkommunerne begyndte deres virksomhed. Men også her skete der snart ændringer affødt af tidens frigørelsesbestræbelser. Forordningen 1848 fritog helt husmænd og inderster for kirkearbejdet, der herefter hvilede alene – og dermed tungere – på gårdmændene. Kun to år senere medførte hartkornsegaliseringen også en vis lindring for disse sidste, for så vidt der var privilegeret hartkorn i sognet; lige så vigtigt var det, at byrderne nu fordeltes efter en proportional skala, hvor før alle gårde havde ydet det samme uanset størrelse.²⁶⁸ Endelig bestemtes det i en egentlig afløsningslov i 1856 (28/2 1856), at kørsler og arbejde til kirken skulle erstattes af et pengevederlag, når mindst halvdelen af sogneboerne eller kirkeejeren forlangte det. Kunne man ikke blive enige om vederlaget, blev det fastsat ved offentlig voldgift.

Sogneforstanderskabet havde fra begyndelsen ikke haft meget med disse kirkepligter at gøre, og det så meget mindre som de havde indtaget en særstilling blandt sognerejserne derved, at kirkeejeren eller -patronen, som jo var den, der havde ansvaret for kirkens og kirkegårdens vedligeholdelse, selv besørgede tilsigelserne af sogneboerne til kørsel eller arbejde. Disse direkte tilsigelser fortsatte også efter hartkornsegaliseringen i 1850, men kirkeejeren skulle herefter give meddelelse om disse til sognefogden eller sogneforstanderskabet, så kirkepligterne kunne blive indført i kørselsprotokollen og indgå i den fælles kørselsgang i kommunen. Det blev samtidig betydet sogneforstanderskabet at

føre kontrol med, at kirkeejeren ikke fordrede større præstationer, end der tilkom ham.²⁶⁹ Men også selve tilsigelsen til arbejdet gled formentlig efterhånden kirkeejeren af hænde. I ministeriel skrivelse fra 1859 (3/2) blev det klart sagt, at tilsigelserne skulle ske ligesom til andre sognekørsler, og at kirkeejeren skulle rette sin begæring til »sognet«, dvs. sognefoged eller sogneforstanderskab.

Ved den afløsning af kirkepligterne, der blev mulig efter den nævnte lov af 1856, trådte sogneforstanderskabet, uden at være nævnt i loven, endnu stærkere ind i billedet. I og med at byrden ændredes fra en naturlig pligt til en pengeydelse, overgik den fra de enkelte til kommunen. Sogneforstanderskabet skulle udskrive beløbet som en kommunal skat og stå for udbetalingen til kirkeejeren, fastslog Indenrigsministeriet.²⁷⁰

Men allerede i afløsningsforhandlingernes første faser kunne sogneforstanderskabet helt naturligt komme ind i billedet. Således ser vi i Gunderup-Nøvling beboerne henvende sig til sogneforstanderskabet og bede det om at føre forhandlinger om afløsning på deres vegne over for kirkeejeren, grevskabet Lindencborg. Hvilket det så gjorde.²⁷¹

Sogneforstanderskabet lagde ud med en skriftlig henvendelse til grevskabet i januar 1858, hvori det henviste til, at mere end halvdelen af beboerne i Gunderup og Nøvling sogne havde anmodet det om på deres vegne at fordre afløsning af kørsler (»ægt«) og arbejde til deres kirker. Man bad derfor grevskabet opgive den »billigste og nøjeste pris« for en sådan afløsning og anførte samtidig, at man i tilfælde af, at enighed ikke kunne opnås, måtte henholde sig til voldgiftsmuligheden.²⁷² Grevskabet sendte bolden tilbage i april, idet man bad om at få et tilbud på, hvad man ville give.²⁷³ Sogneforstanderskabet svarede samme måned, at man – selv om det efter dets mening tilkom grevskabet som ejer at fremsætte et tilbud – ikke ville sinke sagen og derfor tilbyde at give i det højeste 8 skilling pr. tønde hartkorn.²⁷⁴

Da grevskabet hertil svarede, at tilbudet ikke var tilfredsstillende, anmodede sogneforstanderskabet i henhold til afløsningsloven formanden for den respektive voldgiftskommission om at foranstalte det fornødne til sagens afgørelse.²⁷⁵ Kommissionen bestod af den kongeligt udnævnte formand og to af parterne udpegede voldgiftsmænd. Hvordan voldgiftforhandlingerne konkret gik for sig, ved vi ikke i Gunderup-Nøvling tilfælde. Den pågældende kommissionsprotokol er ikke bevaret. Men formentlig har man, som man kan se det i andre kommissioners

protokoller, på tovtrækkermanér søgt af få de to parter til at nærme sig hinanden. Kunne parterne ikke forenes, måtte kommissionen afsige en kendelse, som parterne så måtte følge.²⁷⁶

Forlig eller kendelse, resultatet af sagen mellem Gunderup-Nøvling og Lindenberg blev ifølge kommunens regnskaber et årligt afløsningsløb på 70 rdl., 45 for Gunderup og 25 for Nøvling. Det gav i gennemsnit 11 skilling pr. tønde hartkorn, så de 8 skilling, man »højest« ville give, kan meget vel have været et taktisk underbud i udgangspositionen.²⁷⁷

Det kan endelig nævnes, at ringning med kirkeklokken, der normalt var en pligt for skolelæreren i kirkebyen, efter omgang skulle varetages af sogneboerne (efter 1848 udelukkende gårdmændene), hvis læreren af den ene eller anden grund var blevet fritaget herfor. Klokkeringning hørte ikke med til det kirkearbejde, der kunne afløses ifølge loven af 1856.²⁷⁸

14. Diverse pligtpræstationer

Landboernes pligtige ydelser af kørsler og arbejde indgik i løsningen af offentlige opgaver på endnu en række felter, hvoraf nogle, mere lejligheds- og stedsbestemte, kort skal anføres.

Vital var således beboernes bistand inden for *brandvæsenet*. Ved ildebrand var i princippet alle, der kunne være til hjælp ved brandslukningen, pligtige til at deltage, underkastet befaling fra amtmænd, politimester, branddirektør, brandfoged eller hvem, der måtte have kommandoen på brandstedet. Gårdmænd skulle komme med vogn, en karl eller pige samt 2 tønder vand m.m., husmænd, inderster og håndværkere med spande, brandhager og passende værktøj.²⁷⁹ På egentlige frirejsevilkår, som amts- eller sognerejse, skulle amtmænd, politimester eller branddirektør hentes i vogn, alternativt varsles pr. ridende bud.²⁸⁰ Oprydning på brandtomten og hjælp til genopførelse af bygningerne hørte også med til de uhonorerede brandpligter, men når bygningerne var forsikret, som det blev mere og mere almindeligt, ydedes der dog betaling for disse arbejder.²⁸¹ På de tidligere nævnte indberetninger til Statistisk Bureau 1859-67 anførte Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab under året 1864, at 84 gangdage og 21 spanddage var præsterede i anledning af ildsvåde.²⁸²

Anlæg af og oprensning af vandsteder til fremskaffelse af det nødvendige vand til ildslukning hørte med til brandvæsenets opgaver. Arbejdet

påhvilede alle gårdmænd, husmænd og inderster, efter udstedelsen af forordningen om forbedring af husmænds og indersters kår i 1848 dog gårdmændene alene. Uagtet brandvæsenssammenhængen blev vedligeholdelsen af vandstederne hurtigt efter sogneforstanderskabernes oprettelse betragtet som en kommunal sag, og så snart man lod den udføre ved lejet arbejdskraft, afholdtes udgifterne over kommuneregnskabet.²⁸³ Udtrykning med de brandsprøjter, kommunerne efterhånden anskaffede, regnedes ligeledes som sognerejser.²⁸⁴

Også *jordemodervæsenet* afstedkom naturalpræstationer af landbefolkningen. Anskaffelse og vedligeholdelse af jordemoderbolig, græsning eller foder til en ko samt brændsel skulle fra gammel tid bekostes af jordemoderdistriktets hartkorn, naturligvis uanset om dette skete i form af pålignede skatter eller kørsler og arbejde.²⁸⁵ Ordningen administreredes af stedets politimester, der også fordelte byrderne på distriktets hartkorn, og for ham var det naturligt efter 1842 at henvende sig til de nyskabte kommunale organer i spørgsmål vedrørende ydelserne til jordemoderen, selv om disse organer ingen lovformelige beføjelser havde på området.²⁸⁶

Postvæsenet kunne også gøre krav på bistand fra landboerne. Som nævnt ovenfor (5.2.11) havde snekastning på postruterne højeste prioritet, i og med at de tre offentlige pligtarbejdsdage, husmænd og inderster efter lovgivningen i 1848 havde tilbage, primært var tiltænkt denne. I det helt akutte tilfælde, at posten ikke kunne komme igennem på grund af pludselig opstået snefog eller andre akutte forhindringer, påhvilede det yderligere sognets bønder uden betaling at yde den nødvendige, omgående hjælp ved rydning af vejen etc., eventuelt ved at medgive posten et par mand på den fortsatte tur.²⁸⁷ Disse pligter vedblev også efter den nye postlov fra 1871.²⁸⁸

Var landet i krig, og det var det to gange i sogneforstanderskabernes periode, havde de hjemmeværende gårdmænd og husmænd pligt til at yde *hjælp til dyrkning af udkommanderede gårdmænds og husmænds jorder*, så disse kunne blive drevet lige så godt som andre jorder på stedet. Fra ordningens etablering (1806) var det godsejeren og for selvejerjorders vedkommende sognefogden (med to pålidelige mænd), der skulle tage initiativet til iværksættelse af sådanne arrangementer, når behov indtraf, og selv om der ikke var tale om at ændre det oprindelige regelsæt, blev sogneforstanderskaberne alligevel inddraget i forbindelse med

deres pligt til i øvrigt at sørge for, at indkaldtes familier fik den understøttelse, de måtte trænge til.²⁸⁹

Andre naturalpræstationer af offentlig karakter kunne være geografisk bestemt. Således havde beboerne i klitsogne pligt til uden vederlag at levere det nødvendige arbejde til *dæmpning af sandflugt* (beplantning etc.), en pligt, der i 1852 blev begrænset til en fjerdedel af arbejdet, mens de tre fjerdedele skulle udføres ved licitation eller akkord og kun i nødsfald ved beboerne og da mod betaling.²⁹⁰ Lovgivningen om *vandløbene*, eller rettere om vands afledning eller afbenyttelse til jorders forbedring, pålagde også beboerne (lodsejerne) omkring vandløbene oprensningen og vedligeholdelsen af vandløbene. For de større vandløbs vedkommende overtog amtsrådene pligterne og betalingen fra 1859, mens sogneforstanderskaberne kunne bestemme, om de mindre vandløbs vedligeholdelse skulle udføres ved lejet arbejdskraft eller af de berørte beboere in natura. Og selv om lovgiverne næsten foreskrev den betalte løsning, var oprensning ved lodsejerne uden betaling fortsat almindelig.²⁹¹ Når beboerne i kystegne blev kaldt ud for at tage del i *bjergningsarbejde ved strandinger*, hvad de havde pligt til, fik de derimod betaling, en bjergeløn, der udredtes af det bjergedes værdi.²⁹²

15. Tendenser

Afløsningen af naturalpræstationerne

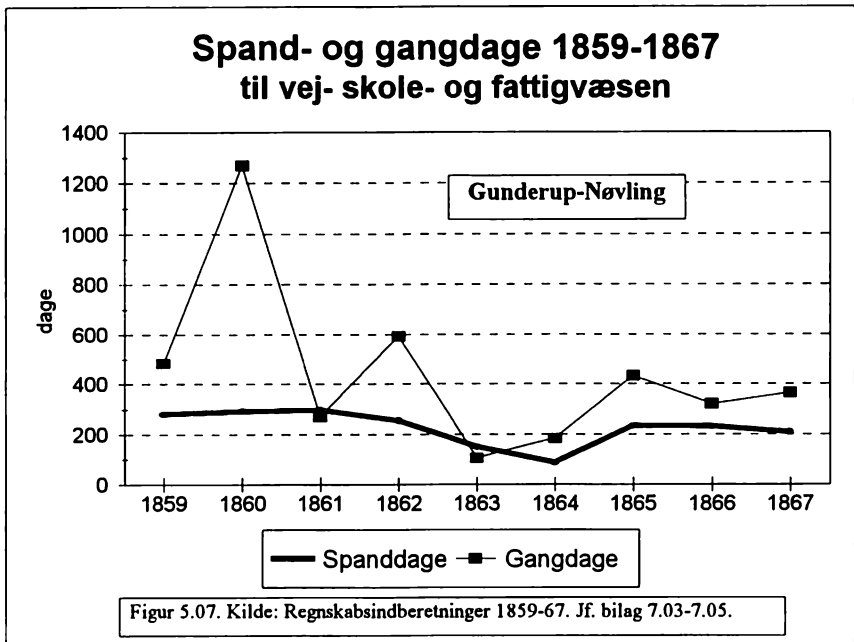
Når man betænker de bestræbelser, der som beskrevet udfoldede sig i stænderforsamlingerne med henblik på at lindre de pligtbyrder, der påhvilede landbefolkningen i form af »frirejser« m.m., kan det ikke undre, at en af hovedtendenserne i sogneforstanderskabsperioden inden for dette område blev en afløsning af byrderne. Formelt blev ingen af de offentlige funktioner, der udførtes på denne måde, fuldstændigt ophævet eller sparet væk. Opgaverne skulle stadig løses, men i realiteten kan de nye vinde, der blæste, og den nye kontrol, som især sogneforstanderskaberne udførte, meget vel have lagt bånd på en og anden embedsmands overdrevne rejselyster. Den almindelige afløsning af byrderne foregik ved, at det pågældende arbejde overgik til udførelse mod betaling, primært ved lejet arbejdskraft efter licitation, sekundært ved landboerne selv. Områdets præg af hoveri tog stærkt af. De ulige naturalbyrder var blevet til bedre fordelte skattebyrder.

Afløsningen kunne foregå på to måder: lovbefalet eller blot anbefalet, dvs. frivilligt. Den befalede afløsning gjaldt arbejder på hovedlandeveje og mindre landeveje (1841), konge- og amtsrejser (1844) samt tre fjerdedele af klitarbejdet under sandflugtsvæsenet (1852). Disse arbejder havde utvivlsomt hørt til de tungeste og mest upopulære; meningen med dem lå ofte fjernt fra bondens dagligdag, og fælles for dem var, at udgifterne til den betalte arbejdskraft, der trådte i stedet, afholdtes over amtet (amtsrepartitionsfonden) eller statskassen. Selv om det statistiske materiale, der står til vores rådighed, ikke er for godt, tør det dog nok siges, at lettelserne har været markante. For Ålborg amt har vi tal, der lader formode, at en gennemsnitsgård på 5 tdr.htk. omkring 1840 præsterede 5 årlige spand dage på vejarbejde, men kun ca. én i slutningen af 1860'erne.²⁹³ Og samtidig (1844) forsvandt de ujævnt fordelte konge- og amtsrejser, om de end i gennemsnit kun har belastet en gård med en eller to årlige ture.²⁹⁴

Næsten alle de øvrige pligtpræstationer in natura anbefalede af de højere myndigheder afløst af lejet arbejde. Det skete såvel generelt (i de nævnte forordninger af 1844 og 1848) som specielt, mere eller mindre direkte, for de enkelte områder. Guleroden var naturligvis flere kræfter og mere tid fri til landbruget, men nu var vi nede på sogneplanet, og far-ten her bremsedes utvivlsomt ved bevidstheden om, at compensationen i penge skulle man selv betale over kommuneskatterne. Og mange af disse arbejder (vejarbejde på bivejene, skolereparationer, oprensning af branddamme m.fl.) var sogneforstanderskabet så vidt herre over, at man kunne placere dem uden for landbrugets travle tider.

Vi har ingen mulighed for på det givne grundlag at tegne et generelt billede af, hvor vidt de frivillige afløsninger skred frem i de danske kommuner i sogneforstanderskabernes tid. Tager vi Gunderup-Nøvling som eksempel, ser vi, at naturalarbejdet (underforstået det ubetalte) på enkelte områder forsvandt helt. Til brevberingen hyrede man fra 1852 sognefogderne, lønnede vejmænd klarede vedligeholdelsen af bivejene fra 1858, kirkearbejdet blev efter voldgift afløst af en pengebetaling i 1859, og ret sent i perioden, i 1866, frigjorde man sig for kørsler efter lægen til de fattige. Ved vejarbejde og skolearbejde optrådte lejet arbejdskraft ved siden af og i kombination med in natura-præstationer, men uden at fortrænge dem.

Opgørelser fra kommunen til Det statistiske Bureau over præsterede spand- og gangdage (frirejser undtaget), som vi har fra årene 1859 til

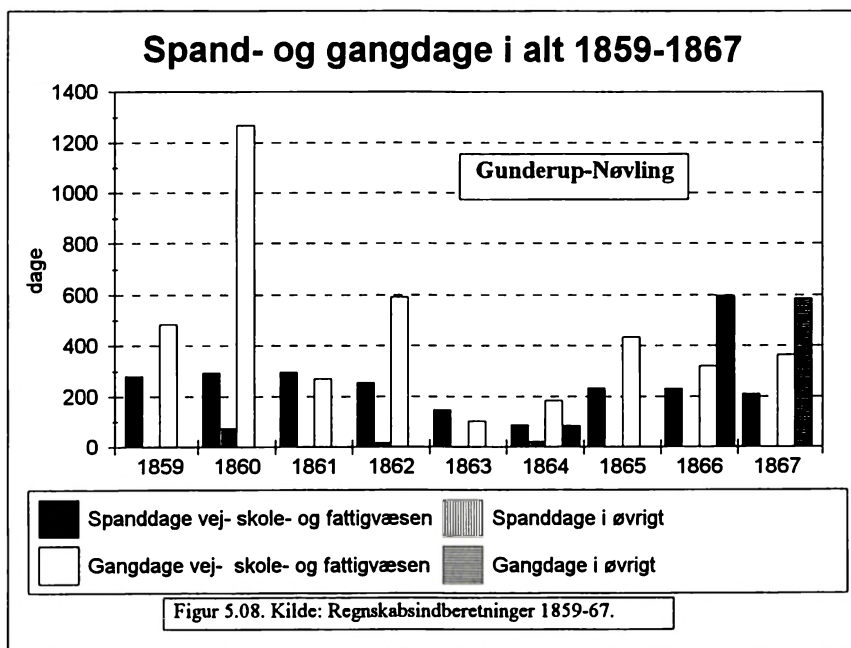

1867, viser vel for de faste områder, vej-, skole- og fattigvæsen, trods store årlige udsving en nedadgående linie (figur 5.07). Men hvis man tør sammenligne disse opgivelser med tilsvarende tal for en desværre noget kortere periode i 1840'erne (for skole- og fattigvæsen), er der ikke tale om nogen gennemgående nedgang. Hvor man for de to væsener i årligt gennemsnit 1842-44 præsterede 39,7 spanddage og 116 gangdage, var tallene for 1859-67 henholdsvis 71,2 og 91,7, dvs. spanddagene var gået i vejret, mens gangdagene var gået ned (se bilag 5.03).

Hvad angår spanddagene, der pr. definition ydedes af gårdmændene, tyder tallene således ikke på nogen nedgang i præstationerne. Man kan måske forestille sig, at nogle af de kræfter, der sparedes på landeveje og frikørsler, i stedet blev anvendt på de snævrere kommunale formål, dvs. biveje, skole- og fattigvæsen.

Forholdet mellem gårdmænd og husmænd mv.

Søjlediagrammet (figur 5.08) viser naturalarbejdets samlede omfang i sogneforstanderskabernes slutperiode, men det siger også ud fra gangdagstallene noget om fordelingen mellem gårdmænd og husmænd, idet

man nok tør forudsætte, at sogneforstanderskabet har udnyttet de tre årlige gangdage, husmænd og inderster var pligtige at yde kommunen, i så høj en grad som muligt. Vi ved, at sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling havde valgt at reservere den ene af de tre dage til snekastning, af kommunen selv beregnet i 1859 til cirka 200 dage (195), hvorved der til overs til øvrige opgaver var 400 husmandsdage, rundt regnet.

I tabel 5.03 er anført de samlede ydelser af naturalarbejde til de tre store væsener i kommunen i årene 1859-67. Udsvingene om disse gennemsnit var ganske store, især hvad angik gangdagene, som varierede fra 104 (i 1863) til 1268 (i 1860). Gennemsnitstallet på 447 siger os, at husmænd og inderster ikke alene har præsteret gangdagene. Gårdmændene har i det mindste måttet klare de arbejdsdage, der lå over 400 om året, dvs. i gennemsnit 131 årlige dage eller godt en dag (1,07) til hver af de 123 gårde i kommunen. Den ujævne fordeling fra år til år viser, at gårdmændenes arbejdskraft kun for alvor har måttet kaldes frem i to af de ni årgange, hver gang på grund af større vejprojekter (se figur 5.08 jf. bilag 5.03).

Husmændenes indsats var både større og mere jævnt fordelt, 1,58 i

Tabel 5.03. Spand- og gangdage 1859-1867 til skole-, fattig- og vejvæsen i Gunderup-Nøvling, fordelt på gårdmænd og husmænd

	Spanddage		Gangdage	
	i alt	pr. år	i alt	pr. år
i alt	2.036	226,22	4.021	446,78
Gårdmænd tilsammen	2.036	226,22	1.179	131
Pr. gårdmand	16,55	1,84	9,59	1,07
Husmænd og inderster tilsammen			2.842	315,78
Pr. husmand/ inderste			14,21	1,58

Der var 123 gårde og rundt regnet 200 husmænd og inderster i kommunen.

Kilde: Bilag 5.03.

årligt gennemsnit pr. mand. Tallene lader formode, at sogneforstanderskabet har antaget eller erfaret, at de 400 husmandsdage har kunnet række til normalbehovet for gangdage til vej-, skole- og fattigvæsen, og så havde man stadig 200 husmandsdage til rådighed som en første stødpude mod udspil fra den blinde makker vinter. Men gårdmændene kunne altså også blive ramt. Hvis vi tør gå ud fra, at husmændenes »kommunale« arbejdskraft er blevet benyttet fuldt ud, dvs. 400 dage i år uden sne og 600 i snevejrår, har hver husmand og inderste leveret gennemsnitlig, men maksimalt, 2,2 gangdage om året 1859-67 over for gårdmændenes beregnede, og modsvarende minimale, 1,7 gangdag om året.

Gårdmændene var således udpræget reservearbejdskraft på gangdagsområdet, og der kunne blive et ganske anseligt træk på denne arbejdskraft, når sneen for alvor kom som i 1866 og 1867 (se bilag 5.03). For at få et udtryk for gårdmændenes samlede in natura-præstationer skal man til den ene gangdag lægge en god halv til snekastning og knap to (1,84) spanddage til kommunen og cirka en halv sognerejse.²⁹⁵

Summa summarum tør det med en vis tilnærmelse siges, at en gårdmand (i Ålborg amt eller Gunderup-Nøvling kommune) gennem de lovbevalde afløsninger er blevet sparet for fire årlige spanddage på landevejene, et betragteligt antal gangdage på samme,²⁹⁶ samt en befordringstur. Med de frivillige afløsninger er det utvivlsomt gået forskelligt

Fotografi af sognefoged og husmandskone på Koldingegnen fra omkring 1900. Det er personer fra to forskellige klasser, der her mødes. Sognefogden / gårdmanden er ved at forklare et eller andet, husmandskonen lytter opmærksomt efter. I hendes underdanige holdning ligger vel en nødvendig accept af klasseforskellen, men at den ikke huer hende, tør man nok læse af det trodsige udtryk og det hvasse blik, som sognefogden helst ikke vil møde. Efter foto af P. Lundsteen i I.C. Stockholm, Det, der forsvinder, 1924.

fra sted til sted, og det er, som vi har set det i Gunderup-Nøvling, ikke givet, at naturalarbejdet som helhed er blevet meget mindre. Husmændene fik deres egen personlige lovbevalde lettelse, idet de fra et ukendt antal gangdage kom ned på maksimalt tre om året, og det er højst nærliggende at forestille sig, at det er på de områder, hvor arbejdet helt eller for en væsentlig del tidligere havde været bestridt af dem, man fortrinsvis iværksatte de frivillige afløsninger. I Gunderup-Nøvling således brevturene og kirkearbejdet.

Ordningen med de tre pligtarbejdsdage om året var, selv om der var tale om en lettelse og beskyttelse af husmænd og inderster, ikke uden problemer. Sogneforstanderskabet, der skulle bestyre ordningen har givetvis ønsket at få mest muligt ud af de ressourcer, det her fik at gøre med, i Gunderup-Nøvling 4-600 arbejdsdage om året. Men rådighed over arbejdsdage er lig magt over mennesker, og det er derfor ikke underligt, at de tre dage gav anledning til adskillige problemer og i den sidste ende

forespørgsler til Indenrigsministeriet.²⁹⁷ Ikke nødvendigvis fordi der var »krig« mellem sogneforstanderskaber og husmænd; reglerne var ganske komplicerede. Men alligevel tror man næppe forkert, når man tiltror gårdmændene i Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab en vis tilfredsstillelse ved at få fastslået, at husmænd med jord skulle gøre både arbejde efter deres hartkorn og tre dages pligtarbejde til kommunen.²⁹⁸ Sogneforstanderskabet *var* gårdmændenes organ.

Udformningen af den nye landkommunelov i 1867, der udtrykkeligt anførte, at kommunen ikke kunne afløse gårdmændenes naturalarbejde uden samtidig at ophæve husmænds og indersters tre pligtdage, kan nok tages som et tegn på, at spekulation i husmandspligterne ikke har været et lokalt fænomen.

Udvidelse af det kommunale engagement

En gennemgående tendens inden for kørsels- og arbejdspligtområdet var sogneforstanderskabets voksende engagement og ansvar. Det yderst forsigtige anordningsmæssige udgangspunkt, »at våge over, at rigtig omgang iagttages ved sognekørsel«, blev hurtigt (1844) udvidet til at omfatte alle andre kørsler, uanset om de blev betalt eller ej. Med de særlige kirkearbejder, som kirkeejeren havde ret til at rekvirere, blev sogneforstanderskabet bedt om at føre særlig kontrol (1850).

Af denne kontrolfunktion, denne vågen over, at beboernes præstation af kørsler og pligtarbejder blev rigtigt og retfærdigt fordelt, var det en logisk følge, at udarbejdelsen af de lister over køre- og arbejdspligtige, der lå til grund for fordelingen, blev udarbejdet af sogneforstanderskabet, alt under hensyn til de principper, der blev lagt af de højere myndigheder. Den daglige tilsigelse til rekvirerede kørsler og arbejder har perioden igennem normalt været foretaget af sognefogden, der derved uvægerligt er kommet til at stå i et tjenestemandslignende forhold til sogneforstanderskabet.

På de egentligt kommunale områder, hvori pligtpræstationen indgik, såsom bivejsarbejde, skole- og fattigvæsen, fik sogneforstanderskaberne som ansvarlige for selve opgaveområdet en særlig interesse i sagen. Man skulle her have noget ud af arbejdet, man blev rekvirent samtidig med, at man var kontrollant, tilsyneladende en dobbeltstilling, som dog ikke så ud til at give hverken anfægtelser eller problemer. Distancen mellem gårdmandsorganet og gårdmændene var næppe stor, hvis der var nogen.

Udvidelsen af det kommunale område skete også via de tre dages husmandsarbejde. Gennem den rådighed sogneforstanderskabet fik over dem, blev det kommunen, der stillede ressourcer til rådighed for snekastning, brevbæring, kirkearbejde m.m. Og i næste omgang, når disse eller andre pligtpræstationer in natura blev afløst, blev kommunens engagement i reglen endnu mere umiddelbart. Brevbæringen blev så at sige en ren kommunal opgave, der i Gunderup-Nøvling blev varetaget af dertil ansatte brevbude. Vedligeholdelsen af bivejene blev ligeledes efter afløsning varetaget af kommunale »tjenestemænd«, vejmændene.

Selv om hverken kirkearbejdet eller jordemodervæsenet blev egentlige kommunale opgaver, så kunne man se, at beboerpligterne efter afløsning blev til kommunale udgiftsposter. Uanset juraen var sogneforstanderskabet i det hele taget den naturlige forhandlingspartner og formidler, når beboerne skulle repræsenteres. Og det også i helt private anliggender. I Gunderup-Nøvling ser vi det på tiendeydernes vegne i 1867 tage kontakt med en godsejer for at få rimeligere betingelser med hensyn til transporten af tiendekorn, når dette skulle afleveres.²⁹⁹

Hvilke bestræbelser, hvilke holdninger kan vi aflæse af sogneforstanderskabets handlen eller ikke-handlen på pligtarbejdsområdet? Drage alt for generelle slutninger på det givne grundlag kan vi givetvis ikke. Den stadig stærkere involvering i opgaveområdet var primært foranlediget ovenfra gennem love og andre bestemmelser, men også ud over dette var den kommunale forsamling det naturlige samlingssted for opståede problemer, og den rolle og den indflydelse, der fulgte hermed, har man efter alt at dømme de fleste steder helt naturligt påtaget sig.

Om den stort set positive holdning til afskaffelse af pligtarbejde, som har kunnet konstateres i stænderforsamlinger og rigsdag, må det nok siges, at den ikke deltes uden videre af de lokale organer. De lovbefalede lettelser vedrørende landevejsarbejde og frirejser, hvis afløsning betaltes af statskassen, er der ikke set modstand imod. Men allerede afløsningen af amtsrejser mod forhøjede amtsskatter var der adskillige forbehold over for, og på kommuneplanet var tendensen mod afløsning – som vi kan se det i Gunderup-Nøvling – på ingen måde klar. De tal, vi har fra sogneforstanderskabets seneste periode kan udmærket tages som udtryk for, at man havde fundet en praktisk balance mellem indsats af egne in natura-præstationer og betalt arbejdskraft.

Overladt til den enkelte kommune, som det var, er afløsningen af kør-

sels- og arbejdspligterne sket i højst forskelligt tempo rundt om i landet, men som helhed var tendensen klar. Afløsningen skred fremad, men det tog sin tid. Ifølge de opgørelser, kommunerne indsendte til Det statistiske Bureau, var pengeværdien af naturalarbejdet i 1870 880.000 kr., hvilket svarede til knap 10% af kommunernes indtægter i øvrigt. I 1900 var pengeværdien af arbejdet i årets priser 619.000 kr., dvs. ca. 30% mindre end i 1870. Herefter faldt tallet stærkere, men var dog endnu i 1930/31 på 285.000 kr.³⁰⁰

Skal vi blive i hoveriterminologien, kan man konkludere, at hoveriet til godser og til staten stort set ophørte omkring 1850, mens det gik betydeligt langsommere med at få afskaffet det kommunale. Her var gårdmændene på en måde både herrer og tjenere, og man tør så gå ud fra, at afviklingen er sket i det tempo, man selv havde ønsket og sat. Med lov om ordening og delvis ophævelse af det kommunale pligtarbejde af 20. december 1929 var klokken faldet i endeligt slag for en epoke, for en offentlig naturaløkonomi, der gennem århundreder havde holdt samfundets hjul i gang.

5.3 Politiopgaver

1. »Politiparagraffen«

Ifølge landkommuneanordningens §20 skulle (»bør«) sogneforstanderskaberne søge at forhindre betleri og løsgængerer til støtte af sognefogderne i udførelsen af disse pligter og ligeledes bidrage til at fremme og opretholde god politiorden.

Bestemmelsen havde ikke været med i det lovudkast, regeringen forelagde stænderne i 1840.³⁰¹ Men allerede i det indledende komitearbejde i Roskilde foreslog man en tilføjelse om forholdsregler mod betleri og løsgængerer. Ifølge denne skulle sogneforstanderskabet, hvis ikke formaninger og advarsler hjalp, endda angive eller pågribe de pågældende og overgive dem til øvrigheden. Forsamlingen i Roskilde gik varmt ind for tilføjelsen (med 56 stemmer mod 8), og det samme gjorde man i ikke mindre grad i Viborg (44 stemmer mod 1), og her fjøede man yderligere til, at sogneforstanderskabet skulle gribe ind over for »nattesvir og gadeordener«.³⁰²

Regeringens repræsentant i forsamlingen, den kongelige kommissarius, gik ikke imod disse udtryk for folkeviljen. At få bøndernes repræsentanter i det ganske land som garanter for ro og orden var ikke så ringe. Og i virkeligheden lå der lignende beføjelser over for betlere og løsgængere i fattigloven af 1803, som sogneforstanderskaberne nu skulle administrere. Efter disse havde man ikke blot ret til at anholde betlere, men også til midlertidigt at antage en eller to betjente for fattigvæsenets midler.³⁰³

Disse gamle rettigheder var næppe blevet praktiseret mange steder, og ingen forsøgte at genoplive dem i 1840. Regeringen havde givetvis ikke tænkt sig, at kommunerne skulle gå så vidt ind i det politimæssige, og i den endelige – ikke alt for krystalklare – formulering fra 1841 var passagen fra stænderforslaget om pågribelse af de formastelige fjernet og erstattet med »søge at forhindre – ved midler, der står til deres rådighed –«.

Man må nok tolke denne udgang på sagen således, at man i regeringen godt ville imødekomme – og nyttiggøre – ønskerne om ude i sognene at bidrage til den almindelige orden og sikkerhed, men man må have gjort op med sig selv, at egentlige politibeføjelser ville man ikke give sogneforstanderskaberne. I smukt tråd med dette falder det, at man søgte andre veje til at løse de akutte sikkerhedsproblemer på landet. Allerede den 3. maj 1842 bad Kancelliet amtmændene indhente erklæringer fra politimestre og amtsråd om nødvendigheden og karakteren af forholdsregler, der kunne skaffe politiet den fornødne kraft og virksomhed.³⁰⁴ Sogneforstanderskaberne var her ikke inde i billedet.

2. Sogneforstanderskaberne og ordenshåndhævelsen

Ét var imidlertid regeringens mening med den uldne »politiparagraf«, noget andet opfattelsen af den ude omkring. Et enkelt sogneforstanderskab androg om en forklaring af teksten, men i øvrigt tog formuleringen på ingen måde modet fra de ivrige kommunale »lov og orden«-forkæmpere.³⁰⁵ Overhovedet var dette det kommunale felt, der fremviste de mest umiddelbare reaktioner og initiativer fra sogneforstanderskaberne i disses første måneder.

I Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab besluttede man allerede på

Paa Meland i Dier-Han-Herred vil ender fremmed
Omløber, Betler eller Bissekræmmer blive anholdt og afle-
veret til Politi-Dorigheden; hvilket herved, efter Sognefor-
standerskabets Beslutning bejendtgjøres.

Dryholm, den 28de Marts 1842.

H. W. Nielsen,
Formand.

At Kommunalbestyrelsen for Tolstrup og Stenum
Sogne har besluttet at anholde fremmede Løsgængere,
Kræmmere og Betlere, samt andre pasløse Personer, be-
jendtgjøres herved af Formanden paa Kommunalbestyrel-
sens Vegne.

J. Poulsen.

Mange tilkendegivelser fra tiden omkring 1840 vidner om, at omvandrede kræmmere og betlere har været et mærkbart problem. Der var i begge stænderforsamlinger en stærk stemning for at gøre noget ved det, og på deres foranledning indsatte regeringen paragraffen om sogneforstanderskabernes indsats mod løsgængere og betlere (§20) i den endelige anordning. Og sogneforstanderskaberne greb på deres side omgående muligheden. De første impulsive udspil overhovedet fra de nyskabte kommuner gjaldt denne sag. I de første måneder af 1842 kunne man i aviserne se mange kommuner true disse landevejsriddere med anholdelse, hvis de viste sig inden for deres områder. I Ålborg Stiftstidende 29/3 1842 havde både Øland og Tolstrup-Stenum kommuner indrykket deres advarsler.

det første møde den 6. januar 1842, at det skulle bekendtgøres ved kirken, at ingen måtte give udensofns *betlere* noget, og på det andet (8. marts) at indrykke en annonce i avisen om, at ingen pasløse personer og bissekræmmere tåltes i forstanderskabsdistriktet.³⁰⁶ Og Gunderup-Nøvling's aktion var ingenlunde enestående. Foråret igennem indrykkede det ene sogneforstanderskab efter det andet lignende advarsler i Ålborg Stiftstidende, der næsten alle mandede ud i, at disse kræmmere og betlere ville blive anholdt og overgivet øvrigheden til afstraffelse.³⁰⁷

Disse tendenser til kommunal politiudøvelse var udbredte, i hvert fald i Jylland. Regeringen kunne givetvis sympatisere med holdningen bag dem, men måtte også passe på, at situationen ikke udartede. På ægte kancellimanér måtte man balancere tingene på plads i lovens (uklare) ånd. Omtrent samtidig med, at man opmuntrede sogneforstanderskaberne andre steder i landet til at vie sagen den samme opmærksomhed, »yde politiet kraftig bistand« og medvirke til omløberes anhol-

delse, blev et par for ivrige kommuner sat på plads. Deres myndighed strakte sig hverken til at forbyde sogneboerne at give almisser eller at anholde bissekræmmere og betlere. Man kunne meddele sig til stedets politimester, hvem sådanne foranstaltninger tilkom, og i øvrigt var sogneforstanderskabets beføjelser efter den misforståede §20 nærmest af moralsk og pædagogisk art. Det var ved »opmuntringer og eksempel« og et vågent øje, sogneforstanderskabet retteligt skulle virke for sagen.³⁰⁸

Det var i 1843. Herefter var det den afdæmpede tone, der blev den fremherskende. De officielle cirkulærer mod selvtægt over for betlere og bissekræmmere ebbede ud, og også eksemplerne fra Gunderup-Nøvling viser, at man efterhånden blev klar over, at anholdelser etc. var sognefogdens og politimesterens sag.³⁰⁹

Men i øvrigt nåede kommunen at indkassere en ikke ubetydelig indtægt, mens forholdene endnu var labile. Det var en af sogneforstanderne (Frantz Johannsen), der overlod den særlige kommunekasse godt 40 rdl., som var nettoindtægten af salg af varer, der var konfiskeret fra en bissekræmmer. Hvordan det nærmere lå med konfiskationen og Frantz Johannsens adkomst til at gøre godt med pengene, får vi ikke at vide.

Ofte forbundet med betleri var det *løsgængeri*, der også hørte til de »uordener«, som sogneforstanderskabet ifølge »politiparagraffen« skulle bidrage til at forhindre. Løsgængere var generelt betragtet alle, der var uden arbejde, formue eller andre subsistensmidler og dermed ikke kunne formodes at ernære sig på lovlig vis. Mere præcist var løsgængere på landet ifølge den gældende forordning fra 1829 betegnet som enhver af bondestand, der ikke havde fast tjeneste. Pligten til at tage fast tjeneste ophævedes dog i 1840 for bønderkarle over 28 år. De pågældende skulle efter visse regler have et tilhold om at søge fast tjeneste og alternativt anvise arbejde af kommunen. Fandt man ikke arbejde, eller tog man ikke det arbejde, der blev tilbudt, var man hjemfalden til frihedsstraf fra fem dage til et år.³¹⁰

Ordningen har givetvis haft en trykkende virkning på karles og pigers løn og arbejdsvilkår i øvrigt, så de kommunale forsamlinger af gårdmænd kunne godt have interesse i at bekæmpe løsgængeriet ud over sikringen af den offentlige orden. Noget sådant kan højst tænkeligt have ligget bag en beslutning, som Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab traf på et møde i februar 1849, nemlig at bekendtgøre ved kirkerne, at alle kvinder (»fruentimmere«), der var pligtige at tage fast tjene-

Den lov-og-orden-bølge, der havde grebet samfundsstøtterne i de unge kommuner, rettede sig også mod svir og natlig skæg og ballade, og her var det de såkaldte legestuer, der var i søgelyset. I mangel af lokale kroer kunne private med politimesterens tilladelse få lov til at holde legestue med udskænkning, musik og dans. Sogneforstanderskaberne ville gerne have haft retten til at give tilladelser til legestuer, men det fik man nu ikke. På Christen Dalsgaards pennetegning »Dans i bondestuen« går det ganske honnet til, men det kan jo udvikle sig. Tegning i Statens Museum for Kunst.

ste, og som ikke havde det den 1. april, ville blive anmeldt til politiet. Formanden, proprietær C. Jelstrup, ville dog ikke være med. Han anså beslutningen for ulovmedholdelig og fik dette ført til protokols.³¹¹

Der var således tvivl om forståelsen af løsgængerlovgivningen, og den afklaring, der efterhånden skete, gav ikke sogneforstanderskabets »hårde« fortolkning medhold. Amtet var blevet forespurgt og sagen gået videre til Indenrigsministeriet, der gjorde klart, at hverken karle under 28 år eller piger skulle regnes for løsgængere, når de ernærede sig lovligt som træskomagere, væverpiger o. lign.³¹² Og med tyendeloven af 1854 blev det ydermere slået fast, at den pligt, der havde påhvilet bønderkarle og -piger til at tage fast tjeneste, nu var ophævet.³¹³

Løsgængerbegrebet som sådan blev ikke ophævet, men det blev i straffelovens forstand begrænset til egentlige rod- og subsistensløse personer (jf. lov af 3/3 1860), og sogneforstanderskabet havde fortsat

efter loven til opgave at bistå med at anvise disse arbejder. Opgaven har næppe belastet sogneforstanderskaberne. Der er ikke set et eneste tilfælde i Gunderup-Nøvling mellem 1842 og 1867.

Men de etablerede landboers ønsker om mere ordnede forhold i kommunen rettede sig ikke kun mod de fremmede tiggere og løsgængere. Man havde også et godt øje til den *svir og natteorden*, der ofte fulgte med de sammenkomster, hvor sognets ungdom og lystne sjæle i øvrigt fik afløb for deres trang til dans og spil og fest.³¹⁴ På sogneforstanderskabets andet møde i Gunderup-Nøvling vedtog forstanderne, at de hver i deres distrikt skulle påse, at der ikke blev drevet ulovligt krohold.³¹⁵

I Gunderup-Nøvling, hvor der ikke var nogen kro, blev disse forlystelser drevet under navn af legestuer, dvs. gilder i private hjem, hvor ejeren efter bevilling fra politimesteren kunne udskænke spiritus og tage entre af deltagerne.³¹⁶ I begyndelsen af 1840'erne var klager over ulovligt afholdte legestuer flere gange på sogneforstanderskabets dagsorden med den udgang, at man først ville give de pågældende en advarsel og næste gang anmelde dem til politimesteren.³¹⁷ Hånd i hanke med disse forlystelser havde man fået, hvis en ansøgning til Kancelliet fra to sogneforstanderskaber på Falster om at få tildelt bevillingsretten til disse arrangementer var blevet imødekommet. Det blev den dog ikke, men som et resultat af den store høring, sagen afledte, blev det bestemt, at sogneforstanderskaberne skulle informeres på forhånd om udstedte tilladelser.³¹⁸

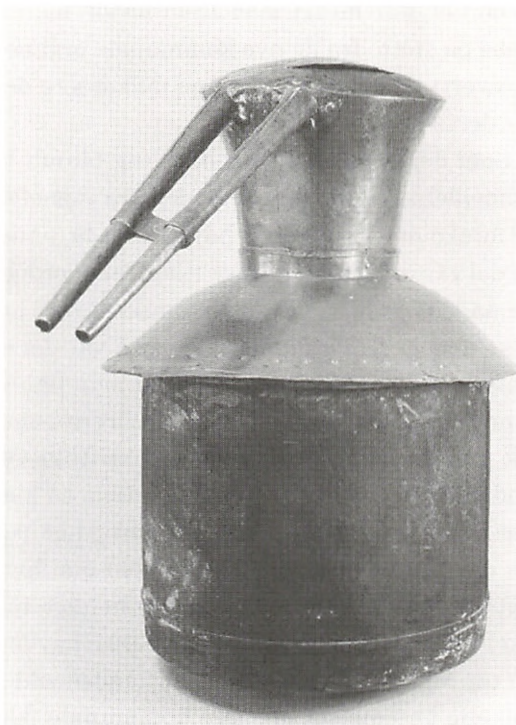
Også efter næringsloven af 1857 var det politimesteren, der skulle tillade privates afholdelse af dans og beværtning, men sogneforstanderskaberne fik en slags økonomisk kompensation, idet gebyret på 1 rdl. pr. gang herefter skulle tilflyde kommunekassen.³¹⁹ Efter lovens udstedelse meddelte politimesteren sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling, at han ville være sparsom med tilladelser til legestuer.³²⁰ Hvad sparsomhed betød, kan vi se af kommuneregnskabet. 8-9 legestuer i årligt gennemsnit var normen fra 1862 til 1867.³²¹ Der var sat grænser for galskaben, men den totale askese var der dog ikke tale om.

Hvorvidt de vage regler og svage beføjelser, der var tillagt kommunerne i disse sager, sine steder parret med et vågent øje og en god vilje, har lagt andet end en momentan dæmper på udskejelserne i kommunerne, kan man have sin tvivl om. Men den udbredte grebthed af »lov og orden«-syndromet er interessant.

Var sogneforstanderskabet som sådant gerne modstander af svir og krohold, som mange eksempler synes at vise, så var man ikke nødvendigvis modstander af drikkeri og spiritus overhovedet. Skal man tro de mange erindringshistorier om *hjemmebrænding af brændevin*, så havde myndighederne ikke mange forbundsfæller i kampen mod de ulovlige brænderier. Tværtimod syntes befolkningen at have indgået en uskrevne alliance til gensidig hjælp og advarsel mod de forhadte toldkontrolører, der skulle opspore brænderierne.³²² For bonden føltes forbudet mod brænderi som et helt urimeligt indgreb i hans frihed til at gøre sig sit korn så nyttigt, som han kunne, og fra bønder i næsten alle egne af Nørrejylland kom der andragender til stænderne om at få det ophævet.³²³

Det lykkedes imidlertid ikke at få hjemmebrænding gjort fri og lovlig, som bønderne ønskede. De modstående interesser var for stærke. Statens indtægter ville blive berørt, det samme ville købstædernes reelle

De brændevinsredskaber, der i tusindtal har været i brug af bondebefolkningen, er så godt som alle forsvundet, afleveret frivilligt eller opsporet af nidkære toldere og ødelagt. De få bevarede har gerne overlevet nedgravet i jorden eller på andre gemmesteder, hvorfra ejermanen aldrig har fået dem frem. Den velbevarede brændevinskedel med hat er fundet nedgravet på Egense Skougård syd for Hals. Aalborg historiske Museum. Foto Jan Slot-Carlson.

monopol, og ædrueligheden var altid et godt – om end ikke særligt overbevisende og næppe heller udslaggivende – argument i stændernes debat.³²⁴ I stedet for en lovliggørelse blev udgangen på sagen en fortsat kriminalisering af brænderierne og skærpede lovbestemmelser med henblik på deres udryddelse (frd. 14/5 1845). Det skete bl.a. gennem en hævelse af bøderne fra 30 til formidable 100-200 rdl. (med fordobling i gentagelsestilfælde), og til gavn for den moralske oprustning blev offentlige personer »banket på plads« på ganske håndfast manér. Skulle kongelige embedsmænd og skolelærere være blandt synderne, ville de normalt miste deres embede. Dekorerede ville blive frataget deres hæders tegn og medlemmer af amtsråd og sogneforstanderskaber være uværdige til at beklæde deres poster. Og til vanære for de formastelige udsendes trykte bekendtgørelser med navne og adresser på dem, der havde trodset bestemmelserne (og var blevet grebet i det).

Toldkontrollørerne kunne således intensivere deres forhadte inkquisitioner efter de kar og andre brænderiredskaber, det var forbudt at besidde. Rigtignok var det uværdige, private angiveri, der hidtil var blevet belønnet, bortfaldet med 1845-loven, men man kunne så til gengæld håbe på støtte fra de nye kommunale organer, der gerne måtte anmelde lovovertrædere, og som kunne indkassere de pågældende bøder til gode for deres fattigkasser.

Som den almindelige indstilling blandt landbefolkningen var, ville anmeldelser af ulovligt brænderi fra sogneforstanderskaberne – hvis de er forekommet – givetvis have været få, uanset toldvæsenet, som vi kan se det i Gunderup-Nøvling's tilfælde, ihærdigt forsøgte at vifte med »lok-kemaden«.³²⁵ Men var viden om konkrete lovovertrædelser naturligvis ikke noget, man kunne forlange, så var det straks vanskeligere for sogneforstanderskabet som offentlig myndighed ligeud at nægte sin assistance, når toldvæsenet ville inkvirere i området. I Gunderup-Nøvling fik man en sådan henvendelse, skriftligt via amtmanden, og var man end hermed sat i en penibel situation, så klarede man den fikst. Svaret var imødekommende, man ville gerne hjælpe, men hvis man skulle kunne det, så måtte man have besked om, hvornår og hvor toldvæsenet agtede at inkvirere.³²⁶ Og da den heldige inkquisition afhang af overraskelsesmomentet, af at bønderne ikke havde nået at fjerne redskaberne, så tør man nok gætte på, at forhåndsmeddelelser om tid og sted til en folkelig forsamling som den kommunale ikke har været betragtet som

Bekjendtgjørelse.

Sættes de til underleguede Collegium, senere end dets Bekjendtgjørelse af 12te Noobr. f. A., indkomne Beretninger tre nedensaaente Landboere i Jylland, uanset den ved Placaten af 23de Februar 1843 allernaadigt giorte Tilladelse til inden 1 Mai næstføter strafrit at af-
 lægge uleslige Brændevinsbrændingeretsfaber, forefundne i Besiddelse af deslige Retshaber
 og derfor ansatte med anordningemaessige Straffe, nemlig:

§ Kalborg Amt:

Gaardmand Jens Petersen, Nerdelst, Hjar Herred.
 Jens Jørgensen, Nistrup, Hjar Herred.
 Jens Christian Petersen, Torpet, Vadum Sogn, Hjar Herred.

§ Hjørring Amt:

Gaardmand og **Sogneforstander** Lars Larsen Solholt, Dronninglund Herred.
 Gaardmand Andreas Johannens Enst, Malene Peterobatter, Lille Bant, Dronninglund
 Herred.

Gaardmand Christian Jørgensen Ribsgaard, Dronninglund Herred.
 Gaardmand Niels Christensen Kobbermellemst, Dronninglund Herred.
 Jacob Petersen, Vesterhøkkelstrup, Vallund Sogn, Dronninglund Herred.

§ Randers Amt:

Ét af midlerne i myndighedernes bestræbelser på at komme ulovlig brændevinsbrænding til livs var at offentliggøre navnene på de pågrebne overtrædere til skam og skændsel for de pågældende og advarsel for alle andre. Og havde en myndighedsperson forset sig, var det en absolut graverende omstændighed, som fremhævelsen af sogneforstanderen viser det. Hvor effektiv denne gabestokmetode var, kan man have sine tvivl om. I almindeligt omdømme var brændevinsbrænding næppe nogen vanærende forseelse (Voldum-Rud kommune, Dokumenter og korrespondance, LAV). Foto Anders Riis.

det bedste grundlag for en lynaktion. Men formelt havde sogneforstanderskabet vist sin gode vilje.

Den ulovlige hjemmebrænding af brændevin blev snart et mærkbart mindre problem. Både i sig selv og for sogneforstanderskaberne. De store bøder havde deres afskrækkende virkning, men det betød sikkert også noget, at de egentlige spritfabrikker, der efterhånden dukkede op, kunne producere meget bedre brændevin til rimelige priser. Endelig gik man fra århundredets midte ind i en periode, hvor kornets afsætning på markedet gav flere penge og i hvert fald ikke så dårlige nerver som dets opbrænding til sprit.

Som et sidste område, hvor sogneforstanderskaberne søgtes inddraget i ordenshåndhævelsen, skal nævnes *helligdagslovgivningen*. Helligholdelsen af søn- og helligdage var givetvis et forhold, der var svært at sty-

re. Den ældre lovgivning fra 1735 var kun højst lemfældigt blevet overholdt, og Christian 8. fandt nu tiden inde til en reform.³²⁷ Den nye lov kom i 1845, og helt i tråd med de ovennævnte lovgivninger skulle også kommunerne have deres lille rolle at spille.³²⁸ Det var naturligvis politiet, der »med nidkærhed og skønsomhed« skulle overvåge lovens efterlevelse, og med det skulle sogneforstanderskaberne være dem behjælpelige (§17).

Om overholdelsen af helligdagene blev bedre med den nye lov, og om sogneforstanderskaberne har ydet en indsats, finder vi ingen udsagn i det gennemgåede materiale. Men man kan nok have sine tvivl. Kun om en enkelt detalje, nemlig om sogneforstanderskaberne holdt deres eget specielle påbud i loven om ikke at holde møder på søn- og helligdage, dog særligt magtpåliggende omstændigheder undtaget, har vi en mulighed for at sige noget om. Nemlig for Gunderup-Nøvlings vedkommende, og her skete det én gang i de 26 år, undersøgelsen omfatter (se 7.1.4 nedenfor).

3. *Bondeuro og krig 1845-1848*

Spørgsmålet om mere politi på landet omkring 1841-42 var formentlig affødt af en overhåndtagende omstrejfen af betlere og bissekræmmere, som visse steder har været følt som en trussel for den almindelige sikkerhed.³²⁹ Store ting kom der ikke ud af sagen. Politimestrene i Ålborg amt foreslog ansættelse af politibetjente og løn til sognefogderne, men amtsrådet kunne ikke gå med til noget så bekosteligt og ville nøjes med at arbejde for, at herredsfogderne ved embedsoplæggninger og flytninger kom til at bo midt i de distrikter, de skulle bestyre. På stændernes foranledning blev kommunerne på landet, som netop nu blev etableret, som ovenfor vist, udstyret med noget, der lignede politimyndighed, men som alligevel ikke var det.

Men spørgsmålet var ikke for tid og evighed bragt på plads hermed. I løbet af få år skulle det vise sig, at man i forskellige sammenhænge nok ville gøre brug af sogneforstanderskabernes forventet stabiliserende indflydelse på livet i de lokale samfund.

Det skete første gang i forbindelse med det begyndende røre blandt bønderne i 1845, især på Sjælland og Lolland-Falster. Det var reformerne af landboforholdene, bønderne og deres venner ønskede fortsat: ret til

overgang fra fæste til selveje for både gårdmænd og husmænd, ligelig beskatning af alt hartkorn, værnepligten fordelt på såvel borgere som bønder samt afløsning af tienderne. Henvendelser til stænderne havde ikke frugtet, her var det større landbrugs interesser for stærke. Man tyede da til adresser til kongen, oprettelse af landboforeninger og Bondevenneselskabet, og sammen med dette virkede den agitation, som udøvedes af lærer Rasmus Sørensen og husmand Peder Hansen Lundby ved møder af bønder rundt omkring. Varmest gik det for sig i Holbæk amt, hvor vrede bønder i samlet flok nogle steder troppede op på herregården, hvor de – måske truende, men dog uden voldsanvendelse – bad om forbedringer af deres forhold.³³⁰

Kancelliet fulgte sagen meget opmærksomt og lod sig endelig af opløbene forskrække til at udsende det såkaldte bondecirkulære, der forbød bønderne at samles uden politimesterens tilladelse og tilstedeværelse. Og på de tilladte forsamlinger måtte bondestandens retsforhold ikke diskuteres på agitatorisk vis, og ingen udensogns måtte delta-ge.³³¹

I det ordrige cirkulære, som amtmanden ret usædvanligt fik ordre om at tilstille alle sogneforstanderskaber, appelleredes der til bondestandens sunde sans og dens agtelse for lov og ret. Og de forstandige og vel-tænkende mænd forventedes at lede de få, der nærrede falske forestillinger om deres rettigheder, ind på rette vej. »I særdeleshed gør man regning på, at sogneforstanderne vil benytte deres indflydelse på deres medborgere af bondestanden til dette øjemed«. Blev sogneforstanderskaberne ikke forsynet med politibeføjelser, så søgtes de dog inddraget og stærkt moralsk forpligtet på det etablerede samfunds side.

I Gunderup-Nøvling var cirkulæret på dagsordenen som en meddelel-sessag uden tilføjelser i protokollen.³³² Den krævede ingen beslutning, men hvilke ytringer og reaktioner, den har affødt, ved vi intet om. Om man fx fandt det rimeligt at blive spændt for regeringens og godsejernes vogn? Eller om man nærrede harme over indgrebet, som dårligt kunne tolkes som andet end et udtryk for regeringens mistillid til bønderne? Eller om man – så langt fra det sjællandske begivenhedscentrum – blot har rystet på hovederne over menneskenes uforstand?³³³

Reaktionen i den offentlige mening var klar og tydelig. En udbredt modvilje, fra skuffelse til forbitrelse, kom til udtryk i aviser, adresser og taler, og i maj 1846 – efter et halvt år – lod Kancelliet bondecirkulæret

Circulaire.

Cancelliet har bragt i Erfaring, hvorledes nogle Personer allerede i længere Tid have været villfæmme for ad mange forskellige Veie at bidringe Bønderstanden saadanne aabndart vrangte Forestillinger om dens Retforhold, som kunde føre til Uvilfredshed og fremkalde Enslter og Fordringer, der ikke kunde tilfredsstilles uden af uomsigtelige Ulemphæder og forgelbige Contracter.

at tyde Grundloven for enhver Bergers Veljærd og om overladt sig til det Haab, at disse Betænelser om dens Junde Saand, dens Magt for lovlige Fremgang, som den, under virken, har gjort i Kristend om værdigere nogen

Cancelliet baatviler ikke, at forstaaende og veltænkende Mænd vilde ved paa- sende Kærlighed opløse Bønderstanden om det Grundløse i hine Forestillinger, og det for- døvelige i at lade sig lede af dem, der isøge at bearbejde den i en dertil forende Retning.

»Særdeles gjer Man Regning paa, at Sogneforstanderne vilde bemynde deres Indbødelse paa deres Medborgere, at Bønderne om Forandring i deres Retforhold skatte Gierret; ligesom og alle Gøder samtlige Huusmand af disse Maadgivere have ladet sig forføre til at udblibe fra det dem paaliggende Arbeide.

Cancelliet baatviler ikke, at forstaaende og veltænkende Mænd vilde ved paa- sende Kærlighed opløse Bønderstanden om det Grundløse i hine Forestillinger, og det for- døvelige i at lade sig lede af dem, der isøge at bearbejde den i en dertil forende

Af de kundgørelser, der udgik fra den enevældige regering, var der næppe nogen, der indeholdt mere indenrigspolitisk sprængstof end cirkulære af 8. november 1845, det såkaldte bondecirkulære. Kedsommeligt og uskadeligt ser det ud, men ved sit drastiske forbud mod, at bønder afholdt møder uden politimesterens tilladelse og især med deltagelse af folk fra andre kommuner, bidrog det stærkt til at svække det gamle tillidsforhold mellem konge og bønder og til at gøre en bondeopposition mulig. Som nævnt i teksten blev sogneforstanderne påkaldt til beroligelse af gemytterne. Foto Anders Riis.

ophæve.³³⁴ »Da formålet (var) opnået, og bondestanden – nu (var) kommet til erkendelse –.«

To år senere stod der atter politi på den kommunale dagsorden, og igen havde baggrundssituationen drejet sig et stykke. Hvor sagen først havde været affødt af kriminalitet og utryghed, siden af social uro, var nu det nationale kommet ind i billedet. Under de bevægede begivenheder i foråret 1848 var »ånden fra 1848« også kommet over bønderne. Hadet til det tyske flammede op, visse steder med et tydeligt socialt

islæt. Og igen var det på Sjælland – nu i det sydlige – det gik voldsomt til. Et par herregårde, hvis ejere mistænkte for at gå slesvig-holstenernes ærinde, blev hjemstøgt af bevæbnede bønder.³³⁵

Regeringen, det var nu Martsministeriet, reagerede ikke meget anderledes end dens enevældige forgænger. Også den måtte søge at kontrollere udviklingen i landet. Vel udstedte den ikke noget udtrykkeligt mødeforbud, men politimestrene fik ekstraordinære beføjelser, og de kommunale organer skulle forpligtes på ordensmagts side, og den gamle sang om at skaffe politiet på landet større kraft blev sunget atter engang.

Først var det den stærke spænding af krigerisk patriotisme, man ville berolige og styre. Mange steder, især i Jylland (også i Gunderup-Nøvling), havde man allerede opstillet lokale væbninger til forsvar mod de hærgende »slaver« (straffefanger) fra Rendsborg, som rygterne meldte om (»Slavekrigen«).³³⁶ Disse korps skulle nu indgå i en større folkevæbning, der i den sidste ende sattes under hærens kommando.³³⁷

Det var i begyndelsen af april. I næste omgang – det var cirkulære fra Justitsministeriet til amtmændene af den 18. maj – var det den større autoritet og kraft til politiet på landet, der var sagen. Opløbene på Sjælland lå imellem, og det, som det reelt handlede om, var at forhindre »lovstridige forsamlinger«. Justitsministeren bad amtmændene overveje sagen sammen med amtsrådet og amtets politimestre, og som det første og rigtigste middel til fremme af formålet så han en nærmere forbindelse mellem politiet og de kommunale autoriteter, således at »navnlig sogneforstanderskaberne erholdt en mere umiddelbar virksomhed til forebyggelse eller tilintetgørelse af eventuelle forsamlinger på landet i lovstridigt øjemed.«³³⁸ Blev det end ikke sagt direkte, så må man tolke formuleringen derhen, at regeringen bestemt ikke ville have noget imod, at sogneforstanderskaberne under en eller anden form blev udstyret med politibeføjelser.

Sogneforstanderskaberne skulle ikke selv inddrages i drøftelsen af 18. maj-forslaget og blev det i Ålborg amt heller ikke. Amtsrådet vedtog at indkalde amtets politimestre til et fællesmøde om spørgsmålet.³³⁹ Cirkulæret udstyrede i øvrigt amtmanden med beføjelser til efter konduite at træffe de nødvendige forholdsregler til ordenens opretholdelse.

Bondevennerne kunne godt se parallellen til 1845-situationen. I Almuevennen stemplede man cirkulæret som det ny bondecirkulære og tog

ivrigt til orde mod det og mod justitsminister Bardenfleth, som man bestemt ikke regnede til den demokratiske del af regeringen.³⁴⁰ Også sogneforstanderskaber og landboforeninger udtalte sig i Almuevennen mod cirkulæret.³⁴¹ I den øvrige presse vakte sagen slet ikke samme opsigt som i 1845. Oppositionsavisen Fædrelandet var blevet et regeringsorgan, og i øvrigt var det krigsbegivenhederne, der fyldte avisernes spalter.³⁴²

Spørgsmålet om politiorde i det lokale var i øvrigt oppe på flere måder i tiden. Således havde man udstedt et par cirkulærer i april måned vendt mod fremmede, overvejende tyske håndværkssvende og vagabonder, der strejfede om især i Nørrejylland. Af hensyn til både beboernes og landets sikkerhed ville man have disse afhørt og deres færden kontrolleret.³⁴³ I den anledning blev sogneforstanderskaberne i Ålborg amt af amtmanden anmodet om »behageligt i forening med vedkommende sognefoged at foranstalte deslige omflakkende personer anholdt og indbragt« til en købstad.³⁴⁴ Ikke helt underligt, hvis en og anden sogneforstander skulle føle, at han gerne måtte fungere som politimand.

Hvordan sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling syntes om den udvikling, fik man udtryk for måneden efter, da amtmanden igen skrev til amtets sogneforstanderskaber. Denne gang gjaldt det folkevæbningen, som man nu tilsyneladende ville kombinere med oprettelsen af et politikorps. En løjtnant Jagd havde af Generalkommandoen fået det hverv at se til ledelsen af folkevæbningen og tage sig af oprettelsen og organisationen af frivillige politikorps, der skulle »tjene til beskyttelse af beboernes liv og ejendom, samt bidrage til at opretholde borgerlig orden.« Korpset skulle være bevægeligt, så det hurtigt kunne være til stede, hvor man behøvede det. Amtmanden bad tjenstligt sogneforstanderskaberne »om at yde løjtnant Jagd den kraftigste bistand«, navnlig ved at opfordre raske, unge mænd til at melde sig til korpset.³⁴⁵ De pågældende stillede poster som underbefalingsmænd i Landstormen i udsigt. Man forventede stor tilslutning, en femtedel af sognenes våben-duelige mænd regnede man med at skaffe. Forsvar mod landets fjender og bekæmpelse af indre uro blev her ganske behændigt knyttet sammen. Og »ånden fra 1848« skulle være drivkraften.³⁴⁶

Sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling gjorde ikke, hvad det blev bedt om. Tilsyneladende havde man gennemskuet sagen. I forhandlingsprotokollen hedder det lakonisk, at man ville »oppebie løjtnant Jagds ankomst for at se hans autoritet i den henseende og da modsætte sig

dette (politikorpset) af al kraft, da man anså denne foranstaltning for uhensigtsmæssig.«³⁴⁷

Men ikke alle sogneforstanderskaber kunne handle lige så frit som Gunderup-Nøvling. I Birkerød på Sjælland mødte birkedommeren (=politimesteren), som ellers aldrig var til stede, op i sogneforstanderskabet til det første møde efter udstedelsen af cirkulæret om de lovstridige forsamlinger, og på hans foranledning vedtog sogneforstanderskabet at lade sogneforstanderne hver i deres by stå i spidsen for en slags »lov og orden«-grupper af »respektable beboere.«³⁴⁸ Om videre realiteter meldes der ikke.

Heller ikke løjtnant Jagds politikorps i Jylland ser man mere til hverken i Gunderup-Nøvling sogneforstanderskabs eller Ålborg amtsråds forhandlingsprotokoller. Og amtsrådets forhandling med politimestrene om mere kraft til politiet viste, at man ikke fandt, at der var anledning til ekstraordinære forholdsregler. Slet ikke ville man give sogneforstanderskaberne eksekutiv politimyndighed, men man kunne dog ønske, at det – ud over disses moralske indflydelse – måtte blive pålagt dem som pligt at anmelde tilsigtede eller stedfundne lovovertrædelser.³⁴⁹

Hverken Generalkommandoens (Krigsministeriets), Justitsministeriets eller amtsrådets aktiviteter i politihenseende blev til noget. Den 11. juli trak Justitsministeriet cirkulæret af 18. maj tilbage. Det var ikke nu nødvendigt at tænke på en styrkelse af politiet, sagde man, og specielt hvad angik de kommunale autoriteter, var der ikke foreløbig anledning til at udvide deres beføjelser i politimæssig henseende.³⁵⁰

Med det »foreløbige« tænkte man på de aktuelle politiske bestræbelser for at skabe en revision af de kommunale love.³⁵¹ Det skete som bekendt først i slutningen af 1860'erne, og den nye landkommunelov af 6. juli 1867 overtog uændret »politiparagraffen« (§30). Det var vist nærmest at betragte som en formalitet. Siden 1848 havde der næppe været brug for den.³⁵²

5.4 Tilsyn med brandforsikringen

Til de mindre opgaver, som den landkommunale anordning tildelte sogneforstanderskaberne, var udøvelsen af et vist tilsyn med brandforsik-

ringen (§19). Brandforsikringen på landet var etableret kort før århundredskiftet (1792), og siden 1800 havde den været bestyret af dertil ansatte offentlige embedsmænd; branddirektører.

Når folk ønskede deres ejendomme forsikret, blev der af branddirektøren og et par af ham udnævnte bygningskyndige mænd (taksationsmænd) foretaget en taksation, dvs. en vurdering af bygningernes værdi som grundlag for tegningen af forsikring.³⁵³ Med dette system var der i 1830'erne en udbredt utilfredshed. Forsikringssummerne stod ofte i et misforhold til bygningernes reelle værdi. En almindelig årsag hertil var utvivlsomt, at de ældre forsikringssummer ikke var justerede efter de faldende priser under landbrugskrisen, men også taksationsmændenes omhu og samvittighedsfuldhed blev anfægtet.³⁵⁴ I stænderforsamlingerne, hvor spørgsmålet blev rejst, mere end antydedes det, at de mange stedfundne brande af landejendomme ikke sjældent skyldtes ildpåsættelse, som man havde været fristet til på grund af de høje forsikringssummer.³⁵⁵

For at bøde på problemet bestemte regeringen i 1839, at bygninger, hvis forsikring ikke svarede til værdien, skulle omtakseres, og for at tilvejebringe et bedre grundlag for dette, skulle amtmanden blandt de forsikrede udnævne nogle »bekendte, erfarne og retskafne mænd«, der skulle gøre opmærksom på aktuelle misforhold og i øvrigt fortsat våge over, at forsikringerne ikke oversteg bygningernes værdi.³⁵⁶

Det var dette lokale tilsyn med brandforsikringen, der fra 1842 blev overtaget af de nye landkommuner, og det skulle fremefter fungere på den måde, at branddirektøren på forhånd meddelte sogneforstanderskabet om taksationer, der skulle foregå i kommunen, således at forstanderskabets formand eller et andet medlem om muligt kunne komme til stede og overvære taksationsforretningen. I alle tilfælde skulle branddirektøren gøre sogneforstanderskabet bekendt med de foretagne taksationers udfald, således at det kunne gøre sine indsigelser.³⁵⁷

Det var især for branddirektøren et særdeles omstændeligt system, og med overholdelsen har det givetvis været så som så. Utvivlsomt har forhåndsmeddelelsen til sogneforstanderskaberne været det svage punkt. I nogle påtalte tilfælde forklarede branddirektøren sig med tidsspilde og tidnød bl.a. forårsaget af, at bønderne for at spare en pligtkørsel efter branddirektøren ventede med at rekvirere forsikring, til han alligevel var på egnen, og så var forhåndsmeddelelse ikke mulig.³⁵⁸ I Ålborg amt

undlod branddirektøren tilsyneladende helt at advisere i forvejen, men var til gengæld særdeles omhyggelig med at fremsende oversigterne over de afholdte taksationer til sogneforstanderskabet.³⁵⁹

I 1850, da en ny bølge af brande hærgede bygningerne på landet, indskærpedes det branddirektørerne, at de varetog deres informationspligter over for sogneforstanderskaberne, og disse sidste opfordredes på deres side stærkt til at udøve den kontrollerende funktion, der var tillagt dem. Man havde således nok haft sine tvivl, om systemet havde fungeret, og branddirektører og amtmænd blev da også samtidig spurgt, om de kunne foreslå yderligere forholdsregler til forbedring af brandforsikringen.³⁶⁰

En egentlig ændring af forholdene skete først i 1858, da man ved lov generelt ville bringe brandforsikringen i overensstemmelse med tidens krav. Fristelsen til assurancesvig var ikke mere det store problem. Nu var det spørgsmålene om en mere retfærdig kontingentbetaling (hvor præmien var graderet efter risiko) og om en hurtigere indtegning i forsikringen, der stod i centrum.³⁶¹ Det var løsningen af det sidste af disse spørgsmål, der berørte sogneforstanderskabernes funktion i forsikringsproceduren.

Branddirektøren, der hidtil havde stået for alle taksationer i sit distrikt, ofte et helt amt, og som man derfor havde kunnet vente på i lange tider, blev nu fritaget for arbejdet med taksationer af almindelige landbygninger. Disse bygninger skulle i stedet takseres af såkaldte sognetaksationsmænd, og dem skulle der være tre af i hver kommune. Sogneforstanderskabet skulle udvælge de tre mænd og branddirektøren derpå udpege én af dem til formand og protokolfører. Gennem dette system kunne ventetiden på en bestilt forsikring komme ned på to dage i almindelighed, og det gamle ønske om lokalt indseende med selve taksationen var til fulde opfyldt. Sogneforstanderskabets rolle på dette punkt var således udspillet, og den besværlige forhåndsorientering kunne følgelig helt naturligt falde bort. »Efter«-kontrollen med taksationerne vedblev derimod, og formanden for sognetaksationsmændene, henholdsvis branddirektøren, skulle til den ende give sogneforstanderskabet meddelelse om resultaterne af de taksationer, de hver især havde afholdt.³⁶²

I Gunderup-Nøvling sogneforstanderskabs protokoller ser man tydeligt det nye system reflekteret. Hvert tredje år valgte eller genvalgte

man tre mand til sognetaksationsmænd, og den af branddirektøren udpegede formand forelagde hvert år forstanderskabet en oversigt om taksationerne i kommunen.³⁶³ Systemet kunne altså udmærket fungere. En ting er imidlertid, om den lovbestemte kommunikation fandt sted, en anden ting derimod, om systemet indholdsmæssigt virkede efter hensigten. Det vil sige, om sogneforstanderskabets medvirken fik den tilsigtede betydning for brandtaksationernes rimelighed og pålidelighed?

Man kan nok have sine tvivl. Ikke fordi de kommunale styrelser var uinteresserede. I Ålborg amt bestilte to tredjedele af de ca. 60 kommuner fra starten dyre udskrifter af branddirektørens forsikringsprotokoller for bedre at kunne overskue forholdene i deres område. Men systemet var besværligt. Især var rollen som løbende taksationsdeltager ikke den naturligste for det kommunale organ som sådant. Som nævnt ovenfor kunne det også være så som så med branddirektørens evne og vilje til at indkalde sogneforstanderskabet, og selv hvor det skete, som det skulle, undlod man ofte at lade sig repræsentere ved taksationerne.³⁶⁴ Boede sogneforstanderen ikke lige i nærheden, har tilstedeværelsen været til ulempe både med hensyn til transport og tidsforbrug.

På efterkontrollen af de tilsendte meddelelser om foretagne taksationer havde man i hvert fald i teorien en bedre mulighed for at udøve en systematisk påvirkning, fx i retning af at holde ejendomspriserne nede. Men de eksempler, man ser i kildematerialet, tyder ikke på, at denne mulighed i virkeligheden har haft stor betydning. Således ser vi i Gunderup-Nøvling de kvart-, halv- eller helårslige lister over taksationer år ud og år ind troligt ført på sogneforstanderskabets dagsorden, oftest som ren efterretningssag uden notitser overhovedet, undertiden positivt tilføjet »ingen bemærkning«, og en enkelt gang, én gang i løbet af 26 år, fandt man et hus for højt ansat og gjorde tilløb til en indsats i sagen.³⁶⁵ Det videre forløb kan vi ikke følge på grund af tabte protokoller.

Men i en tilsvarende sag i naboamtet Hjørring, hvor et sogneforstanderskab fandt en taksation (på 300 rdl.) 100 rdl. for høj, vidste branddirektøren nok, hvad han skulle mene om sogneforstanderskabets sagkundskab og dømmekraft. Han henstillede spidst til amtet at afgøre, om en omtaksation skulle finde sted »på grund af (sogneforstanderskabets) løst henkastede formening«. Det mente amtet nu der skulle, og i forsikringsprotokollen ser man, at omtaksationen bekræftede sogneforstanderskabets syn på sagen, idet huset virkelig blev nedtakseret til 210 rdl.

Forsikringsprotokollen viser imidlertid også, at en sådan ændring var aldeles enestående.³⁶⁶

Havde sogneforstanderskaberne således en reel mulighed for indflydelse, så er den uhyre sjældent blevet brugt. Kun i grelle tilfælde har man orket at tage en sag op og magtet at slå den igennem branddirektørens tykke skanser af professionel ære og sagkundskab. Nedladdenheden over for sogneforstanderne lyser også ud af en sag fra Århus amt, hvor branddirektøren om den kontrol, som et sogneforstanderskab mente, det skulle yde, hovent sagde, at »en sådan fra den side ikke kan finde sted, og det i så fald kan være mig ligegyldigt, om enten sogneforstanderskabets formand eller et andet medlem af samme ser på mig, medens jeg udfører mine embedsforretninger.«³⁶⁷

Ikke uforståeligt blev sogneforstanderskabernes indseende med brandforsikringen som nævnt reduceret med loven af 1857, og den påfølgende lov fra 1870 om brandforsikring på landet ophævede helt de kommunale organers engagement inden for brandforsikringen.³⁶⁸ I den nye landkommunelov fra 1867 var paragraffen om brandforsikring også faldet bort.³⁶⁹ Brandforsikringen behøvede ikke kommunerne og kommunerne ikke brandforsikringen.

5.5 Sogneforstanderskabets betænkninger og forestillinger

1. Høringsprincippet introduceres

Ud over tildelingen af konkrete forvaltningsopgaver til de nye landkommuner gav anordningen i sin §18 også kommunerne lejlighed til at udtale sig, – »til at ytre dets tanker« – om andre sager, der angik kommunens område. Man forudså i paragrafteksten, at det kunne foregå på to måder, dels ved at de højere myndigheder indhentede sogneforstanderskabets betænkning i sådanne sager, dels ved at det kommunale organ på eget initiativ gjorde forestilling til vedkommende autoriteter.

Paragraffen nævner udtrykkeligt en række områder, på hvilke sogneforstanderskaberne i hvert fald skulle høres. Det var en tilføjelse til den første formulering af regeringsudkastet, og det var stænderne, der havde udvirket den. Det gjaldt spørgsmål om tildeling af bevillinger til

erhvervsudøvelse i kommunen, håndværk, bropenge, krohold, handel, anlæg af møller eller brænderier, samt påtænkte forandringer i læge- og jordemoderdistrikter og foranstaltninger til standsning af smitsomme sygdomme.

Paragraffen står givetvis langt fra centrum i anordningen. Den var udformet som en generel løfteparagraf – de nævnte områder må betragtes som et minimum – og løfternes rækkevidde var begrænsede. Der var kun tale om høring, ikke om afgivelse af magt eller beføjelser. Men på en anden led er paragraffen central og interessant. Netop på grund af den åbne og løse karakter giver den mulighed for et indblik i, på den ene side hvordan de skiftende regeringer udnyttede dette høringsinstitut, hvad de mente at kunne bruge sogneforstanderskaberne til ud over de konkret tilmålte gøremål, og på den anden side hvad der måtte røre sig på det primære kommunale plan og dermed formentlig også blandt den befolkning, det kommunale organ repræsenterede.

2. Betænkninger om bevillinger til erhvervsudøvelse

Af de sager vedrørende bevillinger til erhvervsudøvelse, sogneforstanderskabet skulle høres i, var håndværkssagerne de hyppigst forekommende. I perioden fra 1842 til 1856 var der i Gunderup-Nøvling i gennemsnit en af slagsen om året, og kommunen har næppe været et særtilfælde.³⁷⁰ Udflytningen og den økonomiske opgang for landbruget øgede behovet for professionelle håndværkere på landet; frem for at gøre alt selv kunne bonden med fordel bruge sin tid på landbedriften.³⁷¹ Strømmen af ansøgninger om håndværksbevillinger hørte op i medfør af næringsloven af 1857, der gjorde udøvelsen af håndværk på landet fri.

Indtil da havde reglerne været således, at kun udøvere af nogle få håndværksfag havde kunnet nedsætte sig frit, hvor de ville. Det var vævere, grovsmede, hjulmænd, træskomagere, slagtere og rugbrødsbagerne. For folk af en række andre fag, men stadig håndværk, der dækkede landbefolkningens almindelige behov: tømrere, murere, skræddere, skomagere m.fl., var der heller ingen territoriale begrænsninger, men de skulle dog have bevilling fra amtmanden til at etablere sig. Andre mere byprægede håndværk som sadelmageri, glarmesteri, urmageri m. fl. var der efterhånden også opstået et vist behov for på landet, og de kunne

Den ungdommelige snedker, der angiveligt er fotograferet i 1865 med sit værktøj, kunne frit nedsætte sig på landet. Skulle han have gjort det før næringsloven af 1857, havde amtmandens bevilling og en udtalelse fra sogneforstanderskabet været nødvendig. Foto i Lokalhistorisk Arkiv for Viborg kommune.

(fra 1827) med amtmandens bevilling udøves her, dog ikke nærmere en købstad end 1½ mil (ca. 11 km). Øvrige håndværk var stadig reserveret købstæderne og kunne kun drives på landet med Kancelliets, senere Indenrigsministeriets særlige tilladelse. For opnåelse af bevilling var det af betydning, at der kunne dokumenteres et behov på stedet for det pågældende håndværk.³⁷²

At man til at bedømme dette også medtog de lokale bønder gennem den høring af sogneforstanderskabet, der indførtes fra 1842, var både rimeligt og naturligt. Det var jo *deres* behov, der primært var tale om. I anden række kunne visse sidehensyn komme ind. Fx om der var basis for en anstændig eksistens for den pågældende erhvervsudøver. Sogneforstanderskabet kunne dertil have et kommuneselvisk ønske om at skaffe et potentielt fattiglem et erhverv.³⁷³ I den sidste ende måtte amtmanden afveje hensynene.

Efter de konkrete sager i Gunderup-Nøvling at dømme var der ikke den store uenighed mellem instanserne. Af de 14 ansøgninger, sogneforstanderskabet tog stilling til 1842-56, blev 13 videreført til de højere instanser. Sogneforstanderskabet anbefalede dem alle 13, én dog med svære forbehold. Den pågældende, der ville være murer, var ikke oplært i faget, og anbefalingen var kun vedtaget med 6 stemmer mod 3. Det skrev formanden til amtet, og så kan man så gætte på, hvad han personligt havde stemt. Politimesteren, hvis udtalelse også indhentedes i håndværkssager, kunne under henvisning til sogneforstanderskabets oplysninger ikke anbefale, og amtmanden afslog følgelig ansøgningen.

Af de 12 øvrige sager hørte de 11 under amtmandens bevillingsområde, det var 9 tømrere og 2 sadelmagere. Politimesteren støttede gerne sogneforstanderskabets anbefaling og bekræftede trangen på stedet, og amtmanden fulgte med en enkelt undtagelse trop og udstedte bevilling. Undtagelsen var den ene sadelmager, der boede inden for 1½ milegrænsen og derfor måtte opgive sine forhåbninger.³⁷⁴

Den sidste af de 12 sager var en ministeriesag. Den angik en faguddannet rebslager fra Ålborg, der ville slå sig ned i landkommunen, og den er for så vidt interessant, som ministeriet i overensstemmelse med sogneforstanderskabet, men i modstrid med den frarådende amtmand, udstedte bevilling til den pågældende. Dette ene tilfælde skal naturligvis ikke overfortolkes, men sagens forløb kunne godt tænkes at reflektere en modsætning mellem en fremvoksende liberalisme i regeringskredse og en ældre købstadsprotektionistisk holdning i Ålborg.³⁷⁵

Håndværkssagerne synes at antyde, at sogneforstanderskabets indstilling ikke var ligegyldig. Den lunkne udtalelse om den potentielle murer var givetvis årsag til afslaget, og det ville omvendt have været ganske forbløffende, om ministeriet skulle have givet rebslageren hans bevilling, hvis sogneforstanderskabet, dvs. den lokale befolkning, ligesom amtmanden havde anset ham for overflødig.

Med hensyn til de øvrige erhverv, hvor sogneforstanderskabets udtalelse skulle indhentes, dvs. krohold, handel, mølledrift, brændevinsbrænding og oprævning af bropenge, kan der vanskeligt siges noget generelt om primærkommunens indflydelse. Hertil er der flere grunde.

For det første var antallet af sager relativt lavt. I Gunderup-Nøvling, hvor der 1842-56 var 14 håndværksansøgninger, behandlede der af de øvrige erhverv kun tre sager i den samme periode, én vedrørte en mølle-

ejer, der ville udvide driften, og to andre var ansøgninger fra folk, der ønskede at drive høkerhandel.³⁷⁶ For det andet var der flere instanser i bevillingsproceduren, idet amtsrådet, der ikke havde været involveret i håndværkssagerne, også (ligesom sogneforstanderskaber og politimestre) skulle erklære sig i disse sager. Dertil kunne bevillingsudstedelsen, der lå hos kancelliet, efter 1848 Indenrigsministeriet, afhænge af ganske mange forskelligtartede faktorer, såsom afstand til købstad eller nærmeste udøver af det pågældende erhverv, samtykke fra andre erhvervsudøvere af slagten i området (møllere), behovet på stedet, tilstedeværelsen af de nødvendige faciliteter (stald- og værelseskapacitet ved krohold), ansøgernes fagkundskab og personlige habitus i øvrigt samt endelig også velmente ønsker om at holde drikkeriet nede.³⁷⁷

Også her er der dog vidnesbyrd om, at man har taget sogneforstanderskabets erklæring alvorlig. Det gjaldt således en brænderibevillings-sag i 1846 hvor Generaltoldkammeret bad den efterladende amtmand fremskaffe den erklæring fra sogneforstanderskabet, som skulle foreligge ifølge den kommunale anordning.³⁷⁸ Ligeledes en høkersag i 1854, hvor Indenrigsministeriet udbad sig en fornyet (og klarere) erklæring fra sogneforstanderskabet.³⁷⁹ Stikprøver i amtsrådssagerne synes dertil at vise, at en negativ holdning hos sogneforstanderskabet har været noget nær prohibitiv for ansøgning.³⁸⁰ I almindelighed fulgte amtsrådet forståeligt nok sogneforstanderskabets indstilling³⁸¹ og ministeriet igen amtsrådets. Men det er ganske påfaldende, at i de få tilfælde i 1849, 1850 og 1854 (vilkårligt valgte år), hvor ministeriet havde udstedt bevillinger til handel i Ålborg amt på trods af amtsrådets negative eller forbeholdne indstilling (i 5 tilfælde), havde sogneforstanderskabet anbefalet udstedelsen.³⁸²

3. Betænkninger vedrørende sundhedsvæsenet

De sidste tre lokale anliggender, der i anordningen udtrykkeligt nævnes som obligatoriske genstande for sogneforstanderskabets erklæring, lå alle inden for sundhedsområdet. Det var forandringer i lægedistrikter og jordemoderdistrikter samt forholdsregler mod smitsomme sygdomme.

Bestemmelsen var som nævnt kommet til på stændernes foranledning. I den endelige anordning havde regeringen tilføjet, hvad de smit-

somme sygdomme angik, at høringen herom ikke måtte sinke eller hindre iværksættelsen af de nødvendige øjeblikkelige foranstaltninger. Det forbehold blev der god brug for. I løbet af perioden 1842-67 blev sogneforstanderskaberne ikke en eneste gang *hørt* i en sådan sag, men til gengæld ikke så få gange *brugt* i kampen mod smitsomme sygdomme (se 6.3.2 nedenfor). Bekæmpelsen af epidemier var både et så akut og et så medicinsk-fagligt spørgsmål, at en omstændelig høring af over 1.000 danske landkommuner næppe ville have været til nogen gavn. Konsekvensen heraf tog man ved revisionen af kommunaloven i 1867. Bestemmelsen faldt bort, og ingen i Rigsdagen løftede en finger for dens bevarelse.

Mere kan det undre, at man i 1867-loven bibeholdt passagen om høring i forbindelse med forandringer i lægedistrikterne. Så vidt man kan dømme fra forholdene i Ålborg amt, blev sogneforstanderskaberne heller ikke spurgt i disse sager. Og det var ikke fordi, der ikke var sager af slagsen. I det mindste tre gange i forstanderskabsperioden ændrede man på distriktsfordelingen.³⁸³ Hvorfor man i Ålborg amt undlod at høre de lokale kommunale organer i disse sager, står ikke umiddelbart til at sige. Andre steder spurgte man, som man skulle. Fx i Ribe amt i 1851-52, hvor kommunernes holdninger synes at have været afgørende for sagens udfald.³⁸⁴

Når der tilsyneladende ikke blev nogen blæst om eller klager over de manglende høringer, skyldes det måske, at de ændringer, der foregik, som hovedregel gik i retning af flere læger og derfor normalt måtte imødekomme de lokale ønsker om kortere afstand til lægen. Noget kan det måske også have betydet, at de lokale distrikter ikke som sådanne var direkte økonomisk involveret i lægernes underhold. Lægerne var centralt aflønnede.

At dette sidste har været det afgørende, kunne behandlingen af jordemodersagerne tyde på. Her var det de lokale distrikter, der skulle betale, og her glemte man ikke at spørge sogneforstanderskaberne.³⁸⁵ Og det var ikke, fordi distriktsændringer var hyppige sager, for det var de vitterligt ikke.³⁸⁶ I Gunderup-Nøvling, hvor jordemoderen boede i Gunderup, blev man én gang på 26 år spurgt, om der var behov for en jordemoder i nabosognet Nøvling. Det mente man ikke, og derved blev det.³⁸⁷ Ser man på sagerne fra hele amtet – både om distriktsændringer og flytninger af jordemødre – er det tydeligt, at man ikke foretog sig noget uden at

have hørt sogneforstanderskaberne.³⁸⁸ Høringen i disse sager bibeholdt man derfor helt naturligt i 1867-loven (§31).

4. *Betænkninger om offeransættelser, udstykninger m.m.*

Rækken af emner, om hvilke sogneforstanderskaberne lovformeligt skulle eller kunne høres, blev efterhånden forlænget med nogle stykker. Af almen betydning var især ansættelse af beboernes højtidsoffer og sager vedrørende udstykning af jord. Begge var det emner, hvor der var brug for de kommunale organers lokalkendskab.

Menighedens pligt til at yde *offer til præst og degn* til årets tre store

Billedet af en offerscene i en landsbykirke har måttet hentes i Sverige. Man ser menigheden defilere op mod alteret med deres gaver, mens præsten værdigt overværer begivenheden fra nærmeste hold. Maleri af Josef W. Wallander. Efter Gunnar Dahmén, Allt fick sin vigning i kyrkans famn, Stockholm, 1989.

højtider, jul, påske og pinse, var en urgammel foreteelse. Oprindeligt havde det været en naturalieydelse, kød, brød etc., men det var forlængst afløst af et pengebeløb, som nu betragtedes som noget, præster og kirketjenere kunne tilkomme som en del af deres løn. Pligten til at betale var slået fast i Danske Lov og senere anordninger. Det var pengebeløbets størrelse imidlertid ikke, det var individuelt og traditionelt bestemt og havde stadig i meget bevaret karakteren af en gave.

Det kunne give problemer i smalle tider. I midten af 1840'erne klagede mange præster og offerberettigede over, at offerbeløbene blev mindre og mindre og undertiden slet ikke ydet. Efter at problemet havde været forelagt stænderne, udstedte regeringen i 1847 en plakat, der skulle bringe orden i sagerne. Hvis præster eller lærere med kirketjeneste på landet var utilfredse med offerydelserne, kunne de klage til amtsrådet, der så fastsatte offeret, dog først efter at have indhentet sogneforstanderskabets erklæring. Sagen var, at offerets størrelse efter loven skulle bestemmes efter stedets skik og de pågældendes stilling og evne, og til at vide det var vel ingen nærmere end gårdmændene i den lokale forsamling.³⁸⁹ Uvildige i sagen var de derimod ikke altid.

Klager over offeret blev herefter en fast post på amtsrådets dagsorden. Det var både præster og lærere, der bad om at få fastsat offerbeløb eller rettere minimalstørrelser for offeret. Man skulle nødtigt afskære sig opadtil. Og disse sager videresendtes så sogneforstanderskaberne til erklæring, inden amtsrådet tog sin endelige beslutning. I Gunderup-Nøvling klagede to af de tre præster, man havde i perioden, og der kom klager fra alle lærerembederne. Sammenholdt med de mange sager i amtsrådet kan man roligt slutte, at problemet har været udbredt.

Da udgangspunktet for fastsættelsen af offeret ifølge plakaten skulle være stedets skik og de pågældendes formåen, ville det være at vente, at amtsrådet som regel ville følge indstillingerne fra sogneforstanderskaberne. Sådan gik det naturligvis også i mange tilfælde, kan vi se af Ålborg amtsråds forhandlinger, men alligevel langt fra i dem alle.³⁹⁰ Uenigheden mellem de to organer får vi eksemplificeret gennem de offersager, der kom for i Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab.

Seks offersager var her til behandling i perioden. Ifølge amtsrådsforhandlingerne fulgte amtsrådet sogneforstanderskabets indstilling i tre af disse sager.³⁹¹ Det svarede ikke ganske til virkeligheden, idet man i det ene tilfælde faktisk havde nedjusteret bidragene for tjenestefolk en

smule i forhold til sogneforstanderskabets forslag.³⁹² I de sidste tre tilfælde var uoverensstemmelserne mere påfaldende. En gang satte amtsrådet de foreslåede beløb for en gårdfæster og en husmand ned fra henholdsvis 8 og 4 skilling til 6 og 3, en anden gang satte det beløbet et par skilling op for en gårdmand, og i det sidste tilfælde, da sogneforstanderskabet på foranledning af en klage fra sognepræsten foreslog generelle satser for de forskellige befolkningsgrupper, gik man helt galt af hinanden.

Forhistorien var den, at sogneforstanderskabet tidligere på året (1849) i sin første offersag havde foreslået en rigtignok holden gårdmand ansat til 12 sk. i offer til læreren i Nøvling (og konen skulle efter reglen yde samme beløb). Det var ikke sket i enighed, men majoriteten gik altså ind for de 12 sk. Samtidig satte man offeret af husfolk og tjenestefolk til 3 sk., alt pr. højtid.³⁹³ Og amtsrådet sanktionerede indstillingen.³⁹⁴

Nu foreslog man så et halvt år senere, da præsten havde rejst en offersag, at gårdmænd og deres koner generelt skulle ansættes til et offerminimum på kun 8 sk., hus- og tjenestefolk til 4.³⁹⁵ Og det vel at mærke til præsten, som normalt fik mere, oftest dobbelt så meget som degnen.³⁹⁶ Heller ikke den beslutning blev truffet i harmoni. 7 af 10 sogneforstandere deltog i mødet, og heraf var de 2, præsten og læreren i Gunderup, givetvis uenige med de øvrige. Som parter i sagen holdt de sig uden for forhandlingerne, og underskrive indstillingen ville de ikke.³⁹⁷

Læreren kunne dog ikke længe opretholde sin ikke-indblandingsholdning. To dage efter mødet skrev han til amtsrådet og foreholdt det misforholdet mellem de to indstillinger. Det ville komme præsten til skade, og – en passant – også ham selv. Han anførte også, at resultatet rimeligvis ville være blevet et andet, hvis alle 10 medlemmer havde været til stede.³⁹⁸

Amtsrådet kunne godt se det skæve i sagen. Det greb anledningen og sendte sogneforstanderskabet sagen i hovedet igen med besked om at afgive en ny erklæring »in pleno«.³⁹⁹ Det var godt nok et påbud, der ikke var efter reglerne, men sogneforstanderskabet besluttede ikke desto mindre på det følgende møde at foreslå nye og højere takster: gårdmænd og håndværkere sattes til 12 sk., husfolk og tjenestefolk til 6 sk. Men det flertal, som havde gennemført den første beslutning, var godt fornærmet og fik ført til protokols og også tilføjet den nye indstilling til amtsrådet,

hvad man mente om den praktiserede fremgangsmåde. Når et beslutningsdygtigt sogneforstanderskab havde udtalt, hvad der var dets mening, så var sagen afgjort og skulle ikke genoptages.⁴⁰⁰ Det var selvfølgelig på det kommunale organs vegne, der viste sig.

Hvis man kan betragte amtsrådets ubeføjede fremkaldelse af genforhandlingen som en ganske fiks manøvre for at få sagen på ret køl, så må man til gengæld sige, at det fikse ikke holdt sig til afslutningen. Amtsrådet resolverede nemlig, at sådanne generelle fastsættelser af offer kunne man ikke tage stilling til.⁴⁰¹ Stor ståhej og lidt uld. Men nogle velmente tanker til amtsrådet er der nok kommet ud af det – og knubbede ord i sogneforstanderskabet.

Det er tænkeligt, at amtsrådet uanset præmissen om egnens skik med sine ansættelser har tilstræbt en vis harmonisering af offerbeløbene i amtet, fx ud fra en forståelig retfærdighedsbetragtning.⁴⁰² Men det er bestemt også tænkeligt, at der var politik i sagen. At sogneforstanderskaberne som de gårdmændsorganer, de var, havde deres egne kartofler at hygge. Fristelsen til at ansætte sig selv for lavt i forhold til andre befolkningsgrupper lå lige for, om end man ikke i Gunderup-Nøvling faldt så pladask for den som Store Brøndum sogneforstanderskab, der angiveligt under henvisning til egnens skik og brug helt så bort fra hensynet til stilling og evne og følgelig ansatte gårdfolk, husfolk og tjenestefolk til samme offerbeløb. Den forklaring ville amtsrådet forståeligt nok ikke acceptere. Der skulle være forskel. Klassernes formåen *var* ikke den samme.

Den nye landkommunelov af 1867 optog ikke offerspørgsmålet blandt de udtrykkeligt nævnte betænkningssager (§31), men pligten til at spørge de landkommunale råd og pligten for dem til at erklære sig bestod fortsat indtil omkring århundredskiftet, da højtidsofferet til præst og lærer afløstes af mere moderne aflønningsformer.

Det andet mere omfattende nye emne for sogneforstanderskabernes betænkning var *udstykninger af jordejendom*. Lovgrundlaget var en forordning fra 1819, hvis hovedmål var at sikre, at udstykninger foregik på en sådan måde, at bøndergårdene ikke blev for små; mindre end 20 tdr. land af højeste bonitet måtte de ikke blive.⁴⁰³ Endvidere skulle udstykkede arealer være hensigtsmæssige af størrelse (min. 1½ td.land), form og beliggenhed. Man ville principielt have sammenhængende, afrundede og bebyggede jorder. En opsplitning af en ejendoms jordstykker som

før udskiftningen ville man ikke risikere. Rentekammeret, senere Indenrigsministeriet, skulle approbere udstykningerne og kunne dispensere.⁴⁰⁴

Den lokale garanti for, at reglerne blev fulgt i praksis, og ikke mindst, at de udstykkede jorder blev sat ret i hartkorn, skulle en landinspektør og to lokale folk, udpeget af herredstinget, tilvejebringe. Fra 1850 blev de to udmeldte mænd erstattet af faste jordboniteringsmænd, udnævnt af sogneforstanderskaberne (se 6.8.3 nedenfor). Ved mindre betydende jordstykker, såsom byggegrunde og hedelodder, kunne den dyre og omstændelige taksation i marken spares, og fordelingen af hartkornet mellem de nye parceller foretages på ministeriets skrivebord alene på grundlag af opmålingen. Forudsætningen herfor var, at den nye matrikels hartkornsansættelser stadig kunne lægges til grund. Om dette skulle man have en erklæring fra en landinspektør, taksationsmændene eller sogneforstanderskabet, bestemtes det i 1852.⁴⁰⁵

I Ålborg amt benyttede man gerne sogneforstanderskaberne som erklæringsorgan. Landinspektørerne var involveret på den måde, at de målte op og tegnede kort, hvorefter amtmanden bad politimesteren om at indhente sogneforstanderskabets erklæring om sagen og vedlægge den sin egen. I næste omgang gav amtmanden så sin mening til kende, når han indsendte materialet til ministeriet.⁴⁰⁶ Et system, man i øvrigt, formentlig på eget initiativ, havde anvendt allerede fra 1840'erne.⁴⁰⁷

Når ellers alle nødvendige oplysninger og erklæringer var tilvejebragt, er regulær udstykning nok kun i sjældne tilfælde nægtet. At dømme ud fra sagerne i Gunderup-Nøvling og en kursorisk gennemgang af Ålborg amts journal for 1856 har langt de fleste udstykninger været rene ekspeditionssager. Og der var mange af dem. Fra 1835 til 1870 voksede antallet af danske landejendomme med jord med over 75.000 (fra 128.250 til 204.000). Alene i perioden 1850-60 kom op mod 30.000 nye brug til.⁴⁰⁸ Og disse tal er naturligvis absolutte minima for antallet af udstykninger, idet frasalg af hede- og englodder og andre jorder uden byggepligt kom oveni med betydelige tal.

Når antallet af udstykningsager til erklæring i Gunderup-Nøvling alligevel var ret lavt – kun seks sager optræder i periodens arkivmateriale – er der flere forklaringer herpå. For det første var det kun udstykninger af de nævnte »mindre betydelige lodder«, sogneforstanderskabet efter reglerne skulle eller kunne erklære sig om. For det andet var

udstykningskerne givetvis ikke jævnt fordelt, fx forekom de kun i begrænset omfang i fæstegårdsområder. Godsejerne havde ingen speciel interesse i at formindske fæstegårdene. Det var selvejerbønderne, der kunne og gerne ville udstykke, ofte for at skaffe kapital til købet af gården eller til forbedring af jord og bygninger.⁴⁰⁹

Endelig kan man ikke se bort fra, at en og anden udstykning kan være smuttet uden om protokolsystemet. Sagerne hørte afgjort til den lettere slags, til ekspeditionssagerne. I mødereferaterne anførtes blot, at man var blevet bedt om erklæring eller »anbefaling« i den eller den sag. Ulejlige sig med at tilføje, hvad man besluttede, gjorde man aldrig. Den positive holdning til udstykningskerne (som fremgår af svarkopierne) har formentlig været en selvskreven sag. Den lidt lemfældige behandling af sagerne ses formentlig også af, at i to af de seks tilfælde havde formanden svaret uden at afvente et møde i sogneforstanderskabet, i det ene fandt han det tilsyneladende – hvis man tør slutte fra protokollens tavshed – ikke nødvendigt, at sagen blev forelagt forsamlingen overhovedet.⁴¹⁰

Naturligvis var sogneforstanderskabernes indsats i udstykningssagerne ikke tænkt som en ren formalitet. Og af de tidligste erklæringer (1847, 1851) fremgår det også, at man sagligt har taget stilling til udstykningskerens overensstemmelse med lovgivningen.⁴¹¹ I de senere sager (1860 (2 stk.), 1866) er spørgsmålet helt enkelt, om sogneforstanderskabet vil »anbefale« de pågældende udstykningsker.⁴¹² Man kan heraf få den tanke, at sogneforstanderskaberne fra at være lokale, saglige konsulenter er blevet en slags garant for, at de dispensationer fra reglerne, der i disse tilfælde som oftest var tale om, ikke ville give bøvvl på stedet. Denne udlægning bestyrkes af en skrivelse fra Indenrigsministeriet i 1872, ifølge hvilken sognerådene ikke havde nogen pligt til at afgive betænkning i udstykningssager. Lejligheden til at udtale sig var et tilbud til kommunen, underforstået: benyttede man den ikke, var der ikke siden noget at komme efter.⁴¹³

5. Betænkninger ud over de lovbundne

En særlig interesse knytter sig til de øvrige betænkninger, sogneforstanderskaberne blev bedt om, dvs. betænkninger i sager ud over dem, der udtrykkeligt nævnes i landkommuneanordningen eller senere love.

I hvilket omfang og på hvilke områder ønskede de højere myndigheder at høre de kommunale råd, og hvilke instanser var det, der tog initiativerne?

Et fællestræk ved de hørings-sager, der er behandlet i det følgende, er, at det drejede sig om anliggender, der var generelle på den måde, at de berørte alle eller i hvert fald flere af de lokale, kommunale samfund. Oftest ville man – lige efter lovbogen – høre om kommunernes syn på en eller anden centralt iværksat lokaladministrativ foranstaltning, man havde tanker om at indføre. I alle de pågældende sager indgik sogneforstanderskabernes betænkninger sammen med erklæringer fra andre instanser i et lovforberedende arbejde. Og i alle de konstaterede tilfælde før eller senere med en lov eller bekendtgørelse som resultat. Selv om de sagsforløb, der beskrives, alle stammer fra Gunderup-Nøvling kommune, var der tale om fælleskommunalt stof.

Om retsvidneordningen

Allerede inden sogneforstanderskaberne havde et halvt år på bagen, blev de bedt om at erklære sig. Det var spørgsmålet om vidneinstitutionen ved de lokale herreds- og byting, der var aktuelt. Det århundredgamle system, hvorefter otte bofaste folk på skift overværede sagernes behandling ved tingene som vidner til og kontrol af rettens håndhævelse, var forlængst gået i svang. Antallet var indskrænket til fire eller to, og funktionen var i øvrigt »degraderet« derhen, at gårdmændene gerne betalte en fattig i sognet for at møde for sig. Nogle steder var dette sat i system i form af »stokkemandspenge«, som dommeren brugte til at hverve vidner for. Andre gange fungerede udkommanderede politibetjente som vidner. Det er klart, at det under sådanne forhold måtte være så som så med kontrollen med retssystemet og med dets folkelige forankring i det hele taget.⁴¹⁴

Sagen blev bragt på bane i Viborg Stænder i 1840, og den blev straks fremmet af regeringen. I en resolution proklamerede kongen i 1841, at han ville høre de nydannede kommunalbestyrelser i by og på land, her navnlig amtsrådene, om deres tanker om, hvordan en ny ordning burde etableres. Man skulle især overveje, om det skulle gøres til en pligt for de hidtidige tingsvidner at møde personligt, eller om kommunerne skulle udnævne »agtbare« mænd til tjenesten – og betale dem.⁴¹⁵

At man ved »kommunerne« i den forbindelse ikke ville forstå de

nyskabte primærkommuner, gjorde sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling helt klart i sit svar på den kongelige henvendelse, og heller ikke mødepligten for gårdmændene var et ønskeligt alternativ. Man foreslog, at der for en passende betaling ansattes pålidelige mænd ved hvert tingsted, udvalgt af amtsrådet.⁴¹⁶ Ålborg amtsråd så i sin tur egentlig helst en frivillig og gratis ordning, men fulgte dog flertallet af sogneforstanderskaber i amtet og pegede på en ordning med faste, betalte, kontraktansatte retsvidner.⁴¹⁷ Uanset dette skulle vise sig også i det øvrige land at være den almindelige mening blandt kommunalbestyrelserne, gik regeringen med det lovforslag, den forelagde de to stænderforsamlinger i 1846, kun delvis ind på denne tanke (for ekstrarettens vedkommende), men lod sig dog af den enige indstilling fra stænderne bringe til at følge princippet fuldt ud i den endelige lov.⁴¹⁸

Om løsningen af sagen var den bedste set under en retsbevidstheds-synsvinkel, er et spørgsmål for sig. Gårdmændene og sogneforstanderskaberne ville i hvert fald ikke forpligtes. Men den viste, at høringsinstituttet ikke var tom snak. Stænderne fulgte kommunerne, og det virkede.

Om ligning af herredskassepenge

Den næste erklærings sag drejede sig om ligning og opkrævning af de såkaldte herredskassepenge. Gennem herredsfattiggasserne havde man i det 18. århundrede ved udligning kunnet komme fattige sogne til hjælp i betrængte situationer. Denne funktion overgik med fattiglovgivningen af 1803 til amtsfattiggasserne, der følgelig herefter modtog herredskassepengene. Pengene lignedes fortsat på hele befolkningen på landet, også husmænd og karle, og opkrævedes af sognefogderne.

Da beløbene var små, 4 sk. pr. helgård, 1 pr. hus og 2 for en karl, og opkrævningen omstændelig, havde et amtsråd foreslået en ændring af systemet.⁴¹⁹ Kancelliet tog spørgsmålet positivt op og foreslog i 1843, at herredskassepengene bortfaldt og sogneforstanderskaberne i stedet indbetalte et tilsvarende beløb til amtsfattiggasserne og i øvrigt lignede udgiften over fattigskatten. Forslaget sendtes til høring i amterne, og amtsrådet i Ålborg vedtog at lade det gå videre til sogneforstanderskaberne.⁴²⁰

Sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling gik imod forslaget med den gårdejerrelvise motivering, at tjenestetyende (der ikke betalte den

ordinære fattig- og skoleskat) herved ville slippe for bidrag og byrden alene komme til at hvile på hartkornsbrugerne.⁴²¹ Det var en opfattelse, der deltes af halvdelen af sogneforstanderskaberne i amtet, og Ålborg amtmænd fulgte den i alt væsentligt.⁴²² På landsplan var de fleste amtmænd dog positive over for kancelliets forslag, sagde den kongelige kommissarius, da han i 1844 forelagde det for stænderforsamlingerne. Begge forsamlinger anbefalede enstemmigt det rationelt set yderst fornuftige forslag, og kongen kunne i 1845 udstede en plakat, der ordnede forholdene på den foreslåede måde.⁴²³

Om husmændenes forhold

Var sagen om herredskassepengene af betydning lille, så var den næste betænkningssag til gengæld stor. Det var et af de mest brændende sociale spørgsmål i tiden, spørgsmålet om husmandsklassens vilkår, kommunerne her blev involveret i.

Som bekendt var husmændene blevet »glemt« under landboreformerne. De havde slet ikke opnået de goder, som for en stor part var blevet gårdmændene til del, overgang til selveje, arve- eller livsfæste, afløsning af hoveri m.m. Men da reformkravene påny rejstes fra omkring 1840, var husmændene for alvor med. Især på Sjælland og de sydlige øer, hvor de fleste og dårligst stillede husmænd boede, var der skabt en stærk husmandsbevægelse, ikke mindst inspireret af omrejsende husmandsagitatorer (Rasmus Sørensen, Peder Hansen Lundby (jf. 5.3.3 ovenfor)).

Helt naturligt var det i Roskilde Stænderforsamling, sagen rejstes i 1842. Seks bondedeputerede stillede krav om forbedring af husmandsklassens kår og fik i første omgang vedtaget en petition til kongen (med 32 stemmer mod 31) om at få klassens forhold generelt belyst gennem indhentede efterretninger fra amtsråd og sogneforstanderskaber.⁴²⁴ Regeringen gik ind på sagen og udbad sig året efter erklæringer fra de to rækker organer om husmændenes og arbejdsklassens vilkår og byrder, medfulgt af forslag til forbedring af deres kår.⁴²⁵

Det var et vældigt apparat, man dermed satte i gang. 21 amtsråd og over 1.000 sogneforstanderskaber skulle opstille et grundlæggende materiale om disse lavest stillede samfundsgruppers vilkår, drøfte problemerne og give et bud på deres løsning. Aldrig før og vel næppe heller siden har de folkelige organer på så massiv vis været inddraget i den samfundspolitiske proces.

*Det var et udtryk for respekt for de nye kommuner, at regeringen – på opfordring fra stænderne – bad de kommunale organer på landet om deres mening om husmændenes forhold og deres eventuelle forbedring. Men det var udtryk for naiv optimisme, hvis man havde forestillet sig, at svarene fra over 1.000 sogneforstanderskaber uden videre kunne sættes på en enkel brugbar formel. At virkeligheden for husmændene var hårdt arbejde – hjemme og ude – har de gamle husmandsfolk fra Nordsjælland utvivlsomt mærket på deres krop. Efter foto af Hans Henriksen i I.C. Stochholm, *Det der forsvinder*, 1924.*

Men det var også en proces, der var vanskelig at styre. Ikke i det formelle, for her var instansfølgen klar: sogneforstanderskaberne afgav deres betænkninger til amtsrådene, hvis erklæringer påfølgende blev forelagt stænderforsamlingerne, der så igen afgav petition til kongen. Det var synspunkternes gang gennem dette system, der var problemet. Det var de rådgivende organers tid. Der var ikke på noget plan pligt til at følge de erklæringer, man fik fra de underliggende instanser. Der var således ikke tale om nogen ren kanalisering gennem systemet af synspunkter og argumenter. Ved forelæggelsen for stænderne påviste regeringen således, at Københavns amtsråd havde afgivet en erklæring, der ikke var i overensstemmelse med sogneforstanderskabernes erklærede holdninger.⁴²⁶

At man slog ned på dette var givetvis udtryk for en politisk tendens. Præstø amtsråds meninger turde regeringen godt tage sig til indtægt, selv om man her – hvad der senere viste sig – imod den givne instruks helt havde undladt at sende forespørgslen videre til sogneforstander-

skaberne i amtet.⁴²⁷ Man tør derfor nok konstatere, at amtsrådenes indstillinger, der ganske udførligt refereredes for stænderne, ikke nødvendigvis var i overensstemmelse med sogneforstanderskabernes betænkninger.

Dette kan kun bekræftes af forholdene i Ålborg amt. Sogneforstanderskabernes betænkninger blev her gennemgået grundigt af en komite, der skulle afgive et udkast til amtsrådets egen betænkning. Nogen afspejling af sogneforstanderskabernes synspunkter blev denne betænkning langt fra. Hvor sogneforstanderskaberne godt kunne være taget til indtægt for den opfattelse, at husmændenes vilkår var acceptable, så valgte amtsrådet at mene, at det ikke var af nogen betydning, men at det vigtige var, at de lavere klasser kunne forbedre deres stilling. Men af de forbedringer, flertallet af sogneforstanderskaber ønskede, fremme af selveje, arve- og livsfæste, mere jord til husmændene, forbud mod jordløse huse og kontrol med indfæstning og andre afgifter (33 af 59 kommuner ønskede en eller flere af disse forbedringer for husmændene), kunne amtsrådet kun tilslutte sig et par stykker og da under forudsætning af, at det skete frivilligt. Påbud og lovgivning og indgreb overhovedet i den »kontraktfrihed«, der var et nøglebegreb i tidens liberale ideologi, ville man ikke vide af. Forbedringerne skulle komme ved, at »arbejdsklassen« gennem bedre kundskaber og evner til selvtænkning, dvs. ved skolegang, fik forstand på at indgå kontrakter, og samtidig skulle man fjerne de skranker, der måtte være i lovgivningen for udstykninger og overgang til selveje.

Det var amtrådets hovedsynspunkt. Herudover foreslog man lettelser i det offentlige pligtarbejde og ophævelse af godsejerens revselsesret (hustugt). Det var politisk ret uskadelige og utvivlsomt også populære spørgsmål, men kun to sogneforstanderskaber i amtet havde peget på dem i deres betænkninger.⁴²⁸

Sogneforstanderne i Gunderup-Nøvling var enige om, at husmændenes tilstand i kommunen i det hele taget var god. Med få undtagelser var der ingen »forarmede«, og det skyldtes, at der var rigeligt arbejde på egnen. Den eneste lettelse, man kunne finde på at foreslå, var, at de 4 pligtige høstdage på godset (eller 20 mod betaling) blev afløst af en pengebetaling. Man mente også, at en høkerhandel i kommunen med billige varer ville være til fordel for disse befolkningsgrupper, der ikke med egne heste og vogne kunne hente varer i Ålborg.⁴²⁹

Det var således ikke store sager, man i Gunderup-Nøvling kunne foreslå til forbedring af husmandsklassens kår. Årsagen hertil kan have været, at forholdene her var relativt gode. De nævnte 4 høstdage (alternativt 20) var således en ret beskeden arbejdspligt sammenlignet med de 52 + 12 dage, der blev maksimum efter den endelige lov. Men man må også huske, at sogneforstanderskaberne var gårdmandsorganer, hvis interesser og syn på tingene meget vel kunne afvige fra husmændenes opfattelse af deres egen situation. Retfærdigvis skal dog hertil føjes, at tre af sogneforstanderskaberne i Ålborg amt havde inddraget husmænd i udarbejdelsen af betænkningerne, og et fjerde foreslog i sin, at husmænd blev valgbare til det kommunale organ.⁴³⁰

Husmandssagen afstedkom en lang og bitter debat i stænderforsamlingerne, især i Østifternes i Roskilde, og der kom ikke noget resultat ud af den, så længe den enevældige regering sad ved magten. Som en foreløbig afslutning på sagen udstedte den første regering under folkestyret allerede i maj 1848 forordning om forbedring i husmænds og indersters kår.⁴³¹

Om retskredsinddelingen mv.

De næste par sager, som sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling blev bedt om at erklære sig i, var nok mere på linie med hensigterne i kommuneanordningens §18. Anliggender, der mere konkret og praktisk berørte beboernes daglige liv.

Den første af sagerne vedrørte herredsfogdens bopæl i retskredsen. Det var afstanden mellem beboerne og deres nærmeste øvrighed, der var spørgsmålet. Sagen var startet allerede i 1838, da beboerne i Idom sogn ved Holstebro over for Viborg Stænderforsamling rejste spørgsmålet om en kortere vej til deres herredsfoged. Stænderne fulgte sagen op med en petition til kongen om, at herredsfogderne skulle bo centralt i deres jurisdiktioner og retskredsene eventuelt omlægges, hvis det kunne hjælpe på problemet.⁴³² Regeringen gik helt ind på tanken og efterlyste i et cirkulære i 1840 forslag fra de lokale myndigheder om eventuelle hensigtsmæssige ændringer i retskredsinddelingen.⁴³³

I Ålborg amt, hvor specielt herreds- og byfogderne i Nibe og Hobro boede yderligt i deres retskredse, bad et sogneforstanderskab allerede i 1842 om at blive henlagt under en nærmere herredsfoged. Amtsrådet tog omgående sagen op og foreslog over for Kancelliet en gennemgriben-

de forandring af retskredsinddelingen i amtet.⁴³⁴ Kancelliet havde i første omgang en række indvendinger, men bøjede sig i anden for amtsrådets nye indstilling og udstedte et reskript, der satte ændringerne i værk.⁴³⁵

Så vidt uden sogneforstanderskabernes mellemkomst. Først da det viste sig, at der var særlige problemer i Gunderup og fire andre sogne, besluttede amtsrådet i 1845 at spørge sogneforstanderskaberne. Sagen var den, at selvejerne i de fem sogne i politimæssig henseende hørte under Lindenberg birk, mens deres civile retstilhør var Fleskum herred (under byfogden i Ålborg). I Gunderup-Nøvling mente man, at det var praktisk og ønskeligt, at Gunderup i det hele kom under birkedommeren på Lindenberg, men da de øvrige sogneforstanderskaber både kunne og gerne ville leve med den delte ordning, fulgte amtsrådet dette flertal, og regeringen resolverede overensstemmende, om end først i 1850.⁴³⁶

Om behov for en dåreanstalt

En speciel nørrejysk sag nåede i 1846 frem til kommunernes overvejelse og erklæring. Den var startet i 1844 i begge stænderforsamlinger fra forskellig privat side som en almindelig debat om den kur og pleje, man i Danmark kunne yde sindssvage personer, og med henblik på en opklaring og forbedring af forholdene blev regeringen opfordret til at indhente erklæringer fra de kommunale autoriteter.⁴³⁷

Debatten havde vist, at problemet var størst i Jylland, hvor kommunerne stort set selv måtte løse det; det københavnske område var nogenlunde hjulpet. Følgelig forespurgte Kancelliet i 1846 de nørrejyske amtsråd, om der primært på amtsbasis var behov for en såkaldt dåreanstalt. Amtsrådet i Ålborg ville nøjere kende behovet og bad sogneforstanderskaberne om oplysninger og erklæringer. Svarene viste, at der var 74 sindssvage i amtet, heraf 20 fjolledede eller tossede, der ikke behøvede opsig, og af afsindige, der måtte holdes indespærret, var der kun meget få (heraf 1 i Gunderup-Nøvling).⁴³⁸

Som helhed ønskede sogneforstanderskaberne ingen ændringer (der jo ville betyde skatteforhøjelser). Halvdelen af de pågældende personer var under kommunal forsørgelse og resten i tilfredsstillende pleje hos familie eller værger, og en fjernelse fra de vante omgivelser kunne forventeligt forværre deres mentale tilstand, mente man. Amtsrådet kunne

Til finansieringen af dåreanstalten ved Århus, der blev indviet i 1852, bidrog både de jyske købstæder og landdistrikter (over amtskatterne). De løbende udgifter skulle dækkes ved patientbetaling, dvs. for fattige patienter normalt af de henviende kommuner. Litografi fra 1850'erne af A. Nay i Købstadmuseet Den gamle By.

således i sit svar til Kancelliet anføre, at en kuranstalt for amtet ikke var nødvendig og i øvrigt ej heller økonomisk mulig. Man ville hellere yde de ramte kommuner et tilskud af amtsfattiggassen, så de sindssyge kunne få en tålelig eksistens i deres hjemlige omgivelser.⁴³⁹

Ålborg amtsråd må have stået ret alene med dette standpunkt. Regeringen hævdede i Viborg Stænderforsamling senere på året (1846), at de kommunale autoriteter med få undtagelser havde erkendt det ønskelige i oprettelsen af en helbredelsesanstalt for sindssvage for Nørrejylland. Den skulle ligge ved Århus, og i 1847 udstedtes den iværksættende plakat.⁴⁴⁰

I 1856 besluttede Rigsdagen at oprette den supplerende anstalt til ophold for uhelbredeligt sindssvage sammesteds. I den forudgående procedure var amtsrådene blevet hørt, sogneforstanderskaberne tilsyneladende ikke.⁴⁴¹

Om landpostvæsenet

Den næste betænkningssag udgik fra Generalpostdirektionen i november 1848 og angik spørgsmålet om oprettelse af brevsamlingssteder på postruterne mellem kontorerne og indførelse af særlige landpostbude ansatte af postvæsenet til betjening af fjernere liggende områder. Bag

forslaget lå et ønske om at reformere et utvivlsomt tilbagestående landpostvæsen, muligvis fremmet af krigstidens særlige behov for en hyppigere postbefordring.⁴⁴² I henvendelsen bad man udtrykkeligt om erklæringer fra såvel sogneforstanderskaber som amtsråd.⁴⁴³

Sagen er omtalt ovenfor under afsnittet om brevbæring (5.2.12). Her skal kun nævnes, at kommunerne som helhed gik varmt ind for flere brevsamlingssteder, men næsten enstemmigt var imod landpostbudene. Man var tilfreds med sine lokale budordninger. Regeringen respekterede kommunernes indstilling. I 1852 oprettedes knap 100 brevsamlingssteder, heraf 44 i Jylland, mens man lod landpostordningen ligge.⁴⁴⁴

Det skal også erindres, at sagen havde givet folketingsmand Orla Lehmann den erfaring, at høring af sogneforstanderskaberne ikke var den bedste befordring af nye ideer.⁴⁴⁵

Om fattighusenes tilstand

I en anden sag fra 1850 udbad Indenrigsministeriet sig dels oplysninger om fattighuse og hospitalers (= stiftelsers) tilstand i landkommunerne, dels udtalelser om, hvordan og hvornår man ville kunne udbedre de eventuelle mangler. Sogneforstanderskaberne skulle høres og deres erklæringer forelægges amtsrådet, der så i sin tur skulle indsende dem til ministeriet med sin betænkning over sagen.⁴⁴⁶

I Gunderup-Nøvling svarede sogneforstanderskabet, at man kun havde ét fattighus. Det beboedes af 12-16 fattige, ejedes af kommunen og var i øvrigt i forsvarlig stand.⁴⁴⁷ De fleste andre sogneforstanderskaber havde formentlig en tilsvarende opfattelse af forholdene i deres kommuner. Fattighusene var rent kommunale, så kritik ville have været lig selvkritik. I hvert fald kunne amtsrådet svare videre, at forholdene i amtet ikke gav anledning til nye lovebestemmelser. Stiftelsernes fundatser tog også højde for tilsynet med overholdelsen af fundatserne, og de kommunale fattighuse vedligeholdte kommunerne »i deres egen interesse«. Skulle der komme klager, ville amtsrådet tage affære.⁴⁴⁸ I Ribe amt turde amtsrådet dog konkludere, at ikke så få af fattighusene var i en mådelig tilstand.⁴⁴⁹

Foranledningen til undersøgelsen var »flere herom modtagne indberetninger« til Indenrigsministeriet. Sagen havde tilsyneladende kun perifer anknytning til de samtidig i Rigsdagen førte forhandlinger om forholdsregler for at skaffe boliger til fattige og husvilde på landet.⁴⁵⁰

Snarere lå et almindeligt ønske om at forbedre forholdene for de fattige bag. Først seks år senere udstedte Indenrigsministeriet imidlertid det cirkulære, der var den logiske afslutning på sagen, idet man foreskrev en forbedret indretning af fattighusene på landet, ikke mindst med hensyn til de sanitære forhold.⁴⁵¹

Om brandvæsenet på landet

Den sidste egentlige erklæringssag, der kom på sogneforstanderskabets bord i Gunderup-Nøvling, indtraf først fire år senere og handlede om en nyordning af brandvæsenet på landet. Det stod ingen steder skrevet, at sogneforstanderskaberne skulle erklære sig om sagen. Justitsministeriet bad i sit cirkulære kun amtmanden indhente oplysninger hos branddirektøren og politimestrene.⁴⁵² Men politimesteren i Fleskum herred ønskede til sin orientering at kende sogneforstanderskabernes syn på sagen.

Sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling svarede meget udførligt på spørgsmålene. Man gik i hovedsagen ind på tanken, at brandvæsenet på landet primært skulle bæres af kommunerne (se 6.6 nedenfor). Det betød, at man skulle anskaffe, opbevare og vedligeholde de brandsprøjter, brandslukningen skulle baseres på.⁴⁵³ Amtsrådet skulle ikke nødvendigvis høres i sagen, og det blev i Ålborg amt ikke hørt. Amtmanden svarede ministeriet på grundlag af politimestrenes og branddirektørens erklæringer og lagde for sit eget vedkommende megen energi i at skaffe hovedgårdene fri for den pligt til sprøjtehold, der hidtil havde påhvilet dem.⁴⁵⁴

I den endelige lov om brandvæsenet på landet blev godsejerne fri for sprøjtepligten, der helt blev overtaget af kommunerne. Så både Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab og amtmanden i Ålborg havde været på linie med gængse forestillinger i tiden. I øvrigt blev sagen underkastet en central kommissionsbehandling og en gennemgribende behandling i Rigsdagen over fire samlinger, inden den endelig førtes igennem til lov i 1861.⁴⁵⁵ At forestille sig, at sogneforstanderskabets pip under sådanne omstændigheder afgørende skulle kunne påvirke melodien i det store kor, vil være ren ønsketænkning.

Konklusioner

Skal man drage nogle (forsigtige) konklusioner på grundlag af de sager, sogneforstanderskaberne fik til høring, må den klareste være den, at

disse betænkningssager hører stændertiden og enevælden til. Af de otte sager, der er tale om, blev de fem sat i værk under den enevældige regering, de tre øvrige i de allerførste år derefter, i 1848, 1850 og 1853. Og i den seneste af dem lå det som nævnt slet ikke i sagsoplægget, at kommunerne skulle spørges. I den sidste halvdel af sogneforstanderskabernes periode forekom sådanne sager slet ikke.

Den mest plausible forklaring herpå må nok være den, at det fra starten lå i tidens ånd, at de nye kommunale organer i videst muligt omfang skulle inddrages i den politiske proces, i hvert fald i spørgsmål med lokale berøringer. Det fremgik tydeligt af debatten omkring dannelsen af kommunerne (jf. indledningen, specielt 1.3.4). Som det også ses af sagerne, var det stort set alle tidens myndigheder, der tog anledning til at høre sogneforstanderskaberne: kongen/regeringen, amtsråd, politimester. Stænderforsamlingerne havde ikke selv myndighed til at udbede sig betænkninger fra kommunerne, men de kunne opfordre regeringen til at gøre det. Uden nogen egentlig plan synes kimen til et system, hvor de nye kommuner, tættere på befolkningen end alle andre organer, udgjorde en slags græsrodde i den politisk/administrative organisme, at være lagt i 1840'erne.

At der i stænderforsamlingerne og specielt disses liberale grupperinger kunne være et særligt behov for over for den enevældige regering at søge en bredere folkelig opbakning gennem kommunalbestyrelserne, er ikke uforståeligt. Tydeligst naturligvis at se i en større politisk sag som husmandssagen, hvor stændernes petition bl.a. indebar, at spørgsmålet skulle sendes til betænkning hos amtsråd og sogneforstanderskaber. Men tendensen viste sig naturligvis også i mindre sager.⁴⁵⁶ Lige så forståeligt er det, at der ikke var det samme behov hos en Rigsdag, der dels var suveræn i lovgivningsanliggender, dels har følt sig som den umiddelbare repræsentation for folket.

Dertil kom, at en høringsprocedure i sig selv, en opsamling af synspunkter helt nede fra det primærkommunale gulv og en akkumulering af dem gennem amtsråd eller andre melleminstanser, så stænderforsamlinger eller Rigsdag kunne foretage sine diskussioner og petitioner på det mest folkerepræsentative grundlag, så smuk den end var i ideen, måtte vise sig særdeles besværlig at føre ud i livet. At bringe over 1.000 sogneforstanderskabers og i næste række 21 amtsråds i høj grad inkomensurable synspunkter sammen til et dækkende beslutningsgrundlag

Om »Landsbyposten« på C. Thomsens tegning fra 1868 er et af de sognebude, man havde mange steder, og som man ikke ville bytte for de landposter under postvæsenet, der var foreslået, kan vi ikke se. Men holdningen til forslaget viser, at der på sognebasis var opbygget en kommunikation med omverdenen, en budsendelse, der fungerede. At budtjenesten var både anstrengende og skattet, fremgår tydeligt af tegningen. Træsnit i *Illustreret Tidende* nr. 455.

for organerne på det højeste plan ville i sig selv have været en post. Når dertil kom, at de enkelte led samtidig skulle hyppige egne politiske kartofler, som det er beskrevet om husmandssagen ovenfor, måtte der blive et væsentligt misforhold mellem procedures besværlighed og nytte. Og hvis endelig et flertal af politikere delte den opfattelse, Orla Lehmann gav udtryk for i sagen om landpostvæsenet, nemlig at sogneforstanderskaberne ikke var reformivrige, måtte dette givetvis ikke befordre

ønsket om deres fortsatte inddragelse i den politiske proces. Det er tankevækkende, at efter den nævnte udtalelse (som faldt i 1851) sendtes der ikke fra centralt hold flere sager til høring i sognekommunerne.

Tabel 5.04. Generelle betænkninger afgivet af Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab

Emne	Sagen foranlediget af	Initiativ til høring af sognef.	Behandlet i G-N sognef.	Sagens slutresultat
Retsvidneordningen	Stænder	Regering	10/5 1842	Frd. 9/6 1847
Ligning af herredskassepenge	et amtsråd	Regering /amtsråd	25/4 1843	Plakat 9/1 1845
Husmændenes forhold	Stænder	Regering	5/2, 9/2 1843	Frd. 27/5 1848
Retskredsinddeling	lokalt/ stænder	Regering /amtsråd	8/4 1845	Resol. 11/1 50
Behov for dåreanstalt	Stænder	Regering /amtsråd	forår 1846	Plakat 13/10 47
Landpostvæsen	Generalpostdir.	Regering	14/2 1849	Bek. 29/9 52
Fattighusenes tilstand	Regering	Regering	5/2 1850	Cirk. 3/12 56
Brandvæsen på landet	Regering	Regering /politim.	21/4 1854	Lov 2/3 1861

For nærmere detaljer, se teksten.

Som oversigten (tabel 5.04) viser, havde det i fire af de otte sager ligget i regeringens udspil, at sogneforstanderskabernes betænkninger *skulle* indhentes. I de andre fire var det amtsrådet eller politimesteren, der af egen tilskyndelse ville høre kommunernes mening. Amtsråd og politimestre kan udmærket have reageret anderledes i andre amter henholdsvis retskredse. Af de fire henvendelser, der indebar obligatorisk høring af sogneforstanderskaberne, kom de to fra den enevældige regering, de to andre fra regeringsorganerne i folkestyrets allertidligste år. Den sidste i 1850, og så var det slut.

At sogneforstanderskaberne af de samme eller andre myndigheder og organer (amtmand, amtsråd, politimester osv.) blev spurgt i en række mere specielle og lokale sager, var helt naturligt og skal her kun nævnes for fuldstændighedens skyld. Men det var som et led i den almindelige forvaltningsprocedure og ikke i kraft af det betækningsinstitut, der etableredes af landkommuneanordningens §18. Sådanne sager er følgende omtalt i afsnittene om de enkelte lokale opgaver.

Men der var naturligvis også sager, hvor hverken regering eller andre myndigheder fandt anledning til at spørge sogneforstanderskaberne. Det forekom eksempelvis i 1848, da amtsrådene skulle ytre sig om en eventuel oprettelse af en højere skole i hvert amt, i 1854 tilsvarende om erstatning for leverede sten til offentlige veje, i 1857 om sognefogdens løn, om landets inddeling i forligskredse, om afløsning af brokorn og -penge og om forandring i snekastningslovgivningen, i 1859 om forholdsregler mod vandmangel, i 1860 om ny bivejslov og forslag om en overordnet kommunal bestyrelse og i 1861 om ønskelige markeder.⁴⁵⁷

Ser man på de emner, amtsrådene blev bedt om at erklære sig om, må man konstatere, at de ikke kategorisk adskilte sig fra de spørgsmål, sogneforstanderskaberne var blevet stillet over for. Ser man dernæst på de tidspunkter, sagerne er blevet rejst på, dvs. altovervejende efter 1850, må man dels konkludere, at den folkevalgte regerings mindre efterspørgsel efter sogneforstandernes råd ikke skyldtes mangel på egnede emner, dels at amtsrådene havde overtaget rollen som lokalt, kommunalt betækningsorgan for regeringen. Om nok en mindre »demokratisk« løsnings, så i alt fald en mere praktisk. Men i realiteten var der kastet vrang på sogneforstanderskabernes deltagelse i det lovforberedende arbejde. Og løftet i anordningen så man altså stort på.

6. Indhentede oplysninger

Blev sogneforstanderskaberne som betækningsorganer i generelle sager efterhånden mindre værdsat, så havde man til gengæld stadig brug for det lokalkendskab, som ingen andre organer sad inde med. Med andre ord: havde man ikke mere brug for sogneforstanderskabernes mening, så havde man fortsat behov for at trække på deres viden om de lokale forhold.

Begge de to aspekter, både menings- og oplysningsaspektet, indgik i

flere af de ovennævnte betænkningssager. Således husmandssagen og sagerne om behovet for en dåreanstalt og om fattighusenes tilstand. I den sidste af disse, fra 1850, var oplysningsaspektet givetvis det overvejende. Det subjektive, erklæringen, gik her kun på, hvorledes man ville afhjælpe konstaterede mangler, og i de fortsatte henvendelser fra de centrale myndigheder var det udelukkende de konkrete oplysninger, det drejede sig om.

Tabel 5.05. Oplysninger indhentet fra sogneforstanderskaberne

År/ første år	Emne	Affordrende myndighed
1848	Liste over uværnepligtige	Justitsmin.
1849	Valglister til rigsdagsvalg *	Lov 16/6 1849
1850	Større gårde i kommunen	Indenrigsmin.
	Fortegnelse over næringsdrivende	Lov 15/6 1850
	Gårdes og huses hartkorn	Indenrigsmin.
1852	Vælgernes livsstilling	Stat. Bureau
	Korntiendens afløsning	Lov 11/9 1852
	Tiendehartkornet i kommunen	Stat. Bureau
1854	Legater og donationer	Indenrigsmin.
1856	Fåresygdomme	Indenrigsmin.
1857	Beboere med over 10 td.htk. *	Lov 22/3 1856
1858	Kommunens ligning og regnskab *	Stat. Bureau
1861	Privatskolevæsenets tilstand	Kirke- og U.min.
1864	Bivejenes tilstand	Stat. Bureau
	Kvæghold, udsæd m.m.	Stat. Bureau
1866	Kapitelstakster *	Lov 18/2 1866
	Areal, udsæd, kvæghold m.m	Stat. Bureau
1867	Broer, vandløb etc.	Generalstaben

Om emner markeret med * skulle der indberettes hvert år.

Kilde: se note 458.

I nogle tilfælde affordredes sogneforstanderskaberne oplysninger i henhold til en vedtaget lov. Hyppigere var det dog et centralt forvaltningsorgan, oftest Indenrigsministeriet, der udbad sig information om et eller andet konkret, aktuelt emne, men også Statistisk Bureau, der begyndte sin virksomhed omkring 1850, meldte sig jævnligt med ønske om oplysninger om forskellige samfundsforhold. Spørgsmålenes karakter fremgår af tabel 5.05.

Listen er ikke udtømmende. Den omfatter de spørgsmål af generel art, der ifølge forhandlingsprotokollen har været behandlet på møderne i Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab, samt et par stykker flere, der er fundet på andre niveauer (og muligvis besvaret af formanden mellem møderne).⁴⁵⁸ At den giver en ganske dækkende beskrivelse af arten og spredningen af de områder, hvor de centrale myndigheder ønskede at trække på sogneforstanderskabernes lokalkendskab og arbejdsindsats, er der ingen grund til at tvivle om.

Mens affordringen af betænkninger efterhånden ophørte, så er det ganske tydeligt, at bevægelsen med hensyn til afgivelse af oplysninger gik den modsatte vej. Og det hører også her med i billedet, at sogneforstanderskabet ud over de nævnte spørgsmål fra centralt hold sideløbende og jævnlige skulle levere de mellemliggende myndigheder oplysninger af allehånde art, dels som led i behandlingen af konkrete forvaltningssager, dels til myndighedernes almindelige opklarende arbejde (fx om kommunernes mulktierungspraksis, forekomsten af kartoffelsyge (amtmanden), forrettede frirejser, behov for arbejdsanstalt, antal af distrikts- og foderheste (amtsrådet), skoleplaner (skoledirektionen) og vejarbejdsplaner (politimesteren)).⁴⁵⁹

Vægtforskydningen fra betænkninger til oplysninger får man et ganske kontant vidnesbyrd om gennem lovgivningen, der markerede slutpunktet på sogneforstanderskabsperioden. Landkommuneloven af 1867 bibeholdt rigtignok formelt paragraffen om betænkninger (§31) (om end indholdsmæssigt udtyndet)⁴⁶⁰, men de centrale myndigheders egentlige interesse eller rettere manglende interesse for sagen må nok siges at fremgå af den ovennævnte ministerielle skrivelse fra 1872 (om udstykningssager), der forklarede en spørgende amtmand, at sogneforstanderskabet ikke havde nogen pligt til at afgive betænkninger. Høringen ifølge lovens §31 var et tilbud til kommunerne, der selv måtte afgøre, om de fandt det forsvarligt at undlade at benytte det.⁴⁶¹

Anderledes med oplysningsinstituttet. 1841-anordningen nævner intet om indhentning af oplysninger, men i praksis har man givetvis regnet med, at kommunerne var forpligtet til at besvare henvendelserne. Og havde der været tvivl, så blev den i hvert fald bortvejret med 1867-loven, der i en ny passus (§30) udtrykkeligt anførte, at sognerådet var pligtigt til »at fremskaffe og meddele regeringen de oplysninger om folketal, kvægbestand og andre lignende forhold i kommunen, som måt-

te afæskes det gennem amtsrådet eller på anden måde.« Her var ingen frivillighed og ingen begrænsning.

7. Sagernes administration

Spørger man, hvorledes man i sogneforstanderskaberne administrerede udarbejdelsen af betænkninger og indhentninger af oplysninger, kan man sige, at i Gunderup-Nøvling gik man seriøst og energisk til værks. Og at dette ikke har været et særsyn, synes stikprøver på amtsplanet, fx i husmandssagen, også at vise.

Hovedmodellen for sagsbehandlingen var i Gunderup-Nøvling den, at de pågældende sager blev sat på dagsordenen for det førstkommende sogneforstanderskabsmøde, hvor drøftelse fandt sted og beslutning blev taget, og få dage efter var svaret formet og afsendt fra formandens hånd.

At det kunne gå sådan for sig i de »lette« sager som fx dem om erhvervsbevillinger, der kun sjældent har givet anledning til uenighed i forsamlingen, kan ikke undre, men de prompte svar udelukker dog generelle beskyldninger om slendrian. I ikke så få sager havde formanden endog svaret på henvendelsen mellem to møder, og sagen blev dermed en efterretningssag for sogneforstanderskabet. Det var naturligvis oftest i selvklaare rutinesager uden sprængstof, som fx den årlige liste over hartkornsejere med over 10 tdr.htk. (af hvilke der var to i kommunen og gerne de samme to).⁴⁶² Det skete dog også i én af betænkningssagerne, at formanden svarede, uden at sogneforstanderskabet havde været indkaldt. Det var i sagen om brandvæsenets indretning, og det var vitterligt ingen »gratis« rutinesag, men tværtimod én, der handlede om kommunens pligter og udgifter. Sandsynligst er det, at sagen har været en hastesag, og at sogneforstanderskabet har bedt formanden om at affatte svaret.⁴⁶³

De fleste spørgsmål klaredes som nævnt ved drøftelse på et enkelt møde. Nogle gange antyder måske de påfaldende få mødepunkter, at drøftelserne af betænkningssager har været langvarige.⁴⁶⁴ Kun en enkelt betænkningssag blev behandlet over to møder. Det var – ikke overraskende – husmandssagen. På det første møde pålagde man formanden at udarbejde en betænkning, på det følgende vedtog man den og underskrev den til afsendelse.⁴⁶⁵

De oplysninger, sogneforstanderskabet blev bedt om at levere, var

undertiden også så omfattende, at de ikke kunne klares i mødet og med omgående post. Besvarelsen måtte så ske, når forholdene var nærmere undersøgt af den eller dem, forstanderskabet havde bemyndiget dertil. En gang gik der et halvt år, en anden gang næsten et helt. Men det var undtagelser, og forsinkelsen kunne forklares.⁴⁶⁶

8. Forestillinger fra sogneforstanderskabet

Den paragraf i anordningen (§18), efter hvilken sogneforstanderskaberne skulle høres i spørgsmål vedrørende sognedistriktets anliggender ud over de lovbestemte gøremål, gav også de kommunale organer beføjelse til »angående sådanne genstande at gøre forestilling til vedkommende autoriteter«.

Her er man helt ude på den frie mark. Der er tale om ret og ikke nogen pligt. Udspillet var alene kommunens, og man kunne så tænke sig, at det her var muligt at registrere, hvad der helt umiddelbart rørte sig i det lokale, politiske liv. Hvad der brændte så meget på, at man overvandt tilbageholdenheden og gjorde forestilling over for de højere myndigheder. Emnet er væsentligt, men det er på den anden side også klart, at en dækkende beskrivelse vil kræve en undersøgelse af en størrelsesorden, der ikke er mulig i denne sammenhæng. Sådanne umiddelbare, lokalt opståede initiativer vil ikke pr. definition – som fx ved høringer – summere sig op i amtsrådet eller hos andre højere myndigheder, men tværtimod oftest optræde uhyre spredt og usystematisk i kildematerialet.

Den mest homogene registrering af »spontane« kommunale initiativer i datiden undergik formentlig de forestillinger, der blev indgivet til stænderforsamlinger og Rigsdag. I disse forsamlings årlige tidender foreligger trykte oversigter over petitioner, adresser og andragender i øvrigt, et ganske omfattende materiale, hvoraf de kommunale henvendelser kun er en lille del. Disse kommunale forestillinger er behandlet i sammenhæng med kommunernes relationer til de politiske forsamlinger i et senere kapitel (8.4), hvor også visse karakteristika søges uddraget.

Det eneste, der her generelt skal postuleres, er, at disse umiddelbare henvendelser fra kommunerne, dvs. henvendelser, der ikke vedrørte den lovbestemte sagsbehandling, ikke har fyldt meget i den kommunale

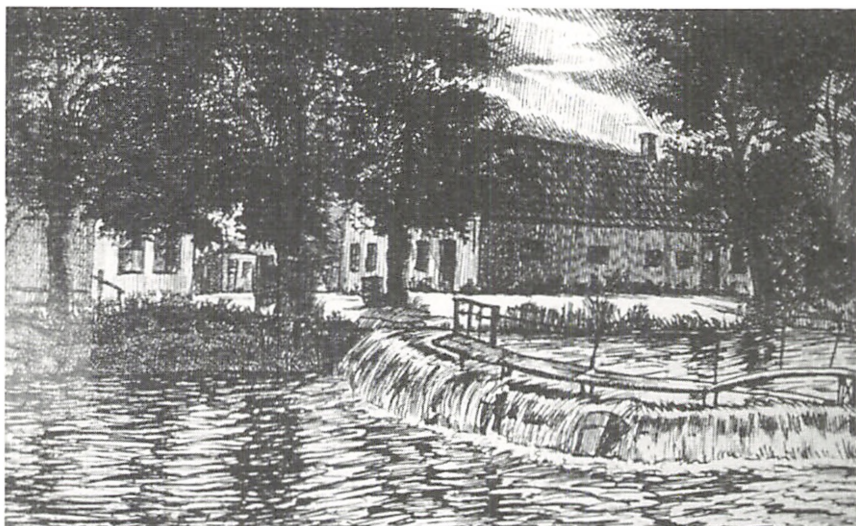
hverdag. Forhandlingsprotokollerne fra Gunderup-Nøvling kommune, der er benyttet udtømmende, fremviser med sikkerhed kun tre forestillinger af den pågældende type i perioden 1842-1867. Og Gunderup-Nøvling var ikke nogen specielt tilbageholdende kommune, som det vil fremgå af det følgende.

De tre sager af slagsen, som kort skal refereres, må således stå som eksempler. De første to optrådte så tidligt som 1842, næsten som om der var en opdæmmede utilfredshed, der nu kunne få afløb gennem det nye organ. Den ene gjaldt *frikørselsordningen*. Man klagede over nogle konkrete urimeligheder, som var overgået lokale gårdmænd ved en rekvireret kørsel, og bad samtidig amtsrådet om at virke for, at der blev fastsat bestemte regler for frikørsler.⁴⁶⁷

Den anden sag vedrørte den *opkrævning af brokorn*, der blev foretaget hos kommunens beboere til tre til dels fjerntliggende broer. Brokorn var en fast afgift i korn, fx en skæppe af hver gårdbruger i et nærmere bestemt område, til broens ejer, der så skulle sørge for broens vedligeholdelse. Man fandt nu, at det ikke var rimeligt vedblivende at betale til broer, som mange måske aldrig passerede. Sogneforstanderskabet ville, hvis ikke amtsrådet gjorde noget, indgive begæring til stænderforsamlingen om, at regeringen købte broerne og amtsrådet vedligeholdte dem.⁴⁶⁸

Også andre sogneforstanderskaber ønskede begrænsning af frikørslerne og ophævelse af brokornsafgiften, og begge problemer fandt en løsning på lovgivningsplanet. Frikørslerne som tidligere beskrevet i 1844, brokornet (og bropengene) først i 1857.⁴⁶⁹

Den tredje sag, sogneforstanderskabet gjorde forestilling om, var mere lokal. Den gjaldt *vandstanden i Kjærs Mølleå* (Ålborg Østerå), der bl.a. afvandede de nordvestlige dele af kommunen. Man ønskede i 1853 Kjærs Mølle, der angiveligt ikke mere malede mel, frataget retten til at opdæmme vandet, så landbrugsjorden ovenfor kunne forbedres og blive mere værd.⁴⁷⁰ Formålet var oplagt. Konjunkturerne for landbruget var for opadgående, ny jord under plov var sagen. Men der var også industri i fremgang, Kjærs Mølle bl.a., der nu var kraftværket i en klædefabrik. Klædefabrikanten gjorde modforestilling over for amtsrådet, som henviste sagen til domstolene.⁴⁷¹ Det lod sogneforstanderskabet sig ikke affærdige med. Man forelagde sagen for Indenrigsministeriet, men med samme resultat.⁴⁷² Og så lod man den ligge.

Én af de forestillinger, som sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling gjorde over for de højere myndigheder, først amtsrådet og siden Indenrigsministeriet, gjaldt vandstanden i Kjærs Mølleå. Åen afvandede de nordvestlige dele af kommunen, og en foretagen opdæmning af vandet ved Kjærs Mølle havde sat grundvandsstanden op til skade for landbrugsjorden, mente man, og den ville man derfor have forbudt. Forestillingerne førte dog ikke til noget. Både amtsråd og ministerium henviste sagen til domstolene. Tegning af mølledammen ved Kjærs Mølle, udført 1924 af Alf. Hansen, i Lokalhistorisk Arkiv for Ålborg kommune.

Af forestillinger fra andre sogneforstanderskaber, der er påtruffet i Ålborg amt, kan nævnes ønsket om at få fastsat bestemmelser for oldermandsinstitutionen og om at få lov til selv at vælge skolebøger. Begge dele blev afvist af Kancelliet.⁴⁷¹ Oprettelse af lokale markeder ønskede man sig flere steder, men med forskelligt held.⁴⁷² Forestillingerne kunne have medgang eller modgang efter omstændighederne. De kunne falde sammen med tilsvarende fra andre kommuner og derved være medvirkende til generelle løsninger. Men de kunne også gå imod strømmen, mod andre interesser og rettigheder og dermed føre til intet.

Men uanset udkommet af de afgivne forestillinger er det naturligt at spørge, hvor stor betydning den lovbestemte ret til at gøre forestillinger overhovedet har haft for selve fænomenet. Selv da loven var frisk – i 1842 – henviste sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling ikke til

bestemmelsen ved sine forestillinger, og det er heller ikke set i andre tilfælde. Og havde man i det hele taget ikke en hel naturlig ret til at gøre forestillinger, stille forslag, rette anmodninger etc? Snarere end at give anordningens §18 æren for den vitterlige forestillingsaktivitet må man anse selve dannelsen af de kommunale organer for det afgørende. Med sogneforstanderskaberne var der skabt en platform, hvor lokale holdninger og meninger kunne komme til udtryk! Vel skete det prøvende og spørgende og ikke overvældende i omfang, men muligheden var skabt, og den blev også brugt.

At man skulle have specielt lov til at rette henvendelser til højere myndigheder om lokale forhold, til at lukke munden op så at sige, kan kun betragtes som en tankegang, der hørte enevælden til. Den pågældende passus i 1841-anordningen var en landsfaderlig gestus og ikke meget mere. Og det ville virkeligt have været en lapsus, en anakronisme, en fornærmelse ligefrem, om den var blevet indsat i de senere kommunale love. Men det blev den ikke.

Kapitel 6

Nye opgaveområder 1842-1867

Èt af de markante nye kommunale opgaveområder - og ét af dem, man ikke havde forudset i 1840 - var opgaver ved afholdelsen af valg under folkestyret. Og der var mange valg i sogneforstanderskabernes periode. Fra 1849 til 1867 afholdtes 20 ordinære valg, til Rigsrådet, Landstinget og Folketinget, hvortil kom en række suppleringsvalg i de enkelte valgkredse. Sogneforstanderskaberne holdt valglisterne ajour mellem valgene, de afholdt umiddelbart valgene af valgmænd til landstingsvalg, og de bidrog alle med 1 eller 2 mand til den valgbestyrelse, der afholdt folketingsvalgene. På billedet afholdes der folketingsvalg på Hjørring Torv i 1909. Personerne bag taleren på den tæt pakkede tribune er formentlig medlemmerne af valgbestyrelsen. Foto i Historisk Arkiv, Vendsyssels historiske Museum.

6.1 Udvidelsen af de kommunale aktiviteter

I kapitel 5 er beskrevet de arbejdsområder, der ifølge den landkommunale anordning af 1841 var tiltænkt de nye landkommuner fra starten. I kapitlet her skal de områder og opgaver behandles, der i løbet af sogneforstanderskabsperioden blev tildelt eller meldte sig for kommunerne. Med denne sondring mellem oprindelige og senere tilkomne opgaver skulle den aktivitetsudvidelse, der faktisk fandt sted, stå klarere frem. Hvor meget og til hvad gjorde man brug af sogneforstanderskaberne ud over det oprindeligt tænkte.

Det skal dog med det samme tilføjes, at vi ikke hermed får et totalt billede af aktivitetsudvidelsen. Også på de oprindelige områder fandt der som beskrevet udvidelser sted. Inden for området kørsels- og arbejdspligter (kap. 5.2) skete der så meget i forhold til den oprindelige opgave, at det er et spørgsmål om definition, om man vil kalde det et oprindeligt eller et nyt opgaveområde. I samme henseende skal man være særlig opmærksom på de nye tiltag under afsnittet »Betænkninger og forestillinger« (kap. 5.5, specielt underafsnittene 5.5.4 og 6).

6.2 Vandløbsvæsen

1. Vandløbene før 1846

Som det gjaldt vejvæsenet, lå det også lige for, at vandløbsvæsenet måtte knyttes til de nye lokale organer på landet. Den arbejdsindsats, vandløbsvæsenet hvilede på, leveredes ligesom ved vejvæsenet af de lokale bønder, og en effektiv og hensigtsmæssig klaring af vandløbsproblemerne var ikke mindre afhængig af et grundigt kendskab til forholdene på stedet.

Forståelse for vandløbenes betydning for samfundet, omsorg for vandforekomster og indgriben i vandenes naturgivne løb, var ikke noget nyt omkring 1840. Fra Arilds tid havde man kendt til regulering og opstemning af åer og andre vande med henblik på udnyttelsen af vandets kraft gennem mølleanlæg. Under landbrugsreformperioden i sidste halvdel af

1700-årene havde man i stigende grad rettet opmærksomheden mod vandforekomsternes betydning for det dyrkede land. Det var overskudsvandet, der var problemet. Både agerland og enge var udsat for beskadigelser af vand, der ikke kunne finde afløb, og megen ny jord ville kunne komme under plov ved en sænkning af grundvandstanden.

Det, der skulle til, var primært oprensninger, eventuelt uddybninger og udretninger af åer og andre vandløb, men også gravning af nye grøfter var der brug for mange steder. Som en forudsætning for, at en indsats kunne blive effektiv, måtte det retsgyldigt slås fast, hvem der havde pligt til at oprense og vedligeholde vandløbene, og der måtte også tages højde for de situationer, hvor mølleejeres og dambrugerers hævdevundne rettigheder kom i konflikt med de nye afvandingsbestræbelser.

En række spredte bestemmelser samledes i 1790 til det, der skulle blive grundloven på området i et par menneskealdre, nemlig forordning om skadeligt vands afledning til agres, enges og mosers forbedring.¹ Og det var for så vidt ikke, fordi loven følte forældet, at man i stænderforsamlingerne i 1838 atter tog sagen op. Lovens sigte og saglige indhold havde man ikke de store indvendinger imod.

Det var dens bestemmelser med hensyn til hensigternes omsættelse i praksis, der blev påanket. Var der uenighed mellem bønderne om deres rettigheder og pligter, eller undlod en lodsejer at oprense og vedligeholde den ham pålagte del af et vandløb, var sanktionsmulighederne så besværlige, bekostelige og langvarige, at de i realiteten stod i vejen for den samfundsnyttige sag. Herom var der almindelig enighed blandt stænderne.² Begge kongerigske forsamlinger petitionerede for en ny lov, og efter en høringsrunde hos amtsrådene og fremlæggelse for stænderne i 1844 kunne der med anordning af 29. juli 1846 udstedes nogle nærmere bestemmelser om *vands afledning og afbenyttelse til jordens forbedring*. Den store politik havde der ikke været i sagen. Det kan dog nævnes, at de nørrejyske stænder havde tiltænkt sogneforstanderskaberne en større rolle end foreslået af regeringen, men heri fandt man ingen støtte hos østifterne, og regeringen blev så ved sit.³

2. Vandløbsanordningen af 1846

Dette, at vandet, som det fremgik af lovens titel også tænkt benyttet positivt til jordforbedring var et nyt aspekt i vandløbsagen, og så nyt

var det, at loven på dette punkt stort set blot tilskyndede til mindelige foreninger om eventuelle stridsspørgsmål og i øvrigt anbefalede sagen til kommunalbestyrelsernes, især amtsrådenes særlige opmærksomhed. Mere detaljerede regler for disse sager måtte vente en postgang.

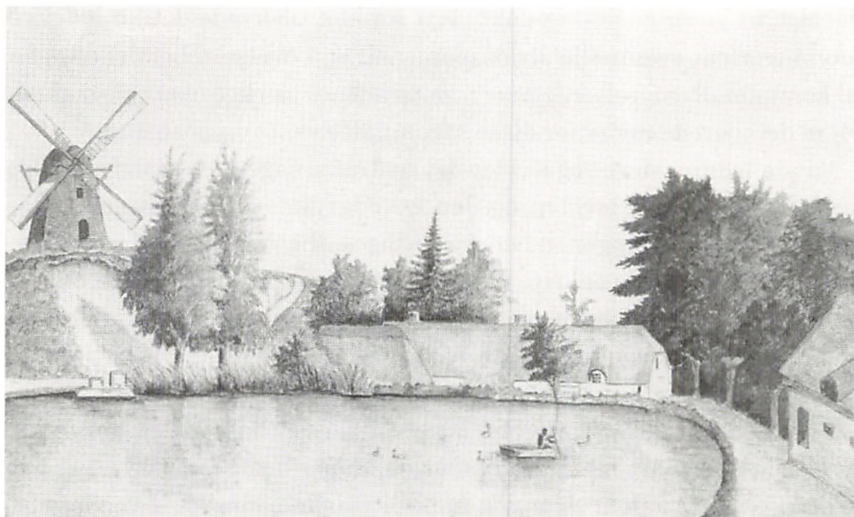
Vandafledningen var og forblev det centrale i sagen. Og man bibeholdt også fra den ældre lovgivning den hovedgrundsætning, at vandløbs- »væsenet«, oprensningen, udvidelserne og vedligeholdelsen af vandløbene mv., hvilede på de enkelte berørte som personlige pligter. Den offentlige indsats var således ikke at drive vandløbsvæsenet, men først og fremmest at skabe et apparat, der bedre end før kunne foreholde de enkelte deres pligter og forskaffe dem deres rettigheder.

Fra 1846 blev det offentlige engagement væsentligt forøget, og det var på landet de nye kommunale organer, der måtte holde for. Som noget nyt skelnede man mellem større og mindre vandløb, meget lig vejvæsenordningen, og i fortsat analogi skulle amtsrådene befatte sig med de større vandløb og sogneforstanderskaberne med de mindre. Men herefter hørte ligheden med vejvæsenet op. Vandløbene skulle forvaltes efter en helt anden model.

De større vandløb, dvs. åer og andre større vandløb, der havde betydning for et større distrikt, blev, som det hed, sat under offentlig kontrol. Det betød, at amtsrådet efter at have udarbejdet en fortegnelse over, hvilke vandløb der skulle regnes til de større, for hvert af disse forfattede et regulativ, der fastsatte vandløbets retning, bredde, dybde og fald m.m. og endvidere den måde, det skulle vedligeholdes på. Til dette arbejde og især, når nøjere undersøgelser i marken var nødvendige, modtog amtsrådet bistand fra amtets landvæsenkommission.

At vandløbene først blev sat i og siden vedligeholdt i den foreskrevne tilstand, skulle amtsrådene våge over, og de kunne hertil ansætte sagskyndige – i Ålborg engagerede man en professionel engvander.⁴ Hvis forsømmelser ved de årlige syn eller ved konkrete klageforretninger blev konstateret og de forsømmelige ikke bragte sagerne i orden, skulle amtmanden besørge det fornødne arbejde gjort for de vandløbspligtiges regning og om nødvendigt foretage udpantning. De større vandløbs funktion var altså ikke mere afhængig af klager fra de enkelte bønder.

Anderledes med de mindre vandløb. De var udtrykkeligt ikke under kontrol af det offentlige, og her var det endnu op til initiativ fra de forurettede, at der skete noget. Men det var blevet langt mindre omstænde-

I Gunderup-Nøvling var der to møllevirksomheder i midten af 1800-årene, i Gistrup og i Flamsted, men kun den i Flamsted havde – i hvert fald til dels – vand som drivkraft. Samtidig tegning (1867) af Flamsted Mølle og Mølløsø, udført af Sophus Møller (senere distriktslæge i Nørre Sundby). Foto i Aalborg historiske Museum.

ligt og bekosteligt at klage. Det apparat, der skulle bringe sagerne på ret køl, var lokalt og hurtigtvirkende. Det bestod af to eller fire faste synsmænd pr. kommune, og deres opgave var, når de modtog en klage, omgående at beramme en synsforretning, hvortil alle implicerede blev indkaldt. Ved forretningen skulle synsmændene, to ad gangen, bestemme, hvor bredt og dybt osv. vandløbet skulle være, og hvordan arbejdet skulle fordeles og udføres. Alt dette blev ført til protokols, og det skulle også fremgå, om der var opnået forlig på det pågældende grundlag, eller det stod som en kendelse af synsmændene.

De lokale synsmænd var således en retlig instans. Deres kendelser (der kunne appelleres til landvæsenskommissionen) fastlagde, hvad der var ret på området. Men bag synsmændene stod sogneforstanderskaberne. Det var dem, der skabte apparatet og sørgede for, at det fungerede.

Det var det enkelte sogneforstanderskab, der udnævnte kommunens synsmænd (hvert tredje år), fik dem approberet af amtsrådet og edsfæstet af herredsfogden. Det forsynede dem med den autoriserede protokol og opbevarede den mellem forretningerne. Det udarbejdede forslag

til den instruks, som amtsrådet tilstillede synsmændene. Det skulle vejlede synsmændene og så vidt muligt have indseende med deres forretninger, og hvis det fandt det fornødent, kunne det afskedige synsmændene og udnævne nye.

Endelig var sogneforstanderskabet også det eksekverende organ, der trådte i funktion, når vandløbene ikke blev vedligeholdt på den af synsmændene bestemte måde. Klager herover endte hos sogneforstanderskabet, der sørgede for, at udbedring af manglerne blev udført på den eller de pågældendes regning og med udpantning som den endelige sanktion.

3. Vandløbsvæsenet efter 1859-loven

Var 1846-anordningen end et stort fremskridt, skulle der ikke gå mere end en halv snes år, før man på landmandsmøder og på Rigsdagen appellerede til regeringen om en ny lov eller en justering af den gamle. Med de mindre vandløb var der sket alt for lidt, angiveligt fordi forbedringer stadig forudsatte klager. Og også for de størres vedkommende lod sagen noget tilbage at ønske; for adskillige af dem var de pligtige regulativer endnu ikke udarbejdet, endsige reguleringer derefter. Og endelig var loven på grund af landbrugets stærke fremgang på flere punkter direkte utidssvarende. Afvanding ved dræning var slet ikke taget i betragtning, og med hensyn til benyttelse af vand til aktiv jordforbedring var den som nævnt ikke meget bevent.⁵

Bestræbelserne førte til en tillægslov, der stadfæstedes i januar 1859.⁶ Den var mere tidssvarende på de nævnte felter. Den var til større hjælp for dem, der ville udnytte vandforekomsterne, om end forrangen alt andet lige blev givet dem, der ville af med vandet, frem for dem, der ville holde på det. Og hvad der i vor forbindelse er af betydning, den øgede igen det offentlige engagement. Hvor 1846-loven havde offentlig kontrol med de større vandløb, banede 1859-loven vej for offentlig forvaltning, og for de mindre vandløbs vedkommende gik det fra, hvad man nok kan kalde offentligt indseende, til offentlig kontrol.

For de større vandløbs vedkommende lå der i den nye lov en opfordring til amtsrådene til at overtage driften af vandløbene eller de vigtigste af dem, men udgifterne hertil skulle udelukkende indkræves hos dem, der havde gavn af vandløbet, dvs. ikke som en almindelig skat.

Men det var helt op til amtsrådets skøn og frie vilje, om man ville benytte muligheden.

Med beboernes besyv skulle sogneforstanderskaberne overveje, hvilke af de mindre vandløb man anså for så vigtige, at man ville sætte dem under offentlig kontrol. For de pågældende skulle der udarbejdes udførlige regulativer, og der skulle holdes årlige syn. Synsmandsordningen bibeholdtes, men synsmændene blev en slags kommunale embedsmænd, som skulle honoreres af kommunekassen. Sogneforstanderskabet måtte også tage større initiativer til fremme af vandets flugt såsom begrænsninger eller ligefrem nedlæggelser af møller, fiskegårde etc.⁷ For alle arbejders vedkommende tilskyndede loven til anvendelse af lejet arbejdskraft efter licitation. Dvs. til en begrænsning af naturalarbejdet.

4. *Praksis i sogneforstanderskabet*

Det første, sogneforstanderskabet skulle foretage sig efter 1846-anordningens udstedelse, var at udnævne fire synsmænd samt foreslå amtsrådet en instruks for dem i deres arbejde. Det sidste kom man i Gunderup-Nøvling ret let om ved, idet man overlod amtsrådet at udforme en fælles instruks for amtets synsmænd, hvori man dog gerne så en ret høj mulkt for lodsejere, der ikke mødte til de berammede synsforretninger. Bag denne nemme løsning lå næppe nogen saglig afmagt over for opgaven, for sogneforstanderskabet var bestemt ikke uden sagkundskab (formanden var amtets tilsynsførende med de større vandløb), men snarere ønsket om ikke unødigt at bruge kræfter på noget, som amtsrådet alligevel ville lave om.⁸ Og amtsrådet lavede siden som forventet en fællesinstruks, som blev trykt og sendt til alle vandsynsmændene.⁹

Udnævnelsen af synsmænd med alt, hvad det indebar, indhentning af amtsrådets approbation (der aldrig blev nægtet), omsorg for, at de pågældende blev taget i ed af herredsfogden, blev en jævnlige tilbagevendende rutinesag. Problemer på hjemmefronten syntes det heller ikke at have voldt. Man kunne ikke vægre sig mod at blive valgt til vandsynsmand, og man var, som sogneforstanderskabet engang måtte foreholde en synsmand, pligtig til at fungere tiden ud. Kun de afgående var efter tre års tjeneste immune i de følgende tre år.¹⁰ Sogneforstanderskabets medlemmer måtte på grund af det særlige overordnethedsforhold til vandsynsmændene ikke beklæde disse hverv.¹¹

Den vejledning af vandsynsmændene, som var sogneforstanderskabets pligt, har formentlig af gode grunde ikke sat sig mange spor i det bevarede skriftlige materiale. Det har givetvis hørt til den mundtlige side af virksomheden. I et enkelt tilfælde har vi dog et positivt vidnesbyrd om sogneforstanderskabets gode vilje, idet formanden ved systemets etablering fra amtet udbad sig fire eksemplarer af lovteksten til vandsynsmændene, »da gentagen læsning (var) nødvendig for at indprente sig dens ord og ånd.«¹² At vandsynsmændene i det store og hele har magtet den nye og uvante opgave, har vi ingen grund til at tvivle om. Systemet fungerede. Det var kommet for at blive, og om synsmændenes omhyggelige arbejde i detaljen fortæller positivt de bevarede vandsynsprotokoller.¹³

Efter loven fra 1859 kunne man som nævnt sætte mindre vandløb af en vis betydning under offentlig kontrol, og inden året var omme havde sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling opstillet en liste over sådanne vandløb i kommunen. Den indsendtes til amtsrådet og fik den behørigt approbation.¹⁴ Ikke mindre end ti vandløb var der på listen, og for hvert af dem skulle udarbejdes regulativ. Den udfarende kraft lå også her hos sogneforstanderskabet. Man nedsatte to tremandskomiteer, der henholdsvis for Gunderup og Nøvling skulle forfatte vandløbsregulativer.¹⁵ Kunne det ske på grundlag af ældre regler og i mindelighed, var sagen i orden. Hvis ikke, måtte de faglige autoriteter tilkaldes, dvs. vandsynsmændene, eventuelt landvæsenskommissionen. Der kunne også være uenighed mellem beboere og sogneforstanderskabet om formaliteterne. Her var amtsrådet den afgørende instans.¹⁶

Ingen af delene blev tilsyneladende nødvendige i Gunderup-Nøvling.¹⁷ Nogle mindre kontroverser med nabokommunerne undgik man derimod ikke. I de højst almindelige tilfælde, hvor kommunegrænser markeredes af vandløb, måtte de berørte kommuner i fællesskab finde frem til klassificeringen af vandløbet og det nødvendige regulativ, hvis vandløbet skulle under offentlig kontrol. Gunderup-Nøvling havde grænsevandløb tilfælles med alle tilstødende kommuner, men til problemer blev det vist kun i forholdet til Gudum-Lillevorde mod øst. I et tilfælde, hvor man var uenige om fordelingen af nogle udgifter, hensköd Gunderup-Nøvling sagen til landvæsenskommissionens afgørelse (men måtte i øvrigt bøje sig for synsmændenes kendelse).¹⁸

Problemer kunne naturligvis også opstå mellem sogneforstanderskab

At vedligeholde vandets løb i åer, bække og grøfter betød for størstedelen at sørge for, at løbene ikke mudrede eller groede til. Det var lodsejerne langs vandløbene, der havde den trælsomme pligt at oprense løbene, og det var de udpegede vandsynsmænd, der skulle holde dem til pligten. Og bag dem igen stod kommunerne som garanter for, at systemet fungerede. På billedet oprenses Uggerby å af to mænd, der trækkes på en tømmerflåde af andre to på åbreddeerne. Foto i Historisk Arkiv, Vendsyssels historiske Museum.

og amtsråd, specielt med hensyn til bestemmelsen af, om et vandløb hørte til de større eller til de mindre. Gunderup-Nøvling var ikke involveret i sådanne sager, men amtsrådets forhandlinger fremviser nogle stykker.¹⁹

I og med at systemet af vandløb under sogneforstanderskabets kontrol var etableret omkring 1860, havde sogneforstanderskabet fået en ny fast udgift og en ny fast opgave. Udgiften til aflønning af synsmændene var beskeden, i Gunderup-Nøvling omkring 8 rdl. pr. år.²⁰ Opgaven var den årligt at indberette til amtsrådet om de afholdte synsforretninger. Man kan levende forestille sig, at bønderne i forsamlingen hellere ville have brugt tiden til noget andet. Men amtsrådet holdt kommunerne til. Kom indberetningerne ikke inden årets udgang, blev der rykket. Og der var grænser for, hvor nemt man kunne komme om ved det. Efter at være

blevet rykket i 1863 fremsendte man et svar, der nærmest kun fortalte, at syn var afholdt efter regulativet. Men det blev ikke godtaget. Der krævedes mere udførlig besked.²¹

Mere substans var der i de klagesager, der givetvis i stort tal er blevet indgivet sogneforstanderskaberne til eksekution. I Gunderup-Nøvling skete det flere gange, og bortset fra en enkelt sag, hvor sogneforstanderskabet fandt klagen ubegrundet, behandlede de kontant og forretningsmæssigt. Uden at afvente møde i sogneforstanderskabet bad formanden gerne de nærmestboende sogneforstandere om at se efter, om de pågældende mangler, som regel oprensninger, var udbedrede, og hvis ikke, da at foranstalte arbejdet udført ved lejet arbejdskraft og påfølgende indkræve pengene hos de forsømmelige.²² En advarsel kunne gå forud, men ellers ingen bløde handsker her! Andre gange gik det knapt så prompte og drastisk til, nemlig når kommunen selv havde ansvaret for vedligeholdelsen af de pågældende vandløb. Det var vandløb langs veje og offentlig jord (skoler), der her var tale om.²³

Til sidst under vandløbene skal endelig berøres den ovenfor (5.5.8) omtalte sag om Kjærs Mølleå, her set under et kompetenceaspekt. Åen hørte til de større vandløb og var derfor amtsrådets anliggende, og skulle der rejses en sag herom, måtte det regulært blive mellem de berørte beboere og amtsrådet. Ikke desto mindre tog sogneforstanderskabet sagen på sig, uanset åen kun kan have haft betydning for afvandingen af kommunens nordlige distrikter. Det korresponderede med både amtsråd og Indenrigsministerium, uden at nogen af disse instanser gjorde ophævelse over formaliteterne.²⁴ Sogneforstanderskabets repræsentation af beboerne var altså legitim.

Den kommunale beskæftigelse med vandløbsvæsenet ændredes ikke af de kommunale reformer i 1867. Heller ikke en ny vandløbslov fra 1880, der nok udvidede og specificerede sognerådets tilsynspligt, medførte grundlæggende forandringer i det skabte system.²⁵

6.3 Sundhedsvæsen

Som nævnt ovenfor under afsnittet om betænkninger (5.5.3) skulle sogneforstanderskabet høres i spørgsmål angående sundhedsvæsenets

ydre rammer, nemlig ændringer i læge- og jordemoderdistrikters inddeling. De kommunale organer fik dog også visse opgaver i tilknytning til det udøvende sundhedsvæsen, altovervejende vedrørende forebyggelsen og bekæmpelsen af epidemiske sygdomme. Kommunens beskæftigelse med sanitære foranstaltninger og jordemodervæsen har dog også sin plads i sammenhængen. Det ikke ubetydelige arbejde, sogneforstanderskabet havde med hensyn til at skaffe syge fattige kur og pleje, hørte under fattigvæsensopgaverne og er ikke medtaget her. .

1. Sogneforstanderskabet som sundhedsorgan

I sagens natur var der grænser for, hvor central en rolle de kommunale organer kunne spille inden for sundhedsvæsenet. Men det er dog ikke uvæsentligt at vide, at der i den kommunale reformperiode, hvor medicinalvæsenet var meget lidt udbygget, udfoldedes forskellige bestræbelser på at give kommunerne en formel status inden for det officielle sundhedsapparat.

Et vist grundlag herfor var lagt, en halv snes år før landkommunerne kom til. I lighed med de fattig- og skolekommissioner, der gik forud for sogneforstanderskaberne, havde man også på sundhedsområdet en art prækommunale dannelser. Det var de sundhedskommissioner, der blev skabt 1831/32. Årsagen var en »farlig og smitsom« koleraepidemi, der nærmede sig Danmark, og i de omfattende foranstaltninger, der blev truffet for at hindre sygdommens udbredelse og for at bekæmpe den, hvis den kom, indgik sundhedskommissionerne på landet.²⁶

Sundhedskommissionernes territoriale område var det samme som fattigkommissionernes og de senere kommuners, nemlig pastoratet. Medlemmerne var sognepræsten, stedets politimester og distriktets læge, samt to »beskikkede forstandige og ansete mænd«, hvoraf én skulle være sognefoged. Politimesteren og lægen behøvede dog ikke at deltage i kommissionsmøderne, så længe sygdommen ikke var brudt ud. Præsten varetog som det ledende faste medlem den løbende administration. Kort fortalt skulle kommissionerne opmærksomt våge over og anmelde eventuelle udbrud af sygdommen samt udarbejde forholdsregler for bekæmpelse, hvis koleraen skulle optræde i distriktet. Danmark gik fri af koleraen i 1830'erne, og sundhedskommissionerne gled, uden egentligt at være ophævede, ud af funktion og eksistens.

Det næste initiativ blev taget i 1847. Det var Det kongelige Sundhedskollegium, der mente, at syge på landet (underforstået syge fattige) ofte alt for sent blev indlagt på sygehus, fordi administrative og økonomiske spørgsmål først måtte afklares, hvortil kom, at man i sogneforstanderskaberne ikke i sådanne sager havde den nødvendige sagkundskab. Kollegiet foreslog derfor Danske Kancelli, at sogneforstanderskaberne som født medlem fik en læge, der dog kun skulle have sæde og stemme i sundhedsspørgsmål.²⁷

Forslaget var formentlig lige så velment, som det var urealistisk. Når herredsfogdernes medlemskab af sogneforstanderskaberne var en tom formalitet, hvordan skulle så de endnu færre læger kunne overkomme denne mødevirksomhed. Hertil kom problemer vedrørende indkaldelsen og ikke ubetydelige udgifter til transport. Kancelliet sendte pligtskyldigt forslaget til høring hos amtsrådene, der i de fleste tilfælde vendte tomfingrene nedad, og så var den potte ude. Et gentaget forsøg fra Sundhedskollegiets side året efter afvist direkte af Justitsministeriet.²⁸ Positivt betragtet vidner sagen om, at man centralt var opmærksom på de nye kommunale organer. Sundhedskollegiet søgte seriøst at drage nytte af sogneforstanderskaberne under løsningen af sine opgaver.

Det, der brændte på i 1840'erne, var en ny omspændende koleraepidemi. Koleraen var i 1846 på vej fra Indien til Europa, og sundhedsmyndighederne gjorde deres forberedende foranstaltninger. På landet var én af dem, fra 1848, at pålægge sogneforstanderskaberne at udføre de forretninger, der påhvilede sundhedskommissionerne af 1831/32. Dvs. sogneforstanderskabet var i realiteten blevet sundhedskommission, ligesom det var fattigkommission og skolekommission. Som det gjaldt fattig- og skolesagerne, var sognepræsten også her forretningsfører.²⁹

Rollen som sundhedskommission var knyttet til epidemibekæmpelsen, og efter at koleraepidemien var klinget ud omkring midten af 1850'erne, forekom den ikke mere i lovteksterne. De folkevalgte regeringer synes i disse forhold snarere at ville satse på »sundhedspolitiet«, dvs. først og fremmest politimestrene.³⁰

2. Bekæmpelse af epidemiske sygdomme

De opgaver, der blev aktuelle i Gunderup-Nøvling med hensyn til epidemiske sygdomme, angik i alt væsentligt det forebyggende og forbereden-

de arbejde. Der var nok enkelttilfælde af smitsomt syge, men egentlige epidemier blev man ikke ramt af. Fra det allerførste og måske eneste møde i den gamle sundhedskommission fra 1831 har vi bevaret et forhandlingsdokument. Det fortæller, at man udså sig en centralt (og relativt isoleret) beliggende gård i pastoratet, Lundbygård, til lazaret for syge i påkommende tilfælde, og at man dertil bad politimesteren udstede en plakat, der pålagde beboerne at iagttage den største renlighed, bl.a. ved at kalke de beboede værelser og dagligt lufte dem ud (mindst et fag vinduer skulle kunne åbnes), og endvidere omgående at anmelde mistænkelige sygdomstilfælde eller dødsfald til præsten. Endelig ville man til uddeling blandt beboerne anskaffe et antal vejledninger om, hvordan man hindrede sygdommens udbredelse, hvis den skulle vise sig.³¹

Da epidemierne igen begyndte at husere ude i Europa, var sogneforstanderskaberne kommet til. En læge fik Det kongelige Sundhedskollegium dem som omtalt ikke påduttet, men samme år (1847) støttede Kancelliet et ønske fra kollegiet om at få indført »en virksommere og kraftigere medvirkning fra landkommunevæsenets side til at forebygge og standse udbredelsen af epidemiske – sygdomme«, hvilket konkret gik ud på, at sogneforstanderskaberne skulle holde et vågent øje med sundhedstilstanden i sognene og sørge for, at smitsomt syge snarest blev undersøgt af en læge.³²

Disse forholdsregler skærpedes ikke længe efter, da sogneforstanderskaberne blev pålagt de gamle sundhedskommissioners pligter bl.a. med hensyn til at sikre sig lokaler med de nødvendige rekvisitter og den fornødne lægehjælp.³³ I Gunderup-Nøvling udså sogneforstanderskabet sig tre egnede huse og skaffede skriftlige løfter fra to læger om behandling af kolerapatienter i sygdomstilfælde.³⁴

Endnu mere intensive blev myndighedernes pålæg og henstillinger, da koleraen først i 1850'erne var brudt ud i Danmark.³⁵ Et forhold, der særlig stærkt betonedes, var renlighedens betydning for den forebyggende sygdomsbekæmpelse. Det afstedkom en massiv indsats fra Gunderup-Nøvling sogneforstanderskabs side. Skoledistrikterne deltes op i to eller tre dele, i alt 11 områder fik man kommunen opdelt i, og i hvert af disse skulle to udpegede mænd nøje undersøge renligheden i husene. Man købte også medicin hjem til uddeling gennem skolelærerne, så syge kunne behandles uden afventning af lægen.³⁶ Og man indkøbte 200 vejledninger om koleraens behandling til uddeling blandt beboerne.³⁷

teritiske halssydom« optrådte som en ren efterretningssag i forhandlingsprotokollen og gav ikke anledning til foranstaltninger.⁴⁰

Endelig kan nævnes den ældste form for systematisk bekæmpelse af epidemiske sygdomme i landet, nemlig vaccinationen mod kopper, der var indført omkring år 1800.⁴¹ Vaccinationen, der i begyndelsen ofte foretoges af præsten og lærere på landet, var nu distriktslægerne hverv, men præsterne og lærerne skulle stadig se til, at forældre fik deres børn vaccineret, en pligt, der flere steder var ved at gå i glemmebogen omkring midten af århundredet. Sogneforstanderskabet fik ikke egentlige opgaver i sammenhængen, men blev dog mobiliseret i kampagnen for at få vaccinationsforpligtelsen overholdt.⁴²

3. Sanitære foranstaltninger

I bekæmpelsen og forebyggelsen af koleraepidemiene omkring midten af århundredet indgik iagttagelsen af renlighed som en meget væsentlig faktor. Det er derfor ikke overraskende, at perioden også fremviser sanitære tiltag af mere generel og permanent karakter. En beskeden begyndelse på en moderne sanitetspolitik.⁴³

Flest og mest indgribende var naturligt nok indsætterne i købstæderne og især i København, hvor problemerne var størst. Specielt havde man her de store ophobninger af snavs og affald i gader og stræder, som man under epidemiene havde sat meget ind på at få fjernet. De generelle regler, der indførtes, var da også primært møntet på byerne, men landområderne blev dog ikke ganske glemt.

Mindst var der vel til landet i den lov om skadelige næringsveje, der vedtoges i 1852. Dens hovedsigte var at fjerne en række forurenende erhverv fra Københavns by, slagterier, ben- og trankogier m.fl., men den åbnede også mulighed for, at reglerne kunne anvendes andre steder i landet under de kommunale organers medvirken, hvis der var behov for det.⁴⁴

Nærmere ind på livet fik landkommunerne sanitærproblemerne med de bestemmelser om fattighuses indretning, Indenrigsministeriet udstedte i 1856.⁴⁵ Bestemmelserne skulle iagttages ved indretningen af nye fattighuse, og amtmanden skulle ligeledes se til, at de gamle så vidt muligt blev ændret tilsvarende.

Efter reglerne skulle fattighusene, helst grundmurede, ligge frit og

tørt, men godt forsynet med vand og afløb. Værelserne skulle have mindst 5-600 kubikfod (15,5-18,5 m³) luft pr. person og vinduerne være tilpas rigelige og indrettet, så de kunne åbnes og lukkes. Ventiler i murene og opvarmning ved vinduerne skulle yderligere befordre luftens udskiftning. Væggene skulle være kalkede, lofterne gibsede eller af sammenpløjede brædder. Gulvene ligeledes af brædder, ikke ler eller sten. Et lokum burde dertil indrettes, helst i to afsnit (for kvinder og mænd).

Det var krav, der sikkert i mange tilfælde ikke blev opfyldt af bøndernes egne boliger, og med gennemførelsen gik det givetvis ikke for godt. Med den hovedbegrundelse, at de øgede udgifter, indretning efter reglerne medførte, formentligt ville afholde de kommunale bestyrelser fra at opføre ellers nødvendige fattighuse, lempedes reglerne væsentligt i 1869.⁴⁶ Kravene om gibsede vægge, bræddegulve, minimumsrumfang og lokummer var taget af bordet.⁴⁷ De sanitære fremskridt havde været for hastige.

I Gunderup-Nøvling havde man et fattighus, i Vårst, og havde haft det længe. Det var opført i 1828 uden latriner. For eksisterende fattighuse var kravene fra 1856 som nævnt ikke ufravigelige, og vi tør nok også gå ud fra, at store ting har man ikke foretaget sig i den anledning. Der er ingen beslutninger i forhandlingsprotokollen om sagen og heller ingen udgiftsposter på regnskabet. Selv om vi retfærdigvis må sige, at vi ikke ved, hvilken tilstand fattighuset var i, må det nok anses for usandsynligt, at det opfyldte de generelt uopfyldelige mål, før de blev opstillet. På den anden side har vi ingen grund til at tro, at Gunderup-Nøvling kommune var bagstræber på området. Uden at der blev stillet krav udefra, ser vi kommunen forsyne skolerne i Vårst og Gunderup med lokummer (i 1863 og 1866), den første ganske avanceret med to.⁴⁸

De sidste to sanitære initiativer, der her skal nævnes, har givetvis ikke sat store ting i værk på landet i sogneforstanderskabernes periode. I det ene tilfælde blev det af Justitsministeriet henstillet, at ansøgninger om dispensationer fra bygningslovene (der normalt angik brandsikkerheden) for landets vedkommende blev ledsaget af sogneforstanderskabets erklæring om sanitære eller andre forhold, der kunne have betydning.⁴⁹ Vi ser ingen sager af slagsen i Gunderup-Nøvling kommunes arkiv.

I det andet tilfælde introduceredes begrebet sundhedsvedtægter. Dvs. et sæt af sanitære forholdsregler om vandforsyning og -afløb, møddin-

gers afstand til naboer, nedgravning af affald og døde dyr m.m. Med lov af 12. januar 1858 bestemtes det, at København og alle landets købstæder skulle have sundhedsvedtægter. På landet var det ikke obligatorisk. Her skulle amtsrådene afgøre, hvilke kommuner der måtte have behov for nogle sådanne. I Ålborg amt udpegedes blot tre landkommuner af ca. 60, utvivlsomt de mest bymæssige: Løgstør, Nørresundby og Hals.⁵⁰ Andre steder gik man mere aktivt ind i sagen. På Sjælland havde mindst 13% af landkommunerne fået sundhedskommissioner før 1870.⁵¹ Gunderup-Nøvling fik sine første sundhedsvedtægter i 1893.⁵²

4. Jordemodervæsen

Opgaver vedrørende jordemodervæsenets administration var aldrig og blev aldrig officielt pålagt sogneforstanderskaberne. Ikke desto mindre fik de, formentlig alle, i praksis slet ikke så lidt at gøre med dette væsen.

Fagligt sorterede jordemødre under distriktslæger og stiftsfysici, administrativt under politimester og amt/amtsråd. Jordemoderen fik sit underhold dels gennem en pengeløn, som udredtes af amtet, dels gennem fri bolig, brændsel og græsning (eller foder) til en ko, som jordemoderdistriktets beboere skulle yde hende. Distriktet kunne omfatte et ret forskelligt antal sogne, som oftest 2-4, men var hyppigt sammensat af hele og delte sogne.

Jordemodervæsenets organisation byggede på et regelsæt fra 1810/1816, og distrikternes inddeling stemte kun i undtagelsestilfælde overens med de langt senere landkommuner. Alligevel var det nærliggende at forestille sig, at de nye kommunale organer på en eller anden måde også kunne tage sig af jordemodervæsenet. Sagen havde været oppe i Viborg Stænderforsamling, men fik ingen tilslutning, og det blev også i konkrete anledninger efter landkommunernes etablering i 1842 gjort helt klart, at efter regeringens mening skulle sogneforstanderskaberne – ud over høringen om distriktsforandringer (se 5.5.3) – overhovedet ikke befatte sig med jordemodervæsenet. Det var politimesteren, der som lokal administrator skulle skaffe jordemoderen bolig m.m., ligne udgifterne på distriktet og opkræve beløbene hos beboerne.⁵³

Så enkel var virkeligheden imidlertid ikke. Jordemoderdistrikterne havde ikke noget talerør eller organ til at repræsentere sig. Så at sige legemer uden hoved. Og da sogneforstanderskaberne først var skabt,

skulle det snart vise sig, at der – uanset distrikterne ikke var sammenfaldende, og uanset manglende formelle beføjelser – var behov for dem også på dette felt. Det bød sig til, at sogneforstanderskaberne fik rollen som »hoved« for jordemoderdistrikterne.

Det skete i første omgang ved, at høringsinstituttet udvidedes. Allerede i 1843 fastslog Kancelliet, at sogneforstanderskabets betænkning skulle indhentes i spørgsmål, der medførte øgede udgifter for jordemoderdistriktets beboere, især når det vedrørte opførelse af bolig for jordemoderen.⁵⁴ Var der flere sogneforstanderskaber i jordemoderdistriktet, skulle de naturligvis alle høres. I et tilfælde udskød Ålborg amtsråd en beslutning, indtil udgiftsspørgsmålet var behandlet på et fællesmøde mellem de implicerede sogneforstanderskaber.⁵⁵ Vi ser også sogneforstanderskabet (i Gunderup-Nøvling) erklære sig om fourage til jordemoderkoen, om brændsel til hende selv, om en eventuel afsked med pension og om man havde behov for nye jordemoderdistrikter.⁵⁶

Og det blev ikke ved erklæringer. Det kom også til beslutninger og praktisk administration. Og selv om det formelt måtte være sket på kommunebeboernes vegne, så udøvede sogneforstanderskabet ikke desto mindre i udstrakt grad den kompetence og de pligter, der over for jordemoderdistriktet tilkom politimesteren.

Det ser vi i Ålborg amtsråds og Gunderup-Nøvling kommunes forhandlingsprotokoller adskillige eksempler på. Sogneforstanderskaber, der stod for ombygning eller nybygning af jordemoderboliger og også for køb af grund til bygningen.⁵⁷ Sogneforstanderskaber, der direkte forhandlede med jordemoderen om omfanget af det brændsel og det kofoder, hun skulle have, og om ydelsens eventuelle konvertering til penge.⁵⁸ Et sogneforstanderskab på Sjælland fik i 1847 af Kancelliet lov til at foretage ligningen af jordemoderudgifterne og lade pengebeløbene regnskabsføre og udbetale gennem kommunekassen.⁵⁹ I Gunderup-Nøvling gjorde man det samme, senest fra 1858, og systemets almindelige udbredelse fremgår med al tydelighed af Indenrigsministeriets indkaldelse af økonomiske indberetninger fra landkommunerne i 1858.⁶⁰

Af mere specielle, men alment set ikke mindre sigende beskæftigelser med jordemodervæsenet i Gunderup-Nøvling skal bl.a. nævnes sogneforstanderskabets klage over, at jordemoderens mand afholdt legestue, dvs. offentlig dans og udskænkning, i *jordemoderboligen*. Sogneforstandernes moraliserende modvilje mod løssluppet morskab lå utvivlsomt

bag, men at jordemoderboligen, en offentlig bygning bekostet af det lokale samfund, blev benyttet, var givetvis en skærpende omstændighed.⁶¹ I et andet tilfælde ser vi sogneforstanderskabet – imødekommande og positivt – tilbyde at betale jordemoderens rejse til et fagligt kursus, som distriktslægen afholdt.⁶² Og det var ikke noget, man var forpligtet til.⁶³

Mindre opmuntrende var en episode året efter, da en række af kommunens beboere – ikke sogneforstanderskabet – henvendte sig til Justitsministeriet og bad om, at jordemoderen måtte blive afskediget. Begrundelsen var, at hun var gået over til baptismen, og det blev påstået, at hun havde lagt pres på forældre til fordel for baptismen og dens dåbspraksis. Amsrådet blev hørt og jordemoderen forhørt, uden at sagen blev anset så alvorlig, at det kom til afskedigelse. Men det ville komme, hvis hun agiterede for baptismen under udøvelsen af sin gerning, lød det advarende.⁶⁴ Året efter valgte jordemoderen selv at søge sin afsked med pension. Sogneforstanderskabet anbefalede sagen, og amsrådet bevilgede hende både afsked og pension.⁶⁵ Men da hun ønskede nogle års pension udbetalt på én gang, så hun kunne rejse til Amerika, sagde amsrådet nej!⁶⁶

Administrationen af jordemodervæsenet var ikke ideel. I mangel af andre folkelige organer var sogneforstanderskaberne i stigende grad blevet involveret på de ydende beboeres vegne, men uden formelle beføjelser. De lå hos politimestrene. Men de var først og fremmest øvrighedspersoner, og jordemoderopgaverne var ikke deres naturlige gebet. Politimestrene har formentlig været mere end lykkelige ved at overlade skatteopkræveri og tovtrækkerier om boligplacering m.m. til sogneforstanderskaberne. Men med de manglende formalia var situationen uholdbar i længden. Det ser vi af en episode i Gunderup-Nøvling, hvor sogneforstanderskabet, hvis tilbud om brændsel jordemoderen ikke var tilfreds med, surt smed sagen i hovedet på politimesteren.⁶⁷

Der måtte en forandring til, og den kom med den nye landkommunelov i 1867. Og med den blev såvel sogneforstanderskaber som politimestre fritaget for al beskæftigelse med jordemødrene. For landkommunerne havde jordemodervæsenet kun været en parentes. Den blev nu afsluttet.

6.4 Krige og militærvæsen

1. *Det utilsigtede militære engagement*

De to eneste krige, Danmark var involveret i mellem 1814 og 1940, faldt inden for de 26 år, hvor sogneforstanderskaberne stod for den landkommunale forvaltning. Krig og besættelse vil altid være nærgående begivenheder for de lokale samfund, der berøres, uanset at det egentligt militære i reglen ikke er kommunens anliggende. Da landkommunerne blev skabt omkring 1840 var der naturligvis ingen, der tænkte på, at krigen snart skulle være over landet, og selv om der var, ville man næppe have tildelt kommunerne nogen roller i det militære spil. Men det fik de ikke desto mindre. Og ikke ganske ubetydelige roller. Ud over hvad der nødvendigvis følger med krig og besættelse: indkvartering, rekvisitioner og skatter, falder især to aspekter i øjnene. Det ene var, at sogneforstanderskaberne i medfør af krigen kom til at administrere hærens forsyning med heste, datidens trækraft. Det andet var den rolle, sogneforstanderskaberne kom til at spille i de bevægede forårsmåneder i 1848, da enevælden gav magten fra sig, Slesvig-Holsten gjorde oprør, og frygten og ånden fra 1848 havde sin tid.

Fra de sene martsdage i 1848 havde den nye regering, Martsministeriet, over for en oprørsregering i Slesvig-Holsten, der overrumplende havde fået store dele af de danske styrker i landsdelen under sit herredømme, mere end travlt med at sikre sig kontrollen over landet. Første prioritet havde givetvis en mobilisering og forstærkning af den regulære hær, en opgave, der i første omgang lykkedes så vidt så godt, at man allerede den 9. april kunne sætte slesvig-holstenerne til vægs i slaget ved Bov. Fra de første dage i april havde udsendte officerer forberedt en hvervning af frivillige, som formeret som frikorps skulle slutte sig til hæren. Den 12. april bad Justitsministeriet amtmændene om at organisere kystmilitis og folkevæbning på den efter de lokale forhold mest hensigtsmæssige måde. Og det skulle ske i samarbejde med de pågældende kommunalbestyrelser i købstæderne, med amtsråd og sogneforstanderskaber.⁶⁸

Udviklingen taget i betragtning forekommer det, at cirkulæret af 12. april blev udstedt noget *post festum*. Nærlæser man det og sammenholder det med en instruks af 7. april for udsendte officerer, viser det sig

også, at meningen faktisk slet ikke var at fremkalde lokal støtte til landets forsvar, men tværtimod at begrænse oprettelsen af væbnede korps til de steder, hvor der var stærke ønsker om det. Man skulle »mere – berolige den stærke spænding af krigerisk patriotisme, som er vakt af tidsomstændighederne, end – forøge den«. »Iveren for den gode sag« skulle gerne holdes ved lige, men begejstringen søges ledt ind »i en rolig strøm«. ⁶⁹ Frygten og ånden fra 1848 havde da forlængst og til overmål mobiliseret det ganske land uden medvirken fra regeringen i København. Da den trådte ind i billedet, var det givetvis for at få styr på udviklingen.

2. Slavekrigen og frygten fra 1848

Hvordan frygten og ånden fra 1848 manifesterede sig i en lokalitet i de meget spændende og afgørende uger efter systemskiftet, kan man ganske nært følge gennem arkivmaterialet fra Gunderup-Nøvling kommune og fra amtsrådet i Ålborg amt.

Det startede med frygten. Frygten for de slaver, dvs. tugthusfanger, som ifølge rygterne skulle være lukket ud af Rendsborg tugthus af de slesvig-holstenske oprørere, og som nu hærgende, brændende og skændende skulle være på vej op gennem Jylland.

I Ålborg amt tog frygten konkret form den 30. marts. En forvalter på godset Kyø (ved Limfjorden vest for Nibe) kom denne dag hjem fra Viborg, hvor han havde fået at vide, at slaverne nu stod to mil syd for byen, og her havde de sidste nat afbrændt to landsbyer og dræbt 25 mennesker. Meldingen kom til byfogden i Nibe om aftenen, og han alarmerede straks amtmanden i Ålborg. Hans brev er dateret den »30. marts kl. 11 3/4 nat« og formentlig sendt til Ålborg med kurer samme nat. ⁷⁰

Brevet bragte amtmanden i en slem katepine. Var det rygter eller alvor? Han var tilbøjelig til at mene det første. Det var usandsynligt, at slaverne skulle have kunnet forcere de danske forsvarslinier, og hvis de havde gjort det, så skulle officiel underretning om det være tilgået ham. Det ville amtmanden skrive tilbage til byfogden i Nibe og afsluttende tilføje nogle ord om roligt overlæg og besindighed i en alvorlig situation.

Brevet var konciperet og indført i kopibogen, men det kom aldrig af sted. Tvivlen nagede den gode amtmand. Talte rygten sandt, og han blot sad med hænderne i skødet, ville det være uopretteligt. Og tid til at søge

bekræftelse var der med datidens kommunikationsmidler ikke. Han måtte lade det tvivlsomme rygte få forrang for den sunde fornuft og afsendte følgelig et brev til alle amtets politimestre, hvori de blev bedt om uopholdeligt at gøre alle sogneforstanderskaber klar over situationen og tage de nødvendige forholdsregler. Dvs. udsætte vagtposter, holde øje med vagabonder, være klar til at varsle nabokommuner og sørge for at bevæbne sig bedst muligt. Brevene gik af den 31. marts, samme dag som han havde fået meldingen fra Nibe.⁷¹ Og dermed var Slavekrigen officielt brudt ud i Ålborg amt.⁷²

3. Ånden fra 1848 over kommunerne. Folkevæbning m.m.

Den 31. marts var en fredag. Senest dagen efter havde politimestrene fået amtmandens besked, og man har givetvis bestræbt sig på at få den videre ud i sognene, så den kunne publiceres for beboerne i forbindelse med kirkegangen om søndagen den 2. april.⁷³ I Gunderup-Nøvling indbød sogneforstanderskabet alle beboerne til møde i Opperstrup om tirsdagen, den 4. april, og kom de end ikke alle, så var fremmødet stort. Lige ved 200 deltog i stemmeafgivningen. Det var formentlig alle våbenføre mænd, og antallet svarede til halvdelen af alle mænd i kommunen over 25 år. Og herudover har den ekceptionelle begivenhed helt sikkert trukket adskilligt flere.

Det var forholdsregler mod egnens ødelæggelse af vagabonder og friskarer, der var mødets hovedemne.⁷⁴ Formanden havde udarbejdet et forslag til kommunens bevæbning, og det blev uden komplikationer vedtaget af forsamlingen. Efter det blev kommunen opdelt i 7 distrikter, der hver udgjorde en kampenhed under den samlede styrke af våbenføre mænd. Som anfører for hele styrken valgtes sogneforstanderskabets formand. Til de underanførere, der stod i spidsen for distrikterne, valgtes 3 lærere og 4 gårdmænd, alt ved afstemning blandt de fremmødte.⁷⁵

Underbefalingsmændene skulle hver i sit distrikt i hast tilsige mandskabet til møde – det var alle mænd fra 17 til 55 år – optegne dem på en liste med angivelse af, om de mødte til hest eller til fods og hvilke våben, de rådede over. Han skulle stille folk på vagt om natten og selv patruljere for at se, om alt var i orden.⁷⁶

Om nogensinde må ånden fra 48 have været over den forsvarsbeslut-

Hans Smidths maleri »Fra den jyske Slavekrig« giver et indtryk af stemningen og det opbud, der har været i adskillige jyske kommuner i de kritiske aprildage i 1848. I detaljen er der rigtignok tale om en rekonstruktion, udført i 1890'erne på grundlag af indsamlede erindringer og bevarede våben etc. De relativt få geværer, der var, er naturligt nok kommet i forgrunden. Lanserne er de almindeligste våben, suppleret af enkelte forke. De mange leer, der var det bedste, mange bønder havde at forsvare sig selv og landet med i 1848, ser man derimod ikke meget til. Nordjyllands Kunstmuseum. Foto Esben H. Thorning.

tede forsamling i Ooppelstrup den 4. april. Helt konkret kom den til udtryk gennem den offervilje, der vistest under det fortsatte møde. Krigsministeriet havde adviseret udskrivning af heste til hæren, og om dem vedtog man med 160 stemmer mod 2, at de skulle leveres gratis af kommunen. Sogneforstanderskabet udnævnte på stedet en kommission, der skulle udtage hestene, og alle ejere af 5-10 årige heste blev tilsagt at møde med dem to dage senere i Ooppelstrup.⁷⁷

Videre opfordrede sogneforstanderskabet alle til at tegne sig for frivillige bidrag til landets bedste og fik på stedet tilsagn om 432 rdl. og 50 tøn-der korn.⁷⁸ Det svarede for pengenes vedkommende rundt regnet til det

halve af, hvad man var vant til at betale i kommuneskat for et år, og den senere indsamling til indkøb af hestene bragte beløbet yderligere op.⁷⁹

To dage senere afholdtes så den varslede hestemønstring, og de fem heste, der skulle skænkes til hæren, blev udtaget efter en grundig bedømmelse. De bedste skulle det være. Indtil videre blev de opstaldet hos de hidtidige ejere for kommunens regning.⁸⁰ På et sogneforstanderskabsmøde fem dage senere, den 11. april, fik man i øvrigt at vide, at hæren kun behøvede to heste fra kommunen. Samtidig meddelte amtet, at en godsejer fra Annerup i Ellitshøj sogn var udnævnt til overbefalingsmand for væbningen i Hornum-Fleskum herreder.⁸¹ Der var også udnævnt en leder for væbningen i hele amtet, en major fra militæret. På papiret var de kommunale væbninger således indorganiseret i større enheder helt op til amtsplanet og, bortset fra den øverste, under civile befalingsmænd. Men om disse overordnede enheder kom til at virke i praksis, fx ved samlede øvelser eller ekcersits, fortæller kilderne fra Gunderup-Nøvling intet. Der var planer om koordination, men om udførelsen kan man have sine tvivl.⁸²

Næste emne for den gode vilje var en opfordring fra den general, der var i færd med at opstille det beredne korps til hæren. Kommunerne opfordredes til at stille lansedragere til hest med fuld udrustning. Sammenkaldt til ekstramøde i den anledning besluttede sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling at levere to heste med ryttere og armatur (dvs. bevæbning), og man valgte tre mand til at indkøbe de nødvendige rekvisitter. For at sikre baglandet indkaldte man beboerne til et nyt møde nogle få dage senere, og de gav deres samtykke til sagen, der ud over køb af heste og udstyr inkluderede leje af to ryttere til 100 rdl. hver. Sogneforstanderskabet skrev straks på mødet kontrakt med to unge mennesker, der ville påtage sig hvervet, en malersvend og en tjenestekarl. De skulle hver have 20 rdl., når de drog af sted, og 80, når de vendte hjem, hvis de gjorde det. Ellers tilfaldt pengene deres arvinger.⁸³

Allerede en halv snes dage senere skrev generalen igen. Man havde alligevel ikke brug for rytterne, der nu i stedet for det flotte »lansedragere« mere prosaisk og nok også mere realistisk betegnedes som »folkebevæbningen til hest«. Man ville dog godt have dem fortsat øvede i ridning. Denne vending på sagen har næppe virket animerende på ånden i kommunen. Man opgav rytterne og besluttede i stedet at skænke to heste til regeringen.⁸⁴

til befolkningens mobilisering. Og Ålborg amtsråd var slet ikke med i spillet i den første kritiske periode. Tilfældigt og uheldigt var det netop skiftetid. Det gamle amtsråd holdt sit sidste møde den 13. marts, og det nye mødtes efter nyvalg først den 29. maj.⁸⁵

I det fortsatte forløb gik det på knapt så høje nagler, de kommunale væbningers betydning for landets forsvar hørte op, og ånden fordampede noget efterhånden. Til en ekstraordinær udskrivning af heste hen på sommeren gav man dog igen tilsagn om gratis levering, men med folkevæbningen var der problemer. Den var blevet opretholdt, da den falske trussel fra slaverne afløstes af en mere reel fra de tyske forbundstroppe. Men de trak sig tilbage uden at være nået så langt mod nord, og uden den overhængende fare var det tilsyneladende ikke let at opretholde kampviljen. Sogneforstanderskabets formand måtte skrive til amtet og bede om tilladelse til at anvende tvangsmidler mod dem, der ikke mødte til øvelser og eksercits. Ellers ville også de øvrige blive borte. Det fik man et imødekommende svar på, og det fremgik i øvrigt, at det var et udbredt problem.⁸⁶

Den kommunale folkevæbning var med sine uøvede folk med forke og leer og kun få med rigtige våben naturligvis kun et surrogat for et militært forsvar, en nødforanstaltning i en akut situation. Dens betydning lå givetvis mere på det moralske end på det militære plan. Fra sommeren 1848 hører vi ikke mere til folkevæbningen. Derimod om forholdsregler til forstærkning af den regulære hær gennem en udskrivning af tre årgange af den befolkning, der hidtil havde været uden for værnepligt, dvs. stort set alle uden for bondestanden. Sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling udformede (ligesom andre kommunalbestyrelser i by og på land) lister over de pågældende til regeringens oplysning, indkaldte til session og fik i øvrigt det problem, at smeden i Nøvling også skulle indkaldes. Ham ville man godt nok nødtigt undvære, og ved en behjertet kommunal indsats varetog man de lokale interesser, der her ikke helt var lig med nationens, ved at forskaffe smeden en lægeattest og frihed for indkaldelse til arméen.⁸⁷

I 1849 og 1850 mærkede man ikke meget til krigen på det kommunale plan. En indsamling til en mindstøtte ved Fredericia efter sejren dér ville sogneforstanderskabet ikke bebyrde kommunen med.⁸⁸ En opfordring om at give uldne skjorter til hæren ville man snakke med beboerne om ved en snarlig valgsamling (og resultatet kender vi ikke).⁸⁹ Mest

indgribende var utvivlsomt den krigsskat, der blev udskrevet i 1850, og som for agerland og eng androg 3 1/4 rdl. pr. td.htk.⁹⁰ Det var for normalbonden i Gunderup-Nøvling en 14-15 rdl. eller ca. det dobbelte af et års kommuneskat i penge.⁹¹

5. Krig og besættelse 1864

Der var en himmelvid forskel på, hvordan krigene 1848-50 og 1864 oplevedes i det lokale nørrejske samfund. Den begejstring og offervilje, og den måske lidt naive tro på, at man kunne klare ærterne, der kom til syne under Treårskrigen (og især i 1848), mærker man ikke noget til i 1864. Men situationen var rigtignok også en ganske anden. Krigens optakt, Dannevirkes rømning, og det, der fulgte efter ved Dybbøl og på Als, kunne ikke virke animerende, og det, der derefter blev de barske kendsgerninger, militær besættelse og hårde udskrivninger, måtte have en knugende virkning på de lokale samfund. At det vistnok eneste militære sammenstød i Nørrejylland skulle foregå netop i Gunderup-Nøvling kommune og ende med et smerteligt nederlag, er i denne forbindelse kun en detalje, om end en af de bitre.

Fægtningen ved Lundby i Gunderup sogn foregik den 3. juli, dvs. kun få dage efter, at den første våbenhvile var udløbet (26. juni). De tyske tropper havde allerede siden begyndelsen af maj haft herredømmet i Nørrejylland indtil Limfjorden, idet den danske styrke var trukket tilbage til Vendsyssel, Mors og Thy. Efter at Als var indtaget (29. juni), marcherede tyskerne massivt nordpå med den hensigt at overskride Limfjorden og erobre landet til Skagen. For at hæmme denne fremrykning og sikre den danske hovedstyrkes tilbagetog til Frederikshavn (hvorfra den skulle udskibes til Fyn), blev et dansk kompagni sat over fjorden med henblik på at søge træfning med nogle fremskudte tyske rekognosceringsafdelinger. Ved Lundby nord for Gunderup kom kompagniet over et sådant tysk detachement og søgte at overrumple det. Tyskerne nåede dog at komme i stilling bag et gærde i byens sydlige udkant og kunne herfra med deres overlegne bagladegeværer nærmest nedmeje de tappert, men temmelig hovedløst fremstormende danskere. Næsten halveret måtte det danske kompagni opgive angrebet og trække sig tilbage til Vendsyssel.

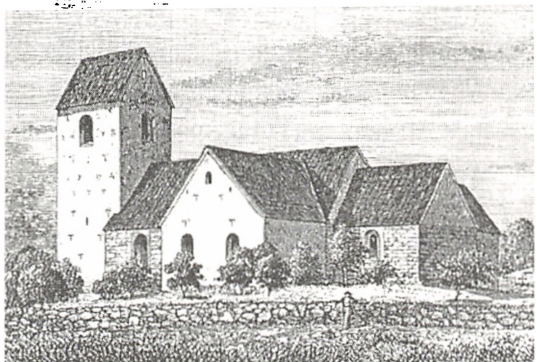
Med den blodige træfning – 32 døde og 44 sårede på dansk side, på

preussisk bare 3 sårede – fik beboerne i Gunderup og omliggende sogne både krigens gru og danskernes magtesløshed ind på livet. Mange har utvivlsomt været henne og kigge på marken, hvor det skete, og med i kirken om søndagen, da de døde blev begravet. Kommunen havde som sådan ingen hverv eller pligter i sagen. Den eneste refleks af begivenheden, der er at se i kommunens arkiv, er en anmodning fra en gårdmand om erstatning for en bede, der uheldigvis kom i skudlinien under fægtningen.⁹²

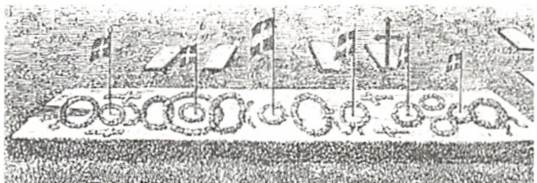
Hvad der derimod gav kommunen arbejde og problemer, var netop besættelsesmagtens udskrivninger og bestræbelserne på at få de ydede præstationer og den skade, fjenden havde påført beboerne, erstattet. Gunderup-Nøvling var ligesom andre nørrejske kommuner syd for Limfjorden under fjendligt herredømme fra begyndelsen af maj til nogle uger efter freden i Wien den 30. oktober. Gennem de næsten seks måneder, den varede, udøvedes et stigende pres på civilbefolkningen. Jyderne var blevet preussernes gidsler i forhandlingerne om fredens betingelser.

De kommunale myndigheder i Gunderup-Nøvling havde allerede inden besættelsen beredt sig på det, der måtte komme. I hver af landsbyerne udvalgte sogneforstanderskabet et par mænd, der skulle stå for

Den ulykkelige træfning ved Lundby i juli 1864, hvor de danske tropper blev mejet ned af de moderne preussiske bagladegeværer, gav anledning til en forsideartikel i tidens billedblad, Illustreret Tidende. Artiklen var skrevet af sognepræsten, Henrik Wulff, og illustreret med en tegning af Gunderup kirke og graven på kirkegården, hvor 12 af de faldne danske soldater blev bisat. Træsnit i Illustreret Tidende nr. 301.

Gunderup kirke i Aulboep Amt.

indsamlingen af de fødevarer, fourage etc., som fjenden måtte rekvirere. Som koordinator for hele kommunen udpegede man sognepræsten.⁹³ Det system har formentlig fungeret i de første par måneder, indtil den første våbenhvile udløb (26. juni). Bortset fra en enkelt dags indkvartering af 4-500 preussere bestod bidragene i denne tid af leverancer af fødevarer til et magasin i Ålborg og køreklare vogne til en »vognpark« sammesteds. På denne måde leverede man over 2.000 pund brød, 9.000 pund hør, næsten 10.000 pund halm og 80 vogne, som man selv ligeligt udskrev af beboerne. Under våbenhvilen skulle tyskerne efter betingelserne betale for det leverede og gjorde det formentlig også. En byrde, et tvunget påbud var det ikke desto mindre, og irriterende var det at holde adskillige dage på holdepladsen i Ålborg, ofte uden overhovedet at blive anvendt.⁹⁴

Med krigstilstanden fra omkring 1. juli fik piben en barskere lyd. En ugestid efter træfningen ved Lundby opslog fjenden en bivuaklejr netop i Lundby – en form for repressalier måske? Man opførte barakker af rekvirerede materialer og blev, så vidt det kan ses af opregningerne til erstatning, i hvert fald liggende i over en måned. Det betød utallige indkvarteringer på gårdene i Lundby og omliggende byer, hør og halm til hestene, marker beskadiget af eksercits og ridetræning, indkrævede fødevarer og bortrapset husgeråd. Nogle køer tiltog man sig til slagting, og et par heste fik man også brug for.

Tungest hvilede åget på Lundby, hvor gårdmændene i gennemsnit havde over 500 indkvarteringer i alt (eller 15-20 mand pr. dag i en måned). Alt i alt opgav Lundbygårdmændene deres tab og omkostninger omsat i penge til gennemsnitlig 350 rdl. pr. gård, hvilket var ca. 1/3 af deres anslåede indtægt eller mere end 10 gange den normale skat i penge. Jo længere fra Lundby, jo lettere slap man. I Håls og Fjellerad og Flamsted beregnedes udgifterne pr. gård til omkring 50 rdl. Erstatningerne fik man først langt hen i 1866, overvejende i obligationer og med noget reducerede beløb.⁹⁵

Blandt de mange påfund, tyskerne generede den jyske befolkning med, ind- og udførselsbegrænsninger, forbud mod aviser fra det øvrige land, hindringer af færdslen m.m., kom også administrationen af et af de særligt ondartede. Som erstatning for de skibe, den danske flåde havde opbragt ved sin blokade af Østersøhavnene, skulle jyderne betale en særlig krigsskat på 650.000 rdl. Den skulle falde som lyn og torden. I

Gunderup-Nøvling behandlede man på et møde den 27. juli, hvordan man skulle fordele og opkræve de knap 2.500 rdl., der var kommunens andel. Beløbet androg 5/6 af den samlede kommuneskat for 1863 og skulle falde i Ålborg inden den 2. august. Der var ca. fem dage til hele processen, så sogneforstanderne måtte hastigt rundt og samle, hvad de kunne af de ærgerlige penge.⁹⁶ Man fik dem siden erstattet, hvad kun rimeligt var, men først efter krigen (i januar 1865).⁹⁷

Til krigens plager hørte naturligvis også pålæg og ydelser til den danske krigsførelse. Det var udskrivning af ekstra heste, kørsler og ridende stafetter og ikke mindst en krigsskat, alt administreret af kommunen. De fire ekstra heste, Gunderup-Nøvling skulle levere, blev udtaget med militær assistance allerede i januar 1864, og den ikke ubetydelige udgift (1.087 rdl.), som blev pålignet beboerne i den anledning, blev dem først refunderet i januar-februar 1865.⁹⁸ De kørsler etc., som kommunens beboere havde ydet de danske tropper før og efter den tyske besættelse, kun en brøkdel af hvad man havde måttet yde prøjserne, blev der først i 1866 gjort alvorlige anstalter til at opgøre og betale.⁹⁹

6. Krigsindkomstskat 1864

Den sværeste af de danske byrder var imidlertid krigsskatten. Den blev udskrevet ved lov i marts 1864, dvs. før den tyske besættelse af Nørrejylland, og den blev ikke uden videre sat i bero for de besatte områders vedkommende. Det skete officielt først hen i september.¹⁰⁰ Når krigsskatten gav kommunerne særlige problemer, var det ikke kun fordi den var høj, i Gunderup-Nøvling lå den i overkanten af et års kommuneskat (ca. 3.200 rdl.) og androg for de fleste gårdmænd en 20-30 rdl. Men også fordi den var indviklet og omstændelig at administrere; den stillede på flere måder sogneforstanderne i en uvant situation. I Gunderup-Nøvling medførte den ligefrem en krise i sogneforstanderskabet.

De skatter, sogneforstanderskabet hidtil havde udskrevet, hvilede alt-overvejende på hartkornet (se 7.2.5-9). Hartkornet var en fast og kendt størrelse, og på hver tønne af det lagde man så megen skat, at man fik det, man skulle bruge. Helt anderledes med krigsskatten, som var en indkomstskat. Ikke den første indkomstskat i landet, men den første (vistnok), der blev udskrevet af bondebefolkningen, og i hvert fald den første, som landkommunerne fik at administrere.¹⁰¹

Med krigsindkomstskatten fik man problemer på to områder. Dels skulle der tilvejebringens et totalt nyt grundlag for skatten, nemlig de enkelte skatteyderes indkomst. Dels var beregningen af skatten og opkrævningen af den knyttet sammen i et sindrigt og kompliceret system, der ikke var umiddelbart gennemskueligt. Regeringen eller ministeriet havde såmænd gjort sig hæderlige anstrengelser for at forklare sagerne. 10 sider i Love og Anordninger fylder selve loven, og den vejledning, der udsendtes et par uger senere (13. april), ikke mindre end 24. Men indviklet var det og blev det. Mangen en sogneforstander har utvivlsomt løftet de forlæste øjne fra paragrafferne og sendt sine alt andet end kærlige tanker til de kloge hoveder i København, der kunne fostre et så forknudret kratværk.

At ansætte en landmands indkomst har dengang ikke mindre end i vore dage bestemt ikke været en enkel sag. Man måtte anlægge nye regnskabsmæssige forestillinger. Indkomsten, der ud over kontante indtægter bestod af uvante størrelser som værdi af bolig, familiens forbrug af egne produkter, foretagne forbedringer og anden værdiforøgelse af ejendommen, afdrag på gæld m.m., men så rigtignok også med fradrag af betalte skatter, renter, fæsteafgifter, værdien af udsæd og naturalprodukter til besætningen, folkeløn og andre kontante driftsudgifter. Ansættelsen kunne ske efter selvangivelse, men er utvivlsomt i langt de fleste tilfælde foretaget af sogneforstanderskabet efter enklere metoder.

I forbindelse med ansættelsesarbejdet blev sogneforstanderskabet beføjet til at forlange oplysninger fra andre offentlige myndigheder om kommuneboernes gager, kapitaler etc. (vejledningen §15). Til gengæld måtte sogneforstanderne iagttage »ubrødelig tavshed« om de formueforhold, de måtte få kendskab til under ansættelse og ligning (§16). Begge var det nye ting for sogneforstanderskabet. Man noterer sig en passant, at man med hensyn til den indsigt, sogneforstanderne har fået i de fattiges forhold, aldrig har hørt tale om nogen tavshedspligt. Inhabilitetsfænomenet blev også aktuelt, idet loven foreskrev, at sogneforstanderne enkeltvis måtte gå udenfor, når deres egen indkomst blev ansat (§11).

Skattens sindrige gang var den, at man, utvivlsomt for at få penge i kassen, udskrev en forlodsskat af hartkorn og tiender på traditionel måde (3 rdl. pr. td.htk.). Herudover blev kommunen pålignet en sum, der fordeltes af amtsrådet efter kommunernes hartkorn, folketal og skønnet skatteevne. Dette beløb blev lagt sammen med det (af amtstu-

Tunge rekvisitioner af fødevarer, penge, transporter m.m. var det tunge åg, jyderne måtte bære under den tyske besættelse i 1864. Maleren Hans Smidth har her – nok på egne eller andres erindringer – ladet sig inspirere til et billede af en vestjysk bonde, der under krigen har fået sit studekøretøj okkuperet af østrigske soldater. Bonden får dog, noget ufrit, lov til at køre med. Foto på Nationalmuseet.

en) forventede provenue af hartkornsskatten, og af den fremkomne sum sat i forhold til de samlede indkomster kunne skatteprocenten bestemmes. Fra den skat, hver enkelt herefter skulle betale, fradrog man den forlods betalte skat efter en ny opgørelse fra amtstuen.

Efter loven forfaldt første rate af skatten den 1. april 1864, og alt skulle være indbetalt senest den 31. marts 1865. Sådan kom det ikke til at gå i det besatte Jylland. Kun meget lidt var indgået af hartkornsskatten (forskudsskatten), da indbetalinger fra Jylland sidst på året blev sat i bero.¹⁰² Den endelige betaling blev som nævnt sat i trit med udbetalingen af krigsskadeserstatningerne og afsluttedes først langt hen i 1866.¹⁰³ I Gunderup-Nøvling fulgte man denne forsinkede rytme. Sidste rate blev indbetalt i amtstuen den 12. juni 1866.¹⁰⁴ Men inden man kom så vidt, havde der som nævnt været et par svære kurrer på tråden.

Formanden gennem sogneforstanderskabets første 22 år, Christoffer

Jelstrup, en punktlig og pligtopfyldende administrator, prøvede uanset den preussiske besættelse at følge de foreskrevne terminer i skatteprocessen. Mandtalslisten blev udfærdiget til tiden, men et aftalt møde, hvor man skulle ansætte beboerne i indkomst, måtte han udsætte, fordi man ikke fra amtet havde fået det tildelte indkomstskattebeløb meddelt.¹⁰⁵ Da det næste møde blev afholdt tre uger senere (6. juni), havde man stadig ikke fået opgivet skattebeløbet, men formanden mente ikke, at man skulle udskyde selve indtægtsansættelsen længere. Den kunne man godt foretage uden videre. Men her mødte han massiv modstand fra de øvrige sogneforstandere. De fandt ikke nogen grund til at gå videre med sagen, men tværtimod mange til at lade være. Der var for det første den manglende meddelelse fra amtstuen, men dertil kom besværet med at forstå loven, »der i alle henseender (var) så forviklet og så vanskelig at fatte, at der måtte udfordres dybe juridiske kundskaber« for at forstå den, og den trykkende okkupation levnede ikke ro til den fornødne overvejelse. Sagen burde udsættes til efter Jyllands befrielse, og i øvrigt var beboerne overhovedet ikke i stand til at udrede nogen krigsskat.

Formanden blev givetvis mopset over dette. Han skrev sin egen mening i forhandlingsprotokollen og bad de andre indføre deres, hvad de så gjorde. Formanden måtte bøje sig, og sagen blev stillet i bero.¹⁰⁶ Først efter besættelse og nytår 1865 blev den genoptaget og gik derefter sin langsomme gang.¹⁰⁷

Ved valget til sogneforstanderskabet i december 1864 fik formanden, der hidtil var valgt med høje stemmetal, så få stemmer, at han ikke opnåede genvalg. Det er nærliggende at sætte dette i forbindelse med skattesagen. »Skattenægter«-flertallet i sogneforstanderskabet har givetvis været i bedre overensstemmelse med befolkningen end den paragraftro formand. Han var dog kun ude i kulden et enkelt år. Så blev han indvalgt ved et suppleringsvalg og straks igen formand. Det blev under hans ledelse, den endelige skatteindbetaling og regnskabsaf-læggelse blev foretaget.¹⁰⁸

7. Kommunal udredning af hærens heste

Før Treårskrigen var hærens heste blevet leveret af de privilegerede hovedgårde, der efter deres størrelse skulle stille 1-3 heste, og af præstegårdene, der hver skulle stille en enkelt.¹⁰⁹ Under krigen slog det ikke

til, og de ekstra ride- og trækheste, der var tale om, blev udskrevet af købstæder og alt hartkorn på landet. Efter loven af 22/6 1848 havde kommunalbestyrelserne i købstæderne og amtsrådene på landet ansvaret for denne ekstra udskrivning, og sogneforstanderskaberne skulle ikke nødvendigvis indblandes. Men som det gjaldt folkevæbningen, var også de lokale heste »mobiliseret«, længe før det officielle apparat havde fået paragrafferne på plads. I den almindelige bølge af offervilje omkring 1. april havde adskillige stillet heste gratis til disposition for regeringen, og mange formentlig som Gunderup-Nøvling kommune fordelt udgifterne gennem ligning.

For kommunerne blev det ikke ved denne ekstraordinære kontakt med de militære hestekræfter. Den gamle ordning med hoved- og præstegårdene som hesteleverandører havde haft sin tid, og en ny permanent ordning, der hvilede på alt hartkorn i landet, blev foreslået af regeringen i Rigsdagen allerede i det sidste krigsår 1850 og vedtaget i marts 1851.¹¹⁰ I øvrigt havde ændringen ikke noget med krigen at gøre. Ifølge motiverne til lovforslaget var den begrundet i ophævelsen af privilegierne på det såkaldt frie hartkorn, såvel med hensyn til værnepligt som skatter. Når hoved- og præstegårde ikke mere havde særlige fordele, skulle de heller ikke have særlige byrder.¹¹¹

Loven bestemte, at landets hartkornsbrugere skulle udrede og holde i alt 1.728 såkaldte distriktsheste, og fordelte dem på købstæder og amter. Ålborg amt skulle udrede 85 heste. Inddelingen af amtet i hestelægder foretoges af amtsrådet og repræsentanter for amtets købstæder, men først efter at sogneforstanderskaberne var blevet spurgt, specielt om man selv ville varetage hestenes fodring og remontering, dvs. sørge for, at der i lægdet altid var en egnet og godkendt hest disponibel for hæren, eller om amtsrådet skulle udrede hestene mod betaling. Og i Ålborg amt ville man stort set selv. Kun ganske få kommuner overlod administrationen til amtsrådet.¹¹²

Hestelægderne skulle ifølge loven så vidt muligt svare til kommunerne, og det kom de i Ålborg amt i hovedsagen også til, således at de fleste kommuner fik én hest tildelt, de større to.¹¹³ Omkostningerne ved udredningen skulle lignedes på hartkornet, og da det skulle gå ligeligt til – hver hest skulle have et hartkornsgrundlag på ca. 217 tdr.htk. – måtte man enten bidrage til en nabokommunehest af det overskydende hartkorn eller modtage støtte til ens egen for at få hestelægdet fyldt ud.

Hestene skulle leveres uden betaling, og kommunerne havde herefter det fulde ansvar for dem. Det ville i det daglige sige, at hestene skulle være i god foderstand og passes og plejes som egne heste. De måtte godt bruges til almindeligt arbejde, men ikke misbruges. Ved en hests dødsfald eller kassation måtte lægdet (kommunen) sørge for en ny. Til pligterne hørte også, at hesten blev bragt til de behørigte mønstringer og ført til og fra de regimenter, hvor den blev indkaldt til tjeneste.

Til det løbende hestehold godtgjorde staten årligt kommunen 24 rdl. pr. hest, beregnet halvt til foder, halvt til anskaffelse af en ny hest, når den gamle senest ved 16 års alder skulle erstattes af en ny. Da en brugelig hest ved lovens udstedelse i 1851 kunne koste 135 rdl., betød det, at hesten skulle holde i mindst 11 år, for at det regnestykke kunne gå op. Til transporten af hestene til og fra regimentet blev der herudover ydet et mindre beløb (8 skilling pr. hest pr. mil).

Da kommunen som sådan hverken havde græsningsjord eller stalde, forudsatte systemet, at hestene blev holdt på bøndernes gårde. I Gunderup-Nøvling som utvivlsomt i de fleste af landets kommuner gjorde man det på den måde, at man efter at have anskaffet nogle heste, der stod mål med de angivne kvalitetskrav, udbød hesteholdet i licitation. Herved sikrede man sig mod overraskelser, hvis man vel at mærke sørgede for, at de, der fik tilstået hestene, kontraktligt påtog sig kommunens forpligtelser vedrørende hesteholdet. Udgiften for kommunen var i hvert fald i de første år efter nyordningen overskuelig. Den fastsatte godtgørelse stod i rimeligt forhold til de faktiske udgifter. Enkelte steder kunne man få hestene afsat så billigt, at kommunen tjente penge på det.¹¹⁴ I Gunderup-Nøvling blev de to heste udliciteret, i øvrigt til formanden, for 26 rdl. årligt pr. hest i 10 år, dvs. at kommunens udgift statsrefusionen indregnet blev beskedne 2 rdl. om året for hver af de to heste.¹¹⁵

Senere blev det dyrere at få hestene afsat. Da man i 1861 ville bortakordere dem for en ny 10-års periode, var de laveste bud, endda efter to licitationer, på 45 og 49 1/2 rdl. Det betød en væsentlig nettoudgiftsforøgelse, idet statstilskudet forblev uændret, på 24 rdl. pr. hest. Andre steder kendte man til tilslagspriser, der var endnu højere, 75 og 85 rdl.¹¹⁶

Forklaringen på den højere pris var dels en almindelig prisstigning på heste,¹¹⁷ dels at den gavn af hestene, foderværterne givetvis har kalkuleret med, ikke har stået i forhold til besværet og de uforudsete udgifter, der fulgte med. Man måtte finde sig i opskruede fordringer fra krigsbe-

Holdet af hærens heste var ikke den naturligste opgave for kommunerne. Vel kunne ingen bedre end bønderne passe heste, og når man frivilligt påtog sig hesteholdet, har det givetvis ligget bag, at man kunne have gavn af de heste, man havde på foder. Men der var en del administration forbundet med ordningen, og det var en kostbar sag, hvis en hest blev kasseret ved de jævnlige mønstringer ved regimenterne. Helt ulig scenariet på billedet fra dyrskuet i Horsens 1861 har tidens hestemønstringer næppe været. Træsnit i Illustreret Tidende nr. 95.

styrelsens side og i vilkårlige kassationer ved mønstringerne, hed det fra Folketingets talerstol.¹¹⁸ Heller ikke Gunderup-Nøvling gik ram forbi. Både i 1850'erne og 1860'erne fik man en hest kasseret, og foderværterne måtte følgelig anskaffe nye.¹¹⁹

Mindre alvorligt, men dyrt nok endda, var påtaler af dårlig foderstand og manglende beslag (dvs. hestesko) ved mønstringerne.¹²⁰ I et tilfælde, hvor bøden på 10 rdl. blev fordoblet, fandt sogneforstanderskabet, at der var formildende momenter i sagen og førte den helt op til Justitsministeriet. Måske har kommunen selv følt, at den havde del i ansvaret. Da afslaget kom, delte man halv skade med den hårdt pressede fodervært.¹²¹ Hestene kunne naturligvis også blive skadet, mens de var indkaldt til tjeneste ved regimenterne, med diskussioner om erstatning mv. som en næsten sikker følge. Det værste eksempel i Gunderup-Nøvling var vel en hest, der kom bovlam tilbage i 1853, men også i 1863 og 1867 var der skavanker ved de afmønstrede heste.¹²²

Risikoen og de praktiske ulemper ved hesteholdet købte kommunen sig som nævnt fri for gennem bortliciteringen af hestene. Men ikke for ansvaret og de administrative forpligtelser udadtil. Som garant for ordningens funktionsdygtighed var det kommunen, de militære og andre myndigheder henholdt sig til. Og selv om man ikke tænker på det militære hestehold som en af de større kommunale opgaver, har den ikke været så ubetydelig endda. Fremsættelsen af et forslag til en ny lov om distriktsheste i 1868 blev bl.a. motiveret med, at der med ansvaret og omsorgen for hesteholdet var lagt »en uforholdsmæssig stor byrde – på de ulønnede kommunalbestyrelser og sogneforstanderskaber«. ¹²³ I Gunderup-Nøvling stod distriktshestene faktisk på sogneforstanderskabets dagsorden til mere end hverandet møde efter ordningens indførelse i 1851. Stort og småt imellem hinanden.

De store sager var selvsagt køb af heste og de periodiske udliciteringer af hesteholdet. I visse egne af landet var fremskaffelsen af egnede heste en særdeles svær sag, og afsætningen af hestene til rimelige priser har givetvis også adskillige steder været et problem. ¹²⁴ Når sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling som nævnt foretog en fornyet licitation af en hest i 1861, var formålet således det enkle at fremkalde bedre, dvs. lavere bud. Ved første licitation var laveste bud på 80 rdl., nemlig formandens, men ved et utvivlsomt mellemliggende fodarbejde fra de øvrige medlemmers side lykkedes det i anden omgang at få hesten afsat for 45 rdl. årligt, men man måtte så også uden for både sogn og kommune for at finde manden. ¹²⁵

Af de små sager var der naturligvis en del. Efterretningssager og mødebefalinger og andet, der blot skulle meldes videre til foderværterne, vel at mærke med sognebud eller lignende, hvis man da ikke havde dem lige ved hånden. Midt imellem det store og det små lå det, der nok fyldte mest i statistikken, nemlig besørgelsen af mellemværendet med de nabokommuner, med hvem man havde fælles andel i heste. Og som systemet var – ligelig fordeling på hartkornet – var der næppe én kommune i landet, der ikke skulle betale til eller have penge fra en eller flere nabokommuner. Gunderup-Nøvling, hvis hartkorn rakte til langt mere end de to distriktsheste, man holdt, havde således »andele« i distriktsheste i fire nabokommuner. ¹²⁶

Og arbejde mellem møderne var der også. Der skulle føres regnskab, penge fra nabokommunerne skulle indkræves, der skulle dokumenteres

og ofte rykkes. Og opstod der mistillid mellem kommunerne, kunne det blive rigtig besværligt. Over for nabokommunen mod syd, Gerding-Blenstrup, anfægtede Gunderup-Nøvling i 1861-62 både hartkornsberegningen og betalingsrytmen, og man forlangte også at vide bestemt, hvilken af Gerding-Blenstrups heste man havde andel i. Hestene var jo ikke lige dyre, og den tilgrundliggende udlicitering ville man gerne have hånd i hanke med.¹²⁷

Leverancen af heste til hæren var ikke nogen naturlig kommunal opgave. Produktet kom ikke umiddelbart kommunens beboere til gode, og arbejdet har derfor næppe båret lønnen i sig selv. Men heller ikke for hæren var ordningen ideel. Den stærke geografiske spredning af udredningen var ikke heldig, både fordi man som nævnt ikke havde kapable krigsheste overalt i landet, og fordi afstandene mellem standkvarter og garnison ofte var så store, at de hindrede en hurtig mobilisering. Endelig medførte licitationssystemet, at foderværterne, for at holde sig skadeløse, da udgifterne steg, måtte udnytte hestene så stærkt, at de var i kendetligt ringere stand, når de mødte ved hæren.

Det sidste skyldtes nu ikke kun kommuneordningen, men i første række statens egen nærige politik. Da ordningen ændredes i 1868 og uden protester blev lagt over i hærens eget regi, satte man samtidig den årlige godtgørelse for at holde en hest på foder, som uden ændring havde været 12 rdl. siden 1851, op til ca. 60 rdl. Den mellemliggende femdobling af udgifterne, som disse tal giver udtryk for, havde kommunerne (og til dels foderværterne) måttet bære.¹²⁸ Hesteholdet var i realiteten blevet en statsskat på kommunen.

6.5 Valgadministration

1. Amsrådsvalg

At sogneforstanderskabet skulle medvirke ved visse valghandlinger var forudset i landkommuneanordningen af 13. august 1841. Primært gjaldt det afholdelsen af valg til sogneforstanderskabet selv, men også ved valg af amsråd havde sogneforstanderskabet nogle funktioner. Sogneforstanderskabsvalgene er behandlet særskilt i kapitel 3 og skal ikke her yderligere omtales.

Amtsrådsvalgene var ikke nogen stor sag. Det eneste, sogneforstanderskabet ifølge lovteksten skulle foretage sig i den anledning, var hvert tredje år at udpege én af sin midte til som valgmand at deltage i amtsrådsvalget. De ca. 60 valgmænd fra sogneforstanderskaberne i Ålborg amt skulle i alt vælge 3 eller 4 medlemmer af rådet, hvor godsejerne modsvarende havde 3 eller 2 repræsentanter. Ud over disse 6 valgte medlemmer var amtmanden født medlem (og formand), det samme var en kongeudnævnt provst, og endelig kunne eventuelle lensbesiddere i amtet, dog højst to, tage sæde i forsamlingen.

Med valgloven af 1855 ændredes dette til, at sogneforstanderskabernes valgmænd tilsatte den større halvdel af amtsrådets valgte medlemmer, mens lige så mange af de højest beskattede i amtet (dvs. i Ålborg amt ligeledes ca. 60) valgte den mindre halvdel. Amtmanden var nu alene født medlem.¹²⁹ Ålborg amtsråd havde både før og efter 1856 8 medlemmer, og styrkeforholdet var ligeledes igennem hele perioden 1842-1867 således, at sogneforstanderskabernes repræsentanter besatte 4 pladser over for lige så mange af formodet mere konservativ observans (de højstbeskattedes tre og amtmanden).

Synspunkter og tiltag fra sogneforstanderskabernes side kunne således ikke uden videre fejles af bordet. Sogneforstanderskabernes deltagelse i valget af amtsråd har følgelig ikke været en ligegyldig foreteelse.

At man har haft sans for dette i Gunderup-Nøvling, tyder det konkrete begivenhedsforløb på. Til de seks valgforsamlinger, der med tre års mellemrum fandt sted fra 1842 til 1856, sendte man hver gang sin formentlig dygtigste politiker, formanden Christoffer Jelstrup.¹³⁰ Han var rigtignok også den, der boede nærmest valgstedet (Ålborg) og derfor nemmest og billigst kunne komme frem (delegaterne skulle nemlig selv betale rejseomkostninger¹³¹). Uden syn for sagens politiske betydning og uden et mindstemål af politiske ambitioner var han dog næppe blevet nærmest obligatorisk delegat til disse valghandlinger. Om det har været det bevidste mål for hans politik, han nåede i 1856, da han blev indvalgt i amtsrådet for en seksårig periode, ved vi ikke, men hans »veteranstatus« i valgforsamlingen og hans vedholdende interesse for sagen har næppe været uden betydning i sammenhængen.

Ved siden af det politiske aspekt af amtsrådsvalgene kom der også for sogneforstanderskaberne et administrativt. Først blev man bedt om i forbindelse med de treårige valg at oplyse, hvilke af kommunens beboe-

re, der var valgbare til amtsrådet (sogneforstanderskabsdelen).¹³² Det var selvejere med mindst 4 tdr.htk. landbrugsjord og fæstere med mindst 5.¹³³ I Gunderup-Nøvling var der i 1842 knap 40 af den første kategori og godt 40 af den anden, i alt ca. to tredjedele af det samlede antal gårdmænd. Efter 1844-matriklens ikrafttræden faldt antallet af valgbare til ca. 50 på grund af lavere hartkornsansættelser.¹³⁴

Fra 1856 var valgbarheden nærmest almindelig, dvs. afhængig af samme krav, som gjaldt for valgbarhed til Folketinget.¹³⁵ Det specielle, der herefter forlangtes af sogneforstanderskaberne, var at indberette besiddere af over 10 tdr.htk. til brug for amtsforvalteren, der skulle opstille en liste over de højstbeskattede vælgere i amtet.¹³⁶ Kun en eller to i Gunderup-Nøvling havde så meget jord.¹³⁷ Oplysningerne skulle mærkeligt nok indsendes hvert år, uanset de højstbeskattede vælgere kun skulle i aktion hvert sjette år.¹³⁸ Byrdefuld kan administrationen af amtsrådsvalgene dog ikke siges at have været.

2. Valg til den grundlovgivende forsamling 1848

De valg, der fulgte med og efter omvæltningerne i slutningen af 1840'erne, og som man ikke havde kunnet forudse i 1841, gav imidlertid kommunerne ikke så lidt mere at bestille.

En forsmag gav valget til den grundlovgivende rigsforsamling i 1848. Det var kendetegnende for dette valg, at de valgberettigede for at udøve deres valgret skulle lade sig indskrive som vælgere i forvejen, og denne indskrivningsprocedure skulle varetages af de kommunale myndigheder. Det foregik på landet på den måde, at mindst to medlemmer af sogneforstanderskabet hver dag i en uge på en tid og et sted, der i forvejen var bekendtgjort, modtog folk, der ville indskrives som vælgere, og opnoterede dem i en protokol med navn og øvrige nødvendige data, alt under iagttagelse af, at de opfyldte valgretskravene.

De næste otte dage havde sogneforstanderskabet så til at affatte de egentlige valglister, hvor vælgerne var opstillede efter sogne og byer. Herefter skulle listerne efter kundgørelse være fremlagt i en uge til offentligt eftersyn, således at folk kunne gøre indsigelse over andre, som måske var indskrevet uden at opfylde de personlige valgkrav. Kom der indsigelser, skulle sogneforstanderskabet undersøge sagen, eventuelt

indkalde de pågældende til samtale, inden tre dage derefter afsige sin endelige kendelse og sluttelig fremsende valglisten til kredsens valgbestyrelse.

Når valget stod for, skulle sogneforstanderskabet igen sørge for betimelig kundgørelse, og på selve dagen var én af sogneforstanderne aktivt medvirkende ved valghandlingen, idet der i valgbestyrelsen indgik en delegeret fra hver kommune i valgkredsen, og det var forudset, hvis skriftligt valg blev begæret, at den pågældende skulle protokollere stemmeafgivningen fra hans egen kommunes vælgere.¹³⁹

Valget i 1848 var det første folkelige valg på landsplan. Det var forståeligt, at man søgte at sikre valghandlingens korrekte gennemførelse i alle dens faser, således som den minutiøse, nærmest overgarderede instruktion viser det. Den stærke inddragelse af sogneforstanderskaberne skulle tydeligvis være garantien for, at det var de rigtige personer, der stemte, og at deres opfyldelse af de personlige kvalifikationer var i orden.

For Gunderup-Nøvling gjaldt det særlige, at de to sogne lå i hver sin valgkreds. Følgelig måtte man udpege to mand, én af hvert sogn, som valgbestyrelsesmedlemmer, henholdsvis ved valghandlingerne i Ålborg og Bælum.¹⁴⁰ Et forhold, der i øvrigt fortsat gjorde sig gældende, hvad folketingsvalgene angik.

3. Rigsdagsvalg og rigsrådsvalg

Den administrative procedure ved de valg, der fulgte efter grundloven, var lidt mindre omstændelig, hvad det enkelte valg angik. Til gengæld var der særdeles mange af dem. Rigsdagens to kamre, Folketinget og Landstinget, krævede hver deres valg, og sjældent har vel en periode i Danmarkshistorien affødt så hyppige valg som netop 1850'erne og 1860'erne. Fra 1849 til 1867 blev der afholdt 20 ordinære valg, der krævede kommunernes medvirken. Det var 11 til Folketinget og 6 til Landstinget, hvortil kom 3 til det særlige rigsråd for helstaten.¹⁴¹ Herudover blev der i de valgkredse, som Gunderup-Nøvling hørte til, udskrevet 7 suppleringsvalg i perioden, 3 til Folketinget og 4 til Landstinget. Det var i alt 27 valg på 19 år eller i gennemsnit 1½ valg om året. For Gunderup-Nøvlings vedkommende var der af de 19 år kun fire uden valg. To af årene måtte valgapparatet i gang fire gange (1853, 1866).

Uabent Brev

angående

Udskrivning af et nyt almindeligt Valg til Folkethinget.

Vi Frederik den Syvende,

af Guds Naade Konge til Danmark, de Venders og Vobders, Hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn,
Ditmærken, Lauenborg og Oldenburg,

Vjære vittetligt: Et flertal Ki ved Rett aader Firo af Gaaes Date have erloft det sielt kommen
traader Holsten, er det Ros allernaastigste Kille, at Bligbaan utter dal famto det saareste muligt.

Ibi haer og befaie Ki beriet allernaastigst, at ter Voverdagen den 28de Februar dette War bliver at arbeite
nyt almindeligt Valg af Medlemmer til Rettebngset.

Overseer alle Bestemmende fra allernaaderbaastig base at sette.

Givet paa Koert Slot Christiansborg, den 14de Januar 1853.

Haaber Vor Kongelige Naand og Egl.

Frederik R.

P. G. Bang.

Valgplakat fra et sogneforstanderskabs arkiv. Plakaten forkynder udskrivningen af ét af de mange valg til Rigsdagen i sogneforstanderskabernes periode (Voldum-Rud kommune, Sager til sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol 1853-1859. LAV). Foto Anders Riis.

Ved folketingsvalgene var affattelsen af listerne over vælgerne fortsat kommunernes hovedfunktion. Vælgerne aktive indtegnning var forladt. Kommunerne skulle nu sørge for, at valglisterne omfattede alle, der opfyldte betingelserne. Det vil sige alle uberygtede mænd, mindst 30 år gamle, der ikke havde nydt fattighjælp, og som ikke – uden at have egen husstand – stod i tjenesteforhold til andre, og som havde rådighed over deres bo og endelig det sidste år haft bopæl i valgkredsen. Ingen var

nærmere til at bedømme dette end de kommunale bestyrelser, men et arbejde var det. Det var størst første gang, i 1849, da listen skulle udarbejdes fra grunden. I Gunderup-Nøvling delte man sig op i tre »valgkomiteer«, der hver for sin omtrentlige tredjedel af kommunen opførte alle potentielle vælgere. De følgende år kunne man så nøjes med en årlig ajourføring. Men hver gang skulle man, uanset om der var valg eller ej, hele proceduren igennem: kundgørelse, fremlæggelse af de ajourførte valglister, påkendelse af eventuelle klager på et offentligt møde og berigtigelse af den endelige valgliste.¹⁴² Ved de aktuelle – seksten – valg til Folketinget sendte kommunerne hver en mand med behørig fuldmagt til de respektive valgbestyrelser; fra Gunderup-Nøvling og andre »delte« kommuner måtte der altså to af sted.

Ved landstingsvalgene havde sogneforstanderskabet to funktioner: udfærdigelse af lister over valgbare og afholdelse af valgmandsvalg. Listen over de valgbare var overkommelig. I Gunderup-Nøvling, hvor folketingsvalglisten havde omkring 250-300 navne, blev listen over valgbare til Landstinget oftest på 5 eller 6 personer. Et par gange anmeldte man 3, en enkelt gang 2, og lavmålet nåedes i 1855, da kun sognepræsten, provst Wulff, kunne klare den fortsatte valgbarhedscensus på 200 rdl. i skat (eller 1.200 rdl. i indtægt).¹⁴³

Valget til Landstinget var indirekte, og de valgmænd, der trådte sammen for at afgøre, hvem der skulle sidde i Landstinget, var valgt ude i kommunerne. Hver kommune udgjorde en valgmandskreds, og de kommunale bestyrelser forestod valgene. De skulle afholdes på et bekvemt sted efter forudgående kundgørelse for befolkningen, og alle folketingsvælgere havde valget. Men det var langt fra alle, der benyttede sig af den. Flest kom der i Gunderup-Nøvling til det første valg i 1849, nemlig 50, færrest i 1859, da kun 10 af 302 vælgere mødte frem.¹⁴⁴ På baggrund af vælgertallet valgte man i kommunen først to, siden tre valgmænd, oftest medlemmer af sogneforstanderskabet.¹⁴⁵

Med valgene til etkammerrigsrådet af 1855 havde kommunerne intet at gøre.¹⁴⁶ Til det modificerede rigsråd af 1863 var der valg af såvel folketing som landsting, og kommunen producerede valglister som ved Rigsdagens ditto. Derimod var der ingen valgmandsvalg. Landstinget valgtes direkte af skatteydere med over 200 rdl. i skat eller 1.200 rdl. i indkomst.

Den gennemsete Grundlov af 1866 medførte enkelte mindre ændrin-

ger af valgproceduren, som vedrørte kommunerne. Valg af valgmænd til Landstinget foregik stadig i kommuneregi, men nu kun én pr. kommune, og de i landkommunerne (og købstæderne) valgte valgmænd af folketingsvælgerstatus havde nu fået en jævnstor valgmandsforsamling ved siden af sig, valgt af de højstbeskattede vælgere. Udarbejdelsen af listen over disse højstbeskattede blev i første omgang foretaget af amtstuen, mens sogneforstanderskaberne nu skulle kundgøre, fremlægge, modtage indsigelser, indsende og til sidst modtage endelige valglister til orientering for vælgerne af valgmænd.¹⁴⁷

Selv om valgadministrationen, hvad de nationale valg angik, i grunden var en uvedkommende opgave for kommunerne, et stykke administration for og pålagt af staten, så har man sikkert alligevel følt det

Som det er vist i kapitel 3, var valgdeltagelsen ved såvel folketingsvalg som kommunevalg ikke særlig høj sammenlignet med vore dage, omkring 30% frem mod 1870. Men som også vist, kom det sig ikke af, at der var tale om nogen generel politisk ligestilling, men snarere af en højst forskellig politisk bevidsthed hos de forskellige grupper. Gårdmændenes politiske interesse var ganske høj, og det er givetvis også disse velbærgede landboer, der befolker Knud Gamborgs lettere karikerede fremstilling af et vælgermøde i en sjællandsk krostue i begyndelsen af 1870'erne. Træsnit i Illustreret Tidende nr. 738.

naturligt at yde denne indsats for den folkelige sag. At man både billedligt og konkret var med til at bygge folkestyret op fra grunden. Og arbejdet var som beskrevet ingenlunde ubetydeligt. Fra 1848 var der rundt regnet valgsager på dagsordenen til hvert andet møde i Gunderup-Nøvling og ikke så lidt papirarbejde derudover. Men seriøse tanker om at lægge administrationen over på andre har vist ingen haft, dertil var sagen alligevel – dengang som nu – for selvskreven for folkestyrets lokale nærorganer.

Havde kommunen end ikke noget konkret udbytte af besværet, så kan man godt forestille sig, at valgadministrationen, og her især den relativt hyppige deltagelse i valgkomiteer og valgmandsforsamlinger, på en anden led har haft en positiv betydning for de unge kommuner. Ikke blot fordi man ved disse sammenkomster havde muligheden for at diskutere fælles problemer med ligestillede og givetvis også har benyttet den, men i ikke mindre grad derved, at man gennem den ansvarsfulde rolle, man spillede i denne nye centrale samfundsinstitution, har kunnet stive sig selv og hinanden af til gode for den kommunale identitet og følelsen af eget værd. Måske vel rigeligt undertiden (se 10.2.2 nedenfor)!

6.6 Kommunerne og brandvæsenet

1. Ældre brandvæsen

Den ordning af brandvæsen og brandpoliti, der gjaldt på landet, da sogneforstanderskaberne kom til, var i hovedsagen skabt med den store brandvæsensforordning af 1792.¹⁴⁸ Ifølge den var brandredskaber nærmest ensbetydende med brandhager. Med forordningens ord var »nedrivning næsten – det eneste middel til at dæmpe ilden eller hindre dens udbredelse ved almindelige bønderbygninger«. ¹⁴⁹ Der skulle i hver landsby være mindst to store brandhager med hjælpestænger, kæder og tov, i kirkebyer bekostet af kirkeejeren, i andre byer af lodsejerne. Herudover skulle der ved hver gård og hvert hus være anskaffet en mindre brandhage.

Forsøg på slukning med vand hørte dog også med til systemet, men her baserede man sig på de spande, kar og stiger, der normalt hørte til ejendommenes udstyr. Når ilden var løs, skulle hver gårdmand stille

med vogn, to tønder vand og en karl eller pige; i det hele taget var der pligt for alle føre mænd til at møde med spader og økser, og hvad man nu havde af brugbare redskaber (om beboernes pligter ved brand se 5.2.14 ovenfor).

Sprøjter fandtes, men pligt til at anskaffe dem ifølge loven havde kun ejere af hovedgårde. Amtmanden kunne dog indstille til kollegiet i København, at man i sogne, der efter hans skøn havde både behov og økonomisk evne, anskaffede sig en større slangesprøjte eller flere mindre håndsprøjter. Frivillige sprøjteanskaffelser kendtes også.¹⁵⁰ Alt i alt tør man nok slutte, at tilstedeværelsen af brandsprøjter i sognene ikke har været nogen almindelig foreteelse.

Vandet til slukning hentedes i offentlige brønde, gadekær og andre vandsteder, og på steder, hvor der intet vandforråd var, skulle godsejeren, i mangel af en sådan amtmanden, sørge for, at vandsteder blev anlagt. Arbejdet såvel ved anlæg som ved den pligtige vedligeholdelse og oprensning af vandstederne påhvilede alle beboere fra gårdmænd til inderster.¹⁵¹

Ledelsen af brandvæsenet lå øverst i amtmandens hænder, i næste led hos branddirektør eller politimester (herredsfoged). I ildebrandstilfælde sendte man bud efter en af disse personer, der så førte kommandoen på brandstedet. I deres fravær havde landbyens brandfoged befalingen.¹⁵² Det var gerne sognefogden, der hvor han boede. I andre landsbyer »en anden god mand« udnævnt af amtmanden.¹⁵³ Det var brandfogdens pligt at køre byens brandhager til brandstedet og i øvrigt at sørge for brandberedskabet.¹⁵⁴

For at sikre, at de lovbestemte brandredskaber altid var til stede og intakte, blev der hvert år foretaget to såkaldte visitationer, den ene af brandfogden, den anden af branddirektøren, og forefundne mangler blev af den første anmeldt til den anden, der efter eget eftersyn rapporterede videre om uafhjulpne defekter mv. til amtmanden, der endelig afgav årlig beretning til kollegiet om forholdene.¹⁵⁵

2. Brandvæsenet og de nye kommuner

Landkommuneanordningen af 1841 anførte ikke brandvæsenet, hverken helt eller delvis, blandt de opgaver, der var tiltænkt sogneforstanderskaberne. Men som man næsten kunne vente det, når der var tale

om en sag, der vedkom hele det lokale samfund, måtte kommunerne før eller senere blive involveret.

Allerede i 1844 meddelte Kancelliet et sogneforstanderskab, at frivilligt anskaffede sognesprøjter dels ikke kunne aflægges, dels skulle vedligeholdes af kommunen efter ligning på alle ejendomme.¹⁵⁶ Og for de af amtmanden påbudte sprøjter var sagen, jf. en skrivelse fra 1849, i samme grad et fællesanliggende for alle beboere, som naturligt påkaldte sogneforstanderskabets assistance.¹⁵⁷

At også vedligeholdelsen af vandstederne og i det hele taget omsorgen for vandforsyningen i ildebrandstilfælde i praksis ansås for et kommunalt anliggende, godtgøres både af ministerielle afgørelser og af en konkret sag i Gunderup-Nøvling i 1855.¹⁵⁸ Det betød, at det pligtarbejde, der var tale om, skulle bestyres af kommunen, som kunne vælge at lade det udføre in natura af de pligtige beboere eller ved lejet arbejdskraft mod betaling over skatterne.

Også uden dækning af love og skrivelser kunne sogneforstanderskabet blive inddraget i brandvæsenets administration. I Ålborg amt brugte amtmanden, i det mindste fra 1844 til 1852, at lade sogneforstanderskaberne se til, at de anmeldte mangler med hensyn til brandredskaber, skorstene, ildsteder, bygningsafstande mv. blev bragt i orden. Efter reglerne burde det være brandfoged eller branddirektør, der kontrollerede dette, men naturligvis var amtmanden i sin gode ret til som overøvrighed at udbede sig oplysninger fra kommunerne om allehånde forhold.

Formentlig tog amtmanden direkte kontakt med sogneforstanderskaberne for at skabe sig et bedre grundlag for udøvelsen af sin ret til at dispensere fra de bygningsforskrifter, der skulle forebygge ildsvåde. Overholdelsen af disse regler indebar ofte bygningsmæssige ændringer, som ikke kunne udføres fra dag til anden. I hvert fald ikke af de mindre bemidlede i sognene. De fleste af amtmandens henvendelser til Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab besvaredes med en anmodning om, at de eller de navngivne fattige fik henstand med afhjælpningen af brandmanglerne. I 1846 var der 17 fattige, man søgte for, året efter 13. Formentlig udbedredes manglerne efterhånden. I 1852 sås kun en enkelt sag, hvori man stærkt støttede en 106-årig olding, der havde søgt om fritagelse for at flytte sin bolig, der efter bygningsbestemmelserne lå for nær ved en nabobygning.¹⁵⁹ Der var således gode grunde til kontakten mellem den dispenserende amtmand og det lokalkendte sogneforstan-

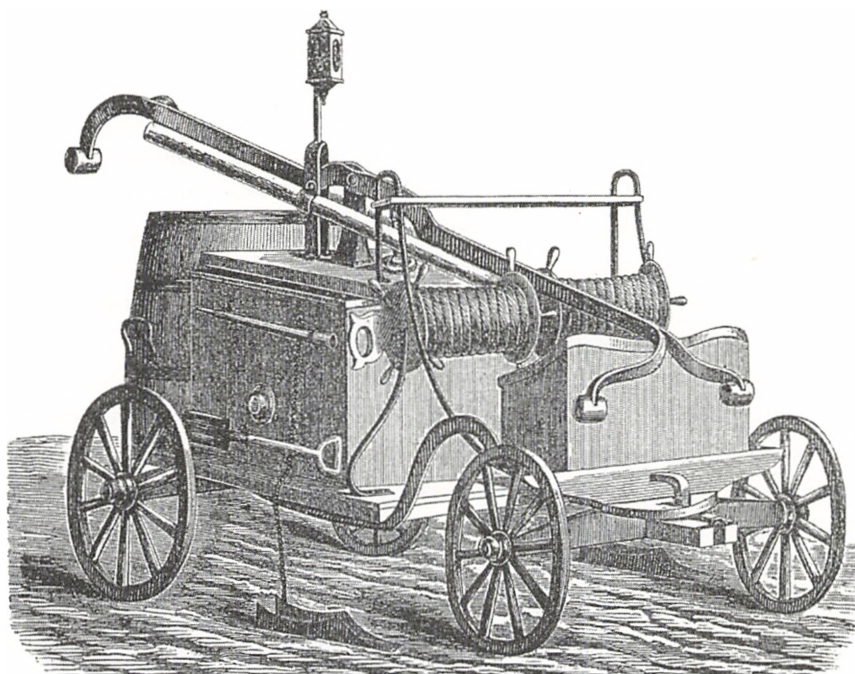
derskab, og ordningen kodificeredes da også i den senere brandlov (af 1861).

De gamle brandbestemmelser blev efterhånden utidssvarende. Specielt blev der i forbindelse med hartkornsudjævningen i 1850 stillet spørgsmålstejn ved godsejernes eneforpligtelse til at holde sprøjter, og i 1853 blev alle landets politimestre og branddirektører bedt om at besvare en række spørgsmål, der sigtede til mere hensigtsmæssige regler for brandredskabers forsyning og betjening. Det var især sprøjter, der var tænkt på, men også ønskelige generelle forandringer af brandvæsenordningen skulle man give forslag om.

På egen tilskyndelse og forventeligt også til egen gavn sendte herredsfogden for bl.a. Nøvling sogn forespørgslen videre til sogneforstanderskaberne i sin jurisdiktion, og i Gunderup-Nøvling fik man så muligheden, som kun få sogneforstanderskaber fik den, for at give sin mening til kende om forholdene.¹⁶⁰ Hovedtanken bag oplægget, nemlig at brandsprøjterne skulle være kommunale, gik sogneforstanderskabet ind på, dog med en frafaldsventil i formuleringen. »Der bør vistnok være én sprøjte« i små kommuner, to i de større. Vedligeholdelse og betjening fandt man det naturligt at pålægge kommunerne, men den dyre anskaffelse mente man derimod efter jævn husholdningslogik burde afholdes af andre. Nemlig brandforsikringen for landbygninger, som jo måtte være den, der fik fordelene af sprøjternes virksomhed. Sluttelig benyttede man chancen til at agitere for en reform af brandforsikringen, en aktuel, men i denne forbindelse egentlig uvedkommende sag.

Den samme principielle, men trekvarthjertede tilslutning lagde man i 1858 for dagen, da Justitsministeriet i mangel af ny lovgivning gjorde et velment, administrativt forsøg på at øge antallet af sprøjter og dermed brandsikkerheden på landet.¹⁶¹ Man bad dels amtmændene med politimestre og branddirektører at udfinde steder, hvor sprøjter kunne påbydes efter 1792-lovens regler, dels amtsråd og sogneforstanderskaber alvorligt at overveje sagen og bidrage til, at kommunesprøjter anskaffedes, hvor de kunne gøre nytte. Godt klar over, hvor tampen brændte, tilføjede ministeriet, at flere sprøjtefabrikanter var villige til at give landkommunerne henstand med betalingen.

I Gunderup-Nøvling besluttede man, »at man nok« ville anskaffe nogle håndsprøjter. Først måtte man dog bede om pristilbud og et eksemplar på prøve. Det første fik man, det næste næppe, og sprøjteanskaffel-

Brandpolitiloven af 1861 lagde stærkt op til, at kommunerne anskaffede sig brandsprøjter. Det skabte et nyt marked for brandsprøjter, der opdyrkedes ivrigt af diverse sprøjtefabrikanter og -forhandlere. Den her gengivne brochure reklamerer for sprøjtefabrikant Ludvig Rasmussens angiveligt fortrinlige brandsprøjter (Ålborg stiftamt, Journalsag Q 1596/62. LAV).

se blev det ikke til i den omgang. Der skulle en rigtig lov til, før man fik en kommunal sprøjte i Gunderup-Nøvling.

3. Brandpolitiloven 1861 og kommunalt brandvæsen

I 1861 kom så »Lov om brandpoliti på landet og det nærmest dermed i forbindelse stående bygningsvæsen«. ¹⁶² Ordet »brandpoliti« var under lovbehandlingen – lidt unødvendigt synes det – blevet indsat i stedet for det mere almene »brandvæsen«. I hvert fald var en af lovens virkninger den at lægge op til et kommunalt brandvæsen på landet. Kommunerne

skulle være dem, der finansierede og organiserede det beredskab, der var brandvæsenets grundlag. Selve brandslukningen og kommandoen på brandstedet hørte derimod under brandfogdens ressort. Også brandpolitiopgaverne, de halvårlige visitationer, nu kaldet brandsyn, på ejendommene, opsyn med afbrænding af heder m.m. sorterede under brandfogden, alt under politimesterens overmyndighed.

Et af lovens væsentlige karakteristika var dens oplæg til anskaffelse af kommunale brandsprøjter. Inden udgangen af det følgende år skulle sogneforstanderskaberne meddele amtsrådet, om man fandt sprøjtehold nødvendigt, og i bekræftende fald hvilke sprøjter, man ville anskaffe og hvornår. Var amtsrådet uenig i disse dispositioner, skulle sogneforstanderskabet skriftligt begrunde sin beslutning, og var amtsrådet stadig ikke tilfreds, kunne det indstille sagen til Justitsministeriets afgørelse. Ifølge loven kunne amtsrådet gøre det ganske svært for en kommune at komme uden om sprøjteanskaffelsen. Lovudkastet havde endda udstyret amtsrådet med endnu stærkere myndighed, men det blev på dette punkt svækket under rigsdagsforhandlingerne.¹⁶³ De pågældende sprøjter skulle være anskaffet inden 1. januar 1865. Der var rimelig god tid både til overvejelse og købsprocedure.

Til sprøjten skulle sogneforstanderskabet skaffe et passende lokale, og man skulle med henblik på vedligeholdelse, afbenyttelse og tilsyn med sprøjten og de tilhørende slanger, kar etc. foreslå et regulativ, som amtsrådet kunne justere og Justitsministeriet skulle stadfæste. Sogneforstanderskabet havde også ansvaret for, at der var det fornødne vand til sprøjternes forsyning. Sammen med brandfogden skulle man udpege egnede vandsteder, brønde, gadekær, eventuelt aftale sig adgang til private damme eller indrette nye, om nødvendigt efter ekspropriation.

Udgifterne til disse foranstaltninger skulle kommunen dække ved ligning på beboerne med den differentiering, at anskaffelses- og anlægsudgifter overvejende skulle påhvile bygningernes ejere (ved ligning efter taksationsværdi). Pengeudgifter til vedligeholdelse etc. skulle derimod udredes som andre kommuneudgifter (dvs. overvejende efter hartkorn).

Hvad det organisatoriske angik, skulle sogneforstanderskabet affatte en brandvedtægt, der fastslog beboernes pligter ved sprøjstens betjening mv. Hvem der skulle bringe den til brandstedet, hvem der skulle sprøjte (være »strålemester«), hvem der skulle pumpe, hvem der skulle bære vand osv. Justitsministeriet udsendte trykte modelvedtægter, der givet-

vis har været mange kommuner til hjælp. Amtmanden skulle stadfæste.

I samme forbindelse skulle sogneforstanderskabet foretage en opdeling af kommunen i brandfogedkredse, hvori den pågældende brandfoged skulle stå for brandslukning mv. I Gunderup-Nøvling var der ikke mindre end 12 kredse, ca. én for hvert ejerlav eller landsby. Der skulle således ganske mange brandfogder til. De blev beskikket af amtmanden, men det var sogneforstanderskabet, der indstillede dem og dermed også havde besværet med at finde og udvælge de pågældende. Med henblik på de halvårlige brandsyn skulle hver brandfoged attacheres to brandsynsvidner, der udnævntes direkte af sogneforstanderskabet uden omsvøb.

Loven åbnede også mulighed for en fast, amtsorganiseret skorstensfejerordning, hvis sogneforstanderskaberne var interesserede, og i den enkelte kommune måtte man, hvis tre fjerdedele af gård- og husejerne ønskede det, ansætte og lønne en lokal vægter. I forhold til kommunernes budgetter i øvrigt, var dette sidste ikke nogen lille ting. Til gengæld har den kommunale påholdenhed i sig selv været en garanti mod nogen udgiftsekspllosion i den anledning. Formentlig har kun ganske få kommuner fået sig en betalt vægter, men det forekom dog.¹⁶⁴

4. Loven i praksis. Den kommunale sprøjte

Følger vi på kommuneplanet konsekvenserne af loven, er to ting tydelige, nemlig at kommunen fik dels et forøget løbende arbejde med indstillinger og udnævnelser af de lokale brandembedsmænd, dels et mere akut problem med hensyn til anskaffelse af brandsprøjte. Alt i alt var der ikke mange møder i Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab efter 1861 uden brandvæsen på dagsordenen.

Den enkelte indstilling af en brandfoged eller udnævnelse af et brandsynsvidne har naturligvis ikke været nogen stor sag. Det er antallet, der falder i øjnene. Voldsomt så det ud ved lovens iværksættelse. To brandsynsvidner til hver af de 12 kredse blev udnævnt på én gang.¹⁶⁵ Brandfogder havde man fra det gamle system, men mange benyttede sig af muligheden for afgang, og otte nyindstillinger måtte foretages inden for det første år.¹⁶⁶

Brandfoged- og brandsynsvidnebestillingerne var offentlige ombud, som man ikke uden videre kunne undslå sig for. Men efter tre års funk-

tionstid kunne man frasige sig hvervet for en lige så lang periode. Mange af dem gjorde det, i Gunderup-Nøvling tre fjerdedele af brandfogderne og halvdelen af vidnerne efter første periode, og sogneforstanderskabet måtte igen til at indstille og udnævne.¹⁶⁷

Det store problem var dog sprøjten eller sprøjterne. I Gunderup-Nøvling opretholdt man den positive indstilling fra de tidligere tilkendegivelser og anførte i den vurdering af sprøjtebehovet, man skulle afgive, at man agtede inden den fastsatte dato at anskaffe to sprøjter, én i hvert af sognene. Størrelse og type ville man vende tilbage til, når man nærmere havde undersøgt sagen. Til affattelse af vedtægter for brandvæsenet i kommunen nedsatte man en tremandskomite, hvis udkast først forstanderskabet godkendte og amtet siden approberede.¹⁶⁸ Videre fremlagde man vedtægterne til beboernes eftersyn og indskrev dem i de »brandbøger«, som brandfogderne skulle holde over deres embedsførelse.¹⁶⁹ Alt inden udgangen af 1862.

Sprøjteanskaffelsen, og hvad dermed fulgte, gik man også ganske beslutsomt i gang med. Efter at have indhentet flere tilbud besluttede man sig for køb af den første sprøjte i slutningen af 1863, og få måneder efter – inden krigen var kommet over Nørrejylland – havde man fået sprøjten leveret (fra et firma i Randers) og betalt. Undervejs havde man – yderst fornuftigt – fået den afprøvet af to brandofficerer i Ålborg.¹⁷⁰

Sideløbende hermed havde sogneforstanderskabet på sin vanlige komitemanér forberedt husningen af sprøjten, som skulle stationeres i Gunderup. Et særligt sprøjtehus skulle opføres, og udførelsen af det blev bortakkorderet til en gårdmand for 88 rdl. Sognets beboere skulle sørge for materialetilførslen gennem pligtkørsler. Det sidste, vi i forhandlingsprotokollen hører til byggeriet, er, at en særlig komite i august 1863 nu skulle afgøre, om huset skulle bygges »spidst« eller »rundt« (så må fantasien klare resten). Formentlig stod huset færdigt, inden sprøjten kom et halvt år senere.¹⁷¹ Det tunge i sagen, de nødvendige økonomiske midler, havde man skaffet sig ved en ekstraordinær skatteopkrævning på omkring 300 rdl. i begyndelsen af 1863.¹⁷²

Så langt havde man i Gunderup-Nøvling levet op til lovens intentioner og overholdt de ansatte frister. Men så kom krigen og besættelsen 1864, og med den opsatte man alt, der ikke var uopsætteligt, og det var sprøjter ikke.

Fristen for gennemførelsen af brandforanstaltninger ifølge loven, 1.

Sprøjtehus til opbevaring af de anskaffede sprøjter dukkede op overalt i landet i forskellige udformninger. På billedet ses Stouby kommunes sprøjtehus (Vejle amt) med kvadratisk grundplan og pyramidetag. Foto Nationalmuseet.

januar 1865, kunne ikke holde. Hverken centralmyndigheder eller amt (Ålborg) havde hastværk med at fremme sagen, og den entusiasme, man havde udvist i Gunderup-Nøvling, synes at være fordampet. Da amtet endelig henvendte sig langt henne i 1866, svarede sogneforstanderskabet, at når andre kommuner kun købte én sprøjte, ville man heller ikke selv anskaffe flere.¹⁷³ Og selv om det var imod den afgivne plan og dermed imod loven, så skete der tilsyneladende ikke noget ved det.

Forklaringen herpå lå på det politiske plan i Ålborg amt. Selv med de hensigtserklæringer om brandvæsenets ordning, som skulle have været afgivet inden udgangen af 1862, havde man stor tålmodighed. Først i 1867 var de indkommet fra alle amtets sogneforstanderskaber, og de kunne så, bilagt udtalelser fra politimestre og branddirektør, forelægges amtsrådet til behandling.

På mødet viste det sig, at amtsrådet var højst skeptisk over for nytten af brandsprøjterne. Alvorligst var, mente man, at der de fleste steder ikke var tilstrækkeligt vand til at udnytte dem. Dertil skulle de ofte transporteres over store afstande (i Gunderup-Nøvling op til 9 km), og transporten var langsom og besværlig. Da den enkelte sprøjte kun sjældent var i brug, kunne det nemt vise sig, at den var i uorden og mandskabet uden øvelse. Endelig kunne man ikke regne med, at brandfogden forstod at føre kommando over brandslukning med sprøjte. Det bedste

middel mod udbredelse af ildebrand var efter amtsrådets mening »upåtvivleligt« at lægge våde klæder på de nærmeste tage eller på anden måde holde dem våde, og det ville let blive forsømt, når sprøjten lagde beslag på kræfterne. Sprøjten ville på den måde ligefrem blive mere til skade end til gavn. Amtsrådets mening var og blev, at sprøjtehold burde være en frivillig sag. Ingen kommuner i Ålborg amt skulle tvinges til at holde sprøjte.¹⁷⁴

Skønt amtsrådet først i 1867 officielt udtrykte sin opfattelse af sagen, er det nærliggende at tro, at den negative eller passive holdning allerede tidligere havde forplantet sig til kommunerne. Kun 16 af de 61 kommuner i amtet havde tilkendegivet, at de inden 1. januar 1865 ville anskaffe sprøjter, og der var ikke kommet flere til, da sagen blev gjort op i efteråret 1867. De 16 kommuner havde da anskaffet i alt 25 sprøjter. I tre fjerdedele af kommunerne var der ingen sprøjter.¹⁷⁵ Til sammenligning havde alle sogneforstanderskaber i Århus amt på nær Tunø besluttet sig for at anskaffe sprøjter. 34 af 35 kommuner skulle her have 78 sprøjter.¹⁷⁸ En påfaldende forskel til Ålborg amt.

At en beslutsom administration (på amtsplanet) ville kunne påvirke kommunernes anskaffelse af sprøjter, var blevet påpeget ved lovforslagets behandling i Folketinget, og der blev også fra enkelte sider givet udtryk for den skeptiske holdning, som siden blev Ålborg amtsråds.¹⁷⁹ Kommunernes udgifter til brandvæsen var stort set lig med udgifterne til sprøjten, dens husning, vedligeholdelse og fornyelse. Forståeligt nok krøb man mange steder udenom, når man kunne, og den påfølgende lovgivning lagde ikke yderligere pres på kommunerne. Grumme lidt havde sognekommunerne hidtil ofret på deres sprøjter og brandvæsen, kunne man sige i 1926, da sprøjtebestemmelserne fra 1861 endelig blev lavet om.¹⁸⁰

6.7 Funktioner i forbindelse med retsudøvelsen

I de større danske købstæder havde rådstuerne i ældre tid virket som såkaldte rådstueretter, dvs. som veritable domstole, men det hørte op omkring 1800, og i vor tid er det noget nær umuligt at forestille sig kom-

munale folkevalgte organer som udøvere af retten i landet. De forhold, hvori man kan se kommunerne bidrage til retsudøvelsen i vid forstand, og som i det følgende skal omtales, er da også som helhed kun få og perifere.

1. Straffemyndighed over for fattigunderstøttede

Over for en enkelt befolkningsgruppe havde sogneforstanderskabet ganske indgribende beføjelser af rets karakter. Det var de fattige. Mennesker, som ikke selv kunne skaffe sig den nødtørftigste eksistens, men måtte have hjælp af »sognet«, af kommunen. Havde man »nydt almisse« af fattigvæsenet, var man under formynderskab. Man havde ikke fuld rådighed over sit bo, man kunne ikke frit indgå ægteskab, og, hvad der her er aktuelt, man var underkastet fattigbestyrelsens, dvs. fra 1842 sogneforstanderskabets, tilsyn med ens vandel og sammes myndighed til at tildele straf.¹⁸¹

Den aktuelle straffebemyndigelse hidrørte fra en lovbestemmelse fra 1810 (11/12), der gav fattigbestyrelsen ret til at straffe de fattige for forseelser, der stred mod »den orden og sædelighed«, som burde iagttages af fattige, der nød offentlig understøttelse. De straffe, fattigbestyrelsen kunne diktere, gik fra offentlig irettesættelse til fængsel i 4 uger, forudsat man havde et egnet og godkendt lokale dertil. Det forudsattes også, at stedets politimester som medlem af fattigkommission eller sogneforstanderskab havde deltaget i beslutningerne eller på anden vis var indforstået.¹⁸²

Man ville måske have forventet, at disse regler fra århundredets begyndelse stod foran afvikling eller lempelse som følge af den tiltagende liberalisering og humanisering, da sogneforstanderskaberne overtog fattigbestyrelsen. Men det var ingenlunde tilfældet. Et par forespørgsler til Justits- og Indenrigsministerierne i 1860'erne affødte klare bekræftelser af reglernes fortsatte gyldighed,¹⁸³ og at det ikke var ren inerti, men stadig i overensstemmelse med lovgivernes holdning, bekræftedes til fulde af det store cirkulære om fattighuse og arbejdsanstalter fra 1869.¹⁸⁴ Selv fattigloven af 1891, som ofte regnes for begyndelsen til en moderne sociallovgivning, har straffebestemmelserne med, snarere skærpet end mildnet og med en ekstra betoning af fattigvæsenets, dvs.

sognerådets, beføjelser. Loven anfører som de tidligere love ikke noget om ankemuligheder eller andre rettigheder for de fattige.¹⁸⁵

I hvor høj grad sogneforstanderskaberne som helhed har benyttet disse straffebeføjelser, er ikke undersøgt nærmere. De er ikke set anvendt i Gunderup-Nøvling i den undersøgte periode, og her som mange andre steder har mangel på egnede fængselslokaler i hvert fald sat grænser for idømmelsen af de strengere straffe.

I øvrigt anvendes ordene »dom« eller »dømme« ikke i de officielle beskrivelser af den straffemyndighed, som kommunerne qua fattigvæsen kunne udøve. I tidens lovsprog hed det: »bestemme og iværksætte« straf, »anse med«, »diktere«, »pålægge« eller (1891) »ikende« straf. Fattigvæsenet var altså ikke formelt en domstol.

Et andet tvangsmiddel lå – uden primært at være en straf – i sogneforstanderskabets hænder ifølge fattiglovgivningen. Det var retten til at fjerne børn fra deres forældre, hvis disse ikke magtede af opdrage dem eller holdt dem fra skolen. Det var en ret, der i hvert fald nogle gange blev benyttet, men tilsyneladende brugte man dog at søge ministeriel accept, inden man fjernede børnene.¹⁸⁶

2. Kendelser vedrørende private veje

Ordet dom bruges heller ikke om den retsfunktion, som kommunen havde i forbindelse med sager om private veje. Ifølge den pågældende lov (af 1865) skulle sogneforstanderskabet modtage klager over vejenes tilstand fra dem, der havde ret til at befærde dem. Sogneforstanderskabet skulle foranstalte åstedsforretning og søge at udvirke forlig mellem parterne, og hvis det ikke lykkedes, skulle man afsige en »kendelse« i sagen. Kendelsen kunne indannes for amtsrådet.¹⁸⁷

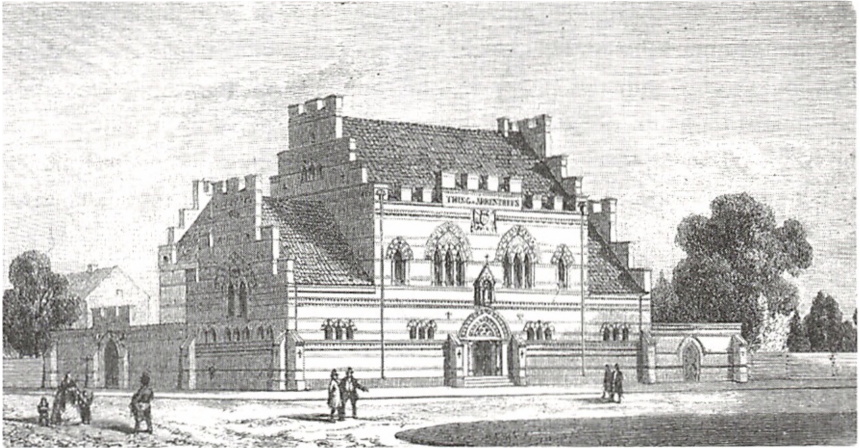
3. Retsvidneinstituttet af 1847

I det forhold, sogneforstanderskabet stod til retsvidneinstituttet, var der ikke tale om nogen form for dømmende virksomhed. Ordningen, der blev etableret ved forordning af 9. juni 1847 (se 5.5.5 ovenfor), indebar, at der ansattes pålidelige, retsindige mænd som faste og betalte vidner ved tingene, men i øvrigt skulle man ved særlige regulativer for de enkelte jurisdiktioner fastlægge ordningen i detaljer.

Forordningen bestemte, at sogneforstanderskaberne skulle medvirke ved udformningen af de lokale regulativer således, at forsamlingen først overvejede sagen i fællesskab og derefter afgav betænkning ved et af sine medlemmer. En noget ejendommelig fremgangsmåde. I Gunderup-Nøvling fulgte man reglerne til punkt og prikke med det resultat, at betænkningen kun fik én underskrift, hvor det normale ville have været, at alle skrev under.¹⁸⁸ Sogneforstanderskabernes og retsbetjentenes forslag gik til amtsrådet, der udformede de endelige regulativer. Fra Gunderup-Nøvling blev i god overensstemmelse med lovens oplæg foreslået, at hvert sogn udpegede to retsvidner, som på skift fungerede i retten. Men amtsrådet bestemte, at der i hver retskreds kun skulle være to faste retsvidner (og to suppleanter), og de skulle, viste det sig i praksis, bo så nær tingstedet som muligt. Hvad aflønningen angik, var der store variationer retskredsene imellem.¹⁸⁹

Sogneforstanderskaberne skulle også medvirke ved de løbende ansættelser af retsvidner. Efter samme fremgangsmåde som regulativforslagene, bestemte loven. Men her blev de snurrige regler myndighederne for besværlige, og ved et prægtigt stykke juridisk kringlevrideri fastslog Justitsministeriet i 1851, at det efter »lovgiverens mening« kun var den udpegede repræsentant, der skulle afgive betænkning om ansættelserne og det uden forudgående overvejelser i forstanderskabet.¹⁹⁰ I Ålborg amt handlede man efter disse retningslinier endnu i 1857, men derefter spurgte man lige ud sogneforstanderskabet som sådant, om det kunne støtte valg eller genvalg af den eller den. Hvad man i Gunderup-Nøvling hver gang kunne.¹⁹¹

Stor betydning ud over den mentale har sogneforstanderskabets medvirken ved retsvidneansættelserne næppe haft. Vi kan bedst se det ved systemets etablering i 1847, da alle posterne skulle besættes. Af de 10 ansøgere til bestillingerne ved tinget for Fleskum herred og Ålborg birk (i Ålborg) var to fra Nøvling. De fik sogneforstanderskabets varmeste anbefaling og herredsfogdens velsignelse, men blev ikke desto mindre desavoueret af amtsrådet, der både til retsvidner og suppleanter tog folk, der boede nærmere Ålborg. Stillingerne ved Lindensborg birketing, der holdtes dels i Gunderup (Fjellerad), dels i Bælum, søgtes af 12 personer, hvoraf ikke mindre end 9 var fra Gunderup sogn. Alligevel blev de to retsvidner taget blandt de tre øvrige ansøgere. To af Gunderup-folkene blev dog suppleanter.¹⁹² Det noget omstændelige arrangement og sog-

Samtidigt stik af Ting- og arresthuset i Ålborg, der var tingsted for både Ålborg købstad og en del af de omliggende herreder. Ved retten her mødte de udpegede retsvidner, og her måtte de tyendesager, der ikke blev forligt ved den lokale mægling, finde deres afgørelse. At det var relativt få tyendesager, der blev bragt for retten, i Gunderup-Nøbling 6 af 34, siger noget om den lokale mæglings nytte. Træsnit fra 1860 i Illustreret Tidende nr. 54.

neforstanderskabernes pro forma-indflydelse blev ophævet med den nye kommunallov af 1867. Herefter klarede amtsrådet alene sagen.

4. Forligsmægling i tyendesager

Var de, der kom under fattigvæsenet, som ovenfor omtalt uden megen ret i det 19. århundrede, så var der en anden, næsten lige så retsløs, gruppe mennesker, som dog fik deres retsstilling styrket. Det var tjenestefolk i by og på land, og det var tyendeloven af 1854 (10/5), der bevirkede det. Loven gennemregulerede forholdet mellem husbond og tyende og satte bom for en række almindelige vilkårligheder fra husbondens side, men tilholdt naturligvis også tyendet dets pligter.

Et forurettet tyende kunne såvel som en ditto husbond søge sin ret ved domstolene, men forinden skulle mægling mellem parterne være forsøgt ved en ny forligsinstitution, som loven oprettede til formålet. Der skulle i hver kommune udnævnes en forligsmægler (og en suppleant), som skulle virke for en mindelig afgørelse af tvistigheder mellem hus-

bond og tyende. Disse forligsmænd skulle vælges af sogneforstanderskabet og approberes af amtsrådet. Mændene valgtes for tre år, men kunne dog, hvis man fandt det påkrævet, af sogneforstanderskabet indstilles til afsked.¹⁹³ Kommunen skulle som administrativt baggrundsorgan anskaffe og autorisere protokoller til brug ved mæglingen.

Ud over at se til, at ordningen fungerede, havde kommunen ingen del i den løbende mæglingsevne. Det lå helt i de udnævnte forligsmægleres hænder. Og i Gunderup-Nøvling, hvor sogneforstanderskabet havde valgt sognepræsten til forligsmægler og en sognefoged til suppleant, fandt man ingen grund til indgriben. Uden i øvrigt nærmere at gå ind på de sociale relationer i sagen kan det siges, at institutionen utvivlsomt fungerede efter hensigten. I de godt 13 år fra mæglingens start i september 1854 til udgangen af 1867 blev 39 klager indbragt for forligsmæglerne i Gunderup-Nøvling, dvs. i gennemsnit 3 om året. Sagerne var rejst af såvel tyende som husbondfolk, 24 af de første, 15 af de sidste. Af de 39 sager blev de 5 afvist eller trukket tilbage. Til mægling kom de 34 med forlig som resultat i 28 tilfælde, 6 sager måtte henvises til retslig afgørelse.¹⁹⁴ Forligsmæglingen havde vist sig nyttig og bibeholdtes med visse ændringer (1921) frem til vore dage.¹⁹⁵

6.8 Diverse opgaver og hverv

1. Kommunerne og sandflugtsbekæmpelsen

Sandflugt, der generer og skader landbruget især i kystsogne, er et århundredgammelt problem i Danmark. Det er der mange vidnesbyrd om.¹⁹⁶ Ikke mindst i 1700-årene, hvor mange tanker tænkes om ophjælpning af landbrugserhvervet, kom der adskillige klager fra sandlidende egne, og blandt de mange forordninger, der i århundredets slutning udstedtes med samfundets forbedring og reform for øje, var der også en sandflugtslov: Forordning angående sandflugtens dæmpning i Danmark (19/9 1792). Denne lov satte for første gang en systematisk og storstilet bekæmpelse af sandflugten i værk.

Loven virkede, den vendte udviklingen, men den gjorde også ondt, nemlig på dem, der måtte bære byrderne: beboere i klitsognene og deres nabosogne inde i landet, hjælpesogne kaldet. På dem hvilede det om-

stændelige arbejde, indsamling og udsåning af vipper (frø) fra de planter, der kunne binde sandet (sandhavre, marehalm, hjælme m.fl.), flytning af planter fra mindre udsatte steder til de nøgne klitarealer mv. Og de arbejdspligtige beboere i denne henseende var både gårdmænd, husmænd og inderster, som altså i disse klitsogne havde sandflugtsbekæmpelsen oven på de byrder, som landbefolkningen i øvrigt vandede sig under.

Under forsamlingerne i de nørrejske stænder i 1840'erne rejstes sandflugtsspørgsmålet flere gange. Det var vestjyske grupper af beboere eller sogneforstanderskaber, der ønskede en bedre fordeling af byrderne ved dæmningsarbejdet, der jo ikke kun kom klitsognene til nytte.¹⁹⁷ Stænderforsamlingerne fik dog ikke fremmet sagen, men i den nye Rigsdag blev den snart taget op med en lov af 26. marts 1852 som resultat. Loven anerkendte klart det øvrige samfunds forpligtelse til at tage del i sandflugtsbekæmpelsen. Herefter skulle klit- og hjælpesogne kun yde en fjerdedel af arbejdet uden betaling, mens amt, købstæder og stat betalte for udførelsen af de øvrige tre fjerdedele. Arbejdskraften til denne del af arbejdet skulle fortrinsvis skaffes ved licitation eller akkord, og kun hvis dette ikke lykkedes, kunne beboerne udskrives til det efter omgang, men i så fald mod betaling ligesom ved vejarbejdet.

Ud over lettelsen af beboernes arbejdsbyrde gav loven nogle bestemmelser om fordeling af arbejdet i sandflugtsdistrikterne og om affattelse af årlige arbejdsplaner, og kun med hensyn til dette sidste blev kommunen som sådan involveret, i og med at den skulle foreslå folk til deltagelse i denne planlægning.

Dette kommunale engagement, der i sammenligning med, hvad vi har set ved de fleste andre lokale offentlige foranstaltninger, var overraskende beskedent, blev betydeligt forstærket, da sandflugtslovgivningen blev revideret i 1867.¹⁹⁸ Revisionen indebar bl.a. en gennemgribende modernisering af administrationsapparatet. Hvor dette (fra 1792) havde bestået af sandflugtskommissærer, opsynsmænd (klitridere) og klitfogder, udnævnt af Rentekammer og amtmænd, fik det nu et tilsynsapparat bestående af en klitinspektør og fire overklitfogder (én i hvert vestkyst- amt), alle udnævnt af Indenrigsministeriet, samt én eller flere klitfogder i hver kommune. Den egentlige bestyrelse af sandflugtsvæsenet førtes i hver kommune af en sandflugtskommission på tre medlemmer: den pågældende overklitfoged, ét medlem valgt af amtsrådet og ét valgt af

Beplantningen af klitterne i de sandflugtshærgede egne var et hårdt arbejde, som frem til 1852 alene påhvilede beboerne i klitsognene. For dem var det et ekstra pligtarbejde ved siden af de øvrige pligtpræstationer. Loven af 1852 anerkendte, at sandflugtsbekæmpelsen også var det øvrige samfunds ansvar, og beboernes pligtige arbejdsandel blev nedsat til en fjerdedel. I realiteten gjorde beboerne fortsat arbejdet, men fik så betaling for de tre fjerdedele. G.A. Clemens' tegning illustrerer beplantningen af klitter ved Tannishus i 1896. Træsnit i Illustreret Tidende 1896/97 nr. 34.

sogneforstanderskabet. Sandflugtskommissionen beskikkede de nævnte klitfogder efter forslag fra sogneforstanderskaberne.

Beslutningerne om, hvilke arbejder der skulle udføres, lå hos sandflugtskommissionen. Administrationen af de konkrete arbejder turde lovgiveren nok nu lægge helt i hænderne på kommunerne. Den praktiske leder af arbejdet var det kommunale medlem i sandflugtskommissionen, og den eller de lokale klitfogder, der var lønnet af kommunen, var hans permanente hjælpere og opsyn. Arbejdet skulle nu som helhed udføres ved lejet arbejdskraft. Arbejdspligt for beboerne var der ikke mere tale om.

Hvad økonomien angik, blev kommunerne lettet nok et lille nøk. Fra

en fjerdedel i 1852 til en sjettedel i 1867 faldt det. Bidragene kom i øvrigt halvt fra staten, en sjettedel fra amtet og lige så meget fra ejerne af de pågældende klitområder. Loven tog specielt det tilfælde i betragtning, at de relativt stærkt bebyrdede private ejere kunne lade kommunerne overtage deres klitarealer og -forpligtelser. Kommunens udgifter til sandflugtsarbejdet skulle lignede på beboerne på almindelig vis.

Sandflugtsloven af 1867 var udformet med særligt henblik på de fire amter langs Vesterhavet, Hjørring, Thisted, Ringkøbing og Ribe, men med modifikationer gjaldt reglerne overalt i landet, hvor der var flyvesandsproblemer. Det var der også visse steder i Ålborg amt, dog ikke i Gunderup-Nøvling kommune.¹⁹⁹ Da kommunernes deltagelse i sandflugtsarbejdet først for alvor indledtes med loven af 1867 og dermed i alt væsentligt falder uden for den undersøgte periode, er spørgsmålet ikke videre forfulgt. Loven af 1867 fik først i 1961 en afløser, men uden væsentlige ændringer, hvad det kommunale engagement angik.²⁰⁰

Nært beslægtet med sandflugtsbekæmpelsen i målsætning – beskyttelse af landbrugsjord i stranddistrikter – var en bestemmelse fra 1862, der indskrænkede den frie adgang til at fjerne sten, ler, grus og lignende fra forstranden.²⁰¹ Der var ikke tale om et obligatorisk forbud, men ejere eller brugere af ejendomme til stranden havde mulighed for at forbyde borttagelsen af materialer fra stranden, hvis dette ville forårsage beskadigelse af ejendommene fra havet. Hvis kommunen fandt det påkrævet, kunne den udnævne to synsmænd, der efter begæring skulle afgøre, om et forbud mod fjernelse af sten mv. var fornødent for de pågældende ejendomme, eventuelt afmærke de områder, hvorfra sten mv. måtte optages. Forretningerne skulle føres i en protokol, som sogneforstanderskabets formand opbevarede.

2. Bidrag til veterinære foranstaltninger

Til værn for det danske landbrug på en anden led blev sogneforstanderskabene også – om end relativt perifert – inddraget. Det gjaldt forebyggelsen og bekæmpelsen af sygdomme, der truede kvæget, ikke mindst de smitsomme.

En sådan smitsom og hyppigt forekommende sygdom var den såkaldte fåreskab. I 1844 blev det påbudt ejere af får ufortøvet at anmelde forekomsten af skab til såvel sognefogden som sogneforstanderskabet,

som under fælles ansvar skulle iagttage det videre fornødne, i det mindste en isolation af den skabsbefængte besætning. Hvis sognefogden fandt tilkaldelse af dyrlæge nødvendig, skulle han henvende sig til sogneforstanderskabet, der kunne beordre fåreflokken behandlet af en dyrlæge. Sogneforstanderskabet var også bemyndiget til, hvis fårenes ejer ikke kunne lastes for forholdet, at afholde dyrlægeudgiften over skatterne. I øvrigt havde både sognefoged og forstanderskab pligt til at anmelde enhver uefterrettelig fåreejer til politiøvrigheden.²⁰²

Det ikke ganske gennemskuelige parløb mellem politimyndighed og kommunal myndighed, som var foreskrevet i loven, har vi set paralleller til i administrationen af vejvæsenet og af sognekørslerne,²⁰³ og det illustrerer her som der stændertidens ønske om at tilgodese de unge kommuner uden at tilsidesætte de etablerede myndigheder. Betænkningen fra den komite, der i den forudgående samling i de nørrejyske stænder (1842) skulle behandle sagen, anskueliggør tydeligt problemet. Anmeldelsen af sygdommen, som ifølge lovudkastet kun skulle ske til sogneforstanderskabet, mente man mest hensigtsmæssigt skete til sognefogden, der både var den nærmeste til at påtage sig den politiforanstaltning, som inddæmningen af en smitsom sygdom måtte anses for at være, og også i reglen den nærmeste at komme til. Men da man kunne have sine tvivl, om sognefogderne alle lige ivrigt ville sørge for, at udbruddet af sygdommen ville komme almenheden til kundskab, fandt man det tilrådeligt, at sogneforstanderskabet på lige fod med ham blev indsat i sagen.²⁰⁴ Og denne salomoniske løsning gik altså over i loven.

Materialet fra Gunderup-Nøvling giver ikke mulighed for at fastslå, om kompetencedelingen i praksis gav anledning til problemer. Nu var fåreskabsforebyggelse næppe en sag, der skulle tirre ambitionerne, og om nogen forholdsregler overhovedet fra myndighederne hører vi intet i kommunen. På politimestrenes spørgsmål i 1855 svarede sogneforstanderskabet, at hverken »skab, svelg (svæld) eller blegsyge« havde grasset blandt fårene mere end almindeligt. Året efter afgav man en tilsvarende indberetning.²⁰⁵

Hvad sygdomme hos heste angik, pålagde et ministerielt cirkulære i 1849 sogneforstanderskabet at indberette uophørligt, hvis man havde den mindste mistanke om forekomst af den farlige snivesyge i distriktet.²⁰⁶ Men det var også alt. I 1857 kom der en ny lov om smitsomme sygdomme hos husdyr, og med den var kommunernes beskedne rolle inden

for veterinærvæsenet udspillet. Sognefoged og politimester skulle herefter alene tage sig af det politimæssige, og til den egentlige sygdomsbekæmpelse stod dyrlæger i stigende tal og med stadig bedre uddannelse til rådighed.²⁰⁷

3. Besættelse af offentlige ombud

Begrebet »offentlige ombud« omfatter vel i den videste forståelse alle hverv, man pålægges af det offentlige, og som man normalt ikke kan undslå sig for. Medlemsskab af sogneforstanderskaber eller andre valgte forsamlinger er typiske offentlige ombud. Også sogneforstanderskabets udpegning af egne medlemmer til varetagelse af interne kommunale opgaver (fx som regnskabsfører, skatteopkræver, skolepatron) falder inden for definitionen.

De ombud, der skal omtales i det følgende, er ombud i en snævrere forstand. Det var ombud, hvis besættelse efter given lov lå hos det kommunale organ, men de hverv, de angik, lå uden for det kommunale. Når kommunerne blev pålagt tilsætningen af disse dem-selv-egentligt-uvæd-kommende ombud, skyldtes det givetvis det kommunale råds nære relationer til den lokale befolkning.

Før 1842 blev offentlige ombud, der var knyttet til det lokale samfund, stævningsmænd, tingmænd (stokkemænd, retsvidner), hegnssynsmænd, sognefogder, brandfogder, ligsynsmænd o.a., besat af dommeren/politimesteren eller amtmanden.²⁰⁸ For disse hvervs vedkommende medførte kommunestyrets tilkomst ingen umiddelbare ændringer, dvs. de nye sogneforstanderskaber fik intet med dem officielt at skaffe. Ikke desto mindre blev sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling flere gange bedt om at foreslå folk til sådanne poster.²⁰⁹ Sågar til sognefogedbestillingen, hvor ønsket om indflydelse både ved landkommunelovens udformning og senere var blevet manet solidt i jorden, udbad politimesteren sig lokale forslag.²¹⁰ Uanset der kun var tale om uformelle høringer, så viser eksemplerne ganske klart, at de højere myndigheder havde brug for en nøjere føling med forholdene i lokalsamfundene.

Ved senere ændringer af de love, der regulerede disse forhold, kom kommunerne gerne ind i sagen på den ene eller anden måde, bestillingerne som sognefogder og stævningsmænd dog undtaget. Sogneforstanderskabets snirklede rolle som forslagsstiller ved ansættelse af retsvid-

ner fra 1847 er omtalt ovenfor (6.7.3). Det samme er proceduren ved besættelsen af posterne som brandfogder og brandsynsvidner, hvor sogneforstanderskabet henholdsvis foreslog og endeligt beskikkede (6.6.4). For hegnssynsmænd og ligsynsmænd blev reglerne først ændrede efter sogneforstanderskabernes tid (1869 og 1871), begge gange med sognerådets forslagsret som resultat.²¹¹

På denne baggrund er det ikke overraskende, at sogneforstanderskabet fik indflydelse på besættelsen af vistnok alle de offentlige ombud, der blev dannet efter 1842 til virke i eller for de lokale samfund. Men indflydelsen var ikke altid den samme. Mindst var den, når det angik retsvidner, hvor man sammen med andre sogneforstanderskaber via dommeren foreslog emner, blandt hvilke amtsrådet traf sit valg. Lidt stærkere stod man ved besættelsen af ombud som vandsynsmænd og forligsmæglere i tyendesager.²¹² Her valgte man de pågældende personer til amtsrådets efterfølgende approbation. Kunne amtsrådet ikke godkende de udvalgte, måtte sagen gå om med ny udvælgelse af sogneforstanderskabet og ny godkendelsesprocedure i amtsrådet. I praksis har amtsrådet sikkert kun i uhyre få tilfælde nægtet sin godkendelse. For Gunderup-Nøvlingss vedkommende synes det overhovedet ikke at være forekommet.

Den samme procedure blev valgt, da en ordning med faste taksationsmænd til bonitering af jord ved udstykningsforretninger blev indført i 1850.²¹³ Det enkelte forstanderskab udvalgte to mand, som indgik i et slags korps af taksationsmænd eller jordboniteringsmænd for herredet. Foruden godkendelsen af de udvalgte taksationsmænd skulle amtsrådet også udnævne en herredsformand blandt de valgte.

Den største indflydelse på ombudsbesættelserne fik sogneforstanderskaberne, da en række nye hverv skulle udføres som led i reformlovgivningen efter folkestyrets indførelse. Disse hverv blev gennemgående besat endegyldigt af sogneforstanderskabet uden højere instansers indblanding. I øvrigt var modellen den, at hvervene skulle røgtes i tre år, hvorefter genvalg kunne finde sted, dog ikke mod de pågældendes vilje.

Det var de to hoverilove af 4/7 1850, der afgav mønstret. Loven om afløsning af hoveri og pligtarbejde af gårde og bolssteder og loven om afløsning af pligtarbejde af huse og boliger på landet. Lovene forudsatte tilstedeværelsen af voldgiftsmænd, der skulle træde i funktion, hvis parterne, oftest godsejer over for gårdmand eller husmand, ikke selv kunne

Fortegnelse

over

de ifølge Loven af 4de Juli 1850 af Sogneforstanderskaberne valgte Voldgiftsmænd, til Afløsning af det Gaarde og Høvedsstedet paahvilende Høvedet og liggende Pligtarbejde i Nde Landskingskreds.

Århuus Amt.

Århus Sogn	Gaardeier Kallrup i Kato.
Skilbo	Gaardeier Jens Jensen i Skilbo.
Hasle, Skelbo og Lisberg	Gaardmand Søren Jørgen Frijs i Hasle.
Karslev og Tilst	Gaardmand Hansing paa Bøsterng.
Strand og Skjold	Heder Niels Laurfen af Tror.
Liby og Tjilst	Gaardmand Niels Envedsen i Ingerst.
Milrup, Tullstrup og Hvidsted	Sognefoged Søren Veulsen i Vedersrup.
Beder og Kalling	Gaardmand Niels Jensen i Heder Høistrup, Kalling Sogn.
Hjelme og Tranberg	Gaardeier Søren Hansen i Elreb.
Kaarsteb	Gaardmand Thomas Andersen af Hvidalle.
Lemstev og Kelt	Proprietair Høller til Konstantinsberg.
Lungaa	Sognefoged Jens Pedersen Bach i Lungaa.

Liste over de voldgiftsmænd, der var udnævnt af sogneforstanderskaberne i Århus amt til medvirken ved afløsning af pligtarbejde af huse og boliger på landet, også kaldet husmandshoveriet. Den smukt trykte liste blev udsendt til alle sogneforstanderskaber, så man lokalt vidste, hvem man kunne vælge imellem (Voldum-Rud kommune, Sager til sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol 1853-1859, LAV). Foto Anders Riis.

blive enige om det beløb, det pågældende pligtarbejde skulle afløses for. Det var hvervenerne som voldgiftsmænd, der skulle besættes som offentlige ombud, og det var sogneforstanderskaberne, der skulle besætte dem. Én pr. kommune til afløsningen af gårdhøvedet, to til husmandspligternes afløsning. Voldgiftsmændene indgik i begge tilfælde i et korps, henholdsvis for en landstingsvalgkreds (gårdhøvedet) og et amt (husmandspligterne). Hos sogneforstanderskaberne lå der lister over voldgiftsmændene i de pågældende kredse, og blandt dem valgte hver af de uenige parter én, der sammen med en kongelig udnævnt formand skulle forsøge mægling og eventuelt derefter fastsætte afløsningsbeløbet ved kendelse.

Efter lignende mønstre skulle voldgiftsmænd tilsættes ved afløsning af kørsler og pligtarbejde ved kirkers reparation og ved den afløsning af jagtretten på andres grunde, der blev iværksat fra 1851. Lidt afvigende

procedurer blev anvendt ved udnævnelsen af et par ad hoc-kommissioner nogle år senere. Deres område var henholdsvis afløsning af tiende af kvæg og andre ydelser («småredsler») og undersøgelse af, om præstegårdene havde et passende tilliggende. Én af tre, henholdsvis fem poster blev her besat af sogneforstanderskabet.²¹⁴

Af andre hverv, der blev besat af det kommunale organ, skal nævnes den mand i hver kommune, der månedligt skulle meddele amtmanden priser etc. på forskellige varer til fastsættelse af kapitelstaksterne.²¹⁵ I klitsogne udnævnte sogneforstanderskabet dertil som nævnt ovenfor et medlem af den lokale sandflugtskommission, og i strandsogne skulle man udnævne de eventuelle strandsynsmænd.²¹⁶

For sogneforstanderskabet var det en helt naturlig opgave at udpege egnede folk til de offentlige ombud i lokalsamfundet. Det kommunale råd havde det nære kendskab til folk og forhold i området og også den autoritet, der skulle til. Funktionen måtte blive og blev også fast ved kommunen frem til i dag.

4. Sogneforstanderskabet som legatbestyrer

Nok en funktion skal omtales, som kom til sogneforstanderskabet lige så uforvaret og naturligt, som tilfældet var med de offentlige ombud. Ikke nogen stor sag, ikke noget, som nødvendigvis overgik alle kommunale bestyrelser, i hvert fald ikke mellem 1842 og 1867. Men alligevel noget, som var symptomatisk for de tanker og holdninger i tiden, med hvilke man omgærdede de nye kommunale organer.

Det er sogneforstanderskabets deltagelse i bestyrelsen af lokale legater på landet, der her tænkes på. Rigtignok var det hverv, man strengt taget kunne undslå sig for, men det er ikke noget, man normalt gør. Slet ikke, når legaternes formål som her lå i direkte forlængelse af sogneforstanderskabets egne, oftest inden for fattig- eller skoleområderne. At blive indsat som legatbestyrer var ydermere udtryk for tillidserklæring fra legatgiverens side, som man ikke uden videre tilsidesatte.

Stiftelse af legater var ikke noget nyt i 1842, men tydeligvis et fænomen, der tog stærkt til fra midten af århundredet.²¹⁷ Lokale legater, forstået som legater, hvis formål lå inden for kommunernes territoriale område, var heller ikke nyskabelser fra den kommunale reformperiode. Ikke så få donationer til fordel for lærere ved bestemte skoler, fattige i

de og de sogne eller under det eller det gods, lærerenker, husvilde eller andre nødlidende personer, var stiftet før den tid, ikke mindst i de gode årtier før Napoleonskrige og statsbankerot. Indsat som bestyrere var typisk giveren selv, ofte en godsejer og efter ham hans efterkommere, eller sognepræsten i de pågældende sogne. Biskop, stiftsøvrighed eller provst kunne det også være, og ind imellem en enkelt gang de fattigkommissioner, der var etableret i 1803.

Dette varierede system af formål, givere og bestyrere er også at finde længere fremme i det 19. århundrede. Det nye, der kom til, var de kommunale dannelser omkring midten af århundredet. Hvordan de indpasedes i mønstret.

En kursorisk gennemgang af de af Kancelli og Indenrigsministerium konfirmerede, lokale legater 1842-1867, der er trykt i den officielle reskriptsamling, et rigeligt hundred stykker, er grundlaget for de følgende udsigelser, og de viser, at sogneforstanderskaberne blev taget i betragtning i næsten hver anden legattekst. Oftest vedrørende bestyrelsen af legatet, nogle få gange som revisorer, regnskabsførere og opmænd. I halvdelen af de godt 40 legater, hvor sogneforstanderskabet fik bestyrelsesfunktion, var det indsat som alenebestyrer, i den anden halvdel udøvedes bestyrelsen sammen med andre, oftest præsten. Hertil kom som almindelig regel, at hvis en særegen bestyrelse *ikke* var foreskrevet af stifteren, havde sogneforstanderskabet pligt til at føre kontrol med legatet.²¹⁸

Ved siden af sogneforstanderskaberne kom et andet lokalt organ ind på scenen. Det var »De fattiges Kasse«, også kaldet den fri fattigkasse, oprettet i 1856 til hjælp for trængende, der ikke var under det kommunale fattigvæsen (se 4.2 ovenfor). Der var hos velgørerne i tiden en stærk trang til at hjælpe »værdigt trængende«, dvs. fattige, der var blevet det uden egen skyld (modsat de andre underforstået), så de ikke kom under det degraderende officielle fattigvæsen. De fattiges Kasse tiltrak sig helt naturligt legater med dette formål. Af de gennemgåede blev 16-17 legater i tiden efter 1856 tilstillet De fattiges Kasse til uddeling, i fem tilfælde i samarbejde med præsten.

Af denne modstilling mellem de frie fattigkasser og sogneforstanderskaberne kan man næppe slutte sig til nogen modsætning. Begge kom de ind i billedet under de samme forudsætninger: behov for et lokalt forankret organ og tillid til organets integritet. De trak begge på samme

hammel, og nogen rivalitet mellem dem er ikke observeret. I et enkelt tilfælde ved vi, at et sogneforstanderskab søgte og fik ministeriets tilladelse til at overføre et legat til De fattiges Kasse.²¹⁹ Det mest markante i forholdet var, at sognepræstens rolle var blevet svagere, en udvikling, der fortsatte i den efterfølgende periode.

Ud fra det aspekt, under hvilket spørgsmålet om legaternes bestyrelse her er betragtet, nemlig som en refleks af holdninger til de lokale folkelige organer, kan man roligt lægge tallene fra de to slags organer sammen. De fattiges Kasse var ikke mindre folkelig end sogneforstanderskabet. Tværtimod, de tre mænd i bestyrelsen var valgt direkte af den brede vælgerklasse. Resultatet bliver, at sogneforstanderskaber og frie fattiggasser tilsammen var med i bestyrelsen af langt over halvdelen af de oprettede lokale legater i perioden.

Til sidst skal det med, at Gunderup-Nøvling havde sin egen legatsag. Det var det tidligere medlem af sogneforstanderskabet, gårdmand Frantz Johannsen af Vårst, der i 1863 indstiftede et legat til fordel for »husarme« i kommunen, der ikke var under det almindelige fattigvæsen.²²⁰ Legatets kapital var 125 rdl., og renterne skulle fordeles mellem de trængende med 2/3 til Gunderup sogn og 1/3 til Nøvling. Han forbeholdt sig selv for sin levetid at bestemme over legatportionerne, men efter hans (og hans eventuelle enkes) død skulle sogneforstanderskabet – og det alene – bestyre legatet. En cadeau til det folkelige selvstyre fra en gammel kommunepioner. Og det var vel at mærke kommunen, ikke sognet, han solidariserede sig med.

5. Sogneforstanderskabet som myndighedernes meningsformidler

De nye kommunale organers placering som det yderste eller underste led i forvaltningshierarkiet, i den nærmeste og mest umiddelbare kontakt med befolkningen, kunne også udnyttes af regering og højere myndigheder til andet end udførelse af lovpåbudte opgaver som beskrevet i det foregående. Det fremgår af en række henvendelser af saglig vidt forskellig art, som landede på sogneforstanderskabets bord. Det, der i denne henseende forbandt disse henvendelser, var deres karakter af budskab fra myndighederne.

Uanset at erfaringsgrundlaget her er en enkelt kommune, er der næp-

pe tvivl om, at strømmen og karakteren af henvendelser har været nogenlunde den samme overalt. Da kun meget få af sagerne havde noget pligtindhold, har der derimod sikkert været stor forskel på reaktionerne i de enkelte kommuner.

Gennemgår man lovstoffet fra perioden 1842-67, finder man, at nogle få love, og vel at mærke love, der i øvrigt ikke vedrørte kommunale opgaver (om arv, om tiende), indeholder en passus om, at loven selv eller papirer, der fremgik af den, skulle fremlægges til beboernes eftersyn et eller flere steder i kommunen efter sogneforstanderskabets bestemmelse.²²¹ I et enkelt tilfælde (vedr. ekstraordinær udskrivning til hæren) kan man også se sogneforstanderskabet blive pålagt tilsigelser af enkeltpersoner.²²²

Eksemplerne, der alle er fra 1840'erne, kunne lede én på den tanke, at det nye kommunale organ var eller blev tiltænkt en rolle i det eksisterende officielle kommunikationssystem mellem myndigheder og befolkning. Dette system bestod kort fortalt af kundgørelse af alle love og bekendtgørelser på herreds- og birketingene, læsning af enkelte love og andre meddelelser af betydning for almuen ved kirkerne om søndagen (kirkestævne), foretaget af kirkesangeren eller sognefogden, og tilsigelser og stævninger af enkeltpersoner gennem sognefogden.²²³ I dette system kom sogneforstanderskabet dog ikke ind. De eksempler, der er vist, kom ikke til at danne norm og udsiger i det højeste, at man også har forsøgt at bruge sogneforstanderskaberne som et kommunikationsforstærkende element.

Af en række andre situationer, langt flere, kan man derimod se, at regeringen, især i 1840'erne, forestillede sig sogneforstanderskabet som et organ, der skulle støtte myndigheder og embedsmænd og herunder have en opbyggelig, nærmest opdragende funktion i forholdet til befolkningen. Regeringens forlængede arm, moderne udtrykt. Ikke som et lovformeligt påbud, nærmere som en moralsk, storebroderagtig ansvarlighed. Vi har set det ovenfor i forbindelse med forholdet til betlere og løsgængere, hvor sogneforstanderskabets aktiviteter skulle passes ind under formlen »opmuntringer og eksempel«. ²²⁴ Også med hensyn til de »legestuer«, hvor unge morede sig med leg, dans, spil mv., tvivlede Kancelliet ifølge cirkulæreteksten ikke på, at sogneforstanderskaberne ved at lade et par medlemmer overvære disse sammenkomster »ville medvirke til ordens og sædeligheds opretholdelse i sognet«. ²²⁵

Den samme omsorg for undersåtternes sædelighed og ædruelighed lå bag udsendelsen i 1844 til samtlige kommunalbestyrelser i landet (omkring 1.100!) af et skrift »Om brændevinens fordærlige virkninger på menneskets legeme og ånd«. ²²⁶ Kampen mod de mange ulovlige – og givetvis polulære – brændevinsbrænderier (se 5.3.2 ovenfor) kaldte også den faderligt pædagogiske tone frem i de officielle udstedelser. Kongen ville i 1845 »anse det med særdeles velbehag, når sogneforstandere og andre gode mænd benyttede deres indflydelse på deres medborgere til at hæmme« uvæsenet, og da det tilsyneladende ikke hjalp tilstrækkeligt, ville man et par år senere især gennem sogneforstanderskaber og sognefogder have »beboerne betydet«, at sagen var alvorlig. ²²⁷

I 1845-46, da bønderne blev urolige og gjorde sig »vildledende forestillinger om (deres) retsforhold«, fik regeringen brug for alle sine pædagogiske evner. Man havde hidtil håbet, at uroen ville »strande på bondestandens sunde sans«, men måtte dog nu træffe nogle forholdsregler (forsamlingsforbud bl.a., se 5.3.3 ovenfor). Man »påtvivlede ikke, at forstandige og veltænkende mænd ville ved passende lejlighed oplyse bondestanden om det grundløse i (deres) forestillinger« – og man gjorde »i særdeleshed – regning på, at sogneforstanderne ville benytte deres indflydelse på deres medborgere af bondestanden til dette øjemed«. ²²⁸

I en situation, der var mindre prekær, men ikke mindre symptomatisk for enevældens på en gang naive og systembevarende faderlighed, ser vi Kancelliet i 1843 anbefale sogneforstanderskaberne at anskaffe dr. Wegeners »Krønike om kong Frederik og den danske bonde« til kommunens skoler, da man måtte »anse det nævnte skrifs udbredelse blandt landalmuen for gavnlig –«. ²²⁹ Også folkestyrets regeringer fik brug for at appellere til kommunerne om støtte til diverse foranstaltninger, men det skete dog i et mere nøgternt sprog. Helt forståeligt var det naturligvis, at man i krigs- og krisesituationer appellerede til kommuner og befolkning, således som vi har set det med hensyn til folkevæbning, bevæbnede ryttere og indsamling af uldne skjorter (se 6.4.3). I 1864 blev der ikke noget af disse ting, men man havde dog i forvejen energisk agiteret for oprettelse af skytteforeninger til bedste for forsvarsviljen og -evnen. ²³⁰

Sundhed og skole var områder, hvor der ud over den konkrete administration af pålagte opgaver kunne være brug for kommunens og befolkningens positive medvirken. Omkring koleraepidemien i første halvdel

Det kommunale råd var virkelig blevet bagstopper for alle de løse bolde i det lokale samfundsmaskineri. Til allehånde lokale formål uden for den lovslagne vej, også langt flere end der her i teksten er nævnt, blev det benyttet, af højere myndigheder, beboere og mange andre. Intet under, at det også kunne føle sig. Her er de lokale samfundsstøtter forevigt på et rigtig tidligt billede af et sogneråd. Vinding sogneråd ved Vejle 1878. Foto i Byhistorisk Arkiv, Vejle Kommune.

af 1850'erne modtog sogneforstanderskaberne således en række henvendelser, der strakte sig fra »at holde vågent øje med« sundhedstilstanden over uddeling af cirkulærer om forebyggelse og renlighed til meddelelse af behandlingsvejledninger og »støtte (til) øvrigheden og de medicinske embedsmænd«. ²³¹ Men også med hensyn til andre smitsomme sygdomme som den ægyptiske øjensygdom og »den difteritiske halssygdom« blev sogneforstanderskaberne kaldt til opmærksomhed og hjælp. ²³² Indskærpelse af pligten til vaccination mod kopper var ligeledes en sag for det kommunale organ, som også foranstaltninger mod vandmangel efter et par tørkeår var det, men her betonedes frivilligheden. ²³³

På skoleområdet påkaldte myndighederne sogneforstanderskabernes medvirken til diverse forbedringer af børnenes undervisning. Det kunne gælde en stabilisering af den almindelige skolegang i kommunen og en animering af gymnastikundervisningen specielt, men også støtte til ekstraordinære og frivillige foranstaltninger som oprettelse af vinterskoler for den konfirmerede ungdom, anskaffelse af skolebøger til børns

hjemmelæsning og fremme af sangundervisning.²³⁴ Når opfordringer på disse områder har været følt som nødvendige og givetvis kun i et vist omfang er blevet fulgt, er det næppe uden sammenhæng med, at den søgte støtte ikke kun var moralsk, men også indebar økonomiske ofre af kommunen. Hvad skolegang og gymnastik angik, reagerede sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling pligtskyldigt.²³⁵ På de »frivillige« opfordringer ses ingen umiddelbare reaktioner i sogneforstanderskabets protokol.

6. »Tiggerbreve«.

Kommunerne som sponsormarked

En anden type henvendelser, men også henvendelser, der gerne ville bruge de nye kommuner til egne formål, dukkede i stigende tal op i sogneforstanderskabernes post. Afsenderne var her typisk private eller halvprivate kredse, foreninger eller komiteer, selv om en og anden henvendelse godt kunne være formidlet af offentlige myndigheder. Lidt uelskværdigt sagt var det »tiggerbrevene«, der i de nye kommuner havde fået sig en helt ny og jomfruelig mark at opdyrke. Set fra en mere positiv side skabte den nyetablerede kommunale organisation gennem »mange bække små«-effekten et økonomisk grundlag for gavnlige foretagender og projekter, som muligvis ikke før havde været realisable.

Til illustration skal en række eksempler remses op fra de forelagte sager i Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab. Henvendelserne havde som helhed et alment sigte, der over en bred vifte strakte sig fra det selvhjælpende til det velgørende. Selvhjælpsprincippet lå klart bag opfordringer fra forskellige forsikringsforeninger og -selskaber om tegning af medlemskab, men også de større sociale institutioner, som oprettedes i disse år bl.a. med kommunale bidrag, kunne kommunerne selv høste gavn af.²³⁶ Institutioner som en »dåreanstalt« ved Århus, en anstalt for »idiotiske og epileptiske« børn og en opdragelsesanstalt for »vildledte« drenge opfyldte i realiteten det dobbelte formål at yde nogle svært belastede grupper en bedre og mere professionel behandling og at give kommunerne en mulighed for, mod betaling, at klare nogle sociale »problembørn«. ²³⁷ Da oprettelse af en tvangsarbejdsanstalt for Ålborg amt i begyndelsen af 1860'erne var på tale, mente og meddelte man fra

Gunderup-Nøvling side, at man ville få brug for to pladser løbende.²³⁸

I retning af det kommercielle – og formentlig også mere møntet på de enkelte sogneforstandere end på kommunen som sådan – var anmodninger om tegning af subskription på »Ugeskrift for Landmænd« og »Den danske Bondestand«, mens det var de nationale følelser, man slog på, når et værk om Treårskrigen blev bragt i tilbud i 1852, når diverse komiteer ville samle penge ind til mindstøtter i Fredericia og Flensborg, når der indkaldtes bidrag til prinsesse Alexandras brudeudstyr og bryllupsgave og siden til prinsesse Dagsmars ditto.²³⁹ Hedeselskabets oprettelse og hurtige opkomst efter 1866 byggede også i vidt omfang på det nationale, og bag det forfængelige håb om, at jyske kommuner skulle bidrage til et museum for nordiske oldsager i København, må der have ligget tilsvarende forestillinger.²⁴⁰

Til almindelig eller i hvert fald regional samfundsnytte skulle den bro over Limfjorden tjene, som en komite ivrigt søgte at skabe stemning og økonomisk grundlag for blandt egnens kommuner i 1852-53.²⁴¹ Vanskeligere er det at se, med hvilken begrundelse en kommune et pænt stykke syd for Ålborg skulle bidrage, når en komite i Hjørring ville påskønne en rigsdagsmand.²⁴² Vi ved ganske vist ikke, hvem han var. Måske var formålet politisk, som en anden opfordring fra året før (1851), også fra Hjørring amt, var det. Da ville man have Gunderup-Nøvling med i en petition til Rigsdagen i anledning af et forslag om trosfrihed, som man formentlig ville tage afstand fra.²⁴³

Til de rent velgørende formål, Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab blev anmodet om at støtte, hørte bidrag til et »almindeligt hjælpefond«, hjælp til skadelidte af et voldsomt uvejr i Rinds herred og støtte til fængselselskaber i Viborg og Horsens.²⁴⁴

Det ville ikke være uinteressant at vide, hvilken betydning for opfyldelsen af de mange formål de nye kommuner havde. Til Hedeselskabets drift bidrog således kommunerne med ikke uvæsentlige beløb.²⁴⁵ En generel kortlægning vil dog kræve specielle undersøgelser, som falder uden for dette arbejdes rammer. Kun skal det nævnes, at på alle de nævnte henvendelser reagerede sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling kun positivt på tre, nemlig dem, der gjaldt Limfjordsbroen, bogværket om Treårskrigen og Viborg Fængselselskab. Med hensyn til broen deltog man i et møde i Ålborg og gav sluttelig 20 rdl., indsamlet blandt beboerne, så det ikke belastede kommunens budget. Krigsværket

købte man i to eksemplarer til brug i skolerne, og Viborg Fængselselskab betænkte man med et beløb på 2 rdl. om året.

Bejleriet om kommunernes økonomiske velvilje var altså i god gang under sogneforstanderskaberne, men som vist alle ved, var der kun tale om en begyndelse. Det skulle ikke mindst de mange private institutioner og foreninger i det senere »Foreningsdanmark« nok sørge for.

